

P15,35
N7.4

P15,35

5201

N7.4

Charudev Shastri
Upasagarthachandri-
ka.

**SHRI JAGADGURU VISHWARADHYA JNANAMANDIR
(LIBRARY)
JANGAMAWADIMATH, VARANASI**

• • • • •

[illegible]

उपसर्गार्थचन्द्रिका

(A THESAURUS
OF
SANSKRIT PREPOSITIONAL VERBS)

सेयं

वाक्यपदीयस्य सँस्कृता श्रीगान्धिवरिताऽनुवादकला-प्रस्ताव-
तरङ्गिणी-शब्दापशब्दविवेक-वाक्यमुक्तावली-व्याकरण-
चन्द्रोदय-वाग्व्यवहारादशादीनामनेकेषां ग्रन्थानां
निर्मात्रा व्याकरणमहाभाष्यस्य विवरीत्रा
श्रीरामकृष्णतनुजनुषा
श्रीचारुदेवशास्त्रिणा प्रणीता

तत्रायं चतुर्थः खण्डः
(अधि—परि)

स एष

भारतीय विद्या प्रकाशनस्य

देहली-वाराणसीस्यस्याऽ-
व्यक्षेणाभिरूपेण रूपेण प्राकाश्यं नीतः ।

प्रकाशकः

भारतीय विद्या प्रकाशन

१-यू० बी० बंगलो रोड, जवाहर नगर,

दिल्ली-११०००७

(२) पो० बा० १०८, कचौड़ी गली

वाराणसी-२२१००१

P15,35

N7.4

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA

JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR

LIBRARY

Jangamawadi Math, Varanasi

Acc. No. 5201

द्वितीय संस्करणम् : चतुर्थः खण्ड १९६७ वत्सरे

मूल्यम् : अस्य खण्डस्यः ६०.००

मुद्रकः— तरुण आफसेट प्रिन्टर्स, दिल्ली-53

दूरभाष 2260794

निवेदना

अद्य मासचतुष्टयोत्तरं वर्षद्वयं तृतीयस्य खण्डस्य प्राकाश्यं गतस्य । चतुर्थस्य प्रकाशने कस्मादियान्व्याक्षेपोऽभूदिति समस्य विन्यस्यते—नहि ग्रन्थप्रणयने मान्थर्यं तत्र कारणतामयान्न च ग्रन्थान्तरप्रणयने प्रसङ्गः । चतुर्थस्य खण्डस्य प्रणीतस्य सतोऽन्यर्धः संवत्सरो व्यगाद्यदा मुद्रणप्रक्रमोऽभूत् । प्रकाशनोत्कोऽपि प्रकाशकः साधनविकल इति नापपारन्मुद्रणं प्रवर्तयितुम् । कालात्ययमसहमानो विस्रसां च स्वां विवर्धमानां बीक्षमागोऽहं स्वेनैवार्थेन विनियुक्तेन प्रावर्तिषि । प्रवृत्तं च मुद्रणं तथा कुर्मंगत्या प्रावृत्तद्यथा पुरः प्रत्तेऽपि प्रदेयेऽर्थे मासनवकेन पर्यवसितमभूत् । एतावन्तमनेहसं प्रत्यपीपलन्नुन्मनसः प्रिया मे पठकाः पाठकाश्चेति तानुदारचरितान्विनीतवत्क्षमयामि, प्रत्येमि च त एतत्खण्डप्रतिपाद्यमपीतरैः सममास्वादित्व्यन्ते बह्वादेयं चेद्वादास्यन्त इति कथितकथ्य इहैव वाचमवसाययाम्यहं विदां विधेयश्चारुदेयः शारत्री ।।

PREFACE

It is now two years and four months since the third Fasciculus was published. The reason why the publication of the fourth Fasciculus was delayed so long may be briefly stated – It is not that I have been slow in compiling it or that I have been engaged in writing some other work. The fourth Fasciculus in manuscript form lay with me for a year and a half before it went to the press. The Publisher, though very keen to publish it could not undertake its publication for lack of the necessary wherewithals. Unable to endure the passage of time any more and perceiving the growing decrepitude of my body, I invested my own money in the undertaking and sent the ms. to the Press. The Press, though paid in advance proceeded at a snail's pace and took nine months to complete the printing. My friends, the students and the teachers who waited anxiously all this time would kindly excuse me with their large-heartedness. I hope they would relish this fourth Fasciculus as they have done the first three and profit by it a deal. I have said all I had to say; hence conclude.

Surabhi, 3/54,

Roop Nagar, Delhi-7

5th October, 1981

CHARUDEVA SHASTRI

श्रीं नमः परमात्मने ।

नमो भगवते पाणिनये ।

नमः शिष्टेभ्यः । नमः पूर्वैभ्यः पथिकृद्भ्यः ।

उपसर्गा निषिञ्चन्ति वाच्यपूर्वा मनोज्ञताम् ।

इत्युपसर्गवाल्ग्व्यमृषीणां सम्प्रसिध्यति ॥१॥

अतो वाचो विवेकतारो वक्तारो वाग्मिनः किल ।

धातुपसर्गयोगेण तं तमर्थं प्रचक्षते ॥२॥

संहितासु समाख्यासु निषत्सुपनिषत्सु च ।

भारते चादिकाव्ये च कल्पेषु स्मरणेषु च ॥३॥

यः प्रायो ह्युपसर्गाणां काव्यनाटकयोस्तु सः ।

गद्ये समासभूयिष्ठेऽथो विमृग्याक्रिये कुतः ॥४॥

आसंहितं समाहारं समाहारमुदाहृतीः ।

आकाव्यनाटकं चायमुपसर्गार्थसङ्ग्रहः ॥५॥

प्राक्तानान्नूतनाच्चापि वाङ्मयात्सम्प्रणीयते ।

शिष्टप्रयुक्तिपद्यायाः प्रध्यक्तं प्रतिपत्तये ॥६॥

उपसर्गा द्योतकाः केचिद्वाचकाश्चाप्यमी स्मृताः ।

अनर्थकाश्च लक्ष्यन्ते केचिद् वस्तुस्वभावतः ॥७॥

धातुपसर्गयोरेक्यं वाचिनः केचिदास्थिताः ।

सम्भूयाप्यर्थवाचित्वं ते नः सूक्ष्मदृशो मताः ॥८॥

इतीदं पक्षनानात्वं सम्प्रधार्याविधारितम् ।

संख्यया पश्चिमः पक्षो गुणैरेष ह्यपश्चिमः ॥९॥

कृत्यामास्वादमास्वादमेतस्यां वर्तनीं नवाम् ।

नवार्थस्यातिसन्तृप्ताः सम्प्रेष्यन्ते विपश्चितः ॥१०॥

अनिशं भासमानां ते चकोराः शब्दवित्तमाः ।

प्रत्यग्रां चन्द्रिकां चेमां निषेध्यन्ते समुत्सुकाः ॥११॥

काम्यो हि वेदाधिगमः (मनु० २।२) । वेदाधिगमो वेदस्वीकरणं वेदाध्यायः ।
दुरधिगमः परभागः (पञ्चत० ५।३४) । दुराप इत्यर्थः । परभागः प्रकर्षः ।

—गुप् (गुप् रक्षणे) । ब्रह्माधिगुप्तः (आश्व० गृ० २।४) । ब्रह्मणा
कृतरक्षः, ब्रह्मणा विहितावेक्षः ।

—चर् (चर गतिभक्षणयोः) । अधि यदपां स्नुभिश्चराव (ऋ० ७।८८
३) । अधिरुपयर्थे । उपरिष्ठाच्चलेवेत्यर्थः । स्वधिचरणो त इयमस्तु यामुपरिष्ठा-
दधिचरसि (शा० ब्रा० १।१।१।८) । उक्तोऽर्थः । अनर्थकोऽधिः । तदर्थस्योपरि-
ष्ठादित्यनेनोक्तत्वात् । असी मे मुख्यो भार्या स्नुषां भगिनीं दुहितरं वाऽधिचरति
(कौ० अ० १।१।४५) । बलात्स्वीकृत्योपभुङ्क्त इत्यर्थः । परिगृहीतां दासी-
माहितिकां वा संरुद्धिकामधिचरतः पूर्वं साहसदण्डः (कौ० अ० ४।१।२३) ।
अधिचरतो गच्छतः प्रकुर्वाणस्य ।

—जन् (जनी प्रादुर्भवे) । यं दन्तमधिजायते नाडी तं दन्तमुद्धरेत्
(सुश्रुते) । दन्तमधिजायते दन्तस्योपरि जायते । ब्राह्मणो जायमानो हि
पृथिव्यामधिजायते (मनु० १।१६) । अधि को जायते, सर्व-लोकस्योपरि
भवतीति मेधातिथिः । अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधिजायसे (पा० गू०) ।
आत्मनो वा एतमधिजनयति (श० ब्रा० ७।४।१।१) । अधिजनयति समुत्पाद-
यति । मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिवन्धने (मनु० २।१६६) । अधिजननं
जननं जनिः ।

—ज्ञा (ज्ञा अवशोधने) । आशङ्के नाधिजाने त्वं यतस्तूर्णमुपागतः (रा०
३।३।१।३८) । नाधिजाने न निश्चिनोमि ।

—तन् (तनु विस्तारे) । अथ घनुरधितनोति (श० ब्रा० ५।३।५।२७) ।
सज्यं कृत्वा कर्तृतीत्यर्थः । हेमच्छन्नैरधिततान (गजान्) (रा० ५।१२।३३) ।
अधिततान आववार आच्छादयामास ।

—दिव् (दिवु क्रीडाविजिगीषाद्युतिस्तुतिभोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु) ।
अधिदेवनम् । अधि उपरि दीव्यते यत्र, द्यूतफलम् ।

—द्बु (द्बु गतौ) । वृषा योषामधि द्रवति (श० ब्रा० १।७।२।१२, ३।८
५।७) आरोहतीत्यर्थः ।

—धा (डुधाब् धारणपोषणयोः) । प्रवाच्यं तद् वृषणा कृतं वां नार्षदाय
अवो अर्घ्यधत्तम् (ऋ० १।११७।८) । अर्घ्यधत्तम् अधिकं दत्तवन्तावित्यर्थः ।
चरुमधिदधाति (कौ० सू० २।७) । अधिअयतीत्यर्थः । अधि द्वयोरदधा उक्थ्ये

वचः (ऋ० १।८३।३) । अध्यधधाः=अधधाः । व्यतारीः । प्रादिवक्षः । विश्वा
अधि श्रियो दधे (ऋ० २।८।५) । अधिदधे आत्मनि दधार, स्वतन्वामाविर्भाव-
यामास । दिवे दिवे अधिनामा दधाना (ऋ० १।१२३।४) । अधिदधाना
अधिकं दधाना परिगृह्णाना । पाप्माऽधिधीयमाना (ब्रह्मगवी) (अथर्व० १२।
५।३०) । अधिधीयमानाऽऽक्रम्यमाणा ।

—धृ (धृञ् धारणे) । दहैवाग्ने अधि पार्या रयिम् (वा० सं० २७।४) ।
अधिधारय अधिकं धेहि । अहं सप्त स्रवतो धारयं वृषा द्रवित्त्वः पृथिव्यां सीरा
अधि (ऋ० १०।४६।६) । अध्यधारयमध्यकरवं स्वायत्ता अकरवम् । सायण-
स्त्वधिशब्दं सप्तम्यर्थानुवादीति मन्यते । पृथिव्यामधीत्येवं योजयति ।

—नम् (एग प्रह्वत्वे शब्दे च) । भूपन्न योधि बभ्रूषु नमन्ते (ऋ० १।
१४०।६) । अधिनमन्ते=अधिनमन्मीति उपरि निर्भरं नमति, नम्रो
भवति ।

—नह् (एगह बन्धने) । उपानदधिनहन० (नि० २।१।११ इत्यत्र दुर्गः) ।
अधिनहनमुपरिनहनम् ।

—नी (णोञ् प्रापणे) । मा नः पथः पित्र्यादधि दूरं नैष्ट (ऋ० ८।३०।
३) । मा दूरमपगमयत, मा स्म दूरभवक्षिपतेत्याह । यदस्य मन्युरधिनीय-
मानः शृणाति वीळु रुजति स्थिराणि (ऋ० १०।८६।६) । अधिनीयमानो
वृद्धिमुपनीयमानः ।

—नृत् (नृती गात्रविक्षेपे) । ग्रावा त्वेषोऽधि नृत्यतु (अथर्व० १०।६।२) ।
अधन्यामुद्दिश्य वचनम् ।

—ब्रू (ब्रूञ् व्यक्तायां धाचि) । भूमिरधि ब्रवीतु मे (अथर्व० १२।१।५६) ।
अधिब्रवीतु पक्षपातेन ब्रवीतु । अधिवचनं प्रशंसावचनं भवति । रक्षा च नो
अधि च ब्रूहि देव (ऋ० १।३५।११) । यद् ब्राह्मणायाध्याहाऽऽत्मने तदाह (तै०
सं० २।५।११।६) । अधिब्रूहि मा (अथर्व० ८।२।७) । पक्षपातेन वचनमधि-
वचनम् । सदयोऽयमिति वदेति सायणः । ते नोधिब्रूत (अथर्व० ३।२६।१) ।
उक्तोऽर्थः । सोऽस्मभ्यमधिब्रवत् (अथर्व० १।१६।१) कस्तोकाय क
इभायोत रायेऽधि ब्रवत् तन्वे को जनाय (ऋ० १।८४।१७) । उक्तोऽर्थः ।
यद् ब्राह्मणश्च चाब्राह्मणश्च प्रश्नमेयातां ब्राह्मणायाधि ब्रूयात् (तै० सं०
२।५।११।६) । अनन्तरोदित एवार्थः । धिगस्तु क्षतारमधिब्रूवाणः (भा० सभा०
६७।१) । अधिकं निर्मयार्थं ब्रूवाणः । इति शब्दोऽध्याहार्यः । इति ब्रूवाण इति
पाठान्तरम् ।

—बाध् (बाध् विलोडने) । न चैकः स (विदुरः) समयोऽस्मान्पाण्डवार्थे-
अधिबाधितुम् (भा० आदि० १४२।२२) । अधिबाधितुम् उपपोडयितुं कवर्थयितुं
विप्रकृतुम् ।

—भू (सत्तायाम्) । स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति (ऐ० उ० २।
१) । अधिरानन्तर्यमाह । भावयति संस्करोति ।

—अंश् (अंश् अचःपतने) । विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्र-
मधि अंशत् (अथर्व० ६।८७।१, वा० सं० १२।१) । माऽधिअंशत् माऽवपत्तत्,
मा नशत् ।

—मन्थ् (मन्थ विलोडने) । उत्पाटयत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा ।
शिरसोऽर्धं तु तं विद्यादधिमन्थं स्वलक्षणैः (सुश्रुते) ॥

—यत् (यती प्रयत्ने) । वक्षस्सु रुक्मां अधि येतरे शुभे (ऋ० १।६४।४) ।
अधिशब्दः सप्तम्यर्थानुवादी । येतिरे रञ्जयामासुः, न्यासुः ।

—यम् (यम उपरसे) । या वः शर्मं शशमानाय सन्ति दाशुषे यच्छताधि
(ऋ० १।८५।१२) । अधियच्छत विस्तारयत । देवेषु मे अधि कामा अयंसत
(ऋ० १०।६४।२) । अध्ययंसत उद्यताः ।

—या (या प्रापणे) । कुतोऽधियास्मसि क्रूर निहतस्तेन पत्त्रिभिः
(भट्टि० ८।६०) । केन प्रकारेण निःसरिष्यसीत्यर्थः ।

—युज् (युजिर् योगे) । भवतादधि युक्ता त्वम् (भट्टि० २०।१३) । अधि-
योगो ज्योतिषप्रसिद्धो यात्रिकशुभयोगः । योगे क्षेममथाधियोगगमने क्षेमं
रिपूणां वध इति मुहूर्त्तचिन्तामणिः ।

—रक्ष् (रक्ष पालने) । त्रैलोक्यं योधिरक्षति (हरि० १५८११) ।
अधिस्थाता सन्नोपायतीत्यर्थः ।

—रुह् (रुह बीजजन्मनि) । पुत्रो मातरं स्वसारं चाधिरोहति (ऐ०
शा० ७।१३) । मैथुनायारोहतीत्यर्थः । अधिरोहन्ति यं नित्यं पिशाचाः पुरुषं
प्रति (भा० वन० २३०।५२) । पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति (शिशु०
२।४६) । अधिरोहति उपरिगच्छति । पुराऽधिरुहः शयनं महाघनम् (कि०
१।३८) । शयनमधिरुहः अधिशयान-इत्यर्थः । कार्मुकं च बलिनाधिरोपितम्
(रघु० ११।८१) । अधिरोपितमारोपितज्यम् । उदारक इति प्रीतलोकाधि-
रोपितापरश्लाघ्यनामनि (दशकु० ५०) । अधिरोपितं हितम्, कृतम् । प्रतिज्ञां
चाधिरोहस्व (भा० शा० ५६।१०६) । समये स्थिरो भवेत्याह ।

—वच् (वच परिभाषणे) । अधि वोचा नु सुन्वते (ऋ० १।१३।१) । पक्षपातेन ब्रूहि । विश्वाहेन्द्रो अधिवक्ता नो अस्तु (ऋ० १।१०।२।११) । अद्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् (वा० सं० १६।५) उक्तोऽर्थः । नमस्ते अधिवाकाय परादाकाय ते नमः (अथर्व० ६।१३।२) । अधिवाकाय अधिवचनं पक्षपातेन वचनं कुर्वते । तमिद्धनेषु हितेष्वधिवाकाय हवन्ते (ऋ० ८।१६।५) । अधिवाकाय पक्षपातेन वचनाय । तस्माच्छ्रवोऽध्युच्यते (अथर्व० ११।८।३४) । अधिरर्थे नान्तरं करोति । उच्यत इत्येवार्थः ।

—वद् (वव व्यक्तायां वाचि) । इमामशृम्णन् रशनामृतस्येत्यधिवदति (तै० ब्रा० ३।८।३।२) ।

—वप् (डुवप् बीजसन्ताने । बीजसन्तानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं च) । अय हविरधिवपति (श० ब्रा० १।२।१।१८) । अधिवपति अधिप्रक्षिपति । अग्नये जुष्टमधिवपामि (आप० श्री० १।६।२।१५) । उक्तोऽर्थः ।

—वस् (वस निवासे) । गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतोः (मेघ० २५) । गिरौ वसेस्तिष्ठेः । बाल्यात्परामिव दशां मदनोऽध्युवास (रघु० ५।६३) । परस्यां दशायामुवासेत्यर्थः । उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा । सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः (मनु० २।१५) ॥ सूर्यनक्षत्रवर्जितः कालः समयाध्युषितशब्देनोच्यत इति कुल्लूकः । उवाच राजन्सङ्ग्रामेऽध्युषिते पर्युपस्थिते (भा० कर्ण० ३६।४) । अध्युषिते प्रातः काले । तस्यापि स एव गिरिरधिवासः (काद० १३७) । अधिवासो वसतिः । वसन्ति मन्नियोगेन अधिवासं च राक्षसाः (रा० ३।३६।४) । अधिवासः संवसथः । यागारम्भादवर्जितः संस्कारोऽप्यधिवास उच्यते । अधिवासः प्रायोपवेशनमप्याह । तच्च कस्य चिद् गुह्यस्य पुरस्तात् तावद्भवति यावत्स प्रार्थितार्यवितरणविरोधं न परिहरति । जन्मभूरप्यधिवास उच्यते । तथा च भारते प्रयोगः—जाति-श्रेण्यधिवासानां कुलधर्माश्च सर्वतः । वर्जयन्ति ये धर्मं तेषां धर्मो न विद्यते (शां० ३६।१६) ॥ अथैनावधिवासेन सम्प्रोणुवन्ति (श० ब्रा० १३।५।२।२) । अधिवास उपरिष्ठादाच्छादनक्षमं वासः, बृहत्तिका प्रावरणं वा । अधिवासेन प्रच्छादयति स्वर्गं लोक इति (का० श्री० २०।६।१४) । उक्तोऽर्थः । स दीर्घकालाध्युषितं पूर्ववैरमनुस्मरन् (भा० द्रोण० १७६।४) । (वैरं) दीर्घकालाध्युषितं चिरोषितं चिरन्तनम् । यमनुशय इत्याहुः ।

—वह् (वह प्रापणे) । अध्युह्य धुरं युञ्जन्ति (श० ब्रा० १।४।४।१३) । तस्माद्व्यध्युढं साम गीयते (छा० उ० १।६।१) । अध्युढसधिगतमुपरिभावेन

स्थितम् । कृतसापत्निकाऽध्यूढाधिविन्ना (अमरः) । अध्यूढायाश्च यद् दुःखं साक्षिभिर्विहितस्य च (भा० सभा० ६८।८३) । उक्तोऽर्थः । अध्यूढ इति शिवनामस्वन्यतमम् । अनूढाया आपन्नसत्त्वाया यदपत्यं तदप्यध्यूढशब्दवाच्यं भवति । तथा च भारते प्रयोगः—तथा दत्तकृतौ पुत्रावध्यूढस्तथाऽपरः (अनु० ४९।४) ।

—वास (वास उपसेवायाम्) । तद्वनं सर्वं स्वगन्वेनाध्यवासयत् (भा० पु० १०।६५।१९) । सौरभ्ययुक्तमकरोत् । तस्मै परांमयं दिव्यं दिव्यपुष्पाधिवासितम् (भा० शां० १७०।८) । उक्तोऽर्थः । मन्दारपुष्पैरधिवासितायाम् (विक्रम० ४।६४) । अधिवास्यात्मनाऽत्मानं विधिदृष्टेन कर्मणा (हरि० ५९६४) ।

—विद् (विद्लु लाभे) । कीर्ति श्रिया प्रणयिनीं लब्ध्याधिविवेद सः (राज० ५।१३५) । जीवन्त्यामूढपूर्वायां स्त्रियां द्वितीयस्या वेदनमधिवेदनं भवति । अधिवेत्ता पुरुषो भवति, तत्र प्रथमा । द्वितीयायां करणे तृतीया प्रयुज्यते पूर्वस्यां तु द्वितीयेति प्रतिष्ठितो व्यवहारः । कालिदासस्त्व इमं व्यवहारमन्यथयति । तदस्य निरङ्कुशत्वमात्रं न व्यवहारविकल्पः—अधिविदुरमात्यैराहूतास्तस्य यूनः । प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ राजकन्याः (रघु० १८। ५२) ॥ अत्र द्वितीयपरिग्रहभूतानां राजकन्यानाम् अधिवेदनक्रियायां कर्तृत्वं प्रथमान्तत्वं च व्यवहारं भनक्ति । इत्यम्भूतप्रयोगे धात्वर्थासङ्गतिश्चाभिव्यक्तेति व्यक्तम् । प्रियवादिनीं मधुरभाषिणीं यस्त्यजति अधिविन्दति (याज्ञ० १।७६ मिताक्षरायाम्) । अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्द्रुषिता गृहात् (मनु० ९।८३) । अधिविन्ना कृताधिवेदना । बन्ध्याऽष्टमेऽधिवेत्तव्या (मनु० ९।८१) । उक्तोऽर्थः ।

—वृज् (वृजी वर्जने) । अधिवृणक्त्येवैष पुरोडाशम् (श० ब्रा० १।२।२। ४) । अधिवृणक्ति अग्नौवधिश्रयति ।

—वृत् (वृत् वर्तने) । त्रीण्युलूखलान्यधि वर्तयति द्वे दृषदौ (भा० श्री० ६।१६।८) । अधिवर्तयति निदधाति, रचयति प्रयुनक्ति ।

—शी (शीङ् स्वप्ने) । लङ्कावनं सिंहसमोऽधिशेते (मट्टि० १०।३६) । लङ्कावने शेते इत्यर्थः । अथाधिशिष्ये प्रयतः प्रदोषे रथम् (रघु० ५।२८) । उपविवेशेत्यर्थः । या (आहुतयः) हुता अधिशेरते किं ताभिर्जयति (श० ब्रा० १४।६।१।१०) । अधिशेरते नीचैस्तिष्ठन्ति । वचसि यमधिशय्य स्यन्दते वाचकश्रीः (का० सू० वृ० १।२।२१ इत्यत्रोद्धृतः श्लोकः) ।

—अधि (अधि सेवायाम्) । ऋचा कुम्भीमध्यग्नौ श्रयामि (अथर्व० १।४। ५) । अधिश्रयामि उपरि स्थापयामि । इहाधिपूर्वः ० अर्थातिरकर्मको ययाऽन्यत्र । य एवैतेऽङ्गारा निरुद्धा येष्वधिश्रयिज्यन्भवति (श० ब्रा० १२।४। २।३) । उक्तोऽर्थः । विलोचने बिभ्रदधिश्रितश्रिणी (शिशु० १।२४) । इहाधिरधिकः, नार्थं पुष्पति । चरुमगनावधिश्रित्य तण्डुलानावपति () । अधिश्रित्य समिद्धेऽग्नौ बदराणि यशस्विनी (भा० शल्य० ४१।४८) । अधिश्रयणावश्रयणान्तादिपूर्वापरीभूतो व्यापारकलापः पाकादिशब्दवाच्यः (सा० द० २) । अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका (अमरः) । अधिश्रयणीति श्रीम् पाके इत्यस्मात्करणे ल्युङ् इति तु स्वामी ।

—स्कन्द (स्कन्दर् गतिशोषणयोः) । अधिस्कन्द वीरयस्व गर्भमाघेहि योन्यान् (अथर्व० ५।२५।८) । अधिस्कन्द आरोह ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । स कस्माद् भीमसेन त्वं राजानमधितिष्ठसि (भा० शल्य० ५१।२०) । अधितिष्ठसि आक्रामसि, पादमुपरि निधत्से । अधिसनं गोत्रभिदोऽधितिष्ठौ (रघु० ६।७३) । आसनार्थं उपविधेऽशेत्यर्थः । अध्यतिष्ठदङ्गुष्ठेन शतं समाः (भा०) । अध्यतिष्ठत् ऊर्ध्वमतिष्ठत् । आश्रम-वहितृक्षमूलमधितिष्ठति (उत्तर० ४) । अधितिष्ठति उपतिष्ठति, समीपे तिष्ठति । भुजङ्गपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति (रघु० २।८०) । अधितिष्ठति उपवसति अधिवसति । माऽधिष्ठा निर्जनं वनम् (भट्टि० ८।७९) । वने मा स्था इत्यर्थः । त्वमधिष्ठास्यसि द्विषः (भट्टि० १६।४०) । अधिष्ठास्यसि विजेष्यसे, प्रसहिष्यसे । स सदा फलशालिनीं क्रियां शरदं लोक इवाधितिष्ठति (कि० २।३१) । अधितिष्ठति अधिगच्छति, धिन्वति । अधितिष्ठेन्न केशांस्तु न भस्मास्थिकपालिकाः (मनु० ४।७८) । अधितिष्ठेत् अधिरोहेत्, केशादिषु पदं न्यस्येत् । मा ते पादः कण्टकमधिष्ठात् । (इति वयम्) । कण्टके मा पतदित्यर्थः । दानं हि भूताभयदक्षिणायाः सर्वाणि दानान्यधितिष्ठतीह (भा० शां० २४७।२६) । अधितिष्ठति अतिक्रामांत, अतिशेते । मूर्धनि वर्तंत इत्यर्थः । दनुकबन्धाधिष्ठितो दण्डकारण्यभागः (उत्तर०) । अधिष्ठितोऽधिकारे स्थापितः । लोकेशाधिष्ठितो राजा (मनु० ५।१७), लोकपालाधिष्ठानृक इत्यर्थः । दन्तान्तरधिष्ठितम् (मनु० ५।१४१) । दन्तावकाशस्थितसन्नावयवादि । वीरलोकमधिष्ठितस्तातः (महावीर० ५) । अधिष्ठितो गतः । आर्यारुन्धती-वसिष्ठाधिष्ठितेषु रघुकुलकदम्बेषु (उत्तर० १) । अधिष्ठितेषु पर्यवेक्षितेषु । प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद्युवतैरधिष्ठितम् (मनु० ८।३४) । अधिष्ठितं कृत-

प्रतिजागरम्, सम्यग्रक्षितम् । स्वामिनाऽधिष्ठितः श्वापि (हितोप० ३।१२६) । अधिष्ठितः कृतसाचिव्यः । मूषकाधिष्ठितं तमवलोक्य (गञ्जत० २) । मूष-
कस्योपरिस्थितम्, मूषकारूढम् । अनेनाधिष्ठितानां कामिनीनाम् (काद० २३६) ।
अनेन मन्मथेनाविष्टानामित्यर्थः । कामाधिष्ठितचेतसा (हितोप० १) ।
उक्तोऽर्थः । तेनास्यावासोऽधिष्ठितः । अधिकृतः = स्ववशः कृत इत्यर्थः ।
केनचिद् यक्षेणाधिष्ठिता (दशकु०) । अधिष्ठिताऽऽविष्टा, उपहता । महाराज-
दशरथस्य दारानधिष्ठाय वसिष्ठः प्राप्तः (उत्तर० ४) । अधिष्ठाय तेषा-
मधिष्ठाता भूत्वा, पुरःसरः सन् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवामि युगे युगे
(गीता० ४।६) । अधिष्ठाय संनियम्य । हनुमांश्चाप्यधिष्ठाता (रा० ५।६३।
२२) । अधिष्ठाता पर्यवेक्षकः, अध्यक्षः । सर्वेन्द्रियाधिष्ठाता (भाषा०) ।
वशयिता । इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते (गीता० ३।४०) ।
अधिष्ठानमाश्रयः प्रदेशः । सर्वाविनयाधिष्ठानतां गच्छन्ति (काद० १०६) ।
अधिष्ठानतामास्पदताम् । अधिष्ठानवती लक्ष्मीः परायणवती मतिः (भा०
आदि० २२२।६) । अधिष्ठानवती हठास्पदा बद्धमूला । परायणवती परां
काष्ठां गता । अधिष्ठानं मनश्चासीत् परिरथ्या सरस्वती (भा० कर्ण० ३।४।
३४) । अधिष्ठानं चक्रम् । कस्मिंश्चिदधिष्ठाने । निवासस्थाने ग्रामनगरादौ ।
साधिष्ठानानि सर्वशः (रा० ६।७५।१६) । अधिष्ठानं शयनीयम् । पर्यङ्कः ।
निरस्तो मर्को मन्थिनोऽधिष्ठानमसि (वा० सं० ७।१८) । अधिष्ठानमधि-
करणम् । अमित्राणामधिष्ठानाद् वधाद् दुर्योधनस्य च । भीम दिष्ट्या पृथिव्यां
ते प्रथितं सुमहद् यशः (भा० शल्य० ६।१।१४) ॥ अधिष्ठानात् अभिभवात्,
परिभवात्, बाधात् । यथेहाश्वैर्युक्तो रथः सारथिनाऽधिष्ठितः प्रवर्तते
तथाऽऽत्माधिष्ठानाच्छरीरम् (गौडपादः) । अधिष्ठानं वशीकारः । तस्माद्
बाह्यमधिष्ठानं कृत्वा कार्यं चतुर्विधे (कौ० अ० १।१०) । अधिष्ठानं प्रलोभनी-
योऽर्थः । परे च निरधिष्ठानाः साधिष्ठानाश्च यद् वयम् (रा० ५।८२।१२) ।
निरधिष्ठाना निश्चितदर्शनवर्जिताः । यो मे वितरसि प्राणान् अधिष्ठानं च
(नै० २६।२७) । अधिष्ठानमुच्चैः पदम्, महदास्पदम् । समर्थस्त्वमिमं जेतु-
मधिष्ठानपराक्रमैः (रा० ४।१४।३०) । अधिष्ठानमधिकाराद् अंशानम् ।
बलमित्येके ।

अध्यव (अधि + अव)

—सो (षो अन्तकर्मणि) । किमध्यवस्यन्ति गुरवः (वेणी १) । किं
कतुं निश्चिन्वन्तीत्याह । मा साहसमध्यवस्यः (दशकु० १२३) । मा साहसं

कतुमुद्युक्ताः । साहसं मा व्यवसासीरित्यर्थः । नेदवसितानध्यवस्यानीति (श० ब्रा० ७।१।१) । अवस्थितानामुपरि वसानीत्याह । अथारणी पाणी कृत्वा शालामध्यवस्यति (श० ब्रा० ३।१।१।१।१) । अध्यवस्यति जुषते । कथमिदानीं दुर्जनवचनादेवमध्यवसितमार्येण (उत्तर० १) । अध्यवसितमवधारितं निश्चितम् । भर्तुः संनाहसदृशः शूरोऽध्यवसितः सुतः (बृ० श्लो० सं० ५।६५) । अध्यवसित उद्युक्तः । ग्रामेणाध्यवसिते (श्मशाने) क्षेत्रेण वा नानध्यायः (आप० ध० १।३।१६।७) । ग्रामतया स्वीकृत इति हरदत्तः । ग्रामेण निगीर्ण इति तु वयम् । व्रतं दुष्करमध्यवसितम् (हितोप० १) । व्यवसितं परिगृहीतम् । अध्यवसायो बुद्धिः (सां० त० कौ०) । संभावनं क्रियासु योग्यताध्यवसाय इति बोपदेवः । अध्यवसाय उत्प्रेक्षणम् । न स्वल्पमप्यध्यवसायभीरोः करोति विज्ञाननिधिर्गुणं हि (हितोप० १) । अध्यवसाय उद्योगो यत्नः साहसम् । बुद्धिरध्यवसानाय साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते (भा० शां० २८५।१७) । अध्यवसानाय व्यवसायार्थाय, निश्चयाय । संभावनं क्रियासु योग्यताऽध्यवसानं शक्तिश्रद्धानम् (३।३।१५४ सूत्रे वृत्तिः) । निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् (का० प्र० १०) । अध्यवसानं तादात्म्यापादनम् । अकार्यं कार्यवदध्यवस्य (=अध्यवसाय) (दशकु० ८६) । अभिमत्य, चिन्तयित्वा । बर्माश्रमेऽध्यवसितां ब्राह्मणानां युधिष्ठिरः (भा० शां० ६४।६) । अध्यवसितां व्रतोपेतानाम् ।

—हन् (हन हिंसागत्योः) । पूर्वावघातेन विनुषीकरणेपि पुनरवघातोऽध्यवहननम् ।

अध्याङ् (अधि + आङ्)

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे) । अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये (शा० २।१४) । अध्याक्रां ताऽङ्गीकृता । अध्याक्रम्य पशूश्चापि घ्नन्ति वै भक्षयन्ति च (भा० वन० १३८२७) । अध्याक्रम्य उपरि पतित्वा ।

—चर् (चर गतिभक्षणयोः) । शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् (मनु० २।११६) । अध्याचरिते श्रेयसा विद्याधिकेनान्येन सह साधारण्येन गुरुणा स्वीकृते शय्यासनेपि नोपविशेत् इत्युक्तं भवति । शय्या चासनं चेति शय्यासनम् । समाहारद्वन्द्वः ।

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयोः) । असौ को अस्य तद् देवः कुसिन्धे अध्यादधौ (अथर्व० १०।२५) । अध्यादधौ अध्याहितवान् । अध्यारोपितवान् । ग्रीवासु मुखमध्याहितम् (ऐ० ब्रा० १।२५, ३।४१) । स्कम्भेऽध्यतमाहितम्

(अथर्व० १०।७।२६) । अध्याहितकलां यस्य कालशक्तिमुपाश्रिताः (वा० प० १।२) । अध्याहिता आरोपिता अध्यस्ताः ।

—भू (भू सत्तायाय) । प्राड्विवाकमध्याभवेत् (गो० घ० २।१।२७) । अधिरुपरिभाव ऐश्वर्ये वा । आडागमने । प्राड्विवाकमुपर्यासीनमधः स्थित-
श्चिरं वा गुणभूतः सन्नागच्छेत्कार्यार्थीति हरदत्तो मितभाषायाम् ।

—रुह् (रुह् बीजजन्मनि) । वसुधा विष्णुपदं द्वितीयमध्यासरोहेव रजदछ-
लेन (रघु० १६।२८) । अध्यासरोह आसरोह आरूढवती । बुद्धिहीनो-
प्युच्छ्रितोपि भूभृत् परं रघ्यारूढ्यमाणमात्मनं न चेतयते (दशकु० १५४) ।
अध्यारूढ्यमाणः परवान् क्रियमाणः परवत्तां नीयमानः । दोषानपि गुणपक्ष-
मध्यारोपयद्भिः (काद० १०८) । मिथ्या गुणरूपतां प्रापयद्भिः । ततोऽध्या-
रूढानां पदमसुजनद्वेषजननम् (मुद्रा० ५।१२) । अध्यारूढानामुच्चैरधिकारं
गतानाम् । आयुधपरिग्रहं यावदध्यारूढो दुर्योगः (उत्तर० ६) । अध्यारूढो
वृद्धि गतः । अध्यारूढा खारी द्रोणेन (पा० ५।२।७३ सूत्रे वृत्ती) । खारी
द्रोणान्मूनेत्यर्थः । वस्तुन्यवस्तुत्वारोपोऽध्यारोपः (वे० सा०) ।

—वप् (डुवप बीजसन्ताने) । अनेकस्यैकत्राध्यावापः समाहारः (स्वामी) ।
अध्यावापः कृतवापं क्षेत्रम् । अधिकरणे धम् ।

—वस् (वस निवासे) । यथा हि शून्यां पथिकः सभामध्यावसेत् (रा०
१।७०।२) । आवसेत् । अनर्थकोऽधिः । गार्हस्थ्यमध्यावसते यथावत् (भा० शां०
६।१।१६) । अध्याडोरेकतरेणैवार्थसमर्पणादपरोऽपार्थः । अध्यावसत्ततोऽयोध्या-
मयोध्यां द्विषतां प्रभुः (भा० वन० १४८।१५) ।

—वह् (वह प्रापणे) । यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना तु पैतृकात् ।
अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ निगदव्याख्यातम् ।

—शी (शीङ् स्वप्ने) । अध्याशयो वा स्फुटपुण्डरीकं पुराधिराजं
तदलञ्चकार (बुद्ध० १।६) । अध्याशयः कर्णिका ।

—ह् (ह्रञ् हरणे) । अपूर्णस्य वाक्यार्थस्यापेक्षितैः पदैः पूरणमध्याहारः ।
असतो दोषस्याध्याहारोऽभिशापः । अध्याहारस्तर्क ऊह इत्यमरः ।

अध्युप (अधि + उप)

—विश् (विश प्रवेशने) । विष्टरमास्तीर्याध्युपविशेत् (गो० गृ० ४।१०।
४) । उपर्यासीतेत्यर्थः ।

अधिनि

—धा (डुधान् धारणपोषणयोः) । अथ छदिरधिनिदधानि (श० ब्रा०

३।६।१।२२) । छविः कृथां कटं वा । आस्तृणातीत्याह । द्वयोर्ह्येतत् तृतीयं छदिरधिनधीयते (श० ब्रा० ३।१।३।९) । कुरीरमस्य शीर्षेण्यधिनद-
मसि (अथर्व० ६।१३।२) । नीबेन्त्यस्याम इत्याह । अस्मे सोम श्रियमधि-
नेधेहि (ऋ० १।४३।७) । अधिकं देहीत्यर्थः । प्रजां त्वष्टरधिनधेह्यस्मै
(अथर्व० २।२६।२) । उक्तोऽर्थः ।

अधिनिर

—वद् (वद ध्यक्तायां वाचि) । यज्जिह्वा वदति तदुरसोऽधिनिरवदति
(तै० सं० ६।३।१०) । ऊर्ध्वं निष्कास्य वदतीत्यर्थः ।

अधिवि

—कम् (कमु पादविक्षेपे) । देव विष्णु उर्वंछास्मिन्यज्ञे यजमानायाधिवि-
क्रमस्व (का० श्रौ० २३।३।१) । दीर्घेण क्रमेण निष्क्रामेत्याह ।

—धा (डुधात् धारणपोषणयोः) । चित्ते ह्यस्मिन् होत्रा अधिविधीयन्ते
(श० ब्रा० ६।३।१।१६) । अधविधीयन्ते विभागशो नियुज्यन्ते । एतदधिविधाय
(तै० उ० १।७) । अनर्थकोऽधिः । विधायेत्येवार्थः ।

—श्रि (श्रिज् सेवायाम्) । तृतीये नाके अधिविश्रयस्व (अथर्व० ६।१।८) ।
सुप्रतिष्ठितो भवेत्यर्थः ।

अपि

—अस् (अस भुवि) । अप्सरास्वपि गन्धर्व आसीत् (अथर्व० २।२।३) ।
अप्यासीत् अन्तरासीत् । सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु (ऋ० १।१६२।८) ।
अप्यस्तु भागोऽस्तु । सर्वस्मिन्नुक्तेऽर्थे भागी स्या इत्यर्थः । अस्मे स (रयिः)
इन्द्रावरुणाव् अपिध्यात् (ऋ० १।६०।६) । उक्तोऽर्थः । युष्मे देवा अपि ऽमसि
युध्यन्त इव वमंसु (ऋ० ८।४७।८) । अपि ऽमसि = अपिष्याम = युष्माकं
नेदिष्ठिनः स्याम, अत्यन्तं निजाः स्यामेत्याह ।

—इ (इण् गतौ) । यदाप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति (छां० उ० ४।३।
२) । अपियन्ति समाविशन्ति । तं यथा समुद्रं लोत्या एवं सर्वे यज्ञक्रतवोऽपियन्ति
(ऐ० ब्रा० ३।३।६) । अपियन्ति अन्तर्भवन्ति । तदन्तकोप्येति विनाशकाले (भा०
उ० ४।४।२६) । तद् ब्रह्म (द्वितीयान्तम्) । अन्तकः कालः । अप्येति लीयते
ब्रह्मणि । उशिक् त्वं देव सोमाग्नेः प्रियं पाथोऽपीहि (श० ब्रा० १।१।१।६।

१२) । प्रियमन्नं प्रविशेश्याह । स्वां योनिमपीतन (अथर्व० १०।५।२३) । स्वस्यां योनौ लीयध्वम् इत्याह । पञ्च नद्यः सरस्वतीमपियन्ति सस्रोतसः (वा० सं० ३।४।११) । तत्र लीना भवन्ति, तादात्म्यमापद्यन्त इत्यर्थः । दृष-
द्वती शतद्रुश्चन्द्रभागा विपाशेरावतीत्यादिकाः पञ्च नद्यः । याः काश्चेष्ट्यस्ताः सर्वा अग्निष्टोममपियन्ति (ऐ० ब्रा० ३।४०) । अग्निष्टोमेऽन्तर्भवन्तीत्याह । यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति (छां० उ० ४।४।११) । उक्तोऽर्थः । स एवं विद्वांस्रन्दोमयो देवतामयो ब्रह्ममयोऽमृतमयः सम्भूय देवता अप्येति (ऐ० ब्रा० २।४०) । अप्येति प्राप्नोति । वृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्या (ऋ० २।४३।२) । अपीत्य, अभिगत्य, अन्तः प्रविश्य । साहितिको दीर्घः । य एतद् विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति (वृ० उ० ४।४।१४) । अपियन्ति प्राप्नुवन्ति निगच्छन्ति । शुचयः शुचिमपि यन्ति लोकम् (अथर्व० ४।३।४।२) । उक्तोऽर्थः । अश्वो न देवा अप्येति यज्ञियः (ऋ० ६।७।१।६) । अप्येति अभिगच्छति । मा शिश्नदेवा अपि गु ऋतं नः (ऋ० ६।२२।५) माऽपिगुः = माऽऽगमन्, मोष-
गमन्, मा निविक्षन्त । अपिराड्थं उपार्थे वा । आगादुदगादयं जीवानां व्रातमप्यगात् (अथर्व० २।६।२) । जीवानां व्रातेन समुदयेन मिश्रोऽभूदित्यर्थः । वशा पर्जन्यपत्नी देवा अप्येति ब्रह्मणा (अथर्व० १०।१०।६) । अप्येति प्राप्नोति । जरामृत्युं पुनरेवापियन्ति (मुण्ड० १।२।७) । मा त्वा तपत् प्रिय आत्माऽपियन्तम् (ऋ० १।१६।२।२०) । अपियन्तं लोकान्तरं प्रयन्तं त्रियमाण-
मित्यर्थः । स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते (छां० उ० ६।७।१) । स्वमपीत आत्मनेकीभूत इत्याह । लोकानपीतान् ददृशे स्वदेहे (भा० पु० ३।८।१०) । अपीतान् लीनान् लयं गतान् । एवं ह्येते तदापीता भवन्ति (श० ब्रा० १०।५।२।१५) । अपीताः समाविष्टाः । प्रभवाप्ययी हि (ब्र० सू०) । अप्ययो लयः, प्रलयः । अपीतो तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् (ब्र० सू० २।१।८) । अपीतिः = अप्ययः ।

—इष् (इष गती) । अस्य व्रतेष्वपि सोम इष्यते (ऋ० ६।६।१।१) । अपीष्यतेऽन्विष्यते, मृग्यते, तत्प्राप्तौ प्रयत्यते ।

—ईक्ष् (ईक्ष दर्शने) । दीर्घकालमपीक्षेत निहन्त्यादेव शात्रवान् (भा० शां० १०।३।१८) । अपीक्षेत प्रतीक्षेत ।

—ऊह् (ऊह वितर्के) । मोषं वा देवा अप्यूहे (ऋ० ७।१०।४।१४) । अप्यूहे अवजगाम अवागमम् । लिट्युत्तमैकवचने रूपम् । असन्त्र इति पर्युदा-
सादासभावः । वणकारप्रतिध्वाननेत्रगात्रविकारतः । अप्यूहन्ति मनस्तज्जाः (हितोप० ३।३३) । अप्यूहन्ति उन्नयन्ति । तर्कयन्ति ।

—कृत् (कृती छेदने) । इदमहं रक्षसो ग्रीवा अपिकृन्तामि (वै० सं०

१।२।५) । अपिकृन्तामि अपकृन्तामि । वागपि गच्छतु (अथर्व० २।१२।८) । अपिगच्छतु अप्येतु ।

—गम् (गल्मृ गती) । अपि पन्थामगन्महि स्वस्तिगामनेहसम् (ऋ० ६।५।१।१६) । अप्यगन्महि आतिष्ठेम । असुं वागपि गच्छतु (अथर्व० २।१२।८) । अपिगच्छतु अप्येतु ।

—ग्रह् (ग्रह उपादाने) । कुणपगन्धान्नापि गृह्णीत सोमस्य हैष राज्ञो गन्धः (श० ब्रा० ४।१।३।८) । नासिकां हस्तेन नापिदधीतेत्यर्थः । यदि स्मयेतापि गृह्णस्मयेत (आप० घ० १।२।७।७) । अपिगृह्ण मुखं हस्तेनापिधाय । कणविपिगृह्ण निनदमिव नदथुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपशृणोति (छां० उ० ३।१३।७) । प्राणो ह वै हिङ्कारस्तस्मादपिगृह्ण नासिके न हिङ्कृतुं शक्नोति (श० ब्रा० १।४।१।२) । उक्तोऽर्थः ।

—हृम् (हृमी ग्रन्थे) । परेत्ययममुं लोकं पिदम्भः (शां० ब्रा० २।६) । अपिहृम्भः = अपिहृभामः, हृदमांशंसामहे ।

—दो (दो अवलण्डने) । भिनधि मुष्कावपि द्यामि शेषः (अथर्व० ४।३।७) । अपिद्यामि अवद्यामि विशसामि ।

—धा (डुधान् धारणपोषणयोः) । वैश्वानरस्य दंष्ट्रयोरग्नेरपिदधामि तम् (अथर्व० ४।३।६।२) । अपिदधामि प्रक्षिपामि प्रास्यामि । तांस्ते अग्ने पिदधाम्यास्ये (वा० सं० १।१।८०) । उक्तोऽर्थः । तस्मा एतदन्नाद्यमपिदधाति यथा कुमाराय वा जाताय वत्साय वा स्तनमपिदध्यात् (श० ब्रा० २।२।१।१) । अपिदध्यात् मुखे निदधीत । तस्मै दद्यात् । अश्मना विलमप्यधाम् (अथर्व० ७।३।३।२) । आच्छादयमित्यर्थः । घनेनाघर्मलब्धेन यच्छिद्रमपिधीयते (भा० उ० ३।५।७०) । संव्रियत इत्यर्थः । क्रव्यादो वृष्ट्वापि घत्स्वासम् (अथर्व० ८।३।२) । आसन् आसनि आस्य ओष्ठोभ्यामाच्छादयेत्युक्तं भवति । चक्षूंष्यपि-घध्वं वो विधास्ये क्षेममञ्जसा (भा० पु० १०।३।०।२२) । अपिघध्वं संवृध्वं निमीलयध्वम् । सर्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे (भा० अनु० १।१।६) । आच्छाद्यन्ते । सर्वे पादा हस्तिपादे निमग्ना इति सुभाषितार्थ एवान्नानूवितः । अयमेवार्थः (शां० २।४।५।१८) इत्यत्राप्युक्तः । अथो अप्येवैनं दध्यात् । अमुष्य त्वा प्राणमपिदधामीति (श० ब्रा० ४।१।१।१८) । अपिदध्यात् अवपीडयेद् हस्तेनेत्याह । मृत्यव आत्मानमपिदध्यात् (श० ब्रा० १३।३।५।२) । अपिदध्याद् अर्पयेत् । रुद्राय पशूनपिदध्यात् (तै० ब्रा० १।१।५।६) । उक्तोऽर्थः । जातार्यवास्मा अन्नमपिदधाति (तै० सं० ५।३।४।१) । उक्तपूर्वं एवार्थः । तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीत् (ऋ० १०।

१२६।३) । अपिहितमावृतम् । अपिहितपाणिः (शा० गृ० ४।२।१२) । बद्धमुष्टिरित्यर्थः । ध्वजेन पिहिताः सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे (भा० वि० ४६।१८) । आच्छादिता इत्यर्थः । आनुडहेन चर्मणापिहितः (वाणः) (लाट्या० श्री० ४।१।१) । अपिहितः परिवृतः परिहितः । अर्थो गिरामपिहितः विहितश्च किञ्चित् । सत्यं चकारित मरुद्वृषस्तनाभः ॥ (सुभाषितम्) । अपिहितोऽसंवृतः । पिहितः संवृतः । शङ्कापिहितचारित्रः (वी० ध० १।५।१४।८) । शङ्कोपरुद्धानुष्ठान इत्यर्थः । ऋच एव हि प्रायेणातितरामपिहितार्थाः (नि० ७।१।१ इत्यत्र दुर्गः) । अपिहितार्थाः संवृतार्थाः । जातरूपेणापिधाप्य (कौ० सू० १३।२६) । पिधानं कारयित्वा । अमृतापिधानमसि (तै० आ० १०।३।५।२) । अपिधानमाच्छादनम् । नैकजलदच्छत्रापिधानं जगत् (मुच्छ० ५।२४) । उक्तोऽर्थः । उत्तरेणापिधान्याम् (प्राप० ध० २।४।३) । अपिधानी कवाटम् । तदर्गलमित्यन्य इति हरदत्तः । गव्यं चिदूर्वमपिधानवन्तम् (ऋ० ५।२६।१२) । प्रियां अपिघीर्वनिषीष्ट मेघिरः (ऋ० १।१२७।७) । अपिघि-रन्नावधिश्चितं हव्यम् ।

—नह् (एह बन्धने) । मन्दारमाला हरिणा पिनद्धा (शा० ७।२) । पिनद्धा बद्धा । पिनद्धां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः (रा० ५।१८।४) । पिनद्धां परिवेष्टितां रुद्धाम् । कवचं पिनह्य (भट्टि० ३।४७) । अपेरत्सोपः प्रायिकः । पिनह्य तानि पुष्पाणि केशेषु वरवर्णिनी (भा० अनु० ४२।६) । पिनह्य बद्ध्वा ग्रथित्वा ।

—नी (शीञ् प्राप्तये) । वाचैव तद्यज्ञं पन्थानपि नयति (ऐ० ब्रा० १।८) । अपिनयति प्रापयति । स एवंनमपथात् पन्थानमपिनयति (तै० सं० २।२।२१) । अपिनयति अभिवर्तयति प्रापयति । यदि ह वा अपिनीत इव यजमानो भवति (ऐ० ब्रा० २।२) । अपिनीतोऽपनीतो लोकान्तरं सङ्क्रमितः । उपरत इति यावत् ।

—पद् (पद गतौ) । प्राणो वातमपिपद्यते (श० ब्रा० ३।४।२।६) । अपिपद्यते ऽप्येति अभिसंविशति, समाविशति ।

—भू (भू सत्तायाम्) । अप्यभूभंद्रे सुकृतस्य लोके (अथर्व० २।१०।७) । तस्य वयं हेडसि मापि भूम (अथर्व० ७।२०।३) । तस्य क्रोधविगये मा पन्तामे-त्यर्थः । अप्यभूः = प्रन्तरभूः । अयमग्ने जरिता त्वे अभूदपि (ऋ० १०।१४२।१) । त्वेप्यभूत् त्वयि भाग्यभूदित्यर्थः । अपीन्द्रः सोमपीथेऽभवत् (ऐ० ब्रा० ७।२८) । सोमपाने भाग्यभूत्, सोमस्यापिबदित्यर्थः ।

—या (या प्रापणे) । भिनचि मुष्कावपि यामि शेषः (अथर्व० ४।३७।७) ।
अपियामि अपिगतं निरुद्धं करोमि ।

—याच् (दुयाच् याच्चाग्राम्) । अप्यस्य पुत्रान्पीत्राश्च याचयते बृहस्पतिः
(अथर्व० १२।४।३८) । अपिस्तिङन्तेन न सम्बध्यत इति साधोयो दर्शनम् ।
न ह्यपियाचिर्याचिभिन्नमर्थमाह । याचयते याच्यान् करोतीत्यर्थः ।

—रुह् (रुह बीजजन्मनि) । पृथिव्यै खातमपि रोहति (तै० सं० २।५।
१।३) । अपिरोहति उद्भवति ।

—वह् (वह प्रापणे) । मोषं वा देवा अप्यूहे अग्ने (ऋ० ७।१०।४।१४) ।
अप्यूहे तर्कयामि विन्तयामि ।

—वृ (वृज् वरणे) । अपीव योषा जनिमानि वव्रे (ऋ० ३।३८।८) ।
अपिवव्रे वृणुते कामयते ।

—वृज् (वृजी वर्जने) । मयि देवासोऽवृजन्मपि क्रतुम् (ऋ० १०।४८।३) ।
अपिवृजन् अपावर्जयन्, अमिसुखमकुर्वन्, मां प्रापयन् ।

—वृत् (वृत्तु वर्तने) । प्रास्य पारं नवति नाव्यानामपि कर्तमवर्तयोऽयज्यन्
(ऋ० १।१२।१३) । कर्तमप्यवर्तयः = गतेऽन्तरपातयः ।

—व्ये (व्येज् संवरणे) । अक्ष्यावपि व्ययामसि (अथर्व० १।२७।१) ।
प्रक्षिणी अभिनह्यामः संवृण्म इत्यर्थः ।

—वृश्च (ओन्नश्च छेदने) । शीर्षाणि हरसापि वृश्च (ऋ० १०।८७।
१६) । अपिवृश्च छिन्धि ।

—सृज् (सृज विसर्गे) । यस्मिन्नेनमपिसृज्य रक्षन्ति (श० ब्रा० १३।४।
२।५) । अपिसृज्य विसृज्य । गार्हपत्येङ्गारानपिसृज्य (भा० श्रौ० ६।१०।१२) ।
अपिसृज्य अतिसृज्य ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । मा मे सख्युः स्तामानमपि ष्ठात (अथर्व०
५।१३।५) । मापिष्ठात ओपगात ओपसृपत । यदीं गच्छन्त्युवातीरपिष्ठितम्
(ऋ० १।१४।५) । अपिष्ठितमुपसृप्तमुपेतम् ।

—ह्ल (ह्लङ् अपनयने) । न देवानामपि ह्नुतः सुमति न जुगुक्षतः (ऋ०
८।३१।७) । अपिह्लुतः प्रत्याचक्षाते ।

अप्यति (अपि + अति)

—अर्जं (अर्जं षर्जं अर्जने) । यज्ञ एतद्यमप्यत्यर्जन्ति (ऐ० ब्रा० ७।६) ।
अप्यत्यर्जन्ति संयुज्जन्ति ।

अपिपरि

— किलिङ्ग (किलिङ्ग विवाधने) । अपि चापिपरिकिलिष्टं चिराद् दारैः समागतम् । आत्मकार्यगरीयस्त्वाद वक्तुं नेच्छामि वानरम् (रा० ४।२८।६१) । अपिपरिरेकतरः शक्यः परिहर्तुम्, अन्यतरेण विवक्षितार्थस्य समर्पणात् ।

अति

— अजं (अजं षजं अजने, अजं प्रतियत्ने) । स्वस्ति हैनमत्यर्जन्ति स्वर्गं लोकमाभि (ऐ० ब्रा० १।११) । अत्यर्जन्ति गमयन्ति प्रापयन्ति । अतिः सौष्ठवं इति षड्गुणः । अतिशब्दः क्षिप्रार्थं इति गोविन्दस्वामी । अति नोर्जस्याकाशं नः कुर्विति () । अवकाशं नः प्रापयेत्याह ।

— अश् (अश भोजने) । अहं पतीन्नातिशये नात्यश्ने नातिभूषये (भा० वन० २३३।३८) । नात्यश्ने = नात्यश्नामि नातिक्रम्याश्नामीत्याह । यावन्मे पतयो भुक्ता भवन्ति तावदेव भुञ्जे, न ततः प्राग् इति भावः । यद्यु अश्नाति देवानत्यश्नाति (श० ब्रा० १।१।१।६) । उक्तोऽर्थः ।

— अस् (अस भुवि) । श्रिया समानां अति सर्वान्त्स्याम (अथर्व० ११।१।१२) । अतिष्याम अभिमन्त्रेमेत्यर्थः ।

— अस् (असु क्षेपणे) । बहुभिश्चैकमत्यस्यन्नेकेन च बहुञ्जनान् । विनिर्योक्ष्याम्यहं वारान्नुवाजिगजमर्मसु (रा० २।२३।३७) ॥ अत्यस्यन् पराभावयन्, पराश्रयन् । तुहिनात्यस्तः (पा० २।१।२४ सूत्रवृत्तौ) । हिममतिक्रमित इत्यर्थः । द्व्यहात्यासं गाः पाययति (पा० ३।४।५७ सूत्रे वृत्तौ) । अत्यसनेनातिक्रमणेन गवां पानक्रियां विच्छिनत्ति । अद्य पाययित्वा द्व्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ।

— आप् (आप् लु व्याप्तौ) । राद्धिः प्राप्तिः समाप्तिर्व्याप्तिर्मह एषतुः । अत्याप्तिरुच्छिष्टे (अथर्व० ११।७।२२) । अतिक्रान्ताऽऽप्तिरत्याप्तिः ।

— इ (इण् गती) । अत्येति रजनी या तु सा न प्रतिनिवर्तते (रा० २।१०।५।१६) । अत्येति अतिक्रामति विगच्छति । एतद्वावसं तेन परो मूजवतोऽतीहि (वा० सं० ३।६१) । अतीहि अतिक्राम । अवसं भोजनम् । अवश्यकरणीये च मा त्वां कालोऽत्यगादयम् (भा० आदि० १।५६।१६) । अकृतार्थं त्वां अतिक्रमोत्, ना हासीत् । अत्यन्यां अगां नान्यां उपागाम् (वा० सं० ५।४२) ।

अत्यगां पर्यहार्षमुपैक्षिषि । अत्यगान्मायां देवानाम् (भा० पु० ६।२०।२७) ।
 आत्मानं देवानां मायायाः पर्यहार्षोत्, अरक्षीदित्यर्थः । प्राप्तकालमिदं मय्ये मा
 त्वं दुर्योधनात्यगाः (भा० उ० १२५।२६) । मातिहासीरित्यर्थः । न चैनमत्यगाद्
 वह्निर्वैलामिव महोदधिः (भा० सभा० ३।१५३) । एनं सहदेवं (सैन्यस्याभिमुखे
 स्थितम्) अतिक्रम्य सैन्यं न ददाहेत्यर्थ इति नील० । एवं मे वसतो राजन्नेष
 कालोऽत्यगाद् दिवि (अर्जुन० ४।६२) । अत्यगात् अत्यक्रमीत्, व्यगात् ।
 नात्येति कालो यज्ञस्य यथाऽयं मम राघव (रा० १।१६।१८) । नात्येति
 नातिक्रामति, नातियाति । अथ या अष्टाविष्टका अतियन्ति (शा० ब्रा० ८।५।१।
 ७) । अतिरिक्ता भवन्तीत्याह । तदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति
 यन्त्यापः (ऋ० १।३२।८) । अतियन्ति उपरि प्लवन्ते । अतीयात्सागरो वेलं न
 प्रतिज्ञामहं पितुः (रा० २।११२।१८) । अतीयात् अतिलङ्घ्येत । वेलं मर्यादां
 मिन्द्यादित्यर्थः । केनात्यगाद्राजा व्याधिना (रा० २।७२।२६) । अत्यगात्
 अमृत, मृतिमापत् । मा मे वाङ् नाभिमतियाः (का० श्रौ० ६।१२।४) । सुपर्ण
 इव वेगेन पक्षिराडत्यगाच्चमूम् (भा० द्रोण० १२८।१०) । अत्यगात् अति-
 क्रम्यागात् । स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भानुः (मेघ० ३६) । नयनगो-
 चरतां नातिक्रामतीत्यर्थः । स हि देवोऽत्यगात् देवांस्तपसा विक्रमेण च (भा०
 सो० ६।३४) । अत्यगात् अत्यदेत । तद्धि (प्रग्निहोत्रम्) पवित्रं नात्येति
 (भा० श्रौ० ६।८।१८) । पवित्रं नक्तकः । अग्निहोत्रपयो नक्तकान्न बहिः
 स्रवतीत्यर्थः । अद्वारेण च नातीयाद् ग्रामं वा वेश्म वा वृतम् (मनु० ४।७३) ।
 नातीयात् न प्रविशेत् । असन्निवृत्त्यै तदतीतमेव (शा० ६।१०) । अतीतसति-
 क्रान्तम् । सन्नस्तु चारिष्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम् (मनु० ५।७१) । अतीते मृते ।
 क्षपणं लङ्घनम् । अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते (मनु० ६।१६६) ।
 अतीतायां मृतायामुपरतायाम् । ततस्तु पृषतेऽतीते स राजा द्रुपदोऽभवत् (भा०
 आदि० १६६।८) । अतीतमाज्ञाय तु पार्थिववर्षभम् (रा० २।६५।२६) ।
 उक्तोऽर्थः । कैलिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो (गीता० १४।२१) ।
 सोऽन्तः पुरमतीत्येव स्त्रियस्ता वाक्यमब्रवीत् (रा० २।३४।११) । अतीत्येव
 अतिवेगेन प्राप्येव । न दिष्टमर्थमत्येतुमीशो मर्त्यः कथंचन (भा० वन०
 १३५।५५) । अत्येतुं परिहर्तुम् । लोतोवहां पथि निकामजलामतीत्य (शा०
 ८।१६) । अतीत्य अतिक्रम्य विहाय । अतीत्य हि गुणान्सर्वान् स्वभावो मूर्ध्नि
 'हितोप० १।१८) । अतीत्य = अतिक्रम्य । तपस्यये (कु० ४।४४) ।
 'र्थः । प्राणानामेव चात्यये (मनु० ५।२७) । अत्ययः संशयः ।
 'त्या नाज्ञाहा । गोप्या तु तत्कारणे संकट उपचर्यते ।

प्राणात्यये च सम्प्राप्ते (याज्ञ० १।१७६) । न नर्मयुक्तमनूतं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानुतान्याहुरपातकानि (भा० आदि० ८२।१६) ॥ उक्तोऽर्थः । क्षत्रियस्यात्यये दण्डो भागाद् दशगुणो भवेत् (मनु० ८।२४३) । अत्ययोऽपराधः । दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् (मनु० ८।४००) । अत्ययो दण्डः । साहसस्तेयपाख्यगोभिषापात्यये (याज्ञ० २।१२) । अत्ययः प्राणधनातिपातः । पितुरत्ययात् (दशकु० ६४) । अत्ययो मृत्युः । नानात्ययानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां रसं गमयन्ति (छां० उ० ६।६।१) । अत्ययो गतिः स्वभावः । बहव इमेस्मिन्मुखे कामा नानात्ययाः (छां० उ० ४।१०।३) । नानात्यया नानानर्थविहा इत्यर्थः । वारणं (शङ्कुम्) पश्चादधं ये वारयाता इति वृत्र-शङ्कुं दक्षिणतोऽघस्यैवानत्ययाय (श० ब्रा० १३।८।४।१) । अत्ययो वृद्धिः । यथा नातः परं वर्धेत तथेत्यर्थः । क्षुरस्य धारा निश्चिता दुरत्यया (कठ० उ० १।३।१४) । अत्यय उपरिपादन्यासः । दुःखोत्ययो यस्याः सा । वृद्धिश्च ते लोकेरपि दुरत्यया (रा०) । दुरत्यया, दुरवगमा, दुरासदा ।

—ऊह् (ऊह वितर्क) । अधोऽधोक्षं प्रत्यञ्चं द्रोणकलशमत्युह्य (का० श्री० ६।२।१६) । अत्युह्य (प्रतीच्यां) प्रेयं ।

—एष् (एष् गतौ) । शरभो न चत्तोति दुर्गाण्येषः (अथर्व० ६।५।६) । अत्येषः = अत्येषः = अत्यतारीः ।

—कल् (कल गतौ संख्याने च, कल विल क्षेपे) । यज्ञे यज्ञे यथाकालं दक्षिणा अत्यकालयत् (भा० द्रोण० ५७।५) । अत्यकालयत् = अवदात् । अपोदहरदिति शब्दार्थः । ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् (भा० शां० २।१।३३) । उक्तोऽर्थः ।

—कुप् (कूप क्रोधे) । तेन चंवातिकोपेन स यज्ञः सन्धितस्तदा (भा० द्रोण० २०।२।६३) । अतिकोपोऽतीतकोपः, शान्तिसंरम्भः ।

—कृ (डुकृञ् करणे) । सर्वत्रातिकृतं भद्रे व्यसनायोपकल्पते (रा० ५।२५।२१) । अतिकृतमतिमात्रमाचरितम् ।

—कृष् (कृष् विलेखने) । फालमतिकर्षति (को० सू० २०) ।

—क्रम् (क्रम् पावविक्षेपे) । अयि वात्सल्यादतिक्रामति प्रसङ्गः (मालती० ६) । अतिक्रान्तमर्यादो जायते, अतिक्रान्त्यसीमानं लङ्घ्यते । अलिचक्राम सुमहान्कालः (भा० आदि० १५७।७) । अतिचक्राम व्यतीयाय । अत्यक्रामद-विज्ञातः कालः परमदुस्तरः (भा० पु० १।१३।१६) । सा निशाऽतिचक्राम (पञ्चत० १) । यथा यथा यौवनमतिचक्राम (काद०) । अति विस्वाः

परिष्ठाः स्तेन इव व्रजमक्रमुः (ऋ० १०।६७।१०) । व्रजमत्यक्रमुः=व्रज-
 मावस्कन्दुः, अधस्पदं चक्रुः । अत्यक्रामम् इमान् मासांस्तद्वधं परिचिन्तयन्
 (रा० ६।८८।२०) । अत्यक्रामम् अयापयम्, अक्षपयम् । अर्नयम् । कुसीदवृद्धिः
 धान्ये सदे लवे बाह्वे नातिक्रामति पञ्चताम् (मनु० ८।१५१) ।
 पञ्चगुणतामतीत्य न वर्तते इत्यर्थः । नैव देवा (प्रजापतेराजाम्) अतिक्रा-
 मन्ति न पितरो न पशवो मनुष्या एवैकेऽतिक्रामन्ति (श० ब्रा० २।४।२।६) ।
 अतिक्रामन्ति प्रतिघ्नन्ति, लङ्घन्ते । अतिक्रामेत् प्रमत्तं या मत्तं रोगात्तमेव वा
 (मनु० ६।७८) । अतिक्रामेत् शुश्रूषणाद्यकरणेनावजानीयात्, उपेक्षेत वा ।
 पितुः स नित्यसन्तुष्टो नातिचक्राम चाश्रमात् (रा० १।१०।८) । आश्रमाद्
 दूरं न निरगादित्याह । तस्मादतिक्रामाभ्येव भगवदस्मात् सुदारुणात् (भा०
 अनु० ११७।१३) । अतिक्रामामि = अतिक्रामामि = अपक्रामामि, अपसर्पामि ।
 स हि स्वाम्यादतिक्रामेद् ऋतूनां प्रतिरोधनात् (मनु० ६।६३) । अतिक्रामेत् =
 हीयेत । आप्नुहि श्रेयांसमिति समं क्राम (अथर्व० २।११।१) । अतिक्राम
 अतिशेष्व विशेषय । ये शूरा निहता युद्धे स्वर्ग्याता रणगृद्धिनः । सर्वे ते
 विबुधश्रेष्ठ नातिक्रामन्ति भूमिदम् (भा० अनु० ६२।५७) ॥ नातिक्रामन्ति
 नातिशेरते (कर्मधिपाकेण) इत्यर्थः । यो तो दैवासुरे युद्धे वरौ दशरथोऽददात् ।
 तो स्मारय महाभागे सोऽर्थो मा त्वामतिक्रामेत् (रा० २।६।२८) ॥ सोऽर्थस्त्वां
 मातिक्रमीत्, अन्तर्गतो मा भूत्, मा स्मनं विस्मार्षोरित्याह । अभिमन्युवधं
 वीरः सोऽत्यक्रामन्महामतिः । अप्रियं वसुदेवस्य मा भूदिति महामतिः (भा०
 आश्व० ६।१२) ॥ अत्यक्रामद् अलङ्घयत् । अन्तरितभकरोदित्यर्थः । प्रत्या-
 सन्नमधीयानं ब्राह्मणं यस्त्वतिक्रमेत् । भोजनाच्चैव दानाच्च दहत्यासप्तमं
 कुलम् (बौ० ध० १।१०।२७ इत्यत्र विवरणे सङ्गृहीतं शातातपवचनम्) ॥
 दानभोजनाभ्यां वर्जयेदित्याह । अचिरात्तं वृथामन्त्रमतिक्रामन्ति विद्विषः (का०
 नी० सा० १।२।३२) । अतीत्यातिसन्धाय तद्राज्यमाक्रम्य गृह्णन्तीत्युपाध्याय-
 निरपेक्षा । इरावतीमतिक्रामन्ती भव (माल०) । अतिक्रामन्ती = अतिशयाना,
 पश्चात्कुर्वन्ती, पृष्ठतः कुर्वाणा । नष्टं मृतमतिक्रान्तं नानुशोचन्ति पण्डिताः
 (पञ्चत० १) । अतिक्रान्तम् अतीतम् । यत्कथयितुं प्रवृत्तस्तत्परित्यज्याति-
 दूरमतिक्रान्तोऽस्मि । (काद० ३।४६) । बह्वप्रस्तुतं प्रस्तोतुमारब्धो स्मोत्यर्थः ।
 अतिक्रान्तं भगवती कथयति (माल० ५) । अतीतकालाधिकरणकमित्यर्थः ।
 अतिक्रान्तावस्थो गजपतिरिदं स्थावरचरम् । जगत्सर्वं हन्तुं समभिलषति क्रोध-
 कलुषः (मा० ली० ६।१७) ॥ अतिक्रान्ता पण्डी मदावस्था । न कुप्यदेतनी
 कश्चिन्न चातिक्रान्तवेतनी (भा० वन० १५।२२) । अतिक्रान्तवेतनी विलम्बित-

वेतनः, अदत्तभक्तो वा । अतिरिक्तनिर्देशो वा । कथं ज्येष्ठानतिक्रम्य यवीयान्राज्यमर्हति (भा० आदि० ८५।२२) । अतिक्रम्य वर्जयित्वा । प्रथित-यशसां भाससौमिल्लक-कविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां कोऽतिबहुमानः (माल० १) । अतिक्रम्य उपेक्ष्य । किं वा देव्या परिजनमतिक्रम्य भवान् सन्दिष्टः (माल० ४) । अतिक्रम्य = अतिहाय । व्यालद्विप इवास्माभिरतिक्रम्यैव दम्यते (महावीर० ३।३१) । अतिक्रम्य = अभिभूय, धर्षयित्वा । जनकाग्रजन्मनोः शासनमतिक्रम्य (दशकु० २) । अति-क्रम्यातिलङ्घ्य, त्रवमान्य, अननुवृत्त्य । अतिक्रम्य तांस्तान् विशेषान् । तेषां परस्ताद् गत्वेत्यर्थः । जम्बुद्वीपमतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः (रा० ४।४०।३४) । जम्बुद्वीपात्परेणेत्यर्थः । इदं कदलीगृहमतिक्रम्य दृश्यते । कदलीगृहात्परेण । अक्षद्युते समाह्वानं नियोगात्स्थविरस्य च । जानन्नपि क्षयकरं नातिक्रमितुमुत्सहे (भा० सभा० ७६।४) ॥ अतिक्रमितुमतिलङ्घितु-मुपेक्षितुम् अननुमन्तुम् । न ह्यतिक्रमितुं शक्तस्तत्र वाक्यं महीपतिः (रा० २।६।२६) । उक्तोऽर्थः । अनतिक्रमणीयं मे सुहृद्वाक्यम् (शा० २) । अनति-क्रमणीयमशक्यलङ्घनम् । अनतिक्रमणीया दिवस्पतेराज्ञा (शा० ७) । तेन ह्यनतिक्रमणीयानि श्रेयांसि (शा०) । व्यतिक्रमानर्हणीत्यर्थः । अहो अतिक्रमः (मालती० ७) । समुदाचारातिचरणम् । भोजनवेलातिक्रमे चिकित्सका दोषमुदाहरन्ति (माल०) । भोजनकालातिपाते । केवलमुपचारा-तिक्रमं प्रमाष्टुमस्माकमयमारम्भः (माल० ४) । अतिक्रमो लङ्घनम् । दिशत्यपायं हि सतामतिक्रमः (कि० १४।६) । अतिक्रमोऽपराधः । अनेक-संवत्सरातिक्रमे (उत्तर० ४) । अतिक्रमोऽस्ययो व्यपायः । स्वभावो दुरतिक्रमः । दुर्जय इत्यर्थः ।

—क्षर (क्षर संचलने) । सुता इन्द्राय वज्रिणे सोमासो दध्याशिरः । पवित्रमत्यक्षरन् (ऋ० ६।६३।१५) । पवित्रस्योपरि प्रास्यन्दन्त ।

—ख्या (ख्या प्रकथने) । वशा समुद्रमत्यख्यत् (अथर्व० १०।१०।१५) । समुद्रं सुदूरम् प्रेक्षत । मा नो गव्येभिरख्यैः सहस्रेभिरतिख्यतम् (ऋ० ८।७३।१५) । आऽतिख्यतम् उपेक्षिषाथाम् । मा नो अतिख्य आगहि (ऋ० १।४।३) । दर्शनपथान्मा यीयव इत्युक्तं भवति । मा नो मर्त्या रिपवे वाजिनी-वसू परो रुद्रानतिख्यतम् (ऋ० ८।२२।१४) । आपिपतम् इत्याह, मा परिदा इति वा । आऽस्माञ्ज्ञात्रोराभिषं वोचतम् इति त्वक्षरार्थः ।

—गम् (गम्लू गतौ) । ततो दशाहेऽतिगते (रा० २।७७।१) । अतिक्रान्त इत्यर्थः ।

—गाह् (गाह् विलोडने) । विक्वा उत त्वया वयं धारा उदन्या इव । अति गाहेमहि द्विषः (ऋ० २।७।३) । अतिगाहेमहि अतिक्रामेम् । उपप्लवेमहि । इन्दुः पुनानो अतिगाहते मूषः (ऋ० १।८६।२६) । उक्तोऽर्थः ।

—गुर् (गुरो उद्यमने) । मृगो नाश्नो अति यज्जुगुर्यात् (ऋ० १।१७।३। २) । अतिजुगुर्यात्, आक्रोशेत् (हृष्टः सन्) ।

—ग्रह् (ग्रह उपादाने) । वृत्ततोऽतिगृह्यते (पा० ५।४।४६ सूत्रे वृत्ती) । सुष्ठुवृत्तवानन्यानतिक्रम्य वृत्तेन गृह्यते इत्यर्थः । त एतानतिग्राह्यान् दक्षुस्तानत्यगृह्यत तद्धेनानत्यगृह्यत तस्मादतिग्राह्या नाम (श० ब्रा० ४।५।४। २) । संख्यामतीत्याददतेत्यर्थः । बभूवुरनतिग्राह्या योषितश्छन्दतः किल (भा० सभा० ३।१।३७) । अत्यन्तं सुग्रहा न बभूवुरित्याह । अतिग्रहाव्यथनक्षेपेण्वकर्तरि तृतीयायाः (पा० ५।४।४६) । अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रह इति वृत्तिः ।

—चर् (चर गतिमक्षणयोः) । तत्र विराधदनुकवन्धप्रभृतयः केप्यतिचरन्तीति श्रुतम् (महावीर० २) । अभिचरन्ति अतिशयेनाटन्ति । पुत्राः पितृनत्यचरन् नायंश्चात्यचरन्पतीन् (भा० शां० २।२८।५५) । अत्यचरन् वचने नातिष्ठन्, अनुव्रता अनुरक्ता नाभूवन्नित्यर्थः । नातिचरेद्भर्तारम् (गो० घ० २।१।२) । न व्यभिचरेत् । सुवृत्ता वृत्तशौटीयं न त्वामत्यच्चरच्छुभा (रा० ६।११।८।६) । उक्तोऽर्थः । स्वं स्वमाचारमत्यचारिषुः (दशकु० १६२) । अत्यचारिषुः=उदलङ्घिषत । ऋतिवगाचार्यो नातिचरितव्यो (मी० शा० भा० १०।२।१६।४६) । नातिक्रमणीयो । स्त्री यातिचारिणी (गो० घ० ३।४।३५) । पतिमतिचरतीत्येवंशीला, स्वैरिणीत्यर्थः । अतिक्रम्य स्वस्थानं सरोऽन्तरं गच्छति अतिचरा मंचारिणी स्थलपद्मिनी । मनसा भर्तुरतिचारे (व० घ० २।१।६) । अतिचारोतिक्रमः । अतिचारः कुजादिपञ्चग्रहाणां स्वस्वाक्रान्तराशिषु भोगकालमुल्लङ्घ्य राश्यन्तरगमनम् ।

—छिद् (छिदिर् द्विधीकरणे) । अतिच्छेदातिवादाभ्यां स्मयोऽयं समुपागतः (भा० अनु० १२०।१६) । अतिच्छेदोऽत्यन्तमन्तरम् मशकेन समुद्रशोषणमिवेति नील० । स्मयो विस्मयः ।

—जन् (जनो प्रादुर्भावे) । अतिजातः (सुतः) । यः पितृनतिक्रामति गुणैः (पञ्चत०) ।

—जि (जि जये, जि अभिभवे) । लोकं ह्यतिजितं कृत्वा ह्यावां हन्तुमिहेच्छति (रा० ३।७०।५) । अतिजितमतिपरामृतम् ।

—जीव् (जीव प्राणधारणे) । अतिजीवेत्स सर्वेषु लोकेष्वपि पुरन्दरात्

(रा० ३।३।१६) । अतिजीवेत् ततोऽधिकं जीवेत्, चिरजीविततरः स्यात् । गुरुमात्याश्च नातिजीवेत् (आप० ध० २।१०।२५।१०) । भक्ष्यमोज्या-
च्छादनादिषु तान् नातिशयीतेत्याह । ततोऽप्युत्कृष्टमुल्बणतरं न जीवेदिति
भावः । अत्यजीवदमरालकेश्वरी (रघु० १६।१५) । उक्तोऽर्थः ।

—डी (डीङ् विहायसा गतौ) । प्रचण्डमतिडीनकम् (भा० कर्ण० ४१।
२७) ।

—तप् (तप सन्तापे) । अविपह्नांशुरादित्यो यावन्नातितपत्यसौ (रा०
३।१२।८) । अतितपति प्रचण्डं दीप्यते । रोहितोऽयतपद दिवम् (अथर्व०
१३।२।४०) । अत्यतपत् उष्णिमानमगमयत् । अत्युष्णतामनयत् । अति-
तप्तया गिरा (रा० ३।६६।२६) । अतिमात्रं क्रुद्धया, बलवन्निन्दन्त्या ।

—तृष् (उतृदिर् हिंसानादरयोः) । अति धन्वान्यत्यपस्ततदं (अथर्व०
७।४।११) । अतिततदं द्विधा चकार । यन्मे छिद्रं चक्षुषो हृदयस्य मनसो
वातितृष्णम् (वा० सं० ३।६।२) अतितृष्णं विदीर्णम् ।

—तृ (तृ प्लवनतरणयोः) । ययाऽति विश्वा दुरिता तरेय (ऋ० ३।
४।१३) । अतितरेय पारयेय । अपरेऽतितरामसि । उक्तोऽर्थः । तेपि चाति-
चरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः (गीता० १३।२५) । मृत्युमतिर्यन्ती-
त्याह ।

—त्वर् (जित्वरा संभ्रमे) । किं सौम्य नातित्वरसे (भा० शा०
१३।८।६२) । किमिति तेऽतिसंभ्रमो न ।

—दा (डुदाञ् दाने) । अथ प्लायोगिरिति दासदन्यानासङ्गो अग्ने दशभिः
सहस्रैः (ऋ० ८।१।३३) । अतिदासत् अन्यान्—अन्यानपेक्ष्याधिकं ददाति ।
न जीवन्तमतिददातीति श्रुतेः (का० श्रौ० ४।१।२७) । जीवन्तमतीत्येति
पाठान्तरम् । अतिक्रम्य ददाति । जीवपित्रा व्यवेताय पितामहाय पिण्डं न
ददातीत्यर्थः ।

—दाञ् (दाञ् दाने) । मघैर्मघोनो अति शूर दागसि (ऋ० ८।२।४।२) ।
मघोनो मघवतो धनवतोऽतिक्रम्यारमभ्यं ददासीत्याह । स हि विश्वाति पार्थिवा
रयि दाशन्महित्वना (ऋ० ६।१६।२०) ।

—दिव् (दिव् क्रीडाव्रिजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिभोदमदस्वप्न-
कान्तिगतिषु) । उत प्रहामतिदीव्या जयाति (ऋ० १०।४।१६) । अतिदीव्य =
उच्चैः प्रोप्य । तद्वं वित्तं मातिदेवीः (भा० सभा० ५।१।१२) । देवनेन मा
पराजेष्ठाः ।

—दिश् (दिश अतिसर्जने, दिशिरुच्चारणक्रिय इति भाष्यकारः) ।
वत्तण्डी चासी युवतिश्च वातण्ड्ययुवतिः । पुंवद्भावेनान्तरतमः पुंशब्दोऽति-

दिश्यते (पा० १।१।५० सूत्रे वृत्ती) । जनपदतदवध्योश्चेति (४।२।१२४) प्रकरणे ये प्रत्यया विहितास्ते जनपदिभ्योस्मिन्नर्थेतिदिश्यन्ते (पा० ४।३।१०० इति सूत्रे वृत्ती) । स्वविषयं व्यतिरिच्य विधीयन्ते इत्यर्थः । प्रधानमल्लनिब-
र्हणन्यायेनातिदिशति (मी० शा० भा०) । अतिदेशो नाम ये परत्र विहिता धर्मास्तमतीत्यान्यत्र तेषां देशः (मी० शा० भा० ७।१।१२) । अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृतस्नाया धर्मसंहतेः । अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशः स उच्यते ॥ प्राकृतात्कर्मणो यस्मात्तत्समानेषु कर्मसु । धर्मप्रवेशो येन स्यादति-
देशः स उच्यते ॥ इत्यर्थितः स भगवान् अतिदिश्यात्मनः पदम् । ...धाम स्वम-
यात् (भा० पु० ४।१।२६) ॥ अतिदिश्य आदिश्य शंसित्वा । अस्थानेऽति-
शब्दः ।

—हश् (हृशिर् प्रेक्षणे) । सहस्राक्षा अतिपश्यन्ति भूमिम् (अथर्व० ४।
१६।४) । अतिशयेन पश्यन्तीत्यर्थः । ततः परं नातिपश्यामि किञ्चन (अथर्व०
१८।३।३२) । अतिरतिक्रमणे वर्तते । विप्रकृष्टं नेक्ष इति विवक्षत्यृषिः ।

—द्रु (द्रु गतौ) । अतिद्रव सारमेयी स्वानी चतुरक्षौ शबली (ऋ०
१०।१।४।१०) । अतिद्रव=अतिक्राम । अतिक्रम्य याहि । उत्तरं गिरिमति-
दुद्राव (श० ब्रा० १।८।१।५) । अतिदुद्राव त्वरया प्राप ।

—धा (डुधान् धारणपोषणयोः) । आयुर्यत्ते अतिहितं पराचैः (अथर्व०
७।५।३।३) । अपाकृतमपनीतमित्याह ।

—धाव् (धावु गतिशुद्ध्योः) । अति ह्वरांसि धावति (सोमः) (ऋ०
१।३।२) । अतिधावति परिभ्रवति । शत्रून् हन्तुं त्वरत इत्यर्थः ।

—ध्यं (ध्यं चिन्तायाम्) । ततोऽतिध्यायतस्तस्य जज्ञिरे मानसीः प्रजाः
(मूरसंस्कृतपाठावल्यां वायुपुराणवाक्यम्) । अतिध्यायतो ध्यान-नि-
श्चयस्य ।

—ध्वंस् (ध्वंसु गतौ च) । श्यावीरति ध्वसन्पथः (बालखिल्येषु ६।५) ।
अत्यध्वसन् अत्यध्वंसन्त अवधुता अभूवन् ।

—नम् (राम प्रह्वत्वे शब्दे च) । प्रीतिप्रामोद्येन तमहोरात्रमतिनामया-
मास (अवदा० जा० ७) । पर्यणमयाभास, गमयाभास क्षपयाञ्चकार ।
अतिनत्येव पात्राणि (श० ब्रा० १।१।४।४) । अतिनत्य अतिनम्य पाष्वन्तो
ऽवलम्ब्य अवष्टभ्य ।

—नी (सीञ् प्रापणे) । इन्द्रो यर्यनं शरदो नयात्यति (अथर्व० ३।१।१।
३) । अतिनयाति अतिक्रमयति । सप्तमीं (रात्रिं) नातिनयेत् । सप्तमी-
मतिनयन्नब्रह्मचारी भवति । अतिनयेत् अतिक्रामेत् । न स्वर्गं लोकमतिनयेत्

(छां० उ० १।८।५) । अतिनयेत् इतो निष्क्रमय्य प्रापयेत् । ऋतस्य नः पथा नयातिदुरिता (ऋ० १०।१३३।६) । दुरितान्यतिनय दुरितान्यतीतान्नः कुर्वित्याह । तदेनं (पूराग्रहम्) सर्वाणि सवनान्यति नयति (श० ब्रा० ४।२।४। ५) । अतिनयति अन्तरेण नयति । शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमति-नेनीयमानः (ऋ० ६।४७।१६) । अतिनेनीयमानः = अग्रेऽग्रे नयमानः कर्षन् । अतिनीय मानुषं कालम् (श० ब्रा० ३।२।२।१६) । अतिनीय व्यतियाप्य ।

—नु (णु स्तवने) । अग्निष्ठां तस्याभ्रिमाहवनीयादित्यं वेत्यं वाति नावयेत् (तै० सं० ६।३।४।४) । आवर्तयेदित्यर्थः ।

—नुद् (णद् प्रेरणे) । गवां यक्ष्मः पुरुषाणां वीरुद्धिरतिनुत्तो नाव्या एतु स्रोत्याः (अथर्व० ८।७।१५) । अतिनुत्तः = अतिनुन्नः पराशुन्नः । द्वरं प्रेरितः ।

—नेद् (णिद्, णेद् कुत्सासन्निकर्षयोः) । या हुता अतिनेदन्ति (श० ब्रा० १४।६।१।१०) । उपरि प्लवन्ते फेनिला वा भवन्तीत्यर्थः । एता वज्रं नेदन्त्यति (तै० सं० १।६।८।१) । अतिनेदन्ति अतिक्रामन्ति ।

—पठ् (पठ व्यक्तायां वाचि) । नारायणाङ्कप्रख्यस्त्वं साम्परायेऽतिपठ्यसे (भा० वन० १२८।१३) । अभिपठ्यस इति त्विष्यते ।

—पत् (पल् गतो) । अथ ह हंसा निशायामतिपेतुः (छां० उ० ४।१। २) । हृष्यंतलसधिशयानस्योपर्युत्पेतुरित्यर्थः । घृणा तपन्तम् अति सूर्यं परः शकुना इव पत्तिम (ऋ० ६।१०७।२०) । अतिपत्तिम अतिपेतिम । उक्तोऽर्थः । ये सत्यमेव हि गुरुनतिपातयन्ति (मुद्रा० ३।३४) । अतिपातयन्ति अवमानयन्ति अवजानन्ति । हित्वा व्रजमादितः कर्षयेत्पशून् नातिपातयेत् (आप० घ० २। ११।२८।५) । नातिनिरोधनं कुर्यात् ताडयेद्वा । संशमनमेव संशोधन-मतिपातयेत् (सुश्रुत० १।१४६।१२) । अकार्मुकं कुर्यात्, अप्रभावुकं कुर्यात् । इषुमनतिपातयन् (लाट्या० श्री० ३।१०।१२) । अनतिपातयन् अमुञ्चन् अविस्मृजन् । विषं मुहूर्तमप्युपेक्षितमातुरमतिपातयति (सुश्रुत०) । अतिपातयेत् अत्ययं मृत्युमापादयेत् । सम्प्राप्तामतिपत्य तां नृपतितां शक्रद्विर्विर्षाधनीम् (अवदा० २।२६) । अतिपत्य परित्यज्य । अस्थि निःशेषतश्छिन्नमतिपातितम् (सुश्रुत०) । अतिपातितं निर्मिन्नम् । काम-मनतिपात्यं धर्मकार्यं देवस्य (शा० ५) । अनतिपात्यमनतिलङ्घनीयम्, अव्याक्षेप्यम्, अनुपेक्ष्यम् । न चेदन्यकार्यातिपातः (शा० १) । कार्यान्तरव्यति-

क्रमः । कार्यान्तरान्तराय इति यावत् । परावनुपात्यय इणः (पा० ३।३।३८) इति सूत्रे वृत्तो कालस्य पर्ययः, अतिपात इति स्थितम् । दुःखातिपातेन क्लुषी क्रियन्ते (काद० १८६) । दुःखोपनिपातेन, दुःखोपनामेन । अतिशब्दो नाती-चौपयिकः, महाकवेः प्रयोग इति कथं चित्सह्यः । प्राणातिपातनिरतो निरनु-क्रोशतां गतः (रा० १।५६।२१) । प्राणातिपातः प्राणविनाशः । ततार विद्याः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिर्द्भिर्हरितामिवेस्वरः (रघु० ३।३०) । पवनाति-पातिभिः = वातवेगातिशायिभिः । अतिपातिवृत्तान्तनिवेदनत्वरयाऽवस्थान्तरं नावेक्षितम् (अभि० ५) । अतिपाति कार्यमिदम्, शीघ्रं निवेद्यताम् (पञ्च० २) । अतिपाति आत्ययिकं बिलम्बासहम् ।

—पद् (पद गतौ) । अग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालं निर्वपेद्यस्य पौर्णमासी वाऽमावस्या वातिपद्येत (काठक० १०।५) । अतिपद्येत अतिक्रामेत् अतीयात् । संस्कारा अतिपद्येरन्स्वकालाच्चेत् कथं चन (का० स्मृ०) । अतिपद्येरन् = प्रच्यवेरन् । विहित-कालमतिक्रामेयुः । न सूक्तेन निविदमतिपद्येत (ऐ० ब्रा० ३।११, ४।१०) । येन सूक्तेन निविदमतिपद्येत न तत् पुनरुपनिवर्तेत (ऐ० ब्रा० ३।११) । यद्वन्नमतिपदे चित्या मनसा हृदा (कौ० सू० ५।२।१७) । अतिपदे ललङ्घे । अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दशपूर्णमास-यांजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयेत् (तै० सं० २।२।२।१) । अतिपादयेत् अतिक्रमयेत् । स्वकालेऽननुष्ठानमतिपादनम् । यद्वो देवा अति पादयानि (आप० श्री० ६।४।१५।५१) । अतिपादयानि अतिक्रामाणि । अप्रज्ञातं हि तद्यदतिपन्न आहुरिदं कार्यमासीदिति (तै० सं० ६।३।४।८) । अतिपन्नमनिष्पन्नम् । कुतश्चिद् वैगुण्यात् क्रियाया अनिर्वृत्तिरतिपत्तिरिति भट्ट० । ततो घृतातिपत्तौ घृतभोजनक्रियाप्यतिपन्नैव (पा० ३।३।१३६ सूत्रे पदमञ्जरी) । लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ (पा० ३।३।१३०) । क्रियाति-पत्तिः क्रियाया अनिष्पत्तिः । लघ्वत्थितो हन्यान्मा भूत् कालातिपत्तिरिति (का० नी० सा० १।६।८ मङ्गलायाम्) । कालातिपत्तिः कालातिपातः । देशकालातिपत्तौ तु गृहीत्वा स्वयमपयेत् (याज्ञ० १६६) । अतिपत्तिरति-क्रमः ।

—पा (पा पाने) । सा मद्यं तेनातिपायिता (कथा० ३।१२०७) । अति-पायिता सातिज्ञायं पानं कारिता ।

—पृ (पृ पालनपूरणयोः) । पिपर्तुं नो अदिती राजपुत्राऽति द्वषांस्यर्यमा सुगेभिः (ऋ० २।२७।७) । अति पिपर्तुं पारं नयतु, पारयतु । ये नो अंहोतिपिप्रति (ऋ० ७।६६।५) । इन्द्रं रात्रेस्तमसो मृत्योर्विभ्यतमस्यपारयन्

(ऐ० ब्रा० ४।५) । स नः पर्वदति द्विषः (अथर्व० ६।३४।१) । अतिपर्वत् अति-
पारयतु । पञ्चमे लकारे रूपम् ।

—प्रच्छ (प्रच्छ ज्ञोप्सायाम्) । गार्गि माति प्राक्षीः, मा ते मूर्धा व्यप्तत्
(श० ब्रा० १४।६।६।१) । उत्तरोत्तरं प्रश्नान् मा कार्षीः । अति प्रक्ष्या वै
देवता अति पृच्छसि । अतिक्रम्य मर्यादां प्रश्नोऽतिप्रश्नः । दत्तोत्तरोपि
पुनः प्रश्नो यः केवलाय खेदाय भवति सोऽतिप्रश्नः । अतीन्द्रियार्थप्रश्नो
वातिप्रश्नः ।

—बाध् (बाध् लोडने, लोडनं प्रतिधातः) । कञ्चित्सखीं वो नातिबाधते
शरीरातपः (शा०) ।

—बृह् (बृह् उद्यमने) । अति बृहति रेतः (नि० ६।२२) । रेतः सेक्तु-
मतिशयेनात्मानमुद्यच्छति ।

—ब्रू (ब्रू व्यक्तायां वाचि) । यो नात्युक्तः प्राहू रुक्षं प्रियं वा ।
अत्युक्तो विधेयं प्रति निन्दितः, दूषितः । यशस्विनस्तीक्ष्णविषान् महारथा-
नतिब्रुवन् मूढ न लज्जसे (भा० वन०) । अतिब्रुवन् वाचावमानयन् ।

—भा (भा दीप्तौ) । 'प्रकर्षे लङ्घनेप्यति' इत्यमरोक्ति व्याचक्ष्णाणः
त्वाम्याह—सर्वान्गुणानेष गुणोतिभाति । अतिक्रम्य भातीत्यर्थः ।

—भुज् (भुजो कौटिल्ये) । किमनेनातिभुग्नेन वाग्भिः काष्ठसधर्मणा
(भा० शत्यू० ६।१२२) । भुग्नेन रुग्णेन तुन्नेन ।

—भू (भू सत्तायाम्) । शब्दश्च घोरोऽति बभूव तत्र (भा० कर्ण० ८६।
१८) । अतिबभूव = प्रादुर्बभूव । इन्द्रोऽत्यन्या देवता अभवत् (पञ्च० ब्रा०
२२।८।२) । अत्यभवत् अत्यशेत । पितॄन् दश तु मातॄका सर्वा वा पृथिवी-
मपि । गुरुत्वेनातिभवति... (भा० अनु० १०।५।१५) । अतिभवति अतिशेते,
अतिक्रामति । रघ्वेन भात्यतिभूतार्का घोरेण तमसा वृता (हरि० १।४२।१६) ।
अतिभूतार्का = उपप्लुतादित्या । अभिभूतार्केति पाठान्तरम् । तच्च साधीयः ।
अथवाऽतिभवेन्नेत्रशूलम् (का० सं० खिल० कुक्कुण० श्लो० ३७) । अति-
भवेत् = अधिकं भवेत् । अति-भूमि गतेन रणरणकेन (उत्तर० १) ।
अतिभूमि परां सीमानम् । विपदि न दूषिताऽतिभूमिः (शिशु० ८।२०) ।
अतिभूमिर्मर्यादा नातिक्रान्तेत्याह । अतिधाष्टर्च दोषो नाजायतेत्यर्थः ।

—मन् (मन् ज्ञाने) । न हि त्वा पूषन्नतिमन्ये (ऋ० १।१३।४) ।
आत्मानं नाधिकं (श्रेयांसं) गणयामीत्यर्थः । न त्वामतिक्रम्यास्यां देवतां मन्य
इति वृगः । भृगुर्हं वै वावशिः । वरुणं पितरं विद्ययाऽतिमेने (श० ब्रा० ११।

६।१।१) । उक्तोऽर्थः । मद्धिं योतिमन्येत धर्मनित्यं जितेन्द्रियम् (रा० ३।४३। ४५) । अतिमन्येत = अतिक्रमेत् । अवमन्येत । किं नो आतरगस्त्य सखा सन्नति मन्यसे (ऋ० १।१७०।३) । उक्तपूर्वं एवार्थः । तस्मान्नाति मन्येत पराभवस्य हैतन्मुखं यदतिमानः (श० ब्रा० ५।१।१।१) । अतिमानः गर्वः, दर्पः ।

—या (या प्रापणे) । मातियासीः (भट्टि० २।५१) । मातिक्रमीः, माऽतिक्रम्य गमः । येनातियाथो दुरितानि विश्वा (ऋ० ५।७७।३) । येन रथेन । अनन्तरोदित एवार्थः । अति वायो ससतो याहि (ऋ० १।१३५।७) । ससतः स्वपतो जनस्योपरि वाहि, प्रवान्याहीत्याह ।

—राज् (राज् दीप्तौ) । सद्यो यः स्पन्दो विषितो धवीयानृणो न तायुरति धन्वा राट् (ऋ० ६।१२।५) । अतिराट् अतिराजति अतिक्रम्य राजते ।

—रिच् (रिचिर् विरेचने) । संभावितस्य चाकीर्तिमरणादतिरिच्यते (गीता० २।३४) । मरणादधिका भवति । अकीर्तिरयश उपक्रोशः । अकीर्तिरनिष्टतरा दुःखतरा भवतीत्याशयः । पुत्रगात्रस्य संस्पर्शश्चन्दनादतिरिच्यते (भा० वन०) । चन्दनाच्छ्रयान्भवति । सुखावहतरा भवतीत्यर्थः । न तदभूतमहं मन्ये यदर्कादतिरिच्यते (भा० वन० ३।४५) । ततः श्रेयो भवतीत्यर्थः । अश्वमेधसहस्रेभ्यः सत्यमेवातिरिच्यते (हितोप० ४।१३१) । ततो ज्यायो भवतीत्यर्थः । गृहं तु गृहिणीहीनं कान्तारादतिरिच्यते (पञ्चत० ४।८१) । अधिकमनेशणीयं भवति, शून्यत्वादतितरां प्रतिभयं भवतीति भावः । वाचः कर्मातिरिच्यते । कर्म गरीयो भवति । दैवमत्रातिरिच्यते (हितोप०) । दैवमुत्तरं भवति, प्रभवतीति यावत् । आकिञ्चन्यं च राज्यं च तुलया समतोलयम् । अत्यरिच्यत दारिद्र्यं राज्यादपि गुणाधिकम् (रा० गोरे-सियो० २।६१।१०) । अतिरिक्तं हि दारिद्र्यस्य गौरवं प्रादुरासीत् इत्यर्थः । छन्दसामति त्रीण्यरिच्यन्त । न त्रीण्युदभवन् (तै० ब्रा० १।५।१२।१) । त्रीणि भूयोक्षराण्यभूवन् । त्रीणि च न्यूनाक्षराणीत्याह । न वा आत्माङ्गान्यतिरिच्यते, नात्मानमङ्गान्यतिरिच्यन्ते (श० ब्रा० १।२।२।३।६) । पृथगवस्थितानि नोप-लभ्यन्ते, आत्मनान्तरीयकाणि । भवन्तीति भावः । आत्मेह देहवचनः । यस्य दिवमति मत्वा पृथिव्याः पुरुमायस्य रिरिचे महित्वम् (ऋ० ६।२१।२) । दिव-मतिरिरिचे महत्त्वम् दिवोपि ज्यायो बभूव, दिवमतिलङ्घ्य पप्रथ इत्याह । सोमं मातिरीरिचः (श० ब्रा० ४।४।२।७) । माऽतिसावीरित्यर्थः । इदं वाऽत्यरी-रिचन्निदं न्यूनमक्रन् (श० ब्रा० १।१।२।३।७) । अत्यरीरिचन् यावद् विहितं

ततो तिरिक्तमवारिषुः । यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् (आप० श्रौ० ३।१५।१) । उक्तोऽर्थः ।

—रुच् (रुच दीप्तावभिप्रीतो च) । दूरे चित्सन्तलिदिवाति रोचसे (ऋ० १।१४।७) । अतिशयेन दीप्यस इत्यर्थः । यः परस्याः परावतस्तिरो घन्वातिरोचते (ऋ० १०।१८७।२) । अतिरोचतेऽतिभासते । अत्यरोचत तान्सर्वान्धृष्टद्युम्नः समागतान् (भा० द्रोण० २३।८१) । अत्यरोचत धाम्नात्य-
शेत ।

—रुह् (रुह बीजजन्मनि) । यदग्नेनातिरोहति (ऋ० १०।१६०।२) । यदग्नेन संवर्धत इत्याह । अतिरूढत्वम् (राज० ६।२७२) । अतिप्रसिद्धिः, महती प्रथा । सार्वलौकिकत्वम् ।

—वद् (वद व्यक्तायां वाचि) । दुन्दुभिः सर्वा वाचोऽतिवदति (तै० ब्रा० १।३।६।२) । सर्वान्ध्वनीन्यक् करोति, सर्वाञ्शब्दांस्तिरयति । एष तु अति-
वदति यः सत्येनातिवदति (छां० उ० ७।१६।१) । सुनरां वदतीत्यर्थः । यदिदं कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीः किं ब्रह्म विद्वानिति (बृ० उ० ३।१।१६) । अत्यवादीः = अनिन्दीः, अवाक्षैप्सीः । यः परेषां नरो नित्यमति-
वादांस्तिरिक्तते । देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् (भा० आदि० ७६।१) ॥ अतिवादो निन्दावचनम् । पारुष्यमतिवादः स्यात् (अमरः) । अति-
वादं शंसति । अतिवादेन वै देवा असुरानत्युद्य अथैनानत्यायन् (ऐ० ब्रा०) । अतिवादोऽप्युक्तिः । अतिवादाद् वदाम्येष मा धर्ममभिशाङ्किथाः (भा० वन० ३।१।७) । भानान्तरमतिक्रान्तो वादोऽतिवादः । वेदैकप्रमाणप्रमितः । प्राणो ह्येष सर्वभूतैर्विभाति । विजानन् विद्वान् भवते नातिवादी (मुं० उ० ३।१।४) । इतरनैरपेक्ष्येण स्वेन प्रतिज्ञातमर्थमेव प्रतितिष्ठापयिषुरतिवादी भवति ।

—वस् (वस निवासे) । आद्यात् पूर्वस्मिन्नह्युपवासोऽतिवास उच्यते ।

—वह् (वह प्रापणे) । अर्थेना (देवताः) मृत्युमत्यवहत् (श० ब्रा० १४।४।१।१२) । मृत्युमत्यवहत् मृत्योः पारे ऽनयदित्यर्थः । अतिवाहयाम्बभूव त्रियामाम् (रघु० ६।७०) । अतिवाहयाम्बभूव क्षपयाम्बभूव । अस्मिंस्तमाल-
वित्पान्धकारे प्रविश्य एनमतिवाहयामः (रत्ना० २) । तत्कृतानुसारादात्मानं परिहराम इत्युक्तं भवति । राजपुत्रैः समं सख्यं कृच्छ्रादप्यतिवाह्यते (कथा० २८।१११) । अतिवाह्यते निर्वाह्यते । किं वा मयापि न दिनान्यतिवाहितानि (मालती० ६।१३) । गमितानीति यावत् । गुहाविसारीण्यतिवाहितानि मया कथंचिद् घनगर्जितानि (रघु० १३।२८) । अतिवाहितानि सोढानि । लोका-

तिवाहिते मार्गे (सर्वद०) । लोकेन प्रहृत इत्यर्थः । अलकामतिवाह्यैव वसति वसुसम्पदाम् (कु० ६।३७) । अतिवाह्य सङ्क्रमय्य । अतिशय्य, परिच्छिद्येति यावदिति तु मल्लिः । स शापस्तेनातिवाहितः (कथा० ३३।६१) । अति-वाहितः सोढः । आतिवाहिक एवायं त्वादुशैश्चित्तदेहकः (यो० वा०) । अत्यन्तं कार्याकारं वोढुं समर्थोऽतिवाही सूक्ष्मभूतसङ्घः, तेन निर्वृत्त आति-वाहिकः ।

—वा (वा गतिगन्धनयोः) । न भूमि वातो अतिवाति (अथर्व० ४।५।२) । नातिमात्रं गच्छत्वित्यर्थः ।

—वी (वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु) । वेत्यश्रुजनिवान्वा अति स्पृधः (ऋ० ५।४।७) । स्पृधोतिवेति योद्धन्त्यासादयति ।

—वृत् (वृत्तु वर्तने) । अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारम् अतिवर्तते (मनु० ५।१६१) । अतिवर्ततेऽतिलङ्घते व्यभिचरति । दुःशासनरथं प्राप्य यत्पार्थो नात्यवर्तत (भा० भीष्म० ११०।२०) । नालङ्घत । यथाहं कर्मणा वाचा शरीरेण च राघवम् । नातिवर्तेय (रा०) । अनुव्रता न स्यामित्यर्थः । बान्धवस्नेहं राज्यलोभोऽतिवर्तते (कथा० ४१।४०) । अतिवर्ततेऽभिभवति । बाधते । नक्षत्रमतिपृच्छन्तं बालमर्थोऽतिवर्तते । (कौ० अ० ६।४।२६) । अतिवर्तते त्यजति । ऋतुस्नातां सतीं भार्यामृतुकालानुरोधिनीम् । अति वर्तते दुष्टात्मा (रा० २।७।५।२) ॥ अतिवर्तते —उपेक्षेत, तत्रोदासीन्येन वर्तते । उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ते (मुं० उ० ३।२।१) । अति-वर्तन्तेऽतितरन्ति । कोऽन्यो जीवितुकामो देवस्य शासनमतिवर्तते (मुद्रा० ३) । अतिवर्तते लङ्घते । एवं तयोः प्रत्यहमन्योन्याहारादिदानेन कालोतिवर्तते (हितोप० १) । अतिवर्ततेऽतियाति । आ षोडशाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नाति-वर्तते (मनु० २।३८) । अतिक्रान्तकाला न भवतीत्युक्तं भवति । यथा मे हृदयं नित्यं नातिवर्तते राघवाद् (रा०) । नातिवर्तते न व्यपवर्तते । प्रविष्टस्तात भारतीम् । सूर्योदये महाबाहुर्दिवसश्चातिवर्तते । अतिक्रामति, व्यथेति । असाध्यानतिवर्तन्ते प्रमेहा रजनी यथा (सुश्रुते) । अभिभवन्ति; अधिकुर्वन्ते । विद्या वितर्को विज्ञानं स्मृतिस्तत्परता क्रिया । यस्यैते षड् गुणास्तस्य न साध्यमतिवर्तते (चरक० सूत्र० ६।२०) । नातिवर्तते न नश्यति । किमाचारः कथं चैतान् त्रीन् गुणानतिवर्तते (गीता० १।४।२१) । गुणातीतो भवतीत्याह । निस्त्रैगुण्योभवतीति वा । येनेन्द्रियेण गृह्यते शब्दस्तस्य विषय-भावमतिवृत्तोऽर्थो न गृह्यते (न्यायसू० २।१।५१ भाष्ये) । त्वं नातिवृद्धो वयसा नातिवृत्तश्च यौवनात् । कथमल्पेन कालेन पृथिवीमटसि द्विज (मार्क० पु०

६१।११) ॥ यौवनादतिवृत्तः=यौवनाद् दूरं गतः । अधर्मेण जितो धर्मः प्रवृत्तमधरोत्तरम् । शमिष्ठयाऽतिवृत्तास्मि दुहित्रा वृषपर्वणः (भा० आदि० ८३।२८) ॥ अतिवृत्ताऽतिशयिता, विशेषिता, दूरीकृता, पश्चात्कृता । नूनं दैवं न शक्यं हि पौरुषेणातिवर्तितुम् । यदर्थं यत्नवानेव न लभे विप्रतां विभो (भा० अनु० २६।१६) ॥ अतिवर्तितुम्, बाधितुम्, अभिभवितुम् । यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च । दशातिवर्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते (मनु० ८।२६०) ॥ अतिवर्तनानि क्षम्याण्यग्राणांसि । दण्डनिर्मुक्ता अपराधाः ।

—व्यध् (व्यध ताडने) । अति क्षिप्रेव विध्यति (ऋ० ४।८।८) । आराष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योतिव्याधी महारथो जायताम् (वा० सं० २२।२२) । अतिव्याधी दूराद् व्यधनशीलः । यो वा निष्पन्ना करोत्यरीन् ।

—व्रज् (व्रज गतौ) । अपरेण वेदिमतिव्रज्य (आश्व० श्रौ० २।३।११) । अतिव्रज्य लङ् घयित्वा ।

—शी (शीङ् स्वप्ने) । अहं पतीन्नातिशये नात्यश्ने नातिभूषये (भा० वन० २३३।३८) । पतीनतिक्रम्य न शये, यावन्मे पतयो न शेरते तावन्नाहं शये । अहं जघन्यसंवेशिनीत्याह । नैतानतिशयेज्जातु नात्यश्नीयान्न दूषयेत् (भा० शां० १०८।१०) । उक्तोऽर्थः । पूर्वान्महाभाग तयाऽतिशेषे (रघु० ५।१४) । अतिक्रामसीत्यर्थः । धाम्नाऽतिशाययति धाम सहस्रधाम्नः (मुद्रा० ३।१७) । स्वार्थे णिच् । उक्तचर एवार्थः । चरितेन चातिशयिता मुनयः (कि० ६।३२) । अतिवृत्ताः । चरितोत्कर्षेण पृष्ठतः कृता इत्यर्थः । न शक्नुमो वयमायस्य मतिमतिशयितुम् (मुद्रा० ३) । अतिशयितुमतिक्रमितुम्, मतिमाहात्म्यमत्येतुम् । महर्घंस्तीर्थानामिव हि महतां कोप्यतिशयः (उत्तर० ६।११) । अतिशयः प्रकर्षं उत्कर्षः, माहात्म्यम्, गौरवम् ।

—श्लिष् (श्लिष आलिङ्गने) । अतिश्लिष्टचीनांशुकान्तरीयम् । अतिश्लिष्टं सन्दष्टम् ।

—सृ (सृ गतौ) । अहरतिसृता मुहूर्ताः । रात्र्यतिसृता मुहूर्ताः (कालाः २।१।२८ इत्यत्र वृत्तावुदाहरणे) । अतिसृताः सङ्क्रान्ताः । अनेकवर्णं वमति मूत्रयत्यतिसायंते । (अष्टाङ्ग० सू० ७।२३) । अतिसायंते विरेच्यते । अतिसारः । रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीति व्युत्पत्तिः । व्याधिविशेषः ।

—सृज् (सृज विसर्गे) । कामानभिध्यायन्नचिकेतोऽप्यस्त्राक्षीः (कठ० उ० १।२।३) । अत्यस्त्राक्षीरत्याक्षीरित्यर्थः । इत्यृषभं सम्पातवन्तमतिसृजति (कौ० सू० २४।१६) । अतिसृजति=उत्सृजति । स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयाद् ब्रात्याति-सृज होष्यामि (आप० ध० २।३।७।१५) । अतिसृज अनुजानीहि । स चाति-

सृजेज्जुहुया न चातिसृजेन्न जुहुयात् (अथर्व० १५।१२।२,३) । चो यद्यर्थे । काममुद्ध्ययतामिति ब्राह्मणा अतिसृजेयुः (आप० घ० २।१७।१६) । उक्तोऽर्थः । यः सत्यवाद्यति तं सृजन्तु (अथर्व० ४।१६।४) । अतिसृजन्तु मुञ्चन्तु । न हि नमस्कारमति देवाः । ते हि नमसिताः कर्तारमतिसृजन्ति (गो० ब्रा० उ० २।१८) । मुञ्चन्तीत्येवार्थः । अंहोमुचो भवन्तीत्याह । इत्यतिसृष्ट उद्धरेत् (आप० घ० २।१७।१६) । अतिसृष्टोऽनुज्ञातः । एवमतिसृष्टस्य (गुरुणा शिष्यस्येति शेषः) (आश्व० गू० ३।८।७) । अतिसृष्टस्यानुज्ञातगमनस्य । करोतु कटं भवानतिसृष्टः (पा० ३।३।१६३ सूत्रे वृत्तौ) । अनुज्ञात इत्यर्थः । अतिसृष्टं सुरैरेकं व्यम्बकाय युयुत्सवे (रा० १।७५।१२) । कतकानुसारी पाठः । अतिसृष्टं दत्तम् । किं वातिसृष्टः पर्वतकभ्रात्रे वैरोचकाय पूर्वप्रतिश्रुतो राज्यार्धविभागः (मुद्रा० २) । अतिसृष्टः समर्पितः । पुरा नारायणेनेयमतिसृष्टा मरुत्वते (विक्रम० १।१७) । प्रतिग्रहो दत्तः, उपायनी कृता, उपहृता । अति-सृज्य ददानीति वरं मम विशांपतिः (रा० २।१८।२३) । अतिसृज्य प्रतिज्ञाय । अतिसृष्टमतिबद्धं कुपितमत्यल्पमभीक्षणं वा बहलं सशूलं मूत्रयन्तं दृष्ट्वा भूत्रवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् (चरक० वि० ५।१०) । अतिसृष्टश्च अतिप्रलुप्तम् । अतिसृष्टो अपां वृषभ (अथर्व० १६।१।१) इति सूक्तेनापोऽतिसृज्या ऽवकरं विसर्जयति । कांस्यपात्रेऽपोऽवसिच्य तामिस्तम्भध्यगतं मलं निर्गमयतीत्यर्थ इति साम्प्रदायिकाः (इति सायणः) । अतिसर्गः काल-चारानुज्ञेति प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्चेति सूत्रे वृत्तिः । अतिसर्गाच्च पटवो दृष्ट्वा श्रुत्वा च मैथिलीम् (रा० ५।६२।७) । अतिसर्गोऽनुज्ञानम् । स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गां विद्यन्ते न पुंसः (नि० ३।४) । अतिसर्गः परित्यागः परासनम् । अष्टद्वरातिसर्गात्तु मया तस्य दुरात्मनः (रघु० १०।४२) । वराति-सर्गो वरदानम् । तवातिसर्गाद् देवेश प्राजापत्यमिदं पदम् (भा० कर्ण० ३।४।२) । अतिसर्गः प्रसादः । विधुरां ज्वलनातिसर्जनात् (कु० ४।३२) । ज्वलने वह्नौ प्रक्षेपात् । दीयतामिति वंचोऽतिसर्जने (शिशु० १।४।४८) । अति-सर्जनं वितरणं विश्राणनम् । तत्तदीयविशिखातिसर्जनात् (कि० १३।५७) । अतिसर्जनात् प्रत्यर्पणात् । सेवा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः (वृ० उ० १।४।६) । अति-शयिता समुत्कृष्टा सृष्टिरतिसृष्टिः ।

—सृप् (सृप्लु गतौ) । अहिनं जूष्णामतिसर्पति त्वचम् (ऋ० ६।८६।४४) । अतिसर्पति परित्यज्य गच्छति ।

—स्कन्द (स्कन्दर् गतिशोषणयोः) । ते स्पन्द्रासो नोक्षणोऽति ष्कन्दन्ति शर्वरीः (ऋ० ५।५२।३) । अतियान्तीत्यर्थः ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम् (ऋ० १०।६०।१) । अत्यतिष्ठत् अतिक्रम्यातिष्ठत् । इदं सर्वमति-तिष्ठत्यवगिवास्मादिव सर्वं भवति यो राजसूयेन यजते (श० ब्रा० ५।४।२।५) । अतितिष्ठति अतिक्रम्य अतिशय्य तिष्ठति । पुरुषो ह नारायणोऽकामयत् । अतितिष्ठेयं सर्वाणि भूतानि (श० ब्रा० १३।६।१।१) । उक्तोऽर्थः । यो जनान् महिषां इवातितस्थौ पवीरवान् (ऋ० १०।६०।३) । अतितस्थौ अतिष्ठौ अतिभवति, अतिभूय तिष्ठतीति वा । पवीरवान् आयुषवान् । बृहत्पाण्डर-वासा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा (कौ० ब्रा० उ० ४।२) । अतिष्ठाः अतितिष्ठतीति । कर्तरि विच् । अतिष्ठा सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजेति (श० ब्रा० १४।५।१।२) । अतिष्ठा = अत्युत्कर्षः । अतिष्ठा वा एषा च्छन्दसां यदतिच्छन्दाः । अतिष्ठाऽप्रश्वमेधो यज्ञानाम् (श० ब्रा० १३।५।१।६) । अतिष्ठा-वान् वभूव हि (अथर्व० ३।२३।६) अतिक्रम्यावस्थानमतिष्ठा । तद्वान् ।

—स्वृ (शब्दोपतापयोः) । यदा वा ऋचमाप्नोत्योमित्येवाति स्वरति (छां० उ० १।४।४) । अतिशयेन स्वरति शब्दं करोति उच्चारयति ।

—हन् (हन हिंसाग्नयोः) । तच्चेदतिहन्यात् (आप० श्री० ६।४।१४।१३) । सायम्प्रातर्हुतमतीत्य पुनश्चेद् स्रग्धो हन्यात् (पशूनिर्ति शेषः) इत्यर्थः । तस्य हैतस्य हृदये पादावतिहतौ (श० ब्रा० १०।५।२।१३) । अतिहतौ निष्ठातौ ।

—हा (ओहाक् त्यागे) । अतिहाय पूर्वामाहुतिं तूष्णीमुत्तरां समिधि जुहोति (भा० श्री० ६।१२।१०) । अतिहाय अतिक्रम्य । पूर्वस्या आहुतेः परेण । माऽस्मानतिहाय दाः (नि० १।३।७) । अतिहाय = अतिक्रम्य । परि-हृत्य ।

—हि (हि गतौ वृद्धौ च) । आयुयंते अतिहितं पराचैः (अथर्व० ७।५।३) । पराचैरतिहितं पराङ् अतिगतम् ।

—हृ (हृञ् हरणे) । ता (अपः) नातिहृत्य सादयेन्नो अनाप्ताः (श० ब्रा० १।१।१।२१) । अतिहृत्य सीमानमतिक्रम्य ।

अत्यति

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे) । कथं त्वामत्यतिक्रान्तः (भा० आदि० १२।५।१८) । शो-ऋकुलत्वाच्चञ्चद्स्याभ्यास इति नीलकण्ठः ।

—रिच् (रिचिर् विरेचने) । ध्रियमाणः कपोतस्तु मांशेनात्यतिरिच्यते (भा० वन० १३।१।२७) । अत्यतिरिच्यते = अतितरामतिरिक्तो भवति, गुरु-भारलो भवतीत्याह ।

अत्यभि

—सृ (सु गतौ) । सन्ध्यां वसिष्ठमासीनं तमत्यभिसृताः पुरा (भा० आदि० ६५।१४) । अत्यभिसृताः = अतिक्रान्तवन्तः ।

अत्याङ् (अति + आङ्)

—अर्ज (अर्जं षर्जं अर्जने, अर्जं प्रतियत्ने) । अर्थेनमुत्क्रान्तमेघमत्यार्जन्त (ऐ० ब्रा० २।८) । अत्यार्जन्त पार्श्वतो न्यदधुः ।

—इ (इण् गतौ) । सर्वे देवा आत्यायन्ति (अथर्व० ११।१२।१४) । शत्रूनतिक्रम्यायन्ति ।

—कृ (ङुकृन् करणे) । तामुदीचीमत्याकुर्वन्ति (श० ब्रा० ३।२।४।२२) । उत्तरां दिशम्प्रति नयन्तीत्याह । गार्गिकयाऽत्याकुस्ते (पा० ५।१।१३४ सूत्रे वृत्तौ) । अत्याकुस्तेऽधिकपति । गोत्रचरणान्छ्लाधात्याकारतद्वेषेषु (पा० ५।१।३४) । अत्याकारः पराधिकेषः ।

—कम् (कमु पादविक्षेपे) । अत्याक्रामति प्रतिप्रस्थाता (श० ब्रा० ४।१।२।११) । अग्रतः प्रसरतीत्याह ।

—ह (हङ् आदरे) । यस्तां विविक्तचरितैरनुवर्तमानां नात्याद्रियत (भा० पु० ३।१६।२१) । न तां बह्व्गणयत्, नामानयत् । नात्याद्वतशरीर-संस्करा (दशकु०) । परिकर्मण्यदत्तावधाना । अङ्गसंस्कारेऽनास्था ।

—धा (डुधान् धारणपोषणयोः) । सुयमे मे अद्य धृताची भूयास्तां स्वावृत्तौ सृपावृत्तावित्युपभृति जुह्वमत्यादधाति (आप० औ० २।४।१३।४) । अत्यादधाति उपरि स्थापयति । पुरुषं तद्वीर्येणात्यादधाति (श० ब्रा० ७।५।२।१४) । अत्यादधाति उपरि दधाति । अत्यन्तमाधीयते तन्निवारणार्थं मनो दीयते यस्मिंस्तद् अत्याहितम् । अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि चेत्यमरः । न केवलमत्याहितं सापवादमपि (उत्तर० २) । अत्याहितमापद् । अत्याहितं किमपि राक्षसकर्म कुर्यात् (महावीर० ४।४६) । अत्याहितं साहसम्, असन्नीक्ष्यकृतं वा । अत्याहितं चिन्तयित्वा व्यस्मयन्त पृथग्जनाः (भा० वि० २५।१) । उपतोऽर्थः । अराणके धनं नास्ति नास्ति भार्याप्यराणके । इष्टमत्याहितं चान्यत् कुतः सत्यमराणके (रा० २।६७।११) ॥ अत्याहितं जहा-जीतिः । परिक्षीणोऽन्यात्तस्वः कदर्यो व्यसन्यत्याहितव्यवहारश्चेति लुब्धवर्गः (जौ० प्र० १।१४।४) । अत्याहितव्यवहारः = रजसेन व्यचर्हर्ता, साहसिकः । अतिव्ययकर्तारमत्याहितकर्माणं च निवेदयेयुः (कौ० अ० २।३६।६) । उपतोऽर्थः । निर्दग्धं रक्षो निर्दग्धा अरातय इति कपालेऽङ्गारमत्याधाय

(आप० श्री० १।७।२।३)। उपरि निघयेत्यर्थः । जानुनि चात्याधानं जङ्घायाः (आप० घ० २।२०।१४) । इतरस्या जङ्घाया अवस्थापनम् । अनत्याधान उरसि मनसी (पा० १।४।७५) । अत्याधानमुपश्लेष इति मा० घ० वृ० । उपश्लेषणमिति वृत्तिः । अत्याधानमतिक्रम इति वैजयन्ती ।

—ध्मा (शब्दाग्निसंयोगयोः) । अत्याधमति (सुश्रुत० १।३८।१३) । कृच्छ्रेण प्राणिति ।

—पद् (पद गतौ) । अत्यापन्नो गुहजनः (महावीर० ४) । अतिशयेनापदं प्राप्तः ।

—रुह् (रुह बीजजन्मनि) । नात्यारोहति जातोर्मिमहोषः स्वप्नवानपि (रा० ४।१७।२२) । मर्यादां नातिक्रामति, वेलां नातिशयति । अत्यारूढो हि नारीणामकालज्ञो मनोभवः (रघु० १२।३३) । अत्यारूढोऽतिबुद्धः । अत्यारूढिर्भवति महत्तामप्यपभ्रंशनिष्ठा (शा० ४) । अत्यारूढिर्महदौन्त्यम्, महानुक्रायः ।

—सद् (षडलू विशरणगत्यवसादनेषु) । हर्षाद् वातापिरगस्त्यमत्यासा दयन् (को० अ० १।६।१०) । आक्रमितुमिच्छन् । सोऽत्यासाद्य तु तद्वेश्म तिरस्करणीमन्तरा (रा० २।१५।२०) । आत्यासाद्य अति समीपमिवा । नात्यासादयितुं तात रामान्तिकमिहाहंसि (रा० ३।३७।१७) । अत्यासादयितु-अत्यन्तं प्राप्तुम् ।

—ह (हृश् हरणे) । लोभाद् ऐलश्चातुर्वर्ण्यमत्याहारयमाणः (विननाश) (को० अ० १।६।७) । अत्याहारयमाणोऽतिवेलां बलीन् हारयन् इत्यर्थः । हृक्कोरन्यतरस्यामिति (१।४।५३) अणौ कर्तुणौ विभाषा कर्मत्वम् ।

अत्युद् (अति + उद्)

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे) । अत्युत्क्रान्ताश्च धर्मेषु पाषण्डसमयेषु च । कृशप्राणाः कृशघनास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् (भा० अनु० २३।५६) । अत्युत्क्रान्ता अत्यन्तं दूरं गताः । पाषण्डसमयेष्विति धर्मेष्वित्यस्य विशेषणम् । चः पाद-पूरणे ।

—हा (ओहाङ् गतौ) । अथ शीष्णां यूपमत्युज्जिहीते (श० ब्रा० ५।२।१।१४) । अत्युज्जिहीते आस्कन्दति, आरोहति ।

अत्युप (अति + उप)

—पद् (पद गती) । नात्युपपन्नसंस्थानः (दशकु०) । नात्यनुगुणाकार इत्यर्थः ।

—यज् (यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु) । अथात्युपयजति । स यन्मा-
त्युपयजेद्यावत्यो हैवाग्रे सृष्टास्तावत्यो हैव स्युर्न प्रजायेरन् (श० ब्रा० ३।८।४।
१८) । अत्युपयजति उपयाजान्करोति, भूयो यजति ।

अतिनिर् (अति + निर्)

—हृ (हृम् हरणे) । आभोदः सोऽतिनिर्हारी (अभरः) । अतिनिरावति-
शये । सातिशयं हरतीत्येवंगीलः, हारीति वा ।

अतिप्र (अति + प्र)

—नश् (राश अदक्षते) । नेदिर्मात्लोकानतिप्रणश्यानि (श० ब्रा० ६।७।
२।१६) । एभ्यो लोकेभ्यो हीयेयेति मा भूत् ।

—नी (गीम् प्रापणे) । ततश्चैवातिप्रणयः (गो० शृ० ४।४।४) । अति-
प्रणयनं ह्रतरं नयनम् ।

—पद् (पद गती) । अलभ्यः पुनरश्वस्तु रथात् सोऽतिप्रपादयेत् (भा० वि०
५।१२०) । रथात्प्रपात्य इमं लोकमतिक्रमय्य परं लोकं प्रापयेदित्यर्थः ।

—युज् (युजिर् योगे) । अन्या वो अन्यामति मा प्रयुक्ते (तै० सं० ४।
३।११।४) । माऽतिप्रेरित् । सर्वेणैवैनमिन्द्रियेणाति प्रयुङ्क्ते (तै० सं० ७।२।
७।४) । अतिप्रयुङ्क्ते हृदं बध्नाति ।

—वृत् (वृत्तु वर्तने) । अतिप्रवृत्तं रक्तम् (सुश्रुते १।४५।१८) । अतिमात्रं
स्यन्दमानमन्नम् । मार्जारनकुलादीनां विषं नातिप्रवर्तते (सुश्रुत० २।२६६।
१२) । नातिप्रवर्तते न प्रभादकं भवति ।

—अभि (अभि सेवायाम्) । अयं तु प्रकृत्युद्धतो रामः कथमित्थमति-
प्रश्रयते (बालरा० ४) । अतिप्रश्रितो भवति । निभृतविनीतप्रश्रिताः सभाः
(अभरः) ।

—सञ्ज् (षञ्ज सङ्गे) । तद्विरमातिप्रसङ्गात् (उत्तर० ५) । अति-
प्रसङ्गोऽविनयो वैयात्यम् । अतिप्रसङ्गाद् विहितागसो मुहुः (कि० ८।१२) ।
अतिप्रसङ्गोऽविच्छेदेन सङ्गः ।

अतिवि (अति + वि)

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयोः) । य एकशतविधानमतिविधत्ते (श०

ब्रा० १०।२।३।१८)। अतिविधत्तेऽतिरिच्यानुतिष्ठतीत्याह । पुत्रदारमतिविधाय प्रसूतः पूर्वः साहसदण्डः (कौ० अ० २।१।२६) । अतिविधाय असंविधाय, भोजनाच्छादनाद्यं प्रकल्प्येत्यर्थः । अप्रतिविधयेत्येवं मूलं शोध्यम् ।

—स्था (६४ गतिनिवृत्तौ) । प्रधावितान्वा विप्रस्तान्विसन्धानति-विष्टितान् (रा० ४।१८।३८) । मृगानिति पूर्वणान्वयः, विध्यन्तीत्युत्तरेण । अतिविष्टितान् विरोधेन स्थितान् ।

अतिव्याङ् (अति + वि + व्याङ्)

—हृ (हृङ् हरणे) । तेषामतिव्याहरताम् शस्त्रवर्षं प्रमुञ्चताम् (भा० आदि० २२७।२६) । कथमानानामित्यर्थः ।

अतिसम् (अति + सम्)

—धा (डुघाङ् धारणपोषणयोः) । परलोकविरुद्धानि कुर्वाणं दूरत-स्त्यजेत् । आत्मानं योऽतिसन्धत्ते सोऽन्यस्मै स्यात्कथं हितः (मी० १।३।२।४ तन्त्र० उद्धृतम्) ॥ अतिसन्धत्ते वञ्चयते प्रतारयति । त्वया चन्द्रमसा च विश्व-सनीयाभ्यामतिसन्धीयते कामिजनसार्थः (शा० ३) । उक्तोऽर्थः । संहृत्या-रिविजिगीष्वोरमित्रयोः पराभियोगिनोः पाष्णि गृह्णतोयः शक्तिसम्पन्नस्य पाष्णि गृह्णाति सोऽतिसन्धत्ते (कौ० अ० ७।१३।२) । हीनशक्तिपाष्णिप्राह्य-पेक्षया लाभविशेषं प्राप्नोतीत्युक्तं भवति । लक्ष्यलभ्याधिकारेपि स्थेयंप्रति-पत्त्यसंमोहैः शूरः कृतास्त्रमतिसन्धत्ते (कौ० अ० ७।१७।२६) । अतिसन्धत्ते ऽतिक्रामति, अतिशेते । तानुपहस्यमानतामात्मनः परिहरन् कोऽतिसन्धतीत सचेताः (ध्वन्या० ३।३३ व्याख्यायाम्) । अतिसन्धतीत = लङ्घयेत् । नाभ्यु-पेयावित्यर्थः । मूलद्वारं नान्यैर्द्वारैरतिसन्धतीतः अपद्वार्या । घटफलपत्रप्रमथा-दिभिश्च तन्मङ्गलैश्चिनुयात् (वृ० सं० ५३।८२) ॥ नातिसन्धतीत नावमान-येत्, नातिक्रमेयेत् । नास्य गौरवं लघयेत् । किं पुनरिमामतिसन्धाय लभ्यते (शा० ५) । अतिसन्धाय विप्रलभ्य, वञ्चयित्वा । कथमतिसन्धेयं तुमुलम् (महावीर०) । अतिसन्धेयं क्षमयितव्यम् । तुमुलं रणसङ्कुलम् । तद्विशेषस्य ध्वनेर्यत्प्रकाशनं विप्रतिनिरासाय सहृदयव्युत्पत्तये वा तत्क्रियमाणमनति-सन्धेयमेव (ध्वन्या० ३।३३) । अनतिसन्धेयम् अभ्युपेयम् । ते हि शक्ता लुप्तप्रभुशक्तेरुत्साहशक्तमतिसन्धातुम् (महावीर० ४) । अतिसन्धातुं वञ्च-नेन वशयितुम् । परातिसन्धानमधीयते यं विद्येति ते सन्तु किलाप्तवाचः (शा० ५।२३) । परातिसन्धानं परवञ्चनम्, परप्रलम्भनम् । परप्रतारणम् ।

सु

—इ (इण् गतौ) । स्विते मा धाः (वा० सं० ५।५) । स्वितमिति दुरित-
प्रतिद्वन्द्वि । स्वितमिष्टा गतिः, पुण्यम् । ग्रीष्मो हेमन्तः शिशिरो वसन्तः
शरद् वर्षाः स्विते नो दधात (अथर्व० ६।५।५।२) । उक्तोऽर्थः ।

—कलृप् (कृप् सामर्थ्ये) । सुकल्पितः संयति दृष्टमार्गः (हस्ती) (का०
नी० सा० १६।११) । सुकल्पितः सुशोभितः । कल्पना सज्जा सजे
इत्यमरः ।

—गम् (गम्ल् गतौ) । सुगा वो देवाः सदना अकर्म (अथर्व० ७।१०२।४) ।
सुगा=सुगामि । सुखेन गम्यतेऽत्रेति । सुदुरोरधिकरण इति वार्तिकेन यः ।

—जागृ (जागृ निद्राक्षये) । अग्ने त्वं सु जागृहि वयं सु मन्दिषीमहि
(वा० सं० ४।१४, तै० सं० ६।१।४।३०) । सुष्ठु निद्रारहितो भवेत्यर्थः ।

—यी (डीङ् विहायसा गतौ) । स्वर्गं तु सुडीनकम् (भा० कर्ण० ४१।
२७) । निगद्यत्याख्यातम् ।

—मन् (मवि स्तुतिमोदमद-स्वप्नकान्तिगतिषु) । वयं सु मन्दिषीमहि ।
सुखं स्वप्यामेत्यर्थः ।

—यज् (यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु) । विष्णुर्वै यज्ञस्य दुरिष्टं
पाति यरुणः स्विष्टम् (ऐ० ब्रा० ३।३८) । निगद्यत्याख्यातम् ।

स्वनु (सु+अनु)

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । आतीव जेतुं समरे सुतस्ते स्वनुष्ठितः
सारथिना हितेन (भा० वि० ६८।१६) । स्वनुष्ठितः सुशिक्षितः ।

स्वभि (सु+अभि)

—यु (यु मिश्रणामिश्रणयोः) । सु मधु मधुनाभियोधि (अथर्व० ५।२।३) ।
सुष्ठु अभितो मिश्रयेत्यर्थः ।

स्वम्याङ् (सु+अभि+आङ्)

—या (या प्रापणे) । जूडाला राजकार्याणि कृत्वा स्वम्याययी (यो० वा०
६ (२) ५६।२५) । सुखमभिसुखमाययी ।

सुपरि (सु+परि)

—नी (सीञ् प्रापणे) । सर्वान्सुपरिणीतांस्तान् कारयेथा युधिष्ठिर
(भा० शां ८६।१६) । सुपरिसीतान् सत्कृतानिति नील० ।

—लिख् (लिख् अक्षरविन्यासे) । सुपरि-लिखितनखाभ्यामङ्गुलिभ्यां कण्ठमभिस्पृशन् (चरक० सू० १५।१२) । सुपरिलिखिताः सुकृताः (नखाः) ।

सुवि (सु+वि)

—षा (डुषाम् धारणपोषणयोः) । चारः सुविहितः कार्यं आत्मनश्च परस्य च () । सुविहितः सुपरीक्षितः । अन्नपानैः सुविहिताः (रा० १।१४।१४) । सुविहिताः सुहिताः तृप्ता इति कतकः ।

सुसमाङ् (सु+सम्+आङ्)

—षा (डुषाम् धारणपोषणयोः) । ऋतुकालं प्रतीक्षन्ते नाथिनः सुसमाहिते (रा० १।४८।१८) । सुसमाहिते प्रसाधनवति । शक्रस्याहत्यां प्रति वचन-शिवम् ।

उद्

—अज् (अज् गतिशेषणयोः) । यो गा उदाजदपघा वलस्य (ऋ० २।१२।३) । उदाजत् निरकालयत् । यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजताम् (शृ० उ० ३।१।१) । ब्रह्मणवीरुदजसे (बृ० उ० ३।७।१) । उद् गा आजदभि-नद् ब्रह्मणा वलम् (ऋ० २।२४।३) उपतोऽयं । उच्छुक्रमत्कमजते सिमस्मात् (ऋ० १।६५।७) । उदजते=उद्धरते ।

—अञ्च् (अञ्चु गतिपूजनयोः) । महान्तं कोशमुदचा निषिञ्च (ऋ० ५।३।८) । उदच=उदञ्च । उदगुहाण, उन्नमय, उन्नय । महान्तं कोश-मुदचामिषिञ्च (अथर्व० ४।१५।१६) । उदच=उद्धरेति सायणः । पूर्णा-त्पूर्णमुदच्यते (बृ० उ० ५।१) । उद्विच्यत उदगञ्चतीति शङ्करः । उदक्तमुदकं कृपात् (कौमुदी) । उद्धृतमित्यर्थः । जगदालोक्य तत्तादृग् उदक्तोपप्लवाप्सुतम् (यो० वा० ६(२)१३।३६) । उदञ्चतिरिहोर्ध्वगत्यर्थः । उदक्ता उत्थिताः (उपप्लवाः) । उदकमुदञ्चन्निह कूपे कोपि निष्कलो ममैकशरणभूतः पतितः (दशकु०) । उदञ्चन् उदगमयन्नित्यर्थः । एकैकमेव पादमुदच्य तिष्ठति (अश्वः) (श० ब्रा० ५।१।४।५) । उदच्य उदग्रं कृत्वा । उदकोदञ्चनः । उ उदगमुदच्यतेऽनेनेति । पानीयोद्धरणपात्रम् । तैलोदङ्कः । तैलमुदच्यतेऽस्मि-न्निति । कृतुषः, कृतृर्वा ।

—अन् (अन प्राणने) । उदानिषुमंहीरिति तस्मादुदकमुच्यते (अथर्व० ३।१३।४) । उदानिषुरुच्छ्वसितवत्यः । इमाः प्रजाः प्राणत्यश्चोदान-
त्यश्चान्तरिक्षमनुचरन्ति (श० ब्रा० ३।८।३।२) । उदानत्य उच्छ्वासं
कुर्वत्यः ।

—अव् (अव रक्षणगत्यादिषु) । अस्माकमंशमुदवा भरे भरे (अथर्व० ७।५२।४) । सङ्ग्रामे सङ्ग्रामेऽस्माकं भागमुदव उद्गमयेत्याह । भगेमां धिय-
मुदवा ददन्नः (ऋ० ७।४१।२) । उदव=अवधेहि । कुकुराविव कूजन्तावुदवन्ती
वृकाविव (अथर्व० ७।१००।२) । (वत्सान्) उद्गृह्य गच्छन्ती, प्रच्छन्नचारि-
णावुपशयस्थाविति वा ।

—अस् (असु क्षेपे) । अथैतान्यजमानोऽञ्जली समोप्य । ऊर्ध्वानुदस्यति
(श० ब्रा० २।६।२।१६) । उदस्यति उत्क्षिपति । पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते
(पा० ३।१।२० सूत्रवृत्तौ) । इत्थं विहृत्य वनिताभिरुदस्यमानं (वारि) (कि०
८।५५) । उक्तोऽर्थः । तदुदस्तमलातं तु भीमः प्रहरतां वरः । पदा सव्येन
चिक्षेप (भा० वन० १।१।४५) । उदस्तमुत्क्षिप्तम् । उदस्ताघोरणः (दशकु०
३४) । उदस्तोऽधः क्षिप्तः । अस्थान उच्छब्दः ।

—आप् (आप्लू व्याप्ती) । महाकर्म भरतस्य न पूर्वं नापरे जनाः । दिवं
मर्त्या इव हस्ताभ्यां नोदापुः पञ्च मानवाः (ऐ० ब्रा० ८।२३) । नोदापुः=
नोच्चरासादयामासुः । ऊर्ध्वं प्रसारिताभ्यां हस्ताभ्यां नाधिजगुरित्युक्तं
भवति । दिवं मर्त्या इव बाहुभ्यां नोदापुः पञ्च मानवाः (श० ब्रा० १३।५।
४।१४) । उक्तोऽर्थः ।

—आस् (आस उपवेशने) । विधाय वैरं सामर्थे नरोऽरी य उदासते
(शिशु० २।४२) । उदासते उपेक्षन्तेऽनास्थास्तिष्ठन्ति, तादृश्येन वर्तन्ते ।
तत्किमित्युदासते भरताः (मालती० १) । उदासतेऽचेष्टाः स्थिताः । उदासीनो
निरीक्षस्व न कार्यः संभ्रमस्त्वया (भा० आदि १।५४।२०) । उदासीनो वीत-
चिन्तः । अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च । अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं
तयोः परम् (मनु० ७।१५८) ॥ उदासीनो न मित्रं न चाभिन्नः ।

—इ (इण् गतौ) । उदसी सूर्यो अगादुदयं मामको भगः (ऋ० १०।
१।५६।१) । उदगात् उदगसत्, आक्रासत् । चित्रं देवानामुदगादनीकम् (ऋ०
१।११५।१) । आदित्यः पुरस्तादुदेति पश्चादस्तमेति (भाष्ये) । उदेति सविता

तामस्ताम् एवास्तमेति च (सुभाषितम्) । पूर्वस्यां दिश्युदयं याति । तथात
 उदेति (पशुः) तथा संजीवति (शं० ब्रा० ३।८।२।२७) । उदेति उत्तिष्ठति ।
 आगादुदगादयं जीवानां व्रातमप्यगात् (अथर्व० २।११२) । उदगात् उदस्थात् ।
 उदगात्कठकौथुमम् (अनुवादे चरणानाम् २।४।३ इत्यत्र वृतावुदाहरणम्) ।
 उदयः प्रक्रम उद्भवः । समूलघातमघ्नन्तः परान्नोद्यन्ति मानिनः (शिशु०
 २।३३) । नोद्यन्ति नाभ्युदयन्ते । उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलम् (शा० ७।३०) ।
 उदेति निष्कसति, उद्भवति, उत्पद्यते, जायते । उद्रथानां जयतां यन्तु घोषाः
 (ऋ० १०।१०३।१०) । उद्यन्तु उच्चरन्तु । उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो
 य एवं वेद (छां० उ० १।६।७) । उदेति निष्कामति । निर्मुच्यत इत्यर्थः ।
 सा पृथिवीमुदैव (गो० ब्रा० पूर्व० २।२१) । (समुद्रात् निर्याय) पृथिव्या
 उपर्यागच्छदित्यर्थः । समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः (ऋ० १।१६।५।१) ।
 उदेति उच्छलति उत्क्रामति । अवेति = अधो गच्छति । वत्सेश्वरात्पुनरुदेष्यति
 चक्रवर्ती (कथा० २६।२८०) । उदेष्यति जनिष्यते । न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति
 वसुधातलात् (शा० १।२१) । उदेति उत्तिष्ठति । तस्मिन्खलु प्रपीड्यमाने
 यत्तैलमुदियात् (चरक० वि० ७।२६) । उदियात् निरियात् निष्कामेत् ।
 आत्मोदयः परग्लानिः (शिशु० २।३०) । परज्यानिरिति पाठान्तरम् । आत्मो-
 दयः स्वस्य समुन्नतिः समृद्धिः । सप्त दोषाः सदा राज्ञा हातव्या व्यसनोदयाः
 (भा० उ० ३३।११) । उदयः फलं विपाकः । नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्य-
 काश्यपगालवानाम् (पा० ८।४।६७) । उदात्तोदयम् उदात्त उत्तरो यस्मात्तत् ।
 उदयशब्दः परशब्दसमानार्थः प्रातिशाख्येषु प्रसिद्धः । उत्तमानुत्तमेषूदयेषु
 (ऋक्० प्रा० ४।३) । आपद्यन्त इति शेषः । अभिगम्योदयं तस्य कार्यस्य
 प्रत्यवेदयत् (भा० वन० २८२।२२) । उदयः प्रक्रमः, प्रारम्भः । पर्याप्तः पर-
 वीरघ्न यशस्यस्ते बलोदयः (रघु० ५।५६) । बलोदयो बलामिवृद्धिः ।
 आजीवन्स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तं चापि सोदयम् (याज्ञ० २।६७) । उदयो
 वृद्धिः कुक्षीदम् । तस्माद्यत्नात्प्रतीक्षन्ते कालस्योदयमागतम् (भा० वि०
 २७।६) । कालस्योदयम् औपयिकमवसरम् । हस्ते गृहीत्वा सहारामच्युतं
 नीत्वा स्ववाटं कृतवत्यथोदयम् (भा० पु० १०।११।२०) । उदयं जन्मोत्सवम् ।
 अथवा मर्षयिष्यामि क्रोधमद्य निशामिमाम् । गृह्यतामुदयः स्वैरं कामभोगेषु
 वानर (रा० ४।१।६६) ॥ विभ्रष्टृहर्षा पिहितपाणोदया (अयोध्या) (रा०
 २।४८।३७) । उदयो निर्गमद्वारम् । संमानं मेनिरे सर्वाः प्रहर्षोदितचेतसः
 (रा० १।१६।३०) । उदितं विकस्वरम् । तां रात्रिमुषितं रामं सुखोदितमरि-
 न्दलम् (रा० ६।१२।११) । सुखोदितं सुखं शयनादुत्थितम् । अयमनघ तवो-

दितः प्रियार्थम् (रा० ६।८३।४४) । उदितः=उत्थितः=उद्युक्तः सज्जः ।
अविहतगतितद्वोद्रेकादुदित्वरविक्रमः (शि० भा० १४।१०६) । उदित्वर
उदयशीलः, वर्धिष्णुः । त्रिवृदुदयना (यज्ञाः) (श० ब्रा० १।३।५।६) । त्रिवृ-
वन्ता इत्यर्थः । यज्ञस्य वा निशितिं वोदिति वा (ऋ० ६।१५।११) ।
उदिति वाक् । राद्धिः समृद्धिरव्युद्धिमन्तिरुदितयः (अथर्व० १०।२।१०) ।
उदितिरुद्धर्गतिः । अवसानं तिरोधानं वेति संस्कृतशार्मण्यकोषः ।

—इङ् (इगि गतौ) । ताः (अपः) सव्ये पाणी कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्ग-
यति (श० ब्रा० १।१।३।७) । उदिङ्गयति उच्छालयति । नातिव्यक्तं
न चाव्यक्तमेवं वर्णान् उदिङ्गयेत् (तै० प्रा० २।५) । उदिङ्गयेत् उच्चा-
रयेत् ।

—ईक्ष (ईक्ष दर्शने) । प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा सर्वमग्निरुदीक्षते (रा०
६।३।१११) । उदीक्षते सम्पश्यति । यूपस्याग्रमुदीक्षते (भा० श्रौ० ७।८।१३) ।
उदीक्षते उच्चक्षुः सन्नीक्षते । स्थाने खलूच्छब्दः । त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट
उदीक्षेत कदाचन । सूर्याचन्द्रमसौ चैव नक्षत्राणि च सर्वशः (भा० अनु०
१०।४।६३) । उक्तोऽथः । गगनस्थं विनिः स्वस्य दिवाकरमुदीक्षत (भा० आदि०
१३।७।८) । सूर्यमुदीक्षते (श० ब्रा० १।६।३।१५) । उन्नम्य वदनं भीरुः
शिशपां तामुदीक्षत (रा० ५।३।१२६) । उन्नम्य ध्वनमित्युक्त उच्छब्दोऽत्र
गतायः । न विष्णुत्रमुदीक्षेत (मनु० ४।७७) । न निध्यायेत् । न निरीक्षेत ।
उदीक्षणं वर्णादिना निरूपणम् । निरूपणं च चिरकालप्रेक्षणेन भवतीति
निषिध्यत इति मेधातिथिः । त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्युं तुमती सती (मनु०
६।६०) । प्रतीक्षेत । भरतस्त्वामुदीक्षते (रा० ६।१०।६।५) । उक्तोऽर्थः ।
सत्येनातिपरीताङ्गा नोदीक्षन्ते स्म किञ्चन (भा० सभा० ६।७।२२) । नोदीक्षन्ते
न किमपि प्रतिपद्यन्ते । प्रतिपत्तिमूढास्तिष्ठन्तीत्याह । अथैनं सूर्यमुदीक्षयति
(पा० गृ० २।२) । उदीक्षमाणं प्रयुङ्क्ते । अर्थस्त्वमिव्यक्तः । उदीक्षमाणः
पूतनां जयामि युधि वासव (भा० शां० ६।८।६) । उदीक्षमाणो दृशमुन्नम्य
पश्यन्नित्यर्थः । किं गतेन यदि सा न जीवति प्राणिति प्रियतमा तथापि किम् ।
इत्युदीक्ष्य नवमेघमालिकां न प्रयाति पथिकः स्वमन्दिरम् (भर्तृ० २।६६) ॥
तस्याः शङ्कां भयं दुःखं मुहूर्तमपि नोत्सहे । मनसि प्रतिसंजातं सौमित्रेऽहमुदीक्षि-
तुम् (रा० २।२२) ॥ उपेक्षितुम् इति पाठान्तरम् । तज्ज्यायः । उदीक्षितुं
द्रष्टुम् । उदीक्षितुं रावण नेह युक्तः स संयुगे राघवगन्धहस्ती (रा० ३।३।१।
४६) । चक्षुरन्नमय ईक्षितुमित्यर्थः । अभ्यकीर्यन्त वृन्दानि दामग्रन्थिमुदीक्ष्य

तम् (भा० वि० १६।२३) । उदीक्ष्य दूरतो दृष्ट्वा । द्विपट्टीपिशरण्यानामरण्या-
नामुदीक्षणम् (शि० भा० १६।१८) । उदीक्षणं वीक्षणम् । युधिष्ठिरमुदीक्षन्तः
सेहुर्दुःखमनुत्तमम् । (भा० वन० २५।६।७) । युधिष्ठिरमुखप्रेक्षिणः सन्तः ।

—ईर् (ईर गतौ) । उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते (ऋ० ८।
४४।१७) । उदीरते उच्चरन्ति । उदस्य केतवो दिवि शुक्रा भ्राजन्त ईरते
(अथर्व० १३।२।१) । उदीरते उत्पन्नन्ति । उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकम् (ऋ०
१०।१८।८) । उत्तिष्ठेत्येवाह । उदीरतामवर उत् परास उन्मध्यमाः पितरः
सोम्यासः (ऋ० १०।१५।१) । उक्तोऽर्थः । पृथग्घोषा उलुलयः केतुमन्त उदीर-
ताम् (अथर्व० ३।१६।६) । उदीरताम् उद्गच्छन्तु । उदीरत रणितानि (दशकु०
१२३) । उदतिष्ठन्, उदचरन् । उदीरय कवितमं कवीनाम् । (ऋ० ५।४२।३) ।
उदीरय कीर्तय । कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति (रघु०
८।६२) । उदीरयिष्यति उद्गमयिष्यति । उदीरयेतां ब्राह्माणि दिव्यान्य-
स्त्राप्यनेकशः (भा० द्रोण० १६२।३१) उदीरयेताम् प्राक्षिपेताम् । आडमाव-
इछान्दसः । छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति । उदीरयामास सलीलमक्षान् (रघु०
६।१८) । प्रावपदित्यर्थः । उदीरयच्छिरः (सर्पः) (दशकु० २०३) । उदस्था-
पयत्, फणामकरोदित्यर्थः । उदीराणा उतासीनाः (अथर्व० १२।१।२८) ।
उदीराणा उत्तिष्ठन्तः । उदीर्यमाणमस्त्रं तद् विश्वामित्रस्य धीमतः (रा०
१।५५।२२) । उदीर्यमाणं विसृज्यमानम् । सोदीर्णोऽभिहतौ वक्त्रमापद्य
मारुतः (पा० शि० ६) । उदीर्ण उत्थितः । ब्रह्मा क्षत्रेण संसृष्टं क्षत्रं च
ब्रह्मणा सह । उदीर्णं दहतः शत्रून् वनानीवाग्निमारुतो (भा० वन० २६।१०) ।
उदीर्णं प्रवृद्धे । त्रैलोक्यमासीत्संश्रुतं ब्रह्मास्त्रे समुदीरिते (रा० १।५६।१५) ।
समुदीरिते प्रयुक्ते । उदीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते (हितोप० २।४६) ।
उदीरितः शब्दोक्तः । तैस्तत्र परिधावद्भिश्चरणोदीरितं रजः (भा० सौ०
८।६६) । उदीरितमुत्थापितमुद्धतम् । खुरैरुदीरितो रेणुदिवं प्रच्छाद्य
तिष्ठति (रा० २।६३।१५) । उक्तोऽर्थः । स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य
वधार्थिभिः (रा० २।१।७) । उदीर्णस्य हृप्तस्य । अदैन्यमनुदीर्णत्वमनुद्वेगो
व्यवस्थितिः (भा० शां० २७४।१८) । अनुदीर्णत्वं दर्पाहङ्कारराहित्यम् ।
उद्धातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम् (कु० २।१२) । उदीरणमुच्चारणं
शंसनम् । कुतूपोदीरणोद्भूतो गिरः पाप्माऽपनेष्यते (राज० ८।४६) । उदीरणं
कीर्तनम् ।

—ईष (ईष गतिर्हिंसादर्शनेषु) । ऊर्ध्वं प्राण उदीषतु (अथर्व० ११।११।
२१) । उदीषतु निर्गच्छतु उत्क्रामतु ।

—उक्ष् (उक्ष सेचने) । किं तृतीयमेतां दिशमुदीक्षीः (श० ब्रा० १२।५।३। ४) । उदीक्षीः = उपर्यसिचः ।

—उब्ज् (उब्ज आर्जवे) । उदुब्जनां महते वीर्याय (अथर्व० ११।१।७) । उद्गतशिरस्कां कुर्विति सायणः ।

—ऊह् (ऊह वितर्णे) । अथास्य यस्त्वं छन्द आसीदनुष्टुप् तामुदन्त-मभ्युदीहदच्छावाकीयामभि (ऐ० ब्रा० ३।१३) । उदीहत् अपसारितवान् इति सायणः । उदनैषीदिति भट्ट भास्करः । स प्राचोऽङ्गारानुद्गृहति (श० ब्रा० १।२।१।५) । उद्गृहति निष्कासयति । ते वा एते उल्मुके उद्गृहन्ति (श० ब्रा० १।८।२।१) । निष्कासयन्ति, उत्कर्षन्ति ।

—ऋ (ऋ गतौ) । समुद्रादूर्ध्वमर्धुमां उदारत् (ऋ० ४।५।८।१, वा० सं० १।७।८।६, आप० श्री० ५।५।१।७।४) । उदारत् उदगच्छत् । अनूनवर्चा उदिर्याषि भानुना (ऋ० १०।१४०।२) । उदिर्याषि उदगच्छसि उत्पतसि । समुद्रादूर्ध्वमुदिर्यति वेनः (ऋ० १०।१२३।२) । उदीरयति, उन्नमयतीत्यर्थः । अयं मे पीत उदिर्यति वाचम् (ऋ० ६।४।७।३) । उदिर्यति समीरयति, प्रयोजयति । स भन्दना उदिर्यति प्रजावतीः (ऋ० ६।८।४।१, नि० ५।२) । उदिर्यति उदीरयतीति दुर्गः ।

—ऋच् (ऋच स्तुतौ) । तेषां यद् उद्वचं गच्छन्ति (श० ब्रा० १३।१।६। ३) । उद्वचं गच्छन्त्यन्तं गच्छन्तीत्याह । अस्य यज्ञस्योद्वचि स्वाहा । (अथर्व० १।४।८।१) । उत्तमाऽवसानवर्तिनी ऋक् उद्वक् । तद्वाचिनाऽनेन शब्देन याग-समाप्तिर्लक्ष्यत इति सायणः । आऽस्य यज्ञस्योद्वचः (वा० सं० ४।१०) । उद्वक् अवसानम् ।

—एज् (एज् कम्पने) । उदेजतु प्रजापति वृषा शुष्मेश वाजिना (अथर्व० ४।४।२) । उदेजतु उन्नमतु ।

—कम्प् (कपि चलने) । आश्लिष्यमाणः प्रियया शङ्करोपि यदाज्ञया । उत्कम्पते सभुवनं स जयत्यसमसायकः (कथा० १५।२) ॥ उत्कम्पतेऽतितरां देपते ।

—कल् (कल गतौ संख्याने च, कल विल क्षेपे) । हस्तोत्कलितस्तदाऽमुरो विक्रीडितो यद्वदहिर्गन्तमतः (भा० पु० ७।८।२६) । हस्तोत्कलितो हस्तान्निर्गतः । प्रहर्षवेगोत्कलितानन—(भा० पु० ७।८।३५) । उत्कलितं व्यात्तम् ।

—कस् (कस गतौ) । उत्कसन्तु हृदयान्यूर्ध्वः प्राण उदीषतु (अथर्व० ११।६।२१) । शरीरादुद्गच्छन्तिवत्याह । दीर्यन्तामिति वा ।

—काश् (काश् दीप्तौ) । स उच्चकाशे धवलोदरोदरः (भा० पु० १।११। २) । उच्चैश्चकाशे अतितरां दिदीपे ।

—कुच् (कुच सम्पन्नं-कौटिल्यप्रतिष्ठम्-विलेखनेषु) । उत्कोचकाश्चौप-
धिकाः (मनु० ६।२५८) । उत्कोचका ये कार्यभ्यो धनं गृहीत्वा कार्यमयुक्तं
कुर्वन्ति (कुल्लूकः) । उत्कोचिनां मृषोक्तीनां वञ्चकानां च या गतिः (भा०
द्रोण० ७३।३२) । उक्तोऽर्थः ।

—कज् (कज् अव्यक्ते शब्दे) । उत्कृजिनैः परम्भृतस्य (ऋतु० ६।३२) ।
तारैः कोकिल-व्याहारैः । चक्रवाकवदुत्कृजनम् (कथा० १०।१३०) ।
उक्तोऽर्थः ।

—कुर्द् (कुर्द् खर्द् गुर्द् गुद क्रीडायामेव) । भिक्षापात्रमुद्दिश्य निमेषादु-
त्कृदितोऽप्राप्त एव भूमौ निपपात (पञ्चत०) ।

—कृ (डुकृम् करणे) । संयावः क्षीर-गुडघृतादि-कृत उत्करिकाख्यः
पाकविशेषः (याज्ञ० १।१७३ मिताक्षरायाम्) । उत्कृतकर्णचूलिकेन...मुखेन
(स्वप्न० २) । उत्कृता उर्ध्वं कृता ।

—कृत् (कृती छेदने) । घाष्टं द्युम्नेः स शिरश्चोच्चकर्तं (भा० कर्ण० ८२।
६) । उच्चकर्तं उच्चिच्छेद । त्वच उत्कर्तमवपाकानां संव्रश्चमोषधिवनस्पती-
नाम् (श० ब्रा० १३।७।१।६) । उत्कर्तमुत्कृत्य । एमुलन्तम् । स्वयं वा शिश्न-
वृषणावुत्कृत्य (मनु० ११।१०४) । उत्कृत्य अपच्छिद्य । एतस्य (मुगस्य)
उत्कृत्यमानस्य (हितोप०) । शकलीक्रियमाणस्य ।

—कृत् (कृती वेष्टने) । पुमां एनं तनुते उत्कृणति पुमान् वितत्ने अवि
नाके अस्मिन् (ऋ० १०।१३०।२) । उत्कृणति उद्वेष्टयति । यथा श्रान्तोऽवि-
मुच्यमान उत्कृत्येतैवं यजमाना उत्कृत्येरन् (ऐ० ब्रा० ६।३३) । अविमुच्य-
मानोऽविधीयमाणोऽविपुज्यमानः शकटात् । युगयोऽश्वदिरिति शेषः । उत्कृत्येत
स्वयमेवोत्क्रान्तवेष्टनः स्यात्, निर्मुक्तबन्धनो भवेत् । उत्कृत्येत उच्छिद्येतेति तु
साधारणः ।

—कृष् (कृष विलेखने) । उत्कर्षति जलात्तस्मात्स्थलं पुरुषसत्तमः (भा०
आदि० २।१७।६) । उत्कर्षति उद्धृत्य प्रापयति । उत्कर्षति घनुःश्रेष्ठं गाण्डीव-
मशनस्वनम् (भा० वि० ५।३।५) । उत्कर्षति विकर्षति । खले वाली मूपो
भवत्येतया हि तं रसमुत्कृषन्ति (पञ्च० ब्रा० १६।१३।८) । उत्कर्षति ह वै
ज्ञानसन्ततिम् (मुण्डक०) । उन्नमयति । द्व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति (पा०

३।४।५१ सूत्रवृत्ती) । द्व्यङ्गुले उत्कृष्येत्यर्थः । उद्धृत्येति तात्पर्यार्थः । उत्कृष्ट एव ग्राहस्तु सोऽर्जुनेन यशस्विना (भा० आदि० २।१६।१२) । उद्धृत इत्यर्थः । सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः (पा० २।१।६१) । अत्र उत्कृष्टौ गौः कर्दमादिति प्रत्युदाहरणं वृत्ती । उद्धृत इत्यर्थः । उत्कृष्टपुरुष इति तदाहरणम् । उदात्तो गुण्यः प्रवर इत्यर्थः । जिह्वालीत्योत्कृष्टौत्सुक्यात् (पञ्चत०) । उत्कृष्टमत्यारूढमौत्सुक्यम् । कलावधर्म उत्कृष्यमाणे (भा० पु० ५।६।१०) । अभ्युत्तिष्ठति । प्रासानुत्कृष्य तरसा स्वशरीरादरिन्दमः (भा० भीष्म० ६।३६) । उत्कृष्य उद्धृत्य । उद्बृह । निर्गम्य । एते धर्माः सर्ववर्णेषु लीना उत्कृष्टव्याः क्षत्रियैरेष धर्मः (भा० शां० ६।५।१२) । उत्कर्षं प्रापयितव्या उन्नमयितव्याः । प्रचल्य चरणोत्कर्षैर्दारयन्निव मेदिनीम् (रा० ३।५६।२६) । चरणोत्कर्षैर्वल्लवच्चरणान्यासैः । उत्कर्षं च वचोऽनुतम् (याज्ञ० ३।२२६) । उत्तरवर्णप्रख्यापननिमित्तम् । उत्कर्षश्चेति क्वाचित्कं पाठान्तरम् । तत्रोत्कर्षं आत्मोन्नायकमनुतोद्यमिति स्मृतिकारस्याशयः । यत्नाभावे तूत्कर्षो भवति नोद्धारः (आश्व० गृ० १।४।७ सूत्रेऽनाविलायां हरदत्तः) । स्फाटिकं स्थलमासाद्य जलमित्यभि-शङ्कया । स्ववस्त्रोत्कर्षणं राजा कृतवान् बुद्धिमोहितः (भा० सभा० ४।७।३-४) ॥ उत्कर्षणमुत्कारणमूर्ध्वकरणम् ।

—कृ (कृ विक्षेपे) । वेदेर्वा उत्करमुत्किरन्ति (ऐ० ब्रा० ६।३) । कूट-मुत्क्षिपन्तीत्यर्थः । देवात्कथमप्यक्षरमुत्किरति घृणोपि काष्ठेषु (रविगुप्तः) । अक्षरमुत्किरति उत्खननेनाक्षरं लिखति । उल्लिखतीति यावत् । परिखा-मुत्किरन्ताम चकार च महाविलम् (भा० आदि० १।४।७।१६) । प्राकारपरिधि-भूतो गतः परिखा । परिखापरिष्कारव्याजेन विलान्मुदमुत्किरन् बहिः क्षिप-न्नित्यर्थः । वायुवृत्तिरंश्च रजो महत् (रा० ६।६०।२६) । उत्किरन् उत्क्षिपन् ऋध्वं क्षिपन् । रजोभिस्तुरगोत्कीर्णः (रघु० १।४२) । उत्कीर्णः=उत्क्षिप्त-रुद्धतैः । उत्कीर्णा इव वासयष्टिषु निशानिद्रालसा बहिणः (विक्रम० ३।२) । उत्कीर्णा उल्लिखिताः । मत्ते भरदनोत्कीर्णव्यवतविक्रमलक्षणम् । (जय-स्तम्भम्) (रघु० ४।५६) । घृणोत्कीर्णमिवाक्षरम् (पञ्चत० ३।१३६) । पल्वलोत्कीर्णमुक्तेन पूर्यन्ते वनराजयः (हरि० २।१०।१६) । उत्कीर्णमुत्सिक्तं (तोयम्) । उक्तोऽर्थः । पुरुषायाममात्रां च भूमिमुत्कीर्य खादिरैः (सुश्रुत० २।८२।३) । उत्कीर्य उत्खाय । आखूत्करः (मृच्छ०) । आखुनोक्षितः कूटः । वस्त्रमाल्योत्करयुतः महस्तस्य महागिरेः (भा० अश्व० ५।११२) । उत्करो राशिः । आखुराजं गृहोत्करेषु यजेत (गो० गृ० ४।४।३०) । उत्करेषु

अपकरेषु । उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकावित्यमरः । (पा० कृ धान्ये ३।३।३० सूत्रेण वभि रूपम्) । संयावो गुडघृतपयोभिः कृत उत्करि-
केति संज्ञायते ।

—कृत (कृत संशब्दने) । महिमानं यदुत्कीर्त्यं तव संह्रियते वचः ।
अमेण तद् अशक्त्या वा न गुणानामियत्तया (रघु० १०।३३) । उत्कीर्त्यं
संस्तुत्य ।

—कृप् (कृप् सामर्थ्ये) । या वशा उदकल्पयन्देवा यज्ञादुदेत्य (अथर्व०
१२।४।४१) । उदकल्पयन् निरञ्जित ।

—कृषु (कृषु पावक्षिषे) । ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर
आयति (मनु० २।१२०) । उत्क्रामन्ति ऊर्ध्वं गतिं कुर्वन्ति, उदीरते ।
उत्क्रामातः पुरुष मावपत्याः (अथर्व० ८।१।४) । अतो मृत्युपाशनिचया-
बुत्क्राम निष्क्राम निरिहि । शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः (गीता०
१५।८) । उत्क्रामति जहाति । न च स्वं कुस्ते कर्म तदोत्क्रामति मूर्त्तितः
(मनु० १।१५) । उत्क्रामति पूर्ववेहाबुत्क्राम्यान्यत्र गच्छति । उदायुषा (अथर्व०
३।३।११०) इत्युपोत्तिष्ठति । उद्वयम् (अथर्व० ७।५।३।७) इत्युत्क्रामति (को०
सू० २४) । सोदक्रामत् स गार्हपत्ये न्यक्रामत् (सा विराट्) (अथर्व० ८।१०।१) ।
उवक्रामत् अपाक्रामत् । उन्क्रामन्तं स्थितं वापि (आत्मानम्) (गीता० १५।१०) ।
शरीराबुज्जिह्वानम् । ऋषिपूत्क्रामत्सु ते देवा अभवन् को न ऋषिर्भविष्यति
(नि० १३।१२) । उत्क्रामत्सु इतः प्रयत्सु, लोकान्तरं यात्सु । स यदोत्क्रमिष्यन्
भवति नैतं घोषं शृणोति (श० ब्रा० १४।८।१०।१) । उत्क्रमिष्यन् प्रैष्यन् ।
आसन्नमरणः । सप्त मर्यादा इत्युत्तरतोऽग्नेः सप्त लेखा लिखति प्राच्यः ।
तासु पदान्युत्क्रामयति—इषे त्वा..... (को० सू० ७६।२१-२४) । उत्क्रामयति
उत्स्थाप्य न्यासयति । उत्क्रान्तशंशवो (रघु० १५।३३) । उत्क्रान्तभतिक्रान्तम्,
अतीतम् । आर्षं प्रमाणमुत्क्रम्य धर्मं न प्रतिपालयन् (भा० वन० ३।१।२१) ।
पूर्वानुपायानुत्क्रम्य चतुर्थं इह दृश्यते (रा० ५।३७।२६) । उत्क्रम्य अतिक्रम्य
अतीत्य । देवानामुत्क्रमणमसि । निःश्रेणिरित्याह । उत्क्रमो मृतमिति
वैजयन्ती ।

—कृश (कृश आह्वाने रोदने च) । उदक्रोशन् विप्रमुख्या विधुन्वन्तो
ऽजिनानि च (भा० आदि० १८।२) । उदक्रोशन् उच्चैराक्रन्वन् । उच्चुकृशु-
श्च कीरव्या गान्धर्वान्प्रेक्ष्य पीडितान् (भा० वन० २४।१२२) । आगम्य
शाण्डवप्रस्थमुदक्रोशत् स पाण्डवान् । ह्रियते गोघनं क्षुद्रैः (भा० आदि०

२१३।६-७) । उक्कोशद् उच्चैराह्वयत् । सूतानुच्युक्तुः केचिद्रथान् योजयतेति च (भा० आदि० २२०।१८) । उच्चैः स्माहुः । जहार च स विप्राणां रत्नान्युत्क्रोशतामपि । उच्चैराक्रन्दतामित्यर्थः । ततश्च सर्वैरुत्क्रुष्टं.....प्रसादं कुरु भूपेति (मार्क० पु० १५।४७) । उक्तोऽर्थः । अथोत्क्रुष्टं तदा हृष्टैः सर्वैर्देवैरुदायुर्वैः (भा० वन० २३१।७७) । उत्क्रुष्टमुदधुषितम् । क्वेडाऽक्रियतेत्यर्थः । मुनिशिष्यैरथोत्क्रुष्टे (भा० आश्व०) । आक्रन्दिते सति । उत्क्रोशकुरारौ समावित्यमरः । उच्चैः क्रोशतीत्युत्क्रोशः ।

—क्लिद् (क्लिद् आर्द्रां भावः) । महानदीं चर्मराशेरुत्क्लेदात्ससृजे यतः (भा० शां० २६।१२३) । उत्क्लेदात् सारद्रवात् ।

—क्वथ् (क्वथे निष्पाके) । उत्क्वथितैः कल्केः (सुश्रुत० २।४१८।१०) । उच्चैः पाचितैरित्यर्थः ।

—क्षिप् (क्षिप प्रेरणे) । बलिमाकाश उत्क्षिपेत् (मनु० ३।६०) । ऊर्ध्वं क्षिपेत्, उदस्येत् । संसारदुःखं बहिर्दक्षिपन्ति (भा० पु० ३।५।३८) । उत्क्षिपन्ति निःसारयन्ति । संसारदुःखादात्मानं मोक्षयन्तीत्याह । घटे तस्याः स्कन्धो-त्क्षिप्ते (विद्ध०) । उत्क्षिप्त उद्गृह्यावस्थापिते । नागफणोत्क्षिप्त-सिंहासननिषेदुषी (रघु० १५।८३) । उत्क्षिप्तमुत्तम्भितम् (आसनम्) । गन्धोऽयं पवनोत्क्षिप्तः (रा० ६।१६।७) । उत्क्षिप्त ऊर्ध्वं गमितः । शिर उत्क्षिप्य नागस्य पुनः पुनरवाक्षिपत् (भा० आदि० १८।१५) । उत्क्षिप्य उदस्य । रोद्रं रूपमथोत्क्षिप्य चक्रे रूपं शिवं शिवः (भा० शां० १६६।६४) । उत्क्षिप्य परिदृत्यज्य । उत्क्षेपकग्रन्थिशेदी करसन्दंशहीनकौ (कायौ) (याज्ञ० २।२७४) । वस्त्राद्युत्क्षिपत्यपहरतीत्युत्क्षेपकः । तालवृन्तमुत्क्षेपक इति (हर्ष० ४) ब्राह्मर-मिश्रसंकेतः । अतिमात्रलोहिततलौ बाहू घटोत्क्षेपणात् (शां० १।२७) । उत्क्षेपणमुच्छालनम् । बाहूत्क्षेपं क्रन्दितुं च प्रवृत्ता (शां० ५।३०) । बाहू उत्क्षिप्य उदस्य ऊर्ध्वं प्रास्थ ।

—खन् (खनु अवदारणे) । उच्चखान च शिरश्छेत्तुमदट्टहासम् (हर्ष० ३) । कोशान्निष्कृष्टवान् इत्यर्थः । उत्खातखड्गः (वेणी० ३) । निष्कृष्टाक्षिरित्यर्थः । उत्खातं परित्यागशत्यम् (उत्तर० ३) । उद्धृतम् । उत्खातप्रतिरोपिताः (रघु० ८।२७) । उत्खाता उन्मूलिताः । उत्खातं निधिशङ्कया क्षितितलम् (भर्तृ० ३।५) । उत्खातमुत्पादितम् । उत्खातलवणो मधुरेखरः प्राप्तः (उत्तर० ७) । उत्खातोऽधिकारात्प्रच्यावितोऽवरोपितः । उत्खातकेलिः शृङ्गाद्यैर्वप्रकीडा निगद्यते । उत्खातमुत्खननम् । उत्खाय दर्पचलितेन सहैव रज्ज्वा (शिशु० ५।५६) । उत्खाय उत्पाटय ।

—खिद् (खिवेति छान्वसः) । वपामुत्खिदति (भा० श्री० ७।१४।११) । निष्कृष्टगतीत्यर्थः । एकं पादं नोत्खिदति सलिलादंस उच्चरन् । स चेत्तमुद्धरे-
दङ्ग न गत्यु नमृतं भवेत् (अथर्व० ११।४।२१) ॥ उत्खिदति उद्धरति ।

—गम् (गम्लु गतौ) । महानसादुदगच्छति धूमः । निष्कामतीत्यर्थः ।
उदगतानीव सत्त्वानि वभूवुरमनस्विनाम् (रा० २।४८।२) । उदगतानि
निष्कान्तानि उत्क्रान्तानि । सत्त्वानि प्राणाः । उन्नाम इत्युदगतनामधेयः (रघु०
१८।१६) । उदगतं प्रथितं प्रख्यातम् । उदवान्तमुदगत इत्यमरः । शक्रस्योदगम्य
चरणं प्रस्थितो जनमेजयः । द्विजस्त्रीणां वधं कृत्वा (भा० अनु० ६।३६) ।
उदगम्य ऊर्ध्वं क्रमित्वा, उच्चैर्गत्वा । ऊर्ध्वगमनेनारोहणमाश्रयणं लक्ष्यते ।
चरणं स्त्रीद्वयलक्षणं कर्म । पारिजातस्योदगमः (मालती० २) । उदगम
उद्भूयः । भवन्ति नम्रास्तरवः फलोदगमैः (शा० ५।१२) । फलप्रसवेन ।
रोमोदगमः प्रादुरभूदुमायाः (कु० ७।७७) । रोमोदगमो रोमाञ्चः । हरित-
तृणोदगमशङ्कया मृगीभिः (कि० ५।३८) । तृणाङ्कुरभ्रान्त्या । तिर्यति
दृशोरुदगमं बाष्पपूरः (मालती० १।३५) । उदगमो विवृतिः । तस्याद्
उदगमनीयं यद् धीतोयोर्वस्त्रयोर्युगम् (अमरः) । गृहीतप्रत्युदगमनीयवस्त्रा
(कु० ७।११) । युगग्रहणं प्रायिकामिप्रायमिति स्वान्यादयः । उदगम्यते
ऽभिलष्यत इत्युदगमनीयमिति स्वामी । धीतोदगमनीयवासिनी (दशकु०) ।
अत्र धीतमित्यतिरिक्तं सुत्यजम् ।

—गल् (गल स्रवणे) । न्यसन्धन्नुदगलद्वाष्पमोक्तण्ठघात् (भा० पु०
१।१०।१४) । उदगलत् निःस्रवत् ।

—गाह् (गाह् विलोडने) । ताः प्राच्य उज्जिग्राहिरे (का० श्री० १३।३।
२६) । उन्मज्जन्तीत्यर्थः ।

—गुर् (गुरी उच्छलने) । उदगुरिषत द्रुमान् (भट्टि० १५।३४) । उदय-
च्छन्त, उदक्षिपन्निति वा । नम उदगुरमाणाय चाभिघ्नते च (१० सं०
१६।४६) । तर्जनपूर्वकं वाचमुदीरयमाणाय । चित्रेष्वप्युदगूर्णा निपतिताश्च
प्रहारा दृश्यन्ते (पा० ३।१।२६ सूत्रभाष्ये) । उदगूर्णा उत्थिता अम्युत्थिताः ।
क्रोधोदगीर्णगदस्य (वेणी० ६।१२) । उदगूर्णा उद्यता । उदगूर्णं प्रथमो
दण्डः संपर्शो तु तदधिकः (याज्ञ० २।२।१५) । उदगूर्णं प्रहारार्थमुद्यते
यण्णादी ।

—गुह् (गुह् संवरणे) । ऊर्ध्वमेवोदगूहति (रज्जुम्) (श० ब्रा० १।३।१।

१७) । उद्गूहति ऊर्ध्वमावर्तयति । ऊर्ध्वमिति वोदिति वा शक्यमेकतरं परिहर्तुम् । नीविमुद्गूहते (श० भा० ३।२।१।१५) । विज्ञंसयतीत्यर्थः ।

—गूर (गूरी उद्यमने) । उज्जुगूरे ततः शैलं हन्तुमिन्द्रजितं कपिः (भट्टि० १४।५१) । उज्जुगूरे उच्चिक्षेप ।

—गृ (गृ निगरणे) । यद् उद् गिरति भ्रमरः (मुद्रा० २।११) । उद्गिरति गुञ्जति वमतीति च । भोः फेनं पिबामि यमिमे वत्सा मातृणां स्तनान् पिबन्त उद्गिरन्ति (भा० आदि० ३।४८) । उद्गिरन्ति घञन्ति । घटा हि राज्ञामभिषेककाले सहाम्भसेवापदमुद्गिरन्ति (पञ्चत० ३।२६७) । उद्गिरन्ति अवसिञ्चन्ति, गालयन्ति । आहरन्तीति तात्पर्यार्थः । उद्गिरतो यद् गरलं फणिनः पुष्पासि परिमलोद्गारैः (भामिनी० १।११) । आम्बोद-वमनंरित्याह । उद्गिरन्ति स्नेहम् (शिशु० १४।१) । उद्गमन् । प्रकटयन् । महीपतेः शासनमुज्जगार (रघु० १४।५३) । उच्चारयामास । ओङ्कारमुद्गिरन् वक्त्रात् सावित्रीं च तदन्वयाम् । शेषेभ्यश्चैव वक्त्रेभ्यश्चतुर्वेदान् गिरन् बहून् (भा० शां० १२८७२) ॥ उद्गिरन् उच्चारयन् । निक्षेपणाद्रागमिवोद्गिरन्ती (कु० १।३३) । निरस्यन्ती निष्ठीव्यन्ती । उद्गीर्णस्य वावगीर्णस्य वा मन्थो रोमन्थः (पा० ३।१।१५ सूत्रभाष्ये) । उद्गीर्णम् उद्गान्तम्, उद्गलितम् । कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वरः (गीत० १।७७) । उद्गीर्णः कारितो जनितः । अत्रार्थेऽस्य शब्दस्य प्रयोगो नातीव सङ्गच्छते । नहि कोकिलकलरवैः कठोररवरं प्युत्प्रेक्ष्यमार्णः कर्णज्वरो निष्ठीव्यते नास्ति । यत्र वमनमिव दुर्निरोधं निःसरणमभिप्रेयते निसर्गजं तत्रैवोद्गिरतेव्यं वहारो व्यवहारविदां विदितः । सौजन्योद्गारः (महावीर० ४) । सौजन्यामिव्यक्तिः । धूमोद्गारानुकृति-निपुणा जर्जरा निष्पतन्ति (मेघ० ७१) । उद्गारो निर्गतिः । पुरावृत्तोद्गारै-रपि च कथिता कार्यपदवी (मालती० २।१३) । इतिहासकीर्तनैरित्यर्थः । पुरा-वृत्तकथोद्गारैः (हितोप० ३।१०५) । मदोद्गारसुगन्धिषु कटेषु करिणाम् (रघु० ४।५७) । मदोद्गारो मदसलिलस्फुटिः । अभूच्च रुधिरोद्गारैररुणं धरणी-तलम् (शि० भा०) । रुधिरोद्गारो रक्तस्रवः । षट्त्वोद्गारान् सान्तरसान् तृप्त्या परया युताः (भा० वन० २६३।२६) । उद्गारः कण्ठगर्जनम् । तेनो-द्गारो भवेच्छ्रद्धो भक्तं प्रति रुचिस्तथा (सुश्रुत० २।१७८।२१) । श्रद्धास्रव-त्वाविविधुरं गलगर्जनम् इत्यर्थः । अविभाव्य निमित्तार्थं श्रुत्वोद्गारमिव मम (अवदा० कुरुमाषपिण्डीजातके श्लो० ८) । उक्तोऽर्थः । तस्य लाङ्गूल-निनदं पर्वतः स गुहामुखैः । उद्गारमिव गौ नन्दन्नुत्सर्जं समन्ततः (भा० वन०) ।

उक्तचर एवार्थः । पश्चिमेन तु तं दृष्ट्वा सागरोन्गारसन्निभम् (रा० ७। ३२।६) । सागरोद्गारो वेलावृद्धिः ।

—गं (कं गै शब्दे) । उदगासीन्म इत्युद्गात्रे (ऐ० ब्रा० ५।३४) । उद्गगानं साम्न उच्चारणम् । ओमिति ह्युद्गायति (छां० उ० १।१।१) । उत प्रास्तो-
दुच्च विद्वं अगायत् (ऋ० १०।६७।३) । इह प्रस्तोतुरुद्गातुश्च प्रवृत्ती उक्ते ।
नवभिरुच्चयुरुद्गायति (तै० सं० ७।५।८।२) । यशः स्वमुच्चैरुद्गीयमानं वन-
देवताभिः (रघु० २।१२) । उच्चैरुद्गीयमानमुच्चैः सस्वरं कीर्त्यमानम् ।
उच्चैरिति बोदिति वा शक्यमेकतरं त्यक्तुम् । हंसकारणबोद गीता (नद्यः)
(भा० वन०) । गानशब्दनिर्भरा इत्यर्थः । उद्गीतमेतत् परमं तु ब्रह्म
(श्वेता० उ० १।७) । उद्गीतं कीर्तितमुपवर्णितम् । तदेतत्ते मयोद्गीतं
यथातथम् (भा० भीष्म० ६५।६६) । परमं गुह्यमेतन्मया ते कथितमविष्णुतार्थ-
मिति भावः । त्वदधीना हि मे प्राणाः किन्नरोद्गीतभाषिणि (भा० आदि०
१७२।१०) । उद्गीतं गीतम् । गेयमुद्गातुकामा (मेघ० ८४) । गाता चतुर्णां
वेदानामुद्गाता प्रथमत्विजाम् (हरि० १।५४।१०) । उद्गाता सामग ऋत्वि-
ग्विशेषः ।

—ग्रथ् (ग्रन्थ सन्दर्भे) । लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैः (रघु० २।८) ।
उद्ग्रथितैरन्नद्वैतैः । दर्भस्तम्बान् उद्ग्रथ्य (ऐ० ब्रा० ५।२३) । उक्तोऽर्थः ।
ज्यां त्रिरुद्ग्रथ्य वध्नाति (की० सू० ३५) । उद्ग्रथ्य आवर्त्य । कर्माशयं
ग्रथितमुद्ग्रथयन्ति सन्तः (भा० पु० ४।२२।३६) । उद्ग्रथयन्ति ग्रन्थिभेदानं
कुर्वन्ति । ग्रथ इति कविकल्पितो घातुः ।

—ग्रह् (ग्रह उपादाने) । उद्ग्रभं परिपानाद यातुधानं किमीदिनम् (अथर्व०
४।२०।८) । निरङ्कुक्षम् इत्यर्थः । ब्रह्मणैवात्मानमुद्ग्रह्णाति ब्रह्मणा भ्रातृव्यं
निगृह्णाति (तै० सं० ५।४।६।६) । उद्ग्रह्णाति उन्नयति उत्कर्षति । निगृह्णाति
बाधते न्यञ्जयति, अवनमयति, निनयति । तृणानि बोदग्रह्णाति प्रतिसंस्कृतम्
(का० श्री० ५।५।७) । उच्चिनोतीत्यर्थः । भूतेभ्यस्त्वेति स्रजमुद् ग्रह्णाति
(तै० सं० ६।२।८।३) । उद्ग्रह्णाति उद्यच्छते । अथ पुरुषशीर्षमुद्ग्रह्णाति
(शं० ब्रा० ७।५।२।१३) । शक्तिं चोग्रामुदग्रहीत् (भट्टि० १५।५२) ।
उक्तोऽर्थः । असी वा आदित्य उद्ग्रभः । एष निग्रभः । उच्चन्वा एतद् यज-
मानमुद्ग्रह्णाति, निम्नोच्चन्नस्य भ्रातृव्यं निगृह्णाति (मै० सं० ३।३।८) । उद्-
ग्रह्णाति उन्नमयति । (निगृह्णाति अवनमयति) । वाक्यार्थस्य परार्थत्वे द्विशब्दोऽयं
प्रयुज्यते । उद्ग्रह्णाति च वाक्यार्थमिन्दवो वामुशन्ति हि (वे० मा० निपातानु०

१) । उद्गृह्णाति समर्थयते । आस्तीर्णयोरन्तान् उद्गृह्णाति (का० श्रौ० १६।३।५) । कृष्णाजिन पुष्करपर्णयोरन्तान् ऊर्ध्वमादत्त इत्युक्तं भवति । उदेनं भगो अग्रभीत् (अथर्व० ८।१।२) । उदग्रभीत् उदग्रहीत् मृत्युमुखान्निर-
मुवत्, अरञ्जीत्, पर्यत्रास्त । अथर्वीर्वर्षमुदु पू गृभाय (ऋ० ५।८३।१०) । वर्षमुदगृभाय = वर्षमुदगृहाण । विरमयेत्यर्थः । यद् वृष्टवोद्गृह्णाति तद्धेमन्तस्य (श० ब्रा० २।२।३।८, वा० सं० २२।२६) । उद्गृह्णाति विरमति । उद्गृह्णाति तन्निधनम् (छां० उ० २।१५।१) । उक्तोऽर्थः । रेनस्यायास्त्रिरुद् गृह्णाति (लाट्या श्रौ० ७।१२।३) । विरमति मध्ये विरामं करोतीत्यर्थः । यो दीक्षत एतैरेव तद्यजुर्मिरुद्गृह्णीते (श० ब्रा० ३।१।४।१) । उद्गृह्णीत उत्तिष्ठति । अकर्मकोत्रोद्ग्रहिः । उद्गृह्णीते वा एषो स्माल्लोकाद् देवलोकमभि (श० ब्रा० ३।१।४।१) । उक्तोऽर्थः । अथ नी-
विमुद्गृह्णते (श० ब्रा० ३।२।१।१५) । उद्गृह्णते = उद्गृह्णीते वध्नाति । जितमुद्ग्राह्येज्जेत्रे (याज्ञ० २।२००) । सभिको जितं ब्रह्मं पराजितादुद्धरेत् इत्यर्थः । विशेषविदुषः शास्त्रं यस्तवोद्ग्राह्यते परः (शिशु० ३।७५) । उद्-
ग्राह्यत उपन्यस्यते । उद्ग्राहितमुपन्यस्तमिति वैजयन्ती । सोऽजिग्रहः सुनीतानि (भट्टि० १५।२०) । सा उज्जिग्रहः = सा स्मोद्ग्राह्यः = सोपन्यस्यः । सुनीतानि सुनीतिवत् नानि । उद्गृह्णते स्वाहा (वा० सं० २।३६) । पण्डित-
जाग्रविश्रान्तशुकोद्ग्राहितशास्त्रदृक् (यो० वा० (६) (२) १८१।१४) । उद्ग्राहितमुच्चारितम्, उदाहृतम् । विचारितमलं शास्त्रं चित्रमुद्ग्राहितं मिथः (यो० वा० ४।५७।२८) । उद्ग्राहितं स-ग्रगृहीतं साध्ववगतम् । उद्गृहीताल-
कान्ताः (मेघ० ८) । ऊर्ध्वं धृता अलकान्ताः चूर्णकुन्तलान्ता याभिस्ताः । उद्ग्राभं च निग्राभं च ग्रहा देवा अवीदधन् (वा० सं० १७।६४) । उद्ग्राभमुत्पद्यंस् । निग्राभमपत्पद्यंस् । वाजस्य प्रसव उद्ग्राभेणोदग्रभीत् (वा० सं० १७।६३) । उद्ग्राभ उद्ग्रहणम् । ऊर्ध्वं हि गृहीत्वा दीयत इत्युद्ग्रहणं दानम् । ततो घटोत्तकचः खड्गमुद्गृह्याद्भुतदर्शनम् (भा० द्रोण० १७।४।३६) । कोशान्निष्कृष्येत्यर्थः । उद्धृत्येति पाठान्तरम् ।

—घट् (घट चेष्टायाम्) । दहाम्यहं युष्मान्सदस्युद्घाटयामि वा (कथा० ४।७८) । उद्घाटयामि रहस्यं वो विवृणोमि । रहस्यं भिनन्मि । गुह्यं सूचयामि । निरयनगरद्वारमुद्घाटयन्ती (भर्तृ० १।६०) । उद्घाटयन्ती विवृण्वती, अपिधानमपनयन्ती । द्वारे पुरस्योद्घटितपिधाने (कु० ७।५३) । परस्परस्य मर्मण्युद्घाटितवन्ती (पञ्चत०) । उक्तोऽर्थः । कार्यमुद्घाटितं क्वापि मध्ये विघटते यतः (हितोप० ४।२) । उद्घाटितमारब्धम् । सूत्रादि-

भिर्वा तरुणास्थिमर्मण्युद्धाटिते यः क्षवथुनिरेति (सुश्रुत० २।३७०) ।
उद्धाटिते विवृते ।

—घट् (घट् चलने) । तत्समापन्ती पाशावुद्धदट्टयामास (अवदा०
जा० २२) । उद्धदट्टयामास निर्दुधाव । तत्रावश्यं वलयकुलिशोद्धदट्टनोदगीर्ण-
तोयम् (मेघ० ६३) । उद्धदट्टनं सङ्घर्षः ।

—घृष् (घृषु सङ्घर्षे) । (आसनम्) चूडामणिभिरुद्धघृष्टपादपीठं मही-
क्षिताम् (रघु० १७।२८) । उद्धघृष्टं मृदितम् । दण्डोद्धघृष्ट घण्टा—(राज०
२।६६) । उद्धघृष्टा ताडिता । उच्चारणे दोषविशेष उद्धघृष्टमुच्यते । यस्योद्-
घर्षणलोष्टकैरपि सदा पृष्ठे न जातः किणः (मृच्छ० २।११) । उद्धघर्षणमुच्चै-
र्घर्षणम्, अधिकं घर्षणम् ।

—चर् (चर गतिभक्षणयोः) । उच्चचार निनदोऽम्भसि तस्याः (रघु०
६।७३) । उच्चचार उत्तस्थौ । देहत्यागस्य गगनादुच्चचारेति भारती (राज०
१।३१०) । उच्चचार उदीराञ्जके, उदैतं, उदतिष्ठत्, उदमवत् । एषा
सृतिः सती संचरणी येषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति (श० ब्रा० १४।६।११३) ।
ऊर्ध्वं प्रतिष्ठत इत्याह । यथोर्णानाभिस्तन्तुनोच्चरेत् (श० ब्रा० १४।५।१।२३) ।
उच्चरेत् संचरेत्, विहरेत् । बाष्पमुच्चरति (पा० १।३।५३ सूत्रे वृत्ती) ।
उद्गच्छति, ऊर्ध्वं गच्छति । तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठलोष्टपत्रतृणादिना (मनु०
४।४६) । मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यादित्यर्थः । बलैश्चलच्चरणविधूतमुच्चरद्धना-
वलीरुदचरत क्षमारजः (शिशु० १७।५२) । उदचरत उदलङ्घत अत्यक्रामत् ।
गुरुवचनमुच्चरते (पा० १।३।५३ सूत्रवृत्ती) । उच्चरते लङ्घते । अतिवर्तते ।
ये समुदाचारमुच्चरन्ते तेऽवगीयन्ते (अस्मत्कृत्वा वा० मुक्ता०) । पत्युः
पतीनुच्चरन्त पत्नीश्च पत्यस्तथा (भा० मौ० २।११) । उच्चरन्त=उदचरन्त
=अतिचरितवत्यः, व्यभिचरितवत्यः । अपि च प्रातिपदिकाद् उच्चरन्ती
द्वितीयादिविभक्तिः प्रातिपदिकार्थविशेषिका भवतीत्याह (मी० शा० भा० १।१।
७) । उच्चरन्ती उत्पद्यमानेत्यर्थः । एकं पदं नोत्खिदति सलिलादंस उच्चरन्
(अथर्व० ११।४।२१) । उच्चरन् निष्क्रामन्, उद्यन्, उदयमानः । ज्योक् पश्येम
सूर्यमुच्चरन्तम् (अथर्व० ६।६२।३) । मा ते दृशन्सूर्यमुच्चरन्तम् (अथर्व०
८।४।२४) । दर्शन्निति लोके । दाने तपसि सत्ये च यस्य नोच्चरितं यशः ।
विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः (भा० विदुलावचतम्) ॥ उच्चरित-
मुत्थितमश्रुवितम् । उच्चारो विष्टा । मूत्रोच्चारी न कारयेत् (सुश्रुत० ४।२।
१८) । स्कन्धोच्चारणान्मयमानवदनप्रच्योतितोये घटे (प्रतिमा० १।५) ।
उच्चारणभूत्क्षेपणम् ।

—चल् (चल कम्पने) । नोच्चचालासनादिन्द्रः (भा० पु० ६।७।८) । नोत्तस्थावित्यर्थः । अनुच्चलन्नपि रथाद् भूभङ्गेन चकार सः । विलोला-
ल्लोमकम्पेन दिङ्नाग इव भूधरान् (राज० ८।१५८) ॥ अनुच्चलन् =
= अनुत्तिष्ठन् । स्वस्याधिकरणमविजहत् इत्यर्थः । सं यजत्रैरङ्गानी-
त्यंसयोरुच्चलयोः (आप० श्री० ७।५।१४।२) । उच्चलयोर् अंसयोर्ये चलस्थाने
अंसकोटी तयोः (अञ्जनम्) ।

—चि (विञ् चयने) । सावित्र्या सार्धमुच्चितार्चनकुसुमा सस्नी (हर्ष०
२) । उच्चितानि श्रवचितानि । उच्चयः समुच्चयः । एकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव
रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृता नु (शा० २।९) । अचलशैलशिलोच्चयाः
(अमरः) । नीवीबन्धोऽप्युच्चय उच्यते । तथा च हरिवंशे प्रयोगः—चन्द्रार्क-
किरणोद्द्योतं गिरिकूटं शिलोच्चयम् (हरि० १।८२।२४) । शिला मनःशिला,
तद्वर्णं उच्चयो नीवीबन्धनं यस्य तम् । उच्चैस्तरेऽप्युच्चयः समूहे नीवि-
बन्धन इति मेदिनी । निबद्धदृष्टिः शिथिलाकुलोच्चया (कि० ८।१५) ।
नारीकट्यंशुकप्रन्थौ नीवी स्यादुच्चयोऽपि चेति आतण्ड इति मल्लिः ।

—च्यु (च्युद् गती) । ता अनुष्ठयोच्च्यावयतात् (ऐ० ब्रा० २।६) ।
उद्धरतेत्याह । अनुष्ठिर्यन्त इति षड्गुणः ।

—छद् (छव अपवारणे) । प्रसाधनोच्छादनस्नापनोच्छिष्टभोजना-
नीति गुरोः (बौ० ध० १।२।२।३६) । उच्छादनं छत्रधारणं (गुरोरुपरि) ।

—छिद् (छिदिर् द्वैधीकरणे) । नोच्छिन्नादात्मनो मूलं परेषां चाति-
तृष्ण्या (भा०) । नोच्छिन्नात् नोद्वहेत्, नोत्सादयेत् । उच्छिद्यन्ते क्रियाः
सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा (पञ्चत० २।८९) । अस्तं यान्तीत्याह । चतुर्धा
ब्रह्मोदनं व्युद्धत्य प्रभूतेन सपिषोपसिच्य कर्षन्ननुच्छिन्दन् (आप० श्री० ५।१।
५।९) । अनुच्छिन्दन् अविमुञ्चन् अनुसृजन् । यावद् ऋत्विजो गृह्णन्ति
तावदनुत्सृजन्निति रुद्रदत्तः । कर्षन् भूमेरनुत्सिध्य सारयन् । नक्ताहृतमनुच्छि-
न्नम् ... अम्बु (वि० पु० ३।१६।१०) । उच्छिन्ना वियोजिता विश्लेषिता
व्यपवृक्ताः । अविनाशी वा अरे अयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा (शा० ब्रा० १।४।
७।३।१५) । परोच्छित्या लम्पामभिलषति लक्ष्मीं हरिसुते (कि० १०।६३) ।
उच्छित्तिरुत्सादः । यस्मिन्नुच्छिद्यमाने तु रिपुरन्यः प्रवर्तते । न तस्योच्छित्ति-
मातिष्ठेत् कुर्वीतनं स्वगोचरम् (का० नी० सा० ८।६७) ॥ उच्छित्तिर्निर्भूल-
नम्, उज्जासनम् । स्वगोचरं स्वायत्तम् । आशातन्तुनं च कथयताऽन्यन्तमुच्छेद-
नीयः (मालती० ६।२६) । उच्छेदनीयो विलोपनीयः । पुत्रस्य चरणोच्छेदो

विहितः कारणं विना (कथा० १८।१६)। उच्छेद उत्कर्तनम् । सकलदायादाना-
मुच्छेदं करिष्यामि (पञ्चत०)। उच्छेदं निर्मूलनम् । उच्छेत्तारं च धर्माणां
परदारभिमर्शनम् (रा० ३।३२।१२)। उच्छेत्तारं विनाशयितारम् ।

—जन् (जनो प्रादुर्भावे) । उदुन्निया जनिता यो जजान (ऋ० ३।१।
१२) । उज्जजान ऊर्ध्वं जनयामास । उन्नियाः प्रक्षिप्ता आहुतयः । उज्जायतां
परशु ज्योतिषा सह (ऋ० १०।४३।६) । ऊर्ध्वं प्रादुर्भवतु (मेघविदारणार्थम्)
इत्याह । उत द्युवन्तु जन्तव उदग्निर्वत्रहाऽजनि (ऋ० १।७।१३) । उदजनि
उदपादि उत्पन्नः । उज्जातमिन्द्र ते शवः (ऋ० ८।६२।१०) । उज्जातमोक्त-
द्वयेन प्रादुर्बभूव । शवो बलम् । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवात्युज्जातेन भिनद-
दुज्जनित्वैः (ऋ० १०।४५।१०) । उच्छब्द इह विशेषकृन् । उज्जातं
जातम् ।

—जि (जि जये, जि अभिमन्त्रे) । घाता षडक्षरेण षड् ऋतुनुदजयत्
(तै० सं० १।७।११।१) । उदजयत् = द्यजयत् । स यो न उज्जेष्यति तस्य न
इदं भविष्यति (श० ब्रा० ५।१।१।३) । उज्जेष्यति अभिमविष्यति । उच्छब्दो
नार्थे विशेषं करोति । आयं वर्णमुज्जापयन्ति (पञ्च० ब्रा० ५।५।१७) ।
विजेतारं कुर्वन्तीत्याह ।

—जीव् (जीव प्राणधारणे) । उदजीवत् सुमित्राभूः (भट्टि० १।७।६५) ।
उदजीवत् समजीवत् पुनः प्राणानापद्यत ।

—ज्वल् (ज्वल दीप्ती) । या हुता (आहुतयः) उज्ज्वलन्ति (श० ब्रा०
१।४।६।१।१०) । उज्ज्वलन्ति ऊर्ध्वं ज्वलन्ति । उदचिषो भवन्ति । ऊर्ध्वंशिखाः
सत्यो ज्वलन्ति ।

—डी (डोङ् विहायसा गतौ) । उड्डीनम् (भा० कर्ण० ४।१।२६) ।
ऊर्ध्वगजनम् इत्यर्थः ।

—तन् (तनु विस्तारे) । दिवो मूलमवततं पृथिव्या अव्युत्ततम् (अथर्व०
२।७।३) । उत्ततम् ऊर्ध्वं विस्तृतम् । यदुत्ततं नि तत्तनु (अथर्व० ७।६५।३) ।
उत्ततमुन्नतम् ।

—तप् (तप सन्तापे) । उत्तपति स्वर्णं स्वर्णकारः (पा० १।३।२७) सूत्रे
वृत्तिः । उत्तपते रविः । उद्दीप्यत इत्यर्थः । उत्तपते पाणिम् । उत्तपते पृष्ठम् ।
तपतीत्येवार्थः । नार्थं उदा । अनिशं निजैरकरुणः करुणं कुमुनेषु उत्तपति
यद्विशिखैः (शिशु० ६।६७) । उत्तपति सन्तापयति पीडयति कदर्थयति ।
तीव्रमुत्तपमानोऽयमश्वयः सोढुमातपः (भट्टि० ८।१।५) । उत्तपमानश्चण्डं तपन् ।

प्रत्यूहः सर्वसिद्धीनामुत्तापः प्रथमः किल (हितोप० ३।४५) । उत्तापः सन्तापः
खेदः संज्वरः ।

—तम् (तमु ग्लानौ) । एकाङ्गेभ्यो विभिन्नेभ्यो बिभ्यदुद्भिन्नसंभ्रमः ।
उदताम्यतया चिन्तालुप्तसंविद् दिवानिशम् (राज० ६।१२४) ॥ उदताम्यत्
पर्यग्लायत् ।

—तिज् (तिज निशाने) । अश्वमुत्तेजयामास (कथा० १८।११) ।
बलवत् प्रयुयुजे प्रेरयामास । तानुत्तेजयामि सुहृदो यदि मोक्षणाय (मृच्छ०) ।
उक्तोऽर्थः ।

—तुद् (तुद् व्यथने) । विद्वेषमुत्तुदति चेतसि नासिका मे (अवदा० ना०
१३) । उत्तुदति उत्पादयति ।

—तृद् (उतृदिर् हिंसानादरयोः) । तं पञ्चदश स्तोमो मध्यत उदतृदत्
(तै० ब्रा० २।२।३।१) । अच्छिनदित्यर्थः ।

—तृ (तृ प्लवनतरणयोः) । उदतारिषुरम्भोधिम् (भट्टि० १५।३३) ।
पारमगमन् इत्यर्थः । पक्वमुत्तारयेत्पश्चादनिरुद्धेन देशिकः (अग्नि पु० २७।
१२) । उत्तारयेत् = अघः अयेत् । इमानि हि प्राणयन्ति सृजन्युत्तारयन्ति च
(भा० शां०) । यस्मादुत्तार्यते पापात् (भा० उ०) । उत्ता-
र्यन्ते निर्मोक्ष्यन्ते । पत्वलोत्तीर्णवराहयूथानि (रघु० २।१७) । उत्तीर्णानि
निर्गतानि । नरकादुत्तीर्णः कोपि नारकी भविष्यति (प्र० च०) । उत्तीर्णो
निर्गतोऽवतीर्णः । तद् ग्रह उत्तीर्णो (वेताल०) । उत्तीर्णो = अवतीर्णो । व्यसन-
महार्णवादपारादुत्तीर्णम् (मृच्छ० १०।४९) । उत्तीर्णं निर्गतम् । अभिवेको-
त्तीर्णः स्नात्वा नदीजलान्निर्गतः । आयुरुत्तीर्णः (हरि०) । आयुषोऽन्तं गतः ।
उपरत इत्यर्थः । जलादुत्तीर्य (भा० वन० ११) । बहिरागम्य । अज्ञानभुक्तं
तूत्तार्यम् (मनु० ११।१६०) । वसितव्यमित्याह । यो घोरामापदं प्राप्य
नोत्तारमधिगच्छति (भा० उ० १२४।२७) । उत्तार उत्तरणं निस्तरणम् ।

—त्रस् (असौ उद्वेगे) । विघ्ना हि बहवो लोके बालानुत्त्रासयन्ति हि
(हरि० २।१।७) । उत्त्रासयन्ति उद्वेजयन्ति ।

—दंश् (दंश् दशने) । उद्दंशः । मशकः । खट्वामलः । यूका ।

—दल् (दल् विशरणे) । तालुदेशमथोद्दाल्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।
ज्योतिर्ज्वाला सुमहती जगाम त्रिदिवं तदा (भा० शां० २००।२०) । उद्दाल्य
विशोर्य ।

—दह् (दह भस्मीकरणे) । माग्निरुद्दहति (यो० सू० ३।४५ सूत्र-
भाष्ये) ।

— दा (डुदाब् दाने) । उद्दाय मृधे स्वरिक्थं परात्सुपर्णाविव वज्रि-
वक्त्रात् (भा० पु० ३।१।३६) । उद्दाय आच्छिद्य ।

— दिश् (दिश् अतिसजंने, दिशिरुज्वारणक्रिय इति भाष्यकारः) । उद्ग-
उद्दिशति (भा० श्री० ६।१३।३) । उद्दिशति उन्नयति उन्नमयति । अग्नि-
मिति शेषः । प्रलये च तमभ्येति तस्माद् उद्दिश्यते पुनः (भा० शां० २८।५।८) ।
तस्मादुद्दिश्यते तस्माज्जायत इति शब्दमात्रेणोच्यते न तु वस्तुतस्ततो जायत
इत्यभिसन्धिः । प्रागुदीचीमुद्दिशति (शां० श्री० २।६।२२) । संकेतयतीत्यर्थः ।
कारणं वान्यद् उद्दिशेत् (मनु० ८।५।२) । कथयेदित्यर्थः । कथं मामेवोद्दिशति
(शा०) । मामेव लक्ष्यीकृत्य ब्रवीतीत्यर्थः । उपहतविवेका लोका यदुद्देश्यं
शिक्षाभिरुचिस्तां नोद्दिशन्ति यदनुद्देश्यं जीविकालाभमात्रं तद् उद्दिशन्ति ।
(इति कस्य चिद् विमर्शकस्य सुविचिन्तितं वचः) । उद्दिशन्ति लक्ष्यं कुर्वन्ति ।
प्रथमोद्दिष्टमास्पदम् (कु० ६।३५) । पूर्वमुदाहृतम् । ततः प्रविशति यथोद्दिष्ट-
व्यापारा शकुन्तला । यथोद्दिष्टं यथार्वाणितम् । उद्दिष्टामुपनिहितां भजस्व पूजाम्
(मालती० ६।२५) । उद्दिष्टा त्वदर्थं सङ्कल्पिताम् । सतां केनोद्दिष्टं विषम-
मसिधाराव्रतमिदम् (भर्तृ० १।५६) । उद्दिष्टमुपदिष्टम् । अनेङ्गमूक उद्दिष्टः
शठ इति मेदिनी । उद्दिष्टः कथित उक्त उदाहृत उदीरितः । पन्थानमृषिणो-
द्दिष्टम् (रा० २।५६।४) । उद्दिष्टं निर्दिष्टमुपदिष्टम् । विशिष्योदाहृतम् ।
यदन्यदपि नोद्दिष्टं तत्रापि क्रियतां मतिः (रा० ४।४४।१२७) । नोद्दिष्ट-
जनुक्तम्, अननुशिष्टम् । काले सांवत्सरोद्दिष्टे (बृ० सं० ५।२।६८) । देवज्ञेना-
दधार्थं कथित इत्याह । त्वं साधुभिरुद्दिष्टः प्रथममेव चक्रवर्तिनं पुत्रं जनयिष्य-
सीति (शा० ५) । उद्दिष्ट आदिष्टः = सविष्यद्बचनमुक्तः । क्रान्तिश्च गति-
रुद्दिष्टा (मार्क० पु० २६।१७) । उद्दिष्टा कथिता । पलायनेन ओद्दिष्टाः प्राणान्
रक्षामहे वयम् । एकेन बहवो भग्ना यशो नाशं गमिष्यति (रा० ६।६६।२७) ॥
उद्दिष्टाः प्रख्याताः प्रसिद्धाः । समासवाक्यमुद्देशः । विद्याविनयहेतुरिन्द्रियजयः ।
व्यासवाक्यं निर्देशः । कर्णत्वगक्षिजिह्वाघ्राणेन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेष्व-
प्रतिपत्तिरिन्द्रियजयः (को० अ० १५।१।१८०) । कश्चित्कञ्चिदाह देवदत्तं
मे भवानुद्दिशत्विति । स इहस्थः पाटलिपुत्रस्थं देवदत्तमुद्दिशति—अङ्गवी
कुण्डली किरीटी व्यूढोरस्को वृत्तबाहुरीदृशो देवदत्त इति । प्रत्यक्षमाख्यानमुप-
देशः । गुणैराख्यानमुद्देशः । (पा० १।३।२ सूत्रे भाष्ये) । समासवचनमुद्देशः ।
यथा शल्यमिति । विस्तरवचनं निर्देशः । यथा शारीरमागन्तु चेति (सुश्रुत०
उत्तर० ६।५।६) । उद्देशमात्रेण मया देशाः संकीर्तिता विभो (भा० भीष्म०
६।७०) । उद्देशमात्रेण नामनिर्देशमात्रेण । संकीर्तिता मुने । उद्देशतश्च गन्धर्वा
विविधाश्च महर्षयः (भा० समा० १।५।५) ॥ उक्तोऽर्थः । सूर्योद्देशेन तिला

दातव्याः (पञ्चत० २) । सूर्य एषां सम्प्रदानं देवतेति सङ्कल्प्येत्यर्थः । अनत्यन्तगतस्त्वेष उद्देशो भवति (नि० १२।४०।२) । अनैकान्तिक्येषा प्रतिज्ञा भवतीत्युक्तं भवति । अर्थमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशः (नि० १।१५।१) । उद्देशोऽवधारणम् । एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया (गीता० १०।४०) । उद्देशतः संक्षेपेण सङ्ग्रहेण । माहात्म्यमपि चैवोक्तमुद्देशेन वाचा प्रभो (भा० अनु० ७२।१) । उक्तोऽर्थः । ते समासाद्य पन्थानं यथोक्तं वृषपर्वणा । अनुसङ्गयथोद्देशम् (भा० वन०) ॥ यथोद्देशं यथानुशिष्टि । उद्देशज्ञाः कुबेरस्य नलिन्याः (भा० वन०) । उद्देशः परिसरः पर्यन्तसूः । कुण्डलोद्देशात् तं च पप्रच्छ (कथा० २०।२१०) । कुण्डलमधिकृत्येत्यर्थः । शृगालादधमं इमानं प्रवदन्ति मनीषिणः । तस्याप्यधम उद्देशः शरीरस्य श्वजाघनी (भा० शां० १४।१५७) ॥ उद्देशः प्रदेशोऽवयवः । आतपाक्रान्तोऽयमुद्देशः (शां० ३) । प्रवातमुभयोऽयमुद्देशः (शां० ३) । उभयत्र उद्देशः प्रदेशः । ततोऽत्र दीपोद्देशेन दत्त्वाग्निं मासवेष्मनि (कथा० १०।११०) । दीपप्रज्वलनप्रयोजन-अनुबध्येत्यर्थः । उद्देशो गण्डकूपस्तु पर्वतस्याभिधीयत इति हारावली । कृतोद्देशः स बीभत्सुः पञ्चमीमभितः समाम् (भा० वन० १५८।३) । पञ्चमे वर्षे समा-गन्तास्तीति कृतसङ्केत इत्यर्थः । यस्त्वस्य कथितः सत्यो गुणोद्देशस्त्वया मम (भा० वन० ४५।१५) । गुणोद्देशो गुणलेशः । एष सप्तषिकोद्देशो व्याख्यातस्ते मया नृप (हरि० १।७।५८) । सप्तषिसम्बन्धि नामधेयादि । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता, मन्त्रस्तुत्या च (पा० ४।२।२४ सूत्रे सि० कौ०) । यस्त्यै संकल्प्य हविरादि सम्प्रदीयते सा देवतेत्याह । किमुद्दिश्य पयोधरान्धवनतः प्रार्थयते मृगाधिपः (कि० २।२१) । वध्यशिलामुद्दिश्य प्रस्थितः (पञ्चत० १) । उद्दिश्य अमिलस्य । मदीयेषु लेखेषु तत्रभवत् उद्दिश्य सभाजनाक्षराणि पातयिष्यामः (माल० ५) । तत्र भवत् उद्दिश्य भवदभिप्रायकाणि । रामश्चोपेत्य विज्ञाप्यो मामुद्दिश्य सगौरवम् (रा० गोरेसि० १।८०।२१) । मामुद्दिश्य मन्नाम्ना । वचसि भवति सङ्गत्यागम् उद्दिश्य वार्ता श्रुतिमुखरमुखानां केवलं पण्डितानाम् (भट्ट० २।७१) । उद्दिश्य = अधिकृत्य, विषयीकृत्य । अवदद् देवीं मामुद्दिश्य । (कथा० २।७१) । मामुद्दिश्य सामन्तरेण, अद्विषये । उद्दिश्योद्दिश्य तेषां च चक्रे राजाध्व-देहिकम् (भा० शां० ४२।६) । उद्दिश्योद्दिश्य नामान्युच्चार्य प्रत्येकम्, नाषा-देशम् । सालङ्कारान्गजानश्वात्कन्याश्चैव वरस्त्रियः । उद्दिश्योद्दिश्य सर्वेभ्यो ददी स नृपसत्तमः (भा० आश्रम० १४।४-५) ॥ उद्दिश्योद्दिश्य = अयमस्याऽयमस्येति नामनिर्देशपुरःसरम् । प्रेतायोद्दिश्य गामप्येके घ्नन्ति (पा० गृ० ३।१०) । प्रेतायेत्यनेनैव उद्दिश्यार्थोऽभिहितः, इदमनन्यप्रयोजनं केवलं प्रेतस्य सम्प्रदानता-मेव बलीयोऽभिघ्नयति । नियुक्तास्तत्र पशवस्तास्ता उद्दिश्य देवताः । जलचराः

स्थलचरा अन्तरीक्षचरास्तथा (रा० १।१३।३१) ॥ ताम्यस्ताम्यो देवताम्यः सङ्कल्प्य । सन्धाय चापे तानाशु लक्ष्यमुद्दिश्य राक्षसान् । मुमोच राघवो बाणान् (रा० ३।२६।२०) ॥ लक्ष्यभूतान् राक्षसान्प्रतीत्यर्थः । उत्तरां दिश-मुद्दिश्य प्रस्थातुमुपचक्रमे (रा० १।३३।१७) । उक्तोऽर्थः । एतद्वाक्यं नलो राजा दमयन्तीं समाहितः । उवाचासकृदार्तो हि भैमीमुद्दिश्य भारत (भा० वन० ६।१।१४) ॥ भैमीमभिसम्बोध्येत्यर्थः ।

—दिह् (दिह उपचये) । ऊर्जं वा एतं रसं पृथिव्या उद्दिहन्ति यद् वल्मीकम् (तै० आ० ५।२।५) । उत्क्षिपन्तीत्यर्थः ।

—दीप् (दीपी दीप्ती) । तस्य यद् रेतसः प्रथममुददीप्यत तदसावादित्यो-ऽभवत् (ऐ० ब्रा० ३।३४) । उद्दीप्यस्व जातवेदः (कौ० उ०) । समिद्धो भवेत्याह । बाणवदनमुददीपि भिये (शिशु० १५।४८) । उद्दीपि प्राञ्चालीत् । कर्तरि चिण् । उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये (सा० द० १६०) ।

—द्युत् (द्युत दीप्ती) । त्रिभिर्नैत्रैः कृतोद्द्योतं त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः (भा० अनु० १४।५३) । उद्द्योतः प्रकाशः । हर्षरश्मिभिरुद्द्योतं तस्यान्तः पुरमावभौ (रा० १।१५।१९) । उद्द्योतत इत्युद्द्योतम् भासमानं भास्वरम् ।

—द् (द्रु गतौ) । समाने वै योना आस्तां सूर्यश्चाग्निश्च । ततः सूर्य उद-दवत् (का० सं० ६।३) । उदद्ववत् (का० सं० ६।६) । उदद्ववत् ऊर्ध्वभगवत् । सो (अग्निः)ऽस्य मूर्ध्नं ऊर्ध्वं उदद्ववत् (कपि० क० सं० ३।१२) । उक्तोऽर्थः । तेनैवोद्द्रुत्याग्निहोत्रं जुहुयात् (तै० ब्रा० २।२।१।६) । उद्द्रुत्य शीघ्रं निष्कस्य ।

—धा (द्रुधाञ् धारणपोषणयोः) । वृक्षे गर्भं मृतमुद्धास्यन्ति (श० ब्रा० ४।५।२।१३) । ऊर्ध्वं स्थापयिष्यन्तीत्याह । (पितरः) ये दग्धा ये चोद्धिता (अथर्व० १८।२।३४) । उद्धिता ऊर्ध्वदेशे पितृलोके स्थिताः । उद्धितं रथचक्रम् (श० ब्रा० ५।१।५।१-२) । ऊर्ध्वं स्थापितमित्यर्थः । शिवा मानस्य पत्नी न उद्धिता तन्वे भव (अथर्व० १।३।६) । उद्धिता=निर्मिता । ब्रह्मणा वेदि-रुद्धिता (अथर्व० १९।४।२।२) । उक्तोऽर्थः ।

—धाव् (धावु गतिशुद्ध्योः) । भुजङ्गो हि तूणाग्रस्पृष्टोपि स्फटाटोप-रुद्धावति (का० नी० सा० १०।३ जयमङ्गलायाम्) ।

—धु (धुज् कम्पने, धू विधूनने) । उद्धनीयात्सत्केतून् (भट्टि० १९।८) । उत्कम्पयेदित्यर्थः । उद् धुन्वन्तोऽपरे रेणून् (भा० वन०) । उत्क्षिपन्त उद्धन्-

न्तः । तस्य निश्वासवातेन रज उद्धृत्यते महत् (भा० वन०) । उक्तोऽर्थः । हरः सङ्क्रीडमानश्च उभया सह पर्वते । भुजाम्यामुद्धृतः.....(रा० ३।४७। १०) । उद्धृत आन्दोलितः । उद्धृतानीह सर्वेषां यदूनां हृदयानि वै (हरि० २।२३।२२) । उद्धृतानि क्षुभितानि, आन्दोलितानि विकम्पितानि । उद्धृतलाङ्गूलमहापताकध्वजोत्तमांसाकुलभीषणान्तं (किरीटिनम्) । (भा० वि० ५।४।२७) । उद्धृतमुपरि क्षिप्तम् । आसीद् वनमिवोद्धृतं स्त्रीवनं रावणस्य तत् (रा० ५।१।६६) । उद्धृतं विकस्वरं सहर्षम् । उद्धव उत्सवः । उद्धुनोति दुःखमिति । पचाद्यच् ।

—धृ (धृम् धारणे) । उद्दधार ततो नीलः शरं तस्य कलेवरात् (रा० ४।२२।२१) । उद्दधार निश्चकर्ष । साम्राज्यं निजमुद्दधार सकलं सङ्गीतशास्त्रं च यः (रा० ७।१०।३७) । उद्दधार=उत्कर्षं प्रापयामास । आगमस्तु कृतो येन सोभियुक्तस्तमुद्धरेत् (याज्ञ० २।२८) । उद्धरेत् । साधयेत् । एष त्वां सजनामात्यमुद्धरामि स्थिरो भव (भा० उ० १८।२३) । उद्धरामि उत्सादयामि । मां तावदुद्धर शुचो दयिताप्रवृत्त्या (विक्रम० ४।३१) । उद्धर रक्ष । उन्नय इति त्वक्षरार्थः । भगवति तव स्पृष्टानद्भिश्चिरादुददीधरत् (उत्तर० १।२३) । दुर्गतेः पर्यत्रायतेत्यर्थः । नमयामास नृपाननुद्धरन् (रघु० ८।६) । अनुद्धरन् अनुत्सादयन् । उद्धरणीये चक्षुषी (दशकु० १०२) । निष्कण्ठव्ये उत्पाद्ये । पातयितुमेव शक्तिर्नान्निपिटमुद्धर्तुम् (पञ्चत० १।३६३) । उद्धर्तुम् उत्क्षेप्तुम् उत्थापयितुम् । स बन्धुर्यो विपन्नानामापदुद्धरणक्षमः (हितोप० १। २६) । उद्धरणं परित्राणम् । जग्धस्य मोहाद् हि विशुद्धिमन्धसो जुगुप्सितस्योद्धरणं प्रचक्षते (भा० पु० ४। ४।१८) । उद्धरणं वसनम् । अपि ते ब्राह्मणा भुक्त्वा गताः सोद्धरणान् गृहान् (भा० अनु० ६०।१४) । सोद्धरणान् स्वामिन्यागते दास्यामीति याचमानेभ्यो बालकेभ्य आशाप्रदर्शनमुद्धरणं तत्सहितान् इति नीलकण्ठः । ज्येष्ठस्य विश उद्धारः सर्वद्रव्यान्च यद्धरम् (मनु० ६।१२२) । उद्धारोपोद्धारः, देयांशस्य पृथक्करणम् । राजश्च दद्युद्धारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः (मनु० ८।६७) । युद्धे निजितस्य द्रविणस्य षष्ठोऽंशः ।

—ध्मा (ध्मा शब्दान्निसंयोगयोः) । उद्धमाधम सन्धम (तै० आ० १।१२। १) । उद्धमाय मरिष्यसि (श० ब्रा० १।४।३।१८) । उद्धमाय उच्छ्वस्य ।

—ध्वंस् (ध्वंसु अवलंसने गतौ च) । ब्राह्मणस्य गवां राजन् ह्रियतीनां रजः पुरा । सोममुद्ध्वंसयामास.....(भा० अनु० १०।१।४) ॥ उद्ध्वंस-यामास व्याप संववार ।

—नट् (नट अवस्थान्दने) । उत्पूर्वस्थास्य हिंसायां प्रवृत्तिरनेकार्थत्वाद् धातूनाम् ।

—नद् (एद अव्यक्ते शब्दे) । असोढसिंहृद्वनिरुन्ननाद (कृ० १।५६) । उच्चैर्ननाद रिरेभे । ततोन्तरिक्षमुत्प्लुत्य कालमेष इवोन्नदन् (भा० द्रोण० १५६।८६) । गोमायुर्वारुणं मुहुर्नदन् (भा० उ०) । उच्चैर्वारुणमानः । नदन्तश्चोन्नदन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः (रा० गोरे० ४।४५।८) । उक्तोऽर्थः ।

—नम् (एम् प्रह्वत्वे शब्दे च) । उन्नमति नमति वर्षति गर्जति मेघः करोति तिमिरीधम् । प्रथमश्रीरिव पुरुषः करोति रूपाण्यनेकानि (मृच्छ० ५।२६) ॥ उन्नमति उदञ्चति, ऊर्ध्वं गच्छति । उन्नमत्पीनोत्तुङ्गपयोधरा (प्र० च० ४।८) । उन्नमन्तो उदञ्चन्तो (पयोधरो) । "....अपश्यद् दिवसे-
ऽन्तिमे । मध्यन्दिने पयोदालीमुन्नमन्तीं रविं प्रति (बृ० श्लो० सं० २।६६) । लघूनुन्नमयन्भावान् गुरुनप्यवपातयन् । वातुं विधिरिवारेभे प्रचण्डश्च प्रभञ्जनः (कथा० २५।४२) ॥ उन्नमयन् उन्नयन्, उदञ्चयन् । उन्नम्योन्नम्य तत्रैव दरिद्राणां मनोरथाः । हृदयेषु विलीयन्ते विधवास्त्रीस्तनाविव (पञ्चत० २।६८) ॥ उन्नम्य वदनं भीरुः शिशपां तामुदैक्षत (रा० ५।३०।१२) । उन्नम्य उन्नतं कृत्वा ।

—नश् (नशतिर्व्याप्तिकर्मा छान्दसः) । उत्तरं सुम्नमुन्नशम् (ऋ० २।२३। ८) । उन्नशम् उदनशम् । प्रापमित्यर्थः ।

—नह् (एह वन्धने) । अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्यमनुप्रविश्य मज्जानमुन्न-
ह्यति (सुश्रुत० १।१३।१६) । उन्नह्यति निष्कर्षति, बहिष्करोतीति यावत् । मुक्तागुणोन्नद्धं मौलिम् (रघु० १७।२३) । उन्नद्धमूर्ध्वदेशे नद्धं बद्धम् । ते नैव शक्याः सहसा विजेतुम् । वीर्योन्नद्धाः.... (भा० भीष्म० ८०।१०) । प्रवृद्धवीर्याः, वीर्येण दृप्ता वा । आत्मप्रमाणे उन्नद्धः श्रेयसोऽवमन्यकः (भा० वन० ३१।१७) । उन्नद्धो दृप्तः । जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्मरुच्छ्रिता इति नानार्थ-
ष्वमरः । पुंरत्नैः पुनरप्रमेयमहिमोन्नद्धैर्न किं साध्यते (राज० ४।३३।१) । उन्नद्धैः प्रवृद्धैः उन्नतैः । ततः प्रसन्ना पृथिवी तस्य...पुनरुन्नह्य सलिलात् (भा० वन०) । उन्नह्य निष्क्रम्य निर्गत्य । अत्रैश्वर्यमदोन्नाहं पश्य उन्मादकं नृणाम् (भा० पु० १०।७३।१६) । उन्नाहः = उद्वन्धनं स्वैराचार इत्यर्थ इति श्रीधरः । उन्नाहः सीवीरकम् इत्यपि क्वचित् ।

—नी (णीम् प्रापणे) । क्षिणोमि ब्रह्मणाऽमित्रानुन्नयामि स्वां ग्रहम् (वा० सं० ११।८२) । उन्नयामि उत्कर्षं प्रापयामि । दण्डमुन्नयते (सि० कौ०) । उत्क्षिपतीत्यर्थः । प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थार्थैः संकीर्णं लिङ्गमुन्नयेत्

(अमरः) । उन्नयेत् अनुमिमीत, तर्कयेत् । कथमपि स इत्युन्नेतव्यस्तथापि
 ह्योः प्रियः (उत्तर० ३।२२) । उक्तोऽर्थः । तत एकान्तमुन्नीय पाराशर्यो युधि-
 ष्ठिरम् । अन्नवीदुपपन्नार्थम् इदं वाक्यविशारदः (भा० वन० ३६।२८) ॥ विज्जने
 निर्णीय । रेतोघाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् (हरि० १।३२।१२) ।
 निर्गमयति, उद्धरतीत्याह । नीचा सन्तमुदनयः परावृजम् (ऋ० १२।१३।१२) ।
 उदनयः = उदनमयः । उत्तुर्व्याणं घृषता निनेथ (ऋ० ६।१८।१३) ।
 जन्निनेथ । उक्तोऽर्थः । किं स्विदादित्यमुन्नयति (भा० वन० ३।३।४५) ।
 उन्नयति उच्चैः संस्थं करोति । अर्ध्वयवः कर्तना श्रुष्टिमस्मै वने निपूतं वन
 उन्नयध्वम् (ऋ० २।१४।६) । उन्नयध्वम् मूलमस्यावृहतेत्याह । ऊर्ध्वं प्राण-
 मुन्नयति अपानं प्रत्यगस्यति । (कठ० उ० ५।३) । उन्नयति उदीरयति,
 उत्क्रमयति । तं धीरासः कवय उन्नयन्ति (पा० गृ० २।२) । तर्कयन्ति,
 निचायन्ति । उन्नीयन्ते स्म बालाश्चिह्नैरङ्गानि कोमलैः (बृ० श्लो० सं०
 ७।१५) । उन्नीयन्ते तर्कयन्तेऽप्युद्गन्ते, अनुस्रीयन्ते । प्राड्विवाको वक्ष्यमाणेन
 शपथेन सत्यमुन्नयेत् (मनु० ८।१०६) इत्यत्र कुल्लूकः । उक्तोऽर्थः । ततो
 राज्ञां चरैराप्तैः प्रवृत्तिरुदनीयत (भा० आदि० २००।१) । उदनीयत उपा-
 नीयत । तथा च पाठान्तरं प्रवृत्तिरुपानीयत । इदमेव ज्ञायः । पुमांसमुन्न-
 येत्प्राज्ञः शयने तप्त आयसे (भा० शां० १६५।६५) । उपरि निदध्यादित्यर्थः ।
 को अस्या नो द्रुहोऽवद्यवत्या उन्नेष्यति (अथर्व० ७।१०८।१) । उन्नेष्यति
 उद्धरिष्यति । उग्रस्य मन्योः इदं नयामि (अथर्व० १।१०।१, ६।१।६) ।
 उक्तोऽर्थः । अनुपूर्व्या फलवृक्षशाखया सकृत् सीमन्तमुन्नयेत् (द्रा० गृ०
 २।२।२५) । पृथक् कुर्यात् । ओमुन्नेष्यामि हव्यं देवेभ्यः पाप्मभ्यो यजमानम्
 (भा० श्री० ६।११।१) । उद्धक्यामि, उद्धरिष्यामीत्यर्थः । चतुरः स्रुवान्पूर्णा-
 नुन्नयत्यनूचो वा उन्नयति (भा० श्री० ६।११।४) । उन्नयति = उद्गृह्णाति ।
 सन्दाय 'धर्माय दीप्त्वे' (वा० सं० ३८।३) ति वत्समुन्नयति (का० श्री०
 २६।५।४) । उन्नयति गोरषाफरोति, पृथक् करोति । लक्ष्मीं परम्परीणां त्व-
 मत्यन्तीनत्वमुन्नय (भट्टि०) । उन्नय = नय = प्रापय । अनर्थक उच्छब्दः ।
 एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते (कौ० उ०) ।
 उन्नेतुमुद्भृत्तुमिच्छतीत्यर्थः । दद्यायोन्नीयमानेषु (भा० शां० २६।७।३) ।
 कीचकानां विनाशेन वयमुन्नीतसन्तापाः संवृत्ताः (पञ्चत० २) । उन्नीत
 उद्धृतः । सा तु तावतोन्नीतमदभिप्राया (दशकु०) । उन्नीतस्तर्कितो विभा-
 वितः । देवेनैकत्र नीतानामुन्नीतानां स्वकर्मभिः (भा० पु० ७।२।२१) ।
 उन्नीतानां विप्रयुषतानाम् । मन्त्रयस्वैनमुन्नीय परवन्तं विशेषतः (भा० आश्व०
 २८।१२) । उन्नीय एकान्तं नीत्वा । स तस्य पदमुन्नीय तस्मादेवाश्रमात्प्रभुः ।

कीन्तेयो भीमसेनं महावने (भा० वन० १७६।४६) । उन्नीय तर्कयित्वा, अनु-
माय । उन्नयः पदार्थानाम् (पा० ३।३।२; सूत्रवृत्ती) । उन्नयोऽनुमा ।
उन्नयने च (का० श्री० २५।१२।१५) । उन्नयन्त्यस्मादित्युन्नयनं पूतसूत
पात्रम् ।

—पच् (डुपचप् पाके) । उत्पचविपचा (मयूरव्यंसकादयश्च २।१।७२
इत्यत्र वृत्ती) ।

—पत् (पल् गती) । उदपप्तत् सूर्यः (ऋ० १।१६।१६) । उदगावि-
त्यर्थः । उत्ते वयश्चिद्वसतेरपप्तन् (ऋ० १।१२४।१२) । वयश्चित् पतगा इव
वसते निरक्कावन् इत्यर्थः । उत्पेतुः सहसा स्वेभ्यो गृहेभ्यः पुरुषर्षभाः (हरि०
२।१२१।१३) । गृहेभ्यस्तत्त्वरिरे, त्वरया निरीयुः । अप्सु निर्मथनादेव रसात्
तस्माद् वरस्त्रियः । उत्पेतुः—(ग० १।८५।३३) ॥ उत्पेतुर्गममञ्जुः,
उज्जगमुः । आसनाद् उत्पपात हृष्टा (रा० २।७२।२) । उत्पपात वेगेनोत्स्थो ।
उत्पेतुरासनात्सर्वे क्रोधसंरक्तलोचनाः (भा० उ० १६२।१६) । उवतोऽर्थः ।
उत्पपात भृशं क्रुद्धः श्येनवन्निपपात च (भा० द्रोण० १७४।३५) । उत्पपात
उत्पुप्सुवे । नाकीर्तयित्वा गाः सुप्यात्ता नासंस्मृत्य चोत्पतेत् (भा० अनु० ७८।
१६) । उत्पतेत् शय्यात् उत्तिष्ठेत् । संजिहीत । उत्पतेत् सहजाद् देशाद् व्या-
धिदुर्भिक्षपीडितात् (भा० शां० १३६।६१) । देशादुत्पतेत् = देशं त्यजेदित्यर्थः ।
निर्गच्छेदिति शब्दार्थः । तस्मादस्य यत्रैव क्व च कुशो वा यद्वा विद्वन्नाति तत्
एव लोहितमुत्पतति (श० ब्रा० ३।१।२।१६) । उत्पतति निःसरति । स्रवति ।
शरति । दैवात्कन्दुकपातेनोत्पतत्यार्यः पतन्तिपि । तथा त्वनार्यः पतति मृत्पिण्ड-
पतनं यथा (तन्त्रा० २।४।१४२) ॥ उत्पतति उन्नमति, ऊर्ध्वं गतिमाप्नोतीत्यर्थः ।
उत्पतेदपि चाकाशं निपतेच्च यथेच्छकम् (भा० वन० १५५।१६) । भीममुद्दि-
व्योषितः । विहङ्गवद् विहायसं गच्छेदित्यर्थः । तस्याः श्रुत्वैव वचनमुत्पपात
युधिष्ठिरः (भा० आदि० १५४।१३) । आसनात्सहसोदतिष्ठदित्यर्थः । तव
वाक्यामुदीक्षाणा उत्पतन्ति पतन्ति च (व० धर्मशा० १६।३२) । उत्पतोदङ्मुखः
खम् (मेघ०) । उड्डयस्वेत्यर्थः । उत्पतिनोपि हि चणकः शक्तः किं
भ्राष्ट्रकं भङ्क्नुम् (पञ्चत० १।१०८) । उत्पतितः सहसोद्गत उत्पुतः ।
सवेगमुच्चरन् । दूरदेव चालोक्य तं महासत्त्वं हन्तुमुत्पतितनिश्चयः (अवदा०
शरभजा०) । उत्पतितनिश्चय उपपन्नमतिः । द्वारि शिशुरुत्पतितुं द्रागङ्गा-
न्याकुञ्च्य लीयते निभूतः (भामिनी० १।१०६) । उत्पतितुम् = उड्डयितुम् ।
उत्पत्योत्पत्य सहसा विश्वामित्रमपूजयन् (ग० १।२६।२६) । आसनेभ्य
ऋथायमुत्थायम् । सन्तोषानिश्चयकृतोऽयमासनपरित्यागः । उत्पातेन ज्ञापिते

च (चतुर्थी सम्प्रदाने २।३।१३ इत्यत्र वातिकम्) । प्राणिनां शुभाशुमसूचको विकार उत्पातः । बुद्धिरात्मानुगाऽतीव उत्पातेन विधीयते (भा० वन० १८१।२५) । उत्पातेन—उत्क्रान्त्यादिना । उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपलायितम् (भा० शां० ५६।४६) । उत्पाता ग्रहयुद्धादयो धूमकेत्वादयश्च । विहङ्गाः कालचोदिताः । राक्षसानां विनाशाय उत्पातान् व्याहरन्ति च (रा० ६।११।४१) ॥ सापि सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् (का० प्र० १०) । उक्तोऽर्थः । अधर्मात्तु महोत्पातो भविष्यति हि साम्प्रतम् (रा० ५।२६।३२) । महोत्पात उत्तमा व्यापद् । विचलन्प्रथमोत्पाते हयानां भरतर्षभ (भा० वन० १६८।४०) । उत्पात उद्घातः । एकोत्पातेन ते लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः (रा० ५।३६।४०) । एकोत्पातेन सकृदुत्पत्येत्यर्थः । पातोत्पाता मनुष्याणाम् (हितोप० १।१६८) । नम्रनोन्नमने इत्याह । अभ्युदयास्तमयावित्यभिप्रायः ।

—पद् (पद् गती) । उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायत कस्य सः । स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः (मनु० ६।१७०) ॥ उत्पद्यते जायते प्रसूयते । उत्पत्स्यते स्ति मम कोपि समानधर्मा (मालती० १।६) । उत्पत्स्यते जनिष्यते संभविष्यति । उदपादि चास्य मनसि (काद० १३२) । अस्य चित्तमुत्पन्नम् इत्यर्थः । वायोज्योतिरुत्पद्यते (मनु० १।७७) । दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा (याज्ञ० २।२२५) । उत्पाद उत्पत्तिः ।

—पा (पा पाने) । उत्पिबन्ते वा इमानि दिक्षु नाष्ट्ररक्षांसि (श० ब्रा० ५।२।४।७) । निःशेषं पिबन्तीत्यर्थः ।

—पार् (पार तीर कर्मसमाप्तौ) । उत्त्वा मृत्योरपीपरम् (अथर्व० ८।२।६) । उद् अपीपरम् उद् अपपारम् । पारमनयम् इत्यर्थः ।

—पिञ्ज् (पिञ्जि वरुणसम्पर्चनयोः) । उत्पिञ्जोत्पादनासज्जे तस्मिन् (राज० ३।१२३) ।

—पिष् (पिष्ठु संचरणे) । भीमबाहुवलोत्पिष्टे विनष्टे राक्षसे ततः (भा० वन० ११।७३) । उत्पिष्टे बलवद् बाधिते उपपीडिते संभूर्णिता ।

—पीड् (पीड अवगाहने) । अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्याः (स्तनद्वयम्) (कु० १।४०) । उत्पीडयद् मृद्वन्तु, सङ्घर्षन्तु । स तु वाणवरोत्पीडाद् विस्रवत्यसृग् उत्वणम् (भा० वन० २१।८) । वाणोत्पीडः क्षतस्थानम् । नयनसलिलोत्पीड-रुद्धावकाशम् (निद्राम्) । उत्पीडः सवेग उद्गमः । पुरोत्पीडे तडागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया (उत्तर० ३।२६) । उत्पीड ओघातिरेकः । अभवच्छोणितोद्गारात्सोत्पीड इव सर्वतः (रा० ४।१६।२२) । सोत्पीडः सफेनः । अभवच्छोणितोद्गारी सापीड इव पर्वत इति पाठान्तरम् । उत्पीड इव धूमस्य मोहः प्रागा-

वृणोति माम् (उत्तर० ३।६) । धूमस्योत्पीडः संघातः । तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहः (रघु० ५।४६) । तेन गजेनोत्पीडित उच्चालितः । एताः करोत्पीडितवारिधाराः (रघु० १६।६६) । उक्तोऽर्थः ।

—पू (पूज् पवने) । सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनामि (वा० सं० १।३१) । उत्पुनामि शोधयामि । नायं उवा । सवितुर्वः प्रसव उत् पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः (वा० सं० १।१२) । उत्पुनामि अवदायामि । त्रिराज्यमुत्पुनाति (द्रा० गृ० १।२।१४) । सपिरनुत्पूतम् नवनीतं नोत्पूतम् (आश्व० गृ० २।६) । (आज्यम्) उत्पूय (श० ब्रा० १।२।४।७) । पवित्रेण संशोध्येत्यर्थः । द्रवाणां चैव सर्वेषां शुद्धिरूपवनं स्मृतम् (मनु० ५।११५) । एते वा उत्पवितारो यत्पूर्यस्य रश्मयः (श० ब्रा० १।१।३।६) । उत्पवितारः पवनशीलाः पूतिकराः ।

—पू (पू पालनपूरणयोः) । (तौग्र्यं नावः) उदश्विम्यामिषिताः पारयन्ति (ऋ० १।१८।६) । उत् पारयन्ति उत्तारयन्ति तीरं नयन्ति पारं प्रापयन्ति । उत्त्वा मृत्योरोषधयः सोमराज्ञीरपीपरन् । (अथर्व० ८।१।१७) । उदपीपरन् पर्यत्रायन्त ।

- प्रुप् (प्रुष स्नेहनसेवनपूरणेषु) । उत्प्रुषो विप्रुषः संजुहोमि (का० श्रौ० ३।८।१) । उलूखले मुसले यच्च शूर्पे इति सूत्रस्यादिः । उत्पतिताः प्रुष उत्प्रुषः । प्रुषो बिन्दवो द्रप्साः ।

- प्लु (प्लुङ् गतो) । प्लवन्तिमज्जति निमग्नमुत्प्लवति (षड्विंश० ५।७) । उत्प्लवति उत्प्लवते तरति । यत्लघु तद् उत्प्लवते (पा० ३।२।१२६ सू० वृत्ती) । तदेतत्प्रावृष्युज्जीमूताः प्लवन्ते (का० सं० ३६।७) । उत्प्लवन्त उद्गच्छन्ति । न चाग्निमुत्प्लुत्य गच्छेत् (मनु० ४।५४ इत्यत्र कुल्लूकः) । उत्प्लुत्य लङ्घयित्वा । प्लुत्याऽतीत्य ।

—फल् (त्रिफला विशरणे) । स प्रांशुर्वेण्डितश्मश्रुक्पणीषणोत्फलन् पुनः (राज० ८।६५) । उत्फलन् उत्पतन् उत्सर्पन् ।

—बन्ध् (बन्ध बन्धने) । रज्जुपाशेन कण्ठमुदबध्नाति (मुद्रा ६) । कण्ठ-भूध्वं बद्ध्वा विलम्बत इत्यर्थः । उद्बद्धबाहुः पुरुषो बधबन्धमवाप्नुयात् (सामुद्रिके) । अस्मिन्बुधे किलोदबद्धं शरीरम् (भा० वि० ४।१।१) । उद्बद्धस्य पिलम्बितम् । क्रियते कथमुदबन्धस्त्वया मे दर्शयताम् (कथा० १३।१००) । स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम् । अपिबोदबन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति (भा० आश्व० १७।१३) ॥ रज्ज्वा कण्ठं बद्ध्वाऽऽसनो विलम्बन-श्रुद्बन्धनमित्यसकृद्वृत्तोर्यः । पादप आत्मानमुदबध्य व्यापादयामि (रत्ना०

३)। उक्तोऽर्थः। अज्ञानादुपसम्पन्ना रज्जुरुद्धवन्धनी यथा (रा० २।१२।५०)। उद्बध्यतेऽनयेति व्युत्पत्तेः। आयोगवेन विप्रायां जातास्ताप्रोपजीविनः। सुनिकस्य नृपायां तु जाता उद्बन्धकाः स्मृताः (उशना) ॥

—बाष् (बाष् लोडने, लोडनं प्रतिपातः)। यद्यग्निर्नोद्बाधेत... अप्यग्रेणैव यूपमरत्नी सन्दध्याताम् (श० ब्रा० ४।२।१।१६)। नोद्बाधेत नोद्दीप्येत। यदभिष्टिते उद्बाधत (श० ब्रा० ५।४।१६)। उद्बाधत उद्भवयत्।

—बुष् (बुष् अवगमने)। उद्बुध्यध्वं समनसः सखायः (ऋ० १०।१०।१।१)। जागृत, जागरिता भवतेत्याह। उद्बुध्यस्व प्रतिजागृहि त्वम् (वा० सं० १५।५४)। प्रतिबुद्धो भवेत्यर्थः। एनं यजमानं प्रतिजागृहीति महीधर एवं माधभागः प्रतिजागर्तः सकर्मत्वमूरी करोति। युज्यते चेतत्। अवस्था प्रतिजागर इत्यभरोक्तेः। प्रतिदिनं यजमानं जागृकं सावधानं कुर्विति वदन्वाऽस्थान्तर्णीतप्यर्थतां मन्यत इतीह प्रसङ्गादुपन्यस्यते। रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः (सा० द० २।२६)। उद्बोधका उद्दीपनाः।

—बू (बूञ् व्यक्तायां वाचि)। ओदनमुद्ब्रुवते (तं० ब्रा० १।७।१०।६)। ओदनमन्तरेण संत्रदन्त्येकमतयो भवन्तीत्यर्थो भाति। अधिदेवनकाल ओदनं पणत्येन सर्वे परस्परं ब्रूयुरिति सायणः। स यन्न संभरति तस्योद्ब्रुवीत तस्य नास्नीयाद् यावाज्जीवम् (श० ब्रा० ५।२।२।४)। तस्योद्ब्रुवीत तं प्रत्याचक्षीतेत्यर्थो भासते।

—भा (भा दीप्तौ)। सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्बभौ (मनु० १।७)। उद्बभौ प्रादुर्बभूव। उत्पूर्वो भातिः प्रादुर्भावे वर्तत इति कुल्लूकः।

—भास् (भास् दीप्तौ)। अनुद्भासि वासो वसीत (आप० ध० १।३०।१२)। उद्भासि उत्तरणम्। विनीतयैवः स्यादित्यर्थः।

—भिद् (भिदिर् विदारणे)। प्रजापतेः प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं श्वयितुमध्रियत। तस्य यः श्लेष्मासीत्स सार्धं समवद्रुत्य मध्यतो नस्त उदभिनत् स एव वनस्पतिरभवत् (श० ब्रा० १३।४।४।६)। उदभिनत्—उदभिद्यत=अङ्कुरितोऽभवत्। अङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि (अमरः)। संस्वेदजा अण्डजा उद्भिदश्च (भा० आदि० ८६।११)। सेमं नः कारुमुपमन्युमुद्भिदमिन्द्रः कुर्यात् प्रसवे रथं पुरः (ऋ० १।१०।२।६)। उद्भिदमन्तःप्रवेशशीलं विजेतारमभिभवितारम्। ये (देवाः) अस्मभ्यं घनदा उद्भिदश्च (ऋ० १०।११।६।६)। उक्तोऽर्थः। किसलयोद्भेदः=नवपल्लवोद्गमः। रत्यन्तसुलभोद्भेदैर्नः सृतैः स्वेदबिन्दुभिः (राज० ५।३८२)। उक्तोऽर्थः।

—भू (भू सत्तायाम्) । भ्रान्ताः स्म सुभृशं ब्रह्मन्तोद्भवत्यमृतं च तत्
 (भा० आदि० १८।२६) । नोद्भवति, नोत्पद्यते, न जायते । उद्भून्मुख-
 ध्वनिः (कथा० २।३४) । उदतिष्ठत्, उदस्थात् प्रादुरभूत् । उद्भवतीती
 दुर्भिक्षः (कथा० २७।६४) । उक्तोऽर्थः । तेषामति त्रीण्यरिच्यन्त न त्रीण्युद-
 भयन् (तै० ब्रा० १।१।१२।१) । नोद्भवत् न पर्याप्नुवत् । तौ च स्वस्वपक्ष-
 हेतुभिः स्वस्वपक्षं स्थापयतः परपक्षमुद्भावयतः । परलोकमुद्भावयाम्ययेमम्
 (अवदा० २६जा०) । उद्भावयामि उन्नयामि । उद्भावय कुलं भग्नं त्वत्कृते स्वय-
 मेव हि (भा० उ० १३३।२२) । उद्भावय उन्नय उद्धर । उद्भावय स्ववीर्यं वा
 तां वा गच्छ ध्रुवां गतिम् (भा० उ० १३३।१८) । उद्भावय आविर्भावय,
 व्यक्तय, दर्शय । विनतं क्वचिदुद्भूतं क्वचिद्याति शनैः शनैः (गाङ्गं सलिलम्)
 (रा० १। ४३।२४) । उद्भूतमुन्नतं पाषाणावियोगात् । उद्भूतमिति पाठान्त-
 रम् । उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरः (भाषापरिच्छेदे) । उद्भूतं प्रकटं मूर्तम्,
 सविग्रहम् । परिच्छिन्नम् । अलं ह्येष त्वत्कुलोद्भूतये विधिः (कु० ६।८२) ।
 उद्भूतिश्च्छ्रायः समृद्धिः । ईश्वरानुद्भाविता वा शक्तिः (शब्दस्य)
 (सा० ८०) । अनुद्भाविताऽनुत्पादिता । मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि
 (रघु० २।६२) । उद्भाव्य = समुत्पाद्य । नोपादानं विनोद्भवः (वि० पु० १।
 १७।५८) । उद्भवः = उत्पादः, संभवो जन्म । यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च
 (श्वेता० उ० ३।४) । उक्तोऽर्थः । तेनानुद्भवोपि संगृहीतः (सां० का० ७
 तत्त्व०) । अनुद्भवः = अनागतावस्थया सूक्ष्मरूपेण स्वोपादानेऽवस्थानम् ।
 वदन्ति कारणं श्रेष्ठं स्वपक्षोद्भावनाय वै (भा० शां० ३००।२) । स्वपक्षोत्कर्षा-
 येत्यर्थः । अनेकैरभ्युपायैस्ताञ्जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् । पाण्डवा अपि तत्
 प्रतिचक्रुर्यथागतम् ॥ उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः (भा० आदि०
 १४।१२।२२) ॥ उद्भावनं प्रसादः, अनवेक्षा, अप्रतिजागरः । अयमर्थो माति ।
 आनपि दुर्लभः शब्दसर्पादयेत्यवश्यप्रतिपत्तव्यम् । उद्भावयिता बन्धून्यगभाव-
 यिता शत्रून् (दशकु०) । उद्भावयिता उन्नमयिता, उत्कर्षकः ।

—भ्रम् (भ्रमु चलने, भ्रमु अनवस्थाने) । क्वचिद् उद्भ्रमते योगात्
 क्वचिद् विभ्रमते बलात् (रा० ३।६०।३६) । उद्भ्रमते उद्भ्रमति उत्पतति ।
 उद्भ्रमामि विरहात् खलु तस्याः (नै० ५।१०८) । उद्भ्रमामि उन्माद्यामि ।
 दृष्ट्वा स्वप्नगतं राममुद्भ्रमामि विचेतनः (रा० ३।३६।१६) । उद्भ्रमामि
 आन्तं प्रलापं करोमि । धावत्युद्भ्रमति प्रमीलति पतत्युदयाति मूर्च्छत्यपि
 (गीत० ४) । उद्भ्रमति-पर्यटति । कमलस्योद्भ्रान्तभुङ्गस्य च । उपरि

भ्रमन्तो मृङ्गा यत्र, तादृशस्येत्यर्थः । उद्भ्रान्तातिः=भ्रमितखड्गः । किञ्चिदुद्भ्रम्यान्नवीत् । उद्भिज्येत्यर्थः ।

—मथ् (मये विलोडने) । प्रयोजयति चोन्माथं नित्यमस्तं गते रवी (भा० शां० १३८।२३) । उन्माथः कूटयन्त्रं पशुमृगपक्षिवन्धनम् । सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा (हरि० २।३०।३२) । उन्मथनम् उद्गृह्य (अल्लस्य) निपातनम् ।

—मद् (मदी हर्षे) । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तं तु देवग्रहं विदुः (भा० वन० २३०।४७) । दश धर्मं न जानन्ति...मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः (भा० उ० ३३।१०२) ।

—मा (माङ् जाने) । उदिमां मात्रां मिमीमहे (अथर्व० १८।२।४३) । उच्छब्देन मानस्योत्कर्षगुणोऽभिधीयते । तोल्यते उन्मीयते स्तुवादिनाऽवदीयते इति तोलम् (अथर्व० १।७।२) इत्यत्र सायणः । यज्ञस्य (सोमः) प्रमाभिमोन्मा प्रतिमा वेद्यां क्रियमाणायाम् (का० सं० ३४।१४) । उन्मा उन्मानमुत्सेधमानम् । या महती महोन्माना (अथर्व० ५।७।६) । उन्मानमूर्ध्वमानम् । महोच्छ्वाया (निष्कर्तिः) ।

—मिल् (मिल श्लेषणे) । उन्मिलन्ति कुहूः कुहूरिति कलोत्तालाः पिकानां गिरः (गीत० १।४७) । उन्मिलन्ति उध्वकमिलन्ति मुष्टु श्लिष्यन्ति इति विवक्षति । आश्चर्यमिव मिलेयौग उदः प्रयोगः ।

—मिष् (मिष स्पर्धायाम्) । निमिष्य नोन्मिषन्त्येव यावत्ते तस्य सैनिकाः (शि० भा० २१।५६) । नोन्मिषन्ति नेत्रे नोन्मीलयन्ति । उन्मिष तदा मुनिः (भा० पु०) । उक्तोऽर्थः । प्रलपन् विसृजन्गृह्णन् उन्मिषन्ति-मिषन्तिपि (गीता० ५।६) । नेत्रोन्मेषं कुर्वन्तित्यर्थः । उन्मिषत्सु ग्रहग्रामणीषु (काद० १७६) । उद्यच्छत्स्वित्यर्थः । प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने (कु० ४।२) । उन्मिषिते उन्मीलिते । उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशायाम् (का० प्र० १०) । उन्मेषो विकासः । सतां प्रज्ञोन्मेषः (भर्तृ० २।११४) । बुद्धि-विद्योतः । विद्युदुन्मेषदृष्टिम् (मेघ० ८१) । विद्युदुन्मेषः=विद्युद्द्विलासः ।

—मुच् (मुच्छ् मोक्षणे) । आर्तनादो हि यः पौरैरुमुवतः (रा०) । उन्मुक्तः=विसृष्टः । उन्मुक्ताः शराः । उक्तोऽर्थः । भूषणान्युन्मुमुचुः क्षमायाम् (भट्टि० ३।२२) । उत्कृष्य त्यक्तवत्य इत्यर्थः । प्रत्यपिताः शत्रुविलासिनीना-मुन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः (रघु० ६।२८) । उन्मुच्य=आक्षिप्य, आच्छिद्य ।

सत्यकञ्चुकमुन्मुच्य (भा० शा० २७।१७) । उन्मुच्य अथरोप्य, अवतार्य ।
लेखमुन्मुच्य (राज० ३।२३५) । उद्बन्धनं कृत्वेत्यर्थः ।

—मृज् (मृज् शुद्धौ) । सर्वं तूष्णीमनुक्रामन्मुच्च माष्टि अथ च माष्टि
(बौ० श्रौ०) । ऊर्ध्वमुपरिष्ठात् प्रमाष्टि प्रोञ्छति । अथ हुत्वोर्ध्वं ग्रहमुन्माष्टि
(श० ब्रा० ४।१।१।२४) । अनन्तरोदीरित एवार्थः ।

—मृश् (मृश् क्षोदे) । पादौ कुरु । उन्मुचानेति गम्यते (१।३।१ सूत्रे
क्रियाविशेषक उपसर्ग इति वार्तिकभाष्ये) । विरञ्जी कुर्वित्यर्थः ।

—मृश् (मृश् आमर्शने, आमर्शनं स्पर्शः) । अर्थेनम् (अथवम्) उन्मुशति
(श० ब्रा० ६।३।३।१२) । उपर्यास्फालयति, आस्फालनपूर्वं विरमयति, निरुद्ध-
गतिं करोति । उद् पुणो वसो महे मृशस्व शूर राघसे (ऋ० ८।७।०।६) ।
उन्मुशस्व = उन्मुश = आमर्शनपूर्वमुत्थापयेत्यर्थः । उन्मुश्या हेव द्यौरास (श०
ब्रा० १।४।१।२२) । उन्मुश्या ऊर्ध्वं प्रेरितेन करेण स्पृश्या ।

—यम् (यम् उपरमे) । प्र वाता इव दोषत उन्मा पीता अयंसत (ऋ०
१०।११।१२) । उदयंसत समैरितम् । मां संरब्धमकुर्वन्निन्त्याह । ब्रह्माण्डत्वा
शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे (ऋ० १।१०।१) । उद्येमिरे प्रयुयुजिरे, प्रेरितवन्तः ।
उद्यच्छेष्मम् (श० ब्रा० ६।२।३।१) । उद्गृहाणोऽयर्थः । यो वा अप्रतिष्ठितो
वज्रमुद्यच्छति नैनं शक्नोत्युद्यन्तुम् (श० ब्रा० १।१।१।१८) । उद्यतोऽर्थः ।
वज्रमसुरेभ्य उदयच्छत् (ऐ० ब्रा० २।३।१) । उदयच्छत् = अवागुक्त । परस्य
दण्डं नोद्यच्छत् (मनु ४।१६४) । मारमुद्यच्छते उत्क्षिप्य वहतीत्यर्थः । वेद-
मुद्यच्छति वेदाध्ययन उद्यमं करोतीत्यर्थः । साष्टाक्षरा गायत्री प्रातः सवन-
मुदयच्छत् (ऐ० ब्रा० ३।२८) । उद्यमो निर्वाह इति षष्ठ्युद्ध० । उद्यच्छन्त्यद्-
वदादित्यस्तमः सर्वं व्यपोहति । तद्वत्कल्याणमातिष्ठन्सर्वं पापं व्यपोहति
(अङ्गिराः) ॥ उद्यन्, उदयमानः । वत्याणं प्रायश्चित्तम् । उद्यच्छमाना गम-
नाय पश्चात् (रघु० १६।२६) । उद्यच्छमाना प्रयतमाना । एष लोकविनाशाय
रविच्छन्तुमुद्यतः (भा० आदि० २४।१५) । उद्यन्तुमुद्यत उदयोऽमुद्यतः । उद्गन्तु-
क्षिति पाठान्तरम् । शक्या देवगतिलोके निवर्तयितुमुद्यता (रा० ६।११।०।२५) ।
उद्यता प्रारब्धा फलं प्रसोतुम् । अभिपन्नमिदं लोके राज्ञामुद्यतदण्डनम् (भा०
शा० ३।२।२०) । उद्यतदण्डनम् उद्यतदमनम् । पाठभ्रंशोत्र भाति । कुपितेन च
राज्ञा तस्य प्राणेषूद्यतो दण्डः (दशकु०) । उद्यतो निपातितः । मधुमदोद्यमिता
वनिता (कि० ६।६६) । समीरिता, प्रयुक्ता उद्दीपिता । ततोहं स्वयम्
उद्यम्य ह्यांस्तान् वातरंहसः (भा० उ० १८२।१८) । उद्यम्य संयम्य । उद्यम्य

कुञ्जरं पार्थस्तस्थौ परपुरञ्जयः (भा० द्रोण० १४०।८५) । पाणिमुद्यम्य (शा० कविवचनम्) । बाहुमूर्ध्वं कृत्वा । उद्बाहूर्भूत्वा । उद्यम्याग्निमाहवनीय उद्यतहोमं जुहोति (आप० श्रौ० ७।२।६।५) । आहवनीयाञ्ज्वलन्तमिह-
मुद्गुह्णाति तद् उद्यमनम् इति घूर्तस्वामी । उद्यम्योद्यम्य मे दम्यौ विषमेणैव धावतः (भा० शां० १७७।११) । उद्यम्योत्प्लुत्येति नील० । तां चापदं घोरतरां प्रवदन्ति मनीषिणः । यदुद्यम्य महत्कृत्यं भयादपि निवर्तते (भा० सौ० ६। २५) ॥ उद्यम्य उद्योगं प्रक्रम्य, कृत्यनिष्पत्तौ व्यापृत्य । स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृषिं प्रति (भा० आदि० ४०।७) । ऋषये जरत्कारवे देयेत्युद्यतो भूत्वा । नाशकनोत् त्रिष्टुप् व्यक्षरा माध्यन्दिनं सवनमुद्यन्तुम् (ऐ० ब्रा० ३।२८) । उद्यन्तुम् = निर्बोद्धुम् । निर्वर्तयितुम् । यावच्च राजा पाञ्चात्यो नोद्यमे कुरुते मनः (भा० आदि० २०२।१४) । उद्यमः सङ्ग्रामः । शिष्यपात्रं प्रतिमुञ्चते षडुद्यमम् (का० श्रौ० १६।५।६) । उद्यामा रज्जवः । उद्यम्यते यैस्त इति व्युत्पत्तेः । स्रुगुद्यमननिपातनयोः (३।२।९ सूत्रे वार्तिकम्) । उद्यमनमुद्गृह्णाम् । आवर्जयत वैदेहीं दण्डस्योद्यमनेन च (रा० ५।२२।३८) । उद्यमनम् अवगूरणम् ।

—या (या प्रापणे) । तद्विसृष्टाः त्रमुद्ययुः (कु० ६।९४) । उद्ययुस्त्वेतुः । पतत्युद्याति (गीत० ४।१९) । उद्याति उत्तिष्ठति । हाहाकारो न चोद्ययी (राज० ८।१७१) । नोत्तस्थ्यावित्यर्थः । विरोधोऽन्योन्यमुद्ययी (राज० ४। ६८७) । उद्ययी उत्पेदे संववृते । त्वामुद्यातितराम् (मार्क० ६।१।६०) । सुव्वरसत्तिशेते । उद्यानं ते पुरुष नादयानम् (अथर्व० ८।२।६) । उद्यानम् ऊर्ध्वं गलनम्, उद्गमनम् । मृत्युपाशादिति शेषः । उद्याने क्रियमाणे तु मत्स्यानां तत्र रज्जुभिः (भा० शां० १३७।१४) । उद्याने ग्रथने । उद्यान-
मिति सांशयिकः पाठः । व्रतोद्यापनं व्रतसमाप्तिः । सर्वदोद्यापनं पार्थ पादपानां प्रशस्यते (भविष्ये) । अर्थे सन्देहः ।

—याच् (दुयाच् याञ्जायाच्) । मह्यमेतद् ददस्वेति तद्व्रतमुदयाचत (वृ० श्लो० सं० ५।४१) । उदयाचत नलवत्प्रार्थयत बाढमवरयत ।

—यु (यु मिश्रणाभिभ्रणयोः) । उत् पूषणं युवामहेऽभीर्भूरिव सारथिः (ऋ० ६।५७।६) । उद्युवामहे उद्योजयामः । महीनां पयो सि इति दर्भपुञ्जी-
लाभ्यां नवनीतमुद्योति (आप० श्रौ० १०।२।६।१२) । उद्योति उद्यच्छति । विष्णोः स्तूपो सीति कर्षन्निवाहवनीयं प्रति प्रस्तरमपादत्ते नोद्योति न प्रयीति

(आप० श्री० २।३।८।५) । नोद्योति नोद्यच्छति । अग्निष्टे निशमयतु यदि ते मन उद्युनम् (अथर्व० ७।१११।२) । उद्युतं क्षुभितं विह्वलं व्याकुलम् । उद्यत-
स्मिति सायणः पठति । ग्रहविकारेणोद्भ्रान्तमित्येवं च व्याख्याति ।

—युज् (युजिर् योगे) । स ह तत एव शर्यातो मानव उद्युयुजे नेदपरं
हिनसानीति (श० ब्रा० ४।१।५।७) । उद्युयुजे उच्चचाल, गन्तुं दध्रे, गमनाय
अनो दधे । तदहरेव पौर्णमासेन हविषेष्ट्वोद्युज्जीरन् (लाट्या० श्री० १०।
१६।६।५) । उद्युज्जीरन् गन्तुमिति शेषः । यथा हस्ती हस्तिन्याः पदेन पद-
मुद्युजे (अथर्व० ६।७०।२) । उद्युजे संयुनक्ति । अव्यवहितमनुसरति गजी-
मित्यर्थः । भवन्तमभियोक्तुमुद्युङ्क्ते (दशकु० ३) । उद्युङ्क्ते संनह्यते,
उज्जृम्भते, यतते । उद्युक्तो विद्यान्तमधिगच्छति । उद्युक्त उद्योगपरायणः ।
आखण्डलोद्योजितकाण्डाः चण्डाम्बुवाहाः (प्र० च) । उद्योजिताः प्रेरिताः
प्रणुन्ताः ।

—युध् (युध संप्रहारे) । ता (प्रजाः) अस्मा उदवायोधस्तासां मन्युमवा-
शृणात् () । उदयोधन्=उदयुध्यन्त संप्रजिहीषया क्रोधप्रयुक्ता
वा समासदन् । उद्योधन्त्यभि वल्गन्ति तप्ताः फेनमस्यन्ति बहुलाश्च विन्दून्
(अथर्व० १२।३।२६) । आप इति शेषः । उद्योधन्ति उद्युध्यन्ते क्रमिमत्य आपः
संघट्टन्ते ।

—रञ्ज् (रञ्ज रागे) । यस्मान्मे मन उदिव रारजीति (अथर्व० ६।७।
२) । भृशं संरज्यते ।

—राज् (राज् वीप्सौ) । यस्मान्मे मन उदिव रारजीति (अथर्व० ३।
७।१२) । उद्वाररजीति भृशमुद्वीप्यते ।

—रिच् (रिचिर् विरेचने) । उत् ते शतान्मधवन्नुच्च भूयस उत् सहस्राद्
रिरिचे कृष्टिषु श्रवः (ऋ० १।१०२।७) । उद्विरिचे=उद्विक्तम्, अतिरिक्तं
बभूव । ममैवोद्विच्यते जन्म...तव जन्मनः (भा०) । उद्विच्यते ततोऽतिशायि
भवति । उदिन्वस्य रिच्यतेशः (अथर्व० २०।५६।३) । अभ्यधिको भव-
तीत्यर्थः । उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षमुद्विच्यते गुणैः (भा० भीष्म० ६।३६) ।
उद्विच्यते उत्कृष्टतरं भवति । शिखरैः खमिवोद्विक्तैः । (रा० गोरे० २।१०३।
४) । खमुद्विक्तैर्गङ्गातिगैः । उद्विक्तचेता महामना मनस्वी (कथा० ३२।
७३) । अनुद्विक्तावनूनी (माकं० पु० ४६।५) । अनुद्विक्तौ=अनभ्यधिकौ ।
याजिनोद्वेकेण दिशः प्रतियजति (भा० श्री० ८।४।३) । उद्वेकः शेषः । उद्वेकेण
पशुवन्धवद् दिशः प्रतीज्य (आप० श्री० ८।१।३।१२) । उक्तपूर्वं एवार्थः ।

स्थालीस्थमग्निसंयोगाद् उद्रेकि सलिलं यथा (वि० पु० २।४।८६) । उद्रेकि उत्सेकि उत्सेचनवत् ।

—रच् (रुच दीप्तावभिप्रीतौ च) । त्वमग्ने क्रतुभिः...उदरोचथाः (अथर्व० १३।३।२३) । उदरोचथा उच्चैरदीप्यथाः ।

—रघ् (रुघिर् आवरणे) । मेधावी राजा सर्वभ्यो माऽन्तेभ्य उदरोत्सीत् (श० ब्रा० १।४।७।१।४१) । वहिष्पराशुदत्, बलाद् बहिरकरोत् । यो वै संवत्सरस्यावरोधनं चोद्रोधनं च वेद स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्रुते (ऐ० ब्रा० ४।२२) । उद्रोधनमन्त्योऽशः ।

—लङ्घ् (लघि गतौ) । को हि स्वशिरश्छायां विधेश्चोल्लङ्घयेद् गतिम् (कथा० ५।२।२११) । उल्लङ्घयेत् अतिक्रामेत् । अम्भोभिरुल्लङ्घित-तुङ्गरोधसः (नद्यः) । उक्तोऽर्थः ।

—लप् (लप व्यक्तायां वाचि) । यानेव शब्दान् वयमुल्लपामः । उच्चारयामः, व्याहरामः । श्रुता मयाऽऽर्यपुत्रस्योल्लापाः (उत्तर० ३) । व्या-हृतानि, वचनानि । खलोल्लापाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरैः (भर्तृ० ३।६) । उल्लापा उपालम्भाः । काक्वा वर्णनमुल्लापः । (वैजयन्ती) ।

—लम्ब् (रवि लवि अवि शब्दे लवि अवस्रंसने च) । पादेनैकेन गगने द्वितीयेन च भूतले । तिष्ठाम्युल्लम्बितस्तावद् यावत्तिष्ठति भास्करः (मृच्छ० २।११) ॥ उल्लम्बित ऊर्ध्वं लम्बितः । उत्थित ऊर्ध्वकायः । राजद्वारि स चीरिकाम्...उदलम्बयत् (कथा० ५।१।१३०) । उल्लम्ब्य तरी क्षिप्रं वधकैर-वशो हतः (कथा० ६।४।५३) । ऊर्ध्वं लम्बयित्वा ।

—लस् (लस शब्दे, शिल्पयोगे च) । उल्लसद्विस्मयीत्सुक्यसाहस— (कथा० २।२।१०८) । उल्लसद् आविर्भवत्, उत्पद्यमानम् । उल्लासितः खड्गः शूद्रकेणापि (हितोप०) । उल्लासित उद्भ्रमितः । उल्लासयन्त्यः श्लथ-बन्धनानि गात्राणि (ऋतु० ६।८) । उल्लासयन्त्य उत्क्षिपन्त्यः, नर्तयन्त्यः । न तेषां युगपद् राजन् ह्रास उल्लास एव वा (भा० पु० ७।१।७) । उल्लासो वृद्धिः ।

—लाघ् (लाघ् सामर्थ्ये) । उल्लाघयत्यातुरमौषधं हि (तन्त्रा० २।३।८८) । समर्थं गदान्निर्गतं करोतीत्याह । अम्भोजानि धनाधनव्यवहितोप्यु-ल्लाघयत्यंशुमान् (राज० ४।३६५) । उल्लाघयति विकीरयति ।

—लिख् (लिख अक्षरविन्यासे) । दक्षिणोन्वाहार्यपचनं सकृदुल्लिखति (श० ब्रा० २।४।२।१३) । रेखां करोतीत्यर्थः । दुर्योधनः स्मितं कृत्वा चरणो-

ल्लिखन्महीम् (भा० वन० १०।२६) । उल्लिखन्नुत्किरन् । भूमौ चोल्लिखति (का० श्र० ७।३।२८) । शृङ्गेण भूमौ रेखां करोतीत्येवार्थः । स (चित्रकृत्) स्तम्भं वीक्ष्य सुल्लक्षणं तत्र गौरीं समालिखत् । रूपकरोपि शस्त्रेण क्रीडयैवोल्लिलेख तम् (कथा० ३७।६) ॥ उल्लिलेख उत्कीर्णवान् । अलौकिकत्वादमरः स्वकोषे न यानि नामानि समुल्लिलेख (त्रिकाण्ड०) । न समुल्लिलेख न उल्लिलेख न न्यास, नोज्जहार । अथाममलसीभूतं साध्यं त्वरितमुल्लिलेखत् (अष्टाङ्ग० सूत्र० ८।१५) । उल्लिलेखत् उद्वमेत् । जलद-संहतिमुल्लिलेखन्त्यः (शिशु० ५।२०) । विदारयन्त्य इत्यर्थः । खमिवोल्लिखन् (रा० ३।१५।२५) । मृदन् । समासादयन्नित्यर्थः । विषाणोल्लिखितस्कन्धः (हितोप० ३।१३६) । उल्लिखितो घृष्टः । संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव क्षीणोपि न लक्ष्यते (शा० ६।५) । संस्कारः शाणः । संस्क्रियतेऽनेनेति । उल्लिखितो घृष्टः, तीक्ष्णीकृतः, निशायितः । इति स्वहस्तोल्लिखितश्च मुग्धया रहस्युपालम्यत चन्द्रशेखरः (कु० ५।५८) । उल्लिखित आलिखित चित्रेऽपितः । शृङ्गाभ्यां तदुदरमुल्लिख्य (पञ्चत०) । विदार्येत्यर्थः । स्वशृङ्गाग्रप्रहारेण तस्योदर-मुल्लिख्य तस्मात्कथमप्युत्थितः तन्त्रा० १।१३) । उक्तोर्थः । विरुद्धक्रियोल्लेखे समं तद् वृत्त्यसम्भवे (भामह-विवरणे सन्देहसंकरोदाहरणम्) । उल्लेखो वर्णनम् । समार्जनोपाज्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च । गवां च परिव्रासेन भूमिः शुध्यति पञ्चभिः (मनु० ५।१२४) ॥ उल्लेखनेन खात्वा कतिपयमुदपनयनेन । मासपञ्चतिथीनां च निमित्तानां च सर्वशः । उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभागभवेत् (शब्दकल्पद्रुमे समुद्धृतं तिथ्यादितत्त्वम्) । उल्लेखनं कीर्तनम् । लङ्घनोल्लेखने शस्ते (चरके चि० २।१।४४) । उल्लेखनं वमनम् । क्षुत्तृष्णोल्लेखनस्वेदरूक्षपानान्नभेषजम् (अष्टाङ्ग० सूत्र० १६।३३) । उक्तोऽर्थः ।

—लिह् (लिह् आत्वादने) । मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी द्वेति-निहितः (भर्तृ० २।३५) । तीक्ष्णीकृत इत्यर्थः ।

—ली (लीङ् श्लेषणे) । जटाभिरुल्लापयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । द्येनो वर्तिकामुल्लापयते । न्यक् करोति अभिभवति, उदाकुरुते । बालमुल्ला-पयते । वञ्चयते विप्रलभते । इति पा० १।३।७० इत्यत्र वृत्राबुदाहृतयः । ततस्तां चिबुके शौरिरुल्लापनविधानवित् (वि० पु० ५।२०।६) । उल्लापन-विधानम् ऋजूकरणविधिः ।

—लुप् (लुप् लुट् छेदने) । घृतादुल्लुप्तं मधुना समक्तम् (अथर्व० ५।२८।१४) । उल्लुप्तं बलादुद्धृतम् ।

—लोक (लोक दर्शने) । दूराद् ददर्श नृपतिः स वनस्पतीन्द्रमुल्लोक्य-
मानमधिराजमिवान्यवृक्षैः (अवदा० महाकपिजा० ७) । उल्लोक्यमानसु
ऊर्ध्वं विलोक्यमानसु उद्वीक्ष्यमाणम् । अप्यत्र ज्ञायन्ते पुत्रकृतका वृक्षाः ।
जानामि जानामि । अवलोकितपत्रका उल्लोकयितव्याः सम्प्रति संवृत्ताः
(प्रतिमा० ७) । उल्लोकयितव्या ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य वृक्षं द्रष्टव्याः । स्थाने
कवेरवः प्रयोगः ।

—वच् (वच परिभाषणे) । यथेन्द्र उद्वाचनं लब्ध्वा (अथर्व० ५।८।८) ।
उद्वाचनः कश्चिदसुरः ।

—वद् (वद व्यक्तायां वाचि) । अथैक उद्बदति (श० ब्रा० ३।२।१।३६) ।
उद्बदति उच्चैर्बदति । अधस्पदान्म उद्बदत मण्डूका इवोदकात् (ऋ० १०।१६६।
५) । यावन्तो यज्ञायुधानामुद्बदतामुपाशृण्वन् (तै० ब्रा० ३।२।५।६) । श्रीलूख-
लानुद्वादयते (श० ब्रा० ४।३।३।१६) । उच्चैर्बदियते इत्यर्थः । प्रणीतासु
प्रणीयमानासु वाचं यच्छ्रुत्या हविष्कृत उद्वादनात् यदि वदेद् वैष्णवीं जपेत्
(वै० श्री० २।२।३) । उद्वादनमुच्चैर्भाषणम् ।

—वप् (वृषप बीजसन्ताने) । असुरास्त्वा न्यखनन् देवास्त्वोदवपन्
(अथर्व० ६।१०।६।३) । उदवपन् उदहरन् । प्राचः पांसूनुद्वपति (का० श्री० ६।
२।१०) । अवटात् प्राच्यां निष्कासयति । लाङ्गलमुदिद् वपतु गामविम् (अथर्व०
३।१७।३) । उद्वपतु उत्खनतु । देवस्त्वा सवितोद्वपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः
सुबाहुस्त शक्त्या (वा० सं० ११।६३) । उद्वपतु परास्यतु । (अस्म तावकमित्यभि-
प्रेति) । निखातं वसूदिद् वपति दाशुषे (ऋ० ८।५।५।४) । उद्वपति उद्वस्यति,
उत्क्षिपति । यद् विद्वांसा निधिमिवापगूह्ळमुददर्शतादूषथुर्वन्दनाय (ऋ० १।
११६।११) । उद्वपथुः = उद्वापं चक्रथुः । कथं हि लाङ्गलमुद्वपेदन्यत्र धान्य-
विक्रयात् (वसिष्ठ० २।३६) । उद्वपेत् = उत्पादयेत् । गवादीनिनि शेषः ।

—वम् (वृषस उद्गिरणे) । गुणा अनुक्ता अपि ते स्वयं यान्ति प्रकाश-
ताम् । छाद्यमानापि सौगन्ध्यमुद्वमत्येव मालती (तन्त्रा० २।१७) ॥ उद्वमति
निष्ठीव्यति उद्गिरति परिश्रलमित्याह । सा...तत्-संश्रुती वरी । उद्ववामेन्द्र-
सिक्ता भूविलमग्नाविवोरगौ (रघु० १२।५) । कर्कोटो विषं तीक्ष्णं मुखात्सत्त-
मुद्वमन् (भा० वन० ७२।३०) । समावुद्धान्तनिर्मदौ (अमरः) । हस्तिनमुद्विद्व
वचनम् । निर्मदो गज उद्धान्त उच्यत इत्यर्थः ।

—वस् (वस निवासे) । वरुं अपयित्वाऽभिघायोद्वास्यति (श० ब्रा०
२।५।३।५) । अग्नेः सन्तापावपनयति । अथः अयतीत्यर्थः । अयैतदाज्यमधि-

श्रित्योदगुद्वासयेत् (गो० गृ० १।७।२७) । उक्तोऽर्थः । उद्वासयन्ति पशुम् (श० ब्रा० ३।८।३।६) । अयाकुर्वन्ति, व्याकुर्वन्ति, अपनयन्ति । स देवत-
गणाल्लोकांनुद्वासयति दर्पितः (हरि० १।५।८।२५) । उद्वासयति विनाशयति,
विध्वंसयति, उद्धृत्यति । किमुद्वास्यमानं कियुद्वासितम् (श० ब्रा० ११।५।३।२) ।
अग्नेः सकाशाद् दूरं नीयमानम् । राक्षसोद्वासितां नगरीम् (हरि० ६२६६) ।
उज्जासितामित्याह । स्वभवनं राक्षसैरिवोद्वासितम् (अवदा० अविषह्य० जा०) ।
उक्तोऽर्थः । (अहीन्द्रम्) हृदात् प्रसह्योद्वास्य (भा० पु० १०।२६।१२) ।
उद्वास्य निर्णुद्य, निर्गमय्य । समानमा हविषामुद्वासनात् (भा० श्री०
६।१७।७) । उद्वासनमघः श्रयणम् । गार्हपत्य आज्यमविश्रित्योद्वास्य (श० ब्रा०
१२।४।४।७) । उद्वास्य = अपनीय । पृथक् कृत्वा । अत्रोद्वासनमाहवनीयश्चापिणः
(का० श्री० २।७।२४) । उद्वासनमग्नेरपनयनम् । न स्युर्विटा अथ कुतर्कपथ-
स्थिताश्च नित्योद्धसेषु निरयेषु मृगाश्चरेयुः (राज० ५।३७९) । उद्धसो निर्वा-
स्तव्यः, अनध्युषितः । उद्धसेष्विति निरयविशेषणम् ।

—वह् (वह् प्रापणे) । समाप्तामुद्धहन्ति (गो० गृ० २।२।१७) । ऊद्ध-
हन्ति = उद्धहन्ति = प्रापयन्ति = नयन्ति = उद्गृह्य उच्चित्य नयन्तीत्यर्थः ।
उत्त्वा वहन्तु मस्तः (अथर्व० १।८।२।२२) । उन्नयन्तु, उत्कर्षन्तिवत्यर्थः । उत्ता
यज्ञा ब्रह्मपूता वहन्ति (अथर्व० १३।१।४३) । ऊर्ध्वं नयन्तीत्याह । अपः
समुद्राद् दिवमुद्धहन्ति (अथर्व० ४।२७।४) । उक्तोऽर्थः । उदु त्यं जातवेदसं
देवं वहन्ति केतवः (ऋ० १।५०।१) । उदितचर एवार्थः । युवं भुज्युमव-विद्धं
समुद्र उद्दूहथुरणंसः (ऋ० ७।६९।७) । उद्दूहथुः = उज्जह्वथुः । श्यावाश्व-
मार्वनानसं सत्रमासीनं धन्वोदवहन् (पञ्च० ब्रा० ८।५।६) । उदवहन् उदगम-
यन् । उद्धेयं भुजाभ्यां हि मेदिनीमम्बरे स्थितः (रा० ३।५५।६) । उत्था-
पयेयमित्यर्थः । उद्धवाह शरान्धोरान्रावणस्य सुतं प्रति (रा० ६।७०।६) ।
उद्धवाह = उद्धवाह तूणीरान्निश्चकर्वं रावणं प्रत्यसिष्यामीति । श्रियमुद्धहति
मुखं बालातपरक्तकमलस्य (विक्रम० ४।४२) । उद्धहति धत्ते । काषायमुद्धहति
यो न च निष्कषायः (सौन्दर्य० ७।४६) । उद्धहति, धत्ते, परिधत्ते, वस्ते ।
अपक्रमेद्वि कालज्ञः समर्थो युद्धमुद्धहेत् (हरि० २।३९।८) । निर्वहेद् आचरे-
दित्याह । उद्धहेत् द्विजो भार्यां सत्रणीं लक्षणान्विताम् (मनु० ३।४) । उद्धहेत् =
परिरणयेत्, उपयच्छेत्, परिगृह्णीत । नोद्धहेत्कपिलां कन्याम् (मनु० ३।८) ।
उक्तोऽर्थः । तमुद्धहन्तं पथि भोजकन्याम् (रा० ७।३५।७०) । उद्धहन्तमप-
हरन्तम् अपवाहयन्तम् । तेषां तंसुर्महावीर्यः पौरवं वंशमुद्धहन् (भा० आदि०

१४।१५)। उद्बहन् उन्नयन् । उद्बलोकत्रितयेन (शिशु० १।३६)। उद्बहं धृतम् । आत्मानमुद्बोद्धुमशक्नुवत्यः (रघु० १६।६०) । उद्बोद्धुमवलम्बितुम् उत्तम्भितुम् । अथोद्वाहः । तत्र वरस्य गृहे बध्वा नयनम् । तद्यथा बध्वरौ यानमाशोहयति (अथर्ववेदीय चतुर्दशकाण्डभूमिकाया उपक्रमे सायणः) । स्त्रियाश्चोद्बहने (पा० गू० १।१०) । अनन्तरोदित एवार्थः । भारोद्बहनस्विन्नाश्च तथेमे रथवाजिनः (रा० ६।८१।१५) । उद्बहनं कर्षणम् । भविष्यन्ति सुता राजश्चत्वारस्ते कुलोद्बहाः (रा० १।१३।५६) । कुलोद्बहा वंशसमुन्नतिकराः । अभिपन्नस्तु राजेन्द्रसम्यो वृष्णिङ्कुलोद्बहः (भा० वन० १६।१८) । वृष्णिङ्कुलोद्बहो वृष्णिदायादः, वृष्णिवंशसन्तानः । शवोद्बहमुद्बहं तं मन्यन्ते यस्तानि प्रतिगृह्णाति (श० ब्रा० १।२।५।१४) । शवानां कुलपानां चोद्बहम् । यदा गतोद्बहमपगतोद्बृत्तगतिमनुकूलगतिमित्यर्थः । उत्तीर्णो वा कथं भीमाः सरितः कूलमुद्बहाः (भट्टि० ४।२२) । कूलमुद्बहास्तटाप्लाविनीः, रोधः प्रवाहिणीः ।

—वा (वा गतिगन्धनयोः) । अग्निर्वा उद्वान् वायुमनुप्रविशति (ऐ० ब्रा० ८।२८) । वातवेगेन निर्वाणतां गच्छन्नित्याह । उद्वाणमुपशमनम् ।

—विज् (ओविजी भयचलनयोः) । अपां वेगासः पृथगुद् विजन्ताम् (अथर्व० ४।१५।३) । उद्विजन्तामुच्चलन्तु । इह विजिः शरीरे चलने कम्पने वर्तते, लोके तु मानसे प्रायेण । शयानस्य हि ते भूमौ कस्मान्नोद्विजते वपुः (हरि० २।३१।३५) । भयान्न वेपत इति विवक्षति । न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियम् (गीता० ५।२०) । उद्विजेत् = उद्विजेत = ग्लायेत्, विमनायेत । संमानाद् ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव (मनु० २।१६२) । उद्विजेत त्रस्येत्, विभीयात् । कच्चिन्नोप्रेण दण्डेन भूशमुद्विजसे प्रजाः (भा० सभा० ५।४४) । उद्विजसे उद्वेजयसि, त्रासयसि, माययसि । अन्तर्भावित्यर्थः—कोत्र विजिः । प्रायेणाकृतकृत्यत्वान्मृत्योरुद्विजते जनः । त्रिभेतीत्यर्थः । उद्वेजयति भूतानि क्रूरवाग् धनदोपि सन् (का० नी० सा० ३।२३) । वित्रासयति उत्त्रासयति । उद्वेजयति सूक्ष्मोपि चरणं कण्टकाङ्कुरः । व्यथयतीत्यर्थः । उद्वेजयति जिह्वायां कुर्वंश्चिमविमां कटुः (वाग्भट० १०।५) । सुश्रुते (२।२२।१४) नष्टसंज्ञस्य (जलप्रोक्षणेन) संज्ञाप्रतिलम्भनेऽर्थे उद्विजेः प्रयोगो ण्यन्तस्य । नोद्विग्नश्चरते धर्मं नोद्विग्नश्चरते क्रियाम् (भा० आदि० ४।१२८) । उद्विग्नोऽज्ञान्तः, अस्वस्थचित्तः । नायमुद्विजितुं कालः स्वामिकार्याद् भवादृशाम् (भट्टि० ७।६२) । उद्विजितुं विचलितुम्, आत्मानं परिहर्तुम् ।

—वी (वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु) । वज्रो धावन्ती
वैश्वानर उद्धीता (ब्रह्मगवी) (अथर्व० १२।५।१८) । उद्धीता उदजिता ।

—वृ (वृम् वरणे) । वेगं चक्रे महावेगः क्रोधादुद्बृत्यचक्षुषी (भा०
द्रोण० २१।१५) । उद्बृत्य विस्फार्य उत्पाद्य ।

—वृत् (वृत्तु वर्तने) । तं यत्र देवा अघ्नंस् तस्य मूर्धोदववर्त (श० ब्रा०
४।४।३।४) । विपफाल, विदीर्णतां जगाम । नास्यास्माल्लोकात्प्रजोदवर्तते
(श० ब्रा० १४।५।१।५) । नोद्धतंते नोत्सीदति, नावसानमुपैति । यदा वृक्ष
आविर्मूलो भवत्यथोद्धतंते (ऐ० ब्रा० २।३।६।१०) । उद्धतंते शीर्यन्ते, निपतति,
पराभवति । अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः । (ऋ० ८।१४।१, वा० सं०
सं० १६।७।१) । उदवर्तयः = अच्छिनः । उत्पूर्वो वृत्तिश्छेदने वर्तत इत्युच्यते ।
अथ चेद्वेदनां दद्यात्तिलैरुद्धतयेत्ततः (का० सं० चि०) । उद्धतयेत्, मर्दयेत् ।
देव्यङ्गमुद्धतयेत् कराम्याम् । (वामन पु० ५।४।५७) । उवतोऽर्थः । उद्धततामन्त-
काले समुद्राणामिव स्वनः (हरि० १३६७६) । उद्धतंतां क्षुभ्यतां क्षोभमाणानां
क्षुभ्नताम्, आन्दोल्यमानानाम् । मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्धतयन्निव (भा०
वन० २०।४।२७, हरि० १।११।५१) । उद्धतयन् उज्जासयन् प्रध्वंसयन् । उद्धत-
यिष्यंस्त्रिदशेन्द्रसेनाम् (हरि० ३।५।१।६१) । उन्मूलयिष्यन्नित्यर्थः । अपामु-
द्वृत्तानामुपदिशन्त्या स्थितिपदम् (मुद्रा० ३।८) । मर्यादातटभक्तिकम्य बह-
मानानाम् इत्यर्थः । मकरालयाश्चोद्वृत्तवेलाः (वामनपु० ६।१।६) । अति-
क्रान्तमर्यादा इत्याह । वारयामास संक्रुद्धो वेलेवोद्वृत्तमर्णवम् (भा० द्रोण०
१६।५।२३) , उद्बृत्तोऽतिप्रवृद्धोदकोच्चयः । नाम्ण्यत महाबाहुः क्रोधादुद्वृत्त-
लोचनः (भा० द्रोण० १३।१।४२) । उद्बृत्तलोचनो विस्फारिताक्षः, उत्क्षिप्त-
प्रेक्षणः । उद्वृत्तनाभि...विद्यात् (कौ० ग्र० ४।६) । उद्गतनाभिमित्यर्थः ।
मेघाविव यथोद्वृत्तो दक्षिणोत्तरवर्षिणी (भा० शल्य० १०।१०) । उद्धतो =
उत्थितो । गर्जन्तमुद्वृत्तशिताग्रदंष्ट्रम् (रा० ६।५।६।६५) । उद्बृत्ता (दंष्ट्राः)
उन्नता उदञ्चिताः । सुश्रुते (२।२७।४।१७) उद्बृत्तमित्युच्छन्नमप्याह ।
उद्वृत्तं सततं लोकं राजा दण्डेन शास्ति वै (भा० आदि० ४।१।२७) ।
उद्बृत्तमत्याचारम् अपचरितवन्तम् । उच्छृङ्खलम् । अद्य ते बलमुद्वृत्तं
शमयेग्नमिवाग्भसा (रा० ४।६।७८) । उद्बृत्तमुद्धतं दृष्टम् । क्वचित्
उद्वृत्तमृगपतिनादभीतेव कण्टकिता...भूमिः (काद० विन्ध्याटवीवर्णने) ।
उपतोऽर्थः । उद्धतितेक्षणः (कथा० २६।८०) । उच्छूननेत्रः । व्यायाम-

क्षुण्णगात्रस्य पदम्यामुद्धतितस्य च (पा० ६।१।६३ सूत्रे वृत्ती) । उद्धतितः कारितचेष्टः । अरण्यवदितं कृतं शवशरीरमुद्धतितम् (तन्त्रा० १।८।१०५) । उद्धतितमुत्खातम् । उद्धतितमिदानीं प्रियसख्या रसान्तरेण लज्जालु-वम् (महावीर० २) । उद्धतिरमरोहितं व्यावर्तितम् व्यपवर्तितम् । उद्घृत्य नयने क्रुद्धो दिग्भुरिव पाण्डवान् (भा० शल्य० ३२।५५) । उद्घृत्य = उत्क्षिप्य । अन्नवीतुभ्यं (=तव) क्रोधादुद्घृत्य चक्षुषी (भा० भीष्म० ५८।४१, द्रोण० २१।१५) । उक्तोऽर्थः । विधूयं चोद्धृत्य च सागराम्भः (भवदा० जा० ३२) । उद्धृत्य = उच्छात्य । चटुलशफरोद्धर्तनप्रेक्षितानि (मेघ० ४२) । उद्धर्तनानि उत्प्लुतयः, इतस्ततः उच्चलनानि । अतितीक्ष्णश्च काकश्च (भा० उ० ३५।४७) । अत्र नीलकण्ठ आह — काकः काकवत् क्षतोद्धर्तनेन दुःखितस्यापि दुःखप्रद इति । इहोद्धर्तनेन चञ्च्वा प्रतोदन-मुत्करणमुःखननं वाग्निप्रेतम् । या न जातु स्वयं पिषे गात्रोद्धर्तनमात्मनः (भा० वि० २०।२३) । गात्रमुद्धृत्यत उत्साद्यते मत्तं त्याज्यतेऽनेनेति सुरभि-चन्दनादिमर्वनद्रव्यम् । नाक्रामेद् रक्तविण्मूत्राष्टीवनोद्धर्तनादि च (याज्ञ० १।१५२) । उक्तोऽर्थः । वरोद्धर्तनार्थं चन्दनं समर्पयामि । इहोद्धर्तनं लेपक्रियाभा-चष्टे । उद्धर्तनमुत्सादनम् इत्यमरः । उद्धर्तं इव सत्त्वानां समुद्राणामभूत् स्थनः (रा० ६।४४।१८) । उद्धर्तः संवर्तः, सम्प्लवः, प्रलयकालः । उद्धर्तः प्रमाण-मुदाहरणं वा ग्रन्थान्तरादुद्धृतम् । उद्धर्तो हि ग्रन्थः समधिकफलमाचष्ट इति शब्दकल्पद्रुमे ।

—वृह् (घृह् उल्लसने) । उद् वृह रक्षः सहमूलमिन्द्र (ऋ० ३।३०।१७) । उद्भवृह = उद्धर । स चापि केशी हरिद्वहं शुक्लमेकमपरं चापि कृष्णम् (भा० आदि० १६७।३२) । उद्धवर्ह = उज्जहार । उद्धवर्हस्मिनश्चैव मनः सदसदात्मकम् (मनु० १।१४) । उद्धृतवानित्यर्थः । शम्ये उद्भवृहति (ज० ब्रा० ३।३।४।२५) । उक्तोऽर्थः । विनिः श्वसंश्चासिमुद्धवर्हं (भा० कर्ग० ७०।२३) । उत्स्नातवान्, कोषादाकृष्टवान् । उद्धवर्हं सितं खड्गमाददानः शरावरम् (भा० द्रोण० १।४।५६) । कोशाद्रसि काञ्चनभक्तिचित्रं विलादिवाशीविषमुद्धवर्हं (बुद्ध० ६।५६) । उल्लतवान्, निरकृष्टान् । असीनुद्भववृहर्दीप्तान् (भट्टि० १।४।८) । उक्तोऽर्थः । उद्भवर्हं शरं नीलस्तस्य गात्रगतं तदा (रा० ४।२३।१७) । उज्जहारेत्यर्थः । अथ नीवीमुदवृष्टा नमस्करोति (श० ब्रा० २।४।२।२४) । जघनवासोर्ग्रन्थं विद्मं स्थेत्यर्थः ।

—वे (वेज् तन्तुसन्ताने) । आदित्यं पञ्चभी रश्मिभिरुदवयन् (तै० ब्रा० १।२।४।२) । उदवयन् उदनह्यन्, उच्चैर्भागेऽवधनन्तित्यर्थः ।

—त्रेप (दुवेपु कम्पने) । द्यावापृथिवी हविषि गृहीत उदवेपेताम् (तै० ब्रा० ३।२।४) । उदवेपेताम् उदकम्पेताम्, बलवद् अव्ययेताम् । गृहीतहविष्कः किं बोद्धव्यं यक्ष्यतीत्यज्ञानालोकयोः कम्पः प्राप्त इति सायणः । उद्वेपते ते हृदयं मनस्ते प्रतिसीदति (भा० उ० ७५।१८) ।

—वेष्ट (वेष्ट वेष्टने) । छिन्ना भुजाः... उद्वेष्टन्ते विचेष्टन्ते पतन्ति चोत्पतन्ति च (भा० कर्ण ५२।२५) । उद्वेष्टन्ते उच्छिन्ना भवन्ति । महाभुजगसंकाशा बाहवः परिघोपमाः । उद्वेष्टन्ति विचेष्टन्ति संचेष्टन्ति च सर्वशः (भा० द्रोगु० ८६।१९) ॥ उक्तोऽर्थः । पिण्डिकोद्वेष्टकट्यूरुपाद रुक्-सदनानि च (चरक० चि० १६।१४) । पिण्डिकोद्वेष्टः पिण्डिकापीडा । जङ्घापिण्डनिस्तोदः ।

—वं (पे ओवं शोषणे) । यदा वा अग्निरुद्धायति (छां० उ० ४।३।१) । उद्धायति शाम्यति । अथ चेत् सर्वेऽग्नय उद्धायेयुः किं वा ततो भयमागच्छेत् (गो० ब्रा० पू० ३।१३) । यस्याहवनीयेऽनुद्धाते (अनुद्धाने) गार्हपत्य उद्धायेत् । उक्तोऽर्थः ।

—अथ (अथ ताडने) । शिखरैः खमिवोद्विष्टैः (रा० २।६४।४) । गगनोल्लेखिमिरित्याह ।

—वज्र (वज्र वज्र गती) । अध्यायमुदवज्रत् (पञ्च० ब्रा० १२।११।१०) । अध्ययनाय निरगावित्यर्थः ।

—जन् (शल गती) । उच्छलच्छीकराच्छाच्छनिर्भराम्भःकणोक्षितः (काव्या० १।४८) । उच्छलन्त उद्गच्छन्त उत्पतन्तः (कणाः) ।

—शिष् (शिष असर्वोपयोगे) । मामीषां कञ्चनोच्छिषः (वा० सं० १७।४५) । माऽवशिष्टं कुर्वित्याह । एतद्व तत उच्छिष्यते वागित्येव (ऐ० ब्रा० ५।३) । परिशिष्यते, उर्वरितं भवतीत्यर्थः । येषां दाराः प्रतीक्षन्ते सुवृष्टिमिव कर्षकाः । उच्छेषपरिशेषं हि तान्भोजय युधिष्ठिर (भा० अनु० १३।४६) ॥ उच्छेषं भवतेशेषम् उच्छिष्टम् ।

—शी (शीङ् स्वप्ने) । तद्ये एते अभितः । पुच्छकाण्डं शिखण्डास्ये उच्छयाते (शं० ब्रा० ४।५।७।५) । उच्छयाते उद्गते भवतः ।

—अथ् अन्थ् (अथ इत्यथ हिसायान्, अन्थ् विमोचनप्रतिहर्षयोः) । उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं अथाय (अथर्व० ७।८३, ३।१८,

४।६९) । उच्छ्रयाय = उच्छ्रयान = ऊर्ध्वमुन्मोचय । पाशभेदेन क्रियाया-
मुपसर्गभेदोऽतिहृदयङ्गमः । उत्तममूर्ध्वभागे स्थितं पाशमुच्छ्रयानेत्याह, अषो-
भागे स्थितमवाचीनमवश्रयानेति, मध्यमं च विश्रयानेति ।

—अभि (अभिज्ञं सेवायाम्) । उच्छ्रयस्व महते सौभगाय (ऋ० ३।८।२) ।
वर्षंस्वेत्यर्थः । उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्षमन् पृथिव्या अभि (ऋ० ३।८।३) ।
प्रागुर् उन्नतो भवेत्याह । इहोभयत्रोत्पूर्वः श्रयतिरकर्मकः । तमुच्छ्रयति ।
उच्छ्रयस्व वनस्पत ऊर्ध्वः (श० ब्रा० ३।२।१।३५) । उच्छ्रितं करोतीत्यर्थः ।
उच्छ्रयस्व बहुभवं (अथर्व० ६।१४२।६) । उत्तिष्ठेत्याह (घान्यं यवमभि-
सम्बोध्य) । ऊर्जस्वती घृतवती पयस्वत्युच्छ्रयस्व (अथर्व० ३।१२।२) । उद्वगता
भवेत्याह । विजयसहजमस्त्रै वीर्यमुच्छ्राययिष्यन् (महावीर० १।८) । वर्ष-
यिष्यन्नित्यर्थः । ध्वजमुच्छ्रयति । उन्नमयतीत्यर्थः । द्विपाद उच्छ्रिताश्चेरुः
(श० ब्रा० ३।७।३।१) । उत्थिताः सन्तः चक्रमुः । भुजावुच्छ्रित्य शस्त्रं च
शब्देन महता ततः (भा० शल्य० १२।२८) । उच्छ्रित्य उत्तिष्ठ्य उद्यम्य
प्रगृह्य, उन्नमय्य । उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्ता ताश्चान्याः प्रापतन्भुवि (भा०
आश्व० ६६।२७) । दुःखार्ता पृथा । उक्तोऽर्थः । शक्यं चानेन किञ्चिदेव
काष्ठमुच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वा पशुरनुबन्धुम् । (भाष्ये पस्पशायाम्) । उच्छ्रित्य
सन्तक्ष्य । दम्भो धर्मं ज्ञोच्छ्रयः (भा० वन०) । उच्छ्रय उन्नयनम् । शक्रपाते
तथोच्छ्रये (याज्ञ० १।१४७) । शक्रध्वजस्यावरोपणदिवसे उच्छ्रायदिवसे
चाहोरात्रमनध्याय इति स्मरतृषिः । दोषोच्छ्रयोपशान्त्यर्थम् (सुश्रुत०
२।४।१४) । उच्छ्रयोऽप्युत्थानमुपचयः । कियानस्यागारस्योच्छ्रायः (इति
वयम्) । ऊर्ध्वमानम्, उत्सेध इत्यर्थः । ययौ च तत्प्रवहणं क्षणमूर्ध्वमधः क्षणम् ।
उच्छ्रायपातपर्यायं धनिनां दर्शयन्निव (कथा० २५।४४) ॥ उच्छ्रायः समुन्नतिः ।
मूले दर्शयद् इत्युचितम् । तथा सति च्छन्दोमङ्गप्रसङ्ग इत्यन्यत् । अनित्य-
पतनोच्छ्राया विचित्रा भाग्यवृत्तयः (राज० ५।२६२) । उच्छ्राय उत्पतनम् ।

—श्रु (श्रु श्रवणे) । तस्मिन्मृते न दोषोऽस्ति द्वयोरुच्छ्रावणे कृते (याज्ञ०
३।२२७ मिताक्षरायामुद्धृतं विष्णुवचनम्) । उच्छ्रावणमुच्चैः श्रावणम् ।

—इवञ्च् (इवञ्च इववि गतौ) । उच्छ्रवञ्चस्व पृथिवि मा निवाधथाः
(अथर्व० १८।३।५०) । उच्छ्रनावयवा पुलकिता भवेति सायणः ।

—इवस् (इवस प्राणने) । कुतो वायं प्रश्वसिति उच्छ्रवसित्यपि वा
पुनः (भा० आश्व० २०।४२) । वैरूपाक्षमारम्योच्छ्रवसेत् (खा० गृ० १।२।
२१) । निरुद्धप्राणः स्यादित्यर्थः । नाद्याप्युच्छ्रवसिति (उत्तर० ३) । सुखानु-

भूतेर्गमकं निश्वासं न करोति । न प्रकृतिं प्रत्यापद्यत इति त्वार्थकोऽर्थः । त्वत्सन्निधावुच्छ्वसितोव चेतः (कि० ३।८) । उच्छ्वसिति हृष्यति मोदते । नोच्छ्वसिति तपनकिरणैः कुमुदम् (विक्रम० ३।१६) । नोच्छ्वसिति न विकसति । नोन्मीलति । आत्मेच्छया न शक्यमुच्छ्वसितुमपि (काद० १७५) । उच्छ्वसितुं प्राणितुम् । उच्छ्वदो नार्थे विशेषं करोति । उच्छ्वसितालकं मुखम् (रघु० ८।५५) । विकीर्णंघ्णकुन्तलम् । पर्याकुलमूर्धजम् । किञ्चित्-समुच्छ्वसितपत्रलेखम् (कु० ३।३८) । समुच्छ्वसितं प्रमाजितम् । केयूर-बन्धोच्छ्वसितैर्नुनोद (रघु० ६।६८) । उच्छ्वसितानि स्फुरणानि स्पन्दनानि । दशमुखभुजोच्छ्वासित-प्रस्थसन्धेः (मेघ० वा ६०) । उच्छ्वासितः शिथिलितः । एकोच्छ्वासात्ततः कुण्डं पिबति स्म महागलः (भा० आदि० १२८।७१) । एकोच्छ्वासात् सकृन्निश्वास्य, सकृदवानन्नित्यर्थः । यदि सुरभिमवाप्त्यस्तन्मुखो-च्छ्वासगन्धम् (विक्रम० ४।६४) । अश्रु च कपोलपतितं दृश्यमिदं वर्णकोच्छ्वा-सात् (शा० ६।१५) । उच्छ्वास उच्छूनता, स्फीतता । जलोच्छ्वासाः परोवाहा इति कोपः । तटाकादेरुत्पीडकस्य जलातिरेकस्य निगमद्वाराणि ।

—सञ्ज् (षञ्ज सङ्गो) । उत्सक्ताः पाण्डवा नित्यं तेभ्योऽसूये द्विजोत्तम (भा० आदि० १४०।३) । उत्सक्ताः=उत्कर्षेण सर्वत्र व्याप्ताः । उत्सङ्गो ऽङ्को भवति । पुत्रपूर्णोत्सङ्गा । सोधोत्सङ्गः । राजसदनतलम् । स हि (व्रणः) श्लेपेनाप्यपचारेणाम्यन्तरमुत्सङ्गं कृत्वा भूयो विकरोति (सुश्रुत० १।५।३६) । व्रणाशये हि त्रिरकालपूयावस्थानेनाममवदारितमन्तः-प्रदेशान्तरं निम्न-मुत्सङ्गतुल्यत्वादुत्सङ्ग इत्युच्यते इति डल्हणः । सपूतिमांसं सोत्सङ्गं सगतिं पूयगभिणम् । व्रणं विशोषयेत् (अष्टाङ्ग० ३।१।४७) । उत्सङ्ग उन्नतिर्भवतीति टीकाकारः । सोऽस्य विभ्रमः । सर्वोत्सङ्गं साधु मन्येत तेभ्यः (भा० उ० २८।६) । सर्वेषामुत्सङ्गं समीपं स्वधर्मसंयोगमापदनापदोरुचितम् इति नीलकण्ठः । सर्वोच्छेदमिति पाठान्तरम् । संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणभूतिविगणनव्ययेषु नियः (पा० १।३।३६) । उत्सञ्जनमुत्क्षेपणम् । अक्षिपात्रप्रान्तेऽन्तः पिटको-त्सङ्गिनीति शब्द्वत् ।

—सद् (षद्लु विशरणगत्यवसादनेषु) । दिवो मानं नोत्सदन्सोमपृष्ठासो अद्रयः (ऋ० ८।६३।२) । नोत्सदन् नोदसदन् नोदस्त्राक्षुरित्याह । उत्सीदे-गुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् (गीता० ३।२४) । उत्सीदेयुर्विनश्येयुः परि-श्वयेयुः । तं वै परिप्यन्द उत्सादयेत् (श० ब्रा० ६।२।१।१६) । उत्सादयेत् उपरि धारयेत् उपरिष्टान्निदधीत । अग्नी त्वेवोत्सादयेत् (श० ब्रा० ६।२।१।

२०) । उत्सादयेत् अविश्रयेत् । उभाभ्यां चरिते प्रवर्ग्यमुत्सादयति (का० श्री० ८।३।१८) । प्रवर्ग्यपात्राणि तत्स्थानान्निष्कासयतीत्यर्थः । उत्सन्नमिव हींदं शिरः (श० ब्रा० १४।३।११) । उत्सन्नमुद्गतं (शरीरात्) । तेषामुत्सन्ना विषयः (का० श्री०) । उत्सन्ना विरताः, उच्छिन्नाः, अस्तं गताः । तथा युक्तमपि चैतन्नात्यर्थोत्सन्नपित्ते ज्वरे... प्रदेयम् (चरक० वि० ३।४५) । उत्सन्नं प्रवृद्धम् । ह्योत्सन्नशब्दोऽयसन्नप्रतियोगी । तेऽग्निमन्वविन्दन्नुत्प्लुत्सन्नम् (तै० ब्रा० १।३।११) । वेषमाच्छाद्यावस्थितमित्याह । उत्सादितः कषायेण बलवद्भिः सुशिक्षितैः (भा० द्रोण० ८२।१०) । उत्सादितो र्भवेत् । गौरसर्वपकत्वेन साज्येनोत्सादितस्य च (याज्ञ० १।२७७) । उत्सादितस्य = उद्धतिताङ्गस्य । गौरसर्वपककः सिद्धार्थपिष्टम् । उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने (मनु० २।२०६) ॥ उत्सादनमुद्धर्तनं भर्तनम् । पादाभ्यां यन्मर्दनं तदुत्सादनमुच्यते इत्यापटेकृतकोषे यशोधरवचनम् । उत्सादनार्थं लोकानाम् (भा० वन० १०३।६) । उत्सादनं विनाशनम् । (सुश्रुत० १।१३।६) क्षतसंरोपणे क्षतसंरोहणाम्युपाये वोत्सादनशब्दो व्यबहुतः ।

—सह् (षह् भर्षणे) । पितृभ्यश्चोदकदानं यथोत्साहम् (गौ० घ० १।१।५) । यथोत्साहं यथाशक्ति । तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे (कु० २।६५) । नोत्सहे न धृणोमि, नालमस्मि । अज्ञवन्नोत्सहेथास्त्वम् (भट्टि० १६।१६) । अज्ञवन्माऽवसद इत्याह । शब्दमर्यादया तु नायमर्थः सुलभः । क्षणमप्युत्सहते न मां विना (कु० ४।३६) । नोत्सहते = निवृत्तिं न लभते । मन्दोत्साहः कृतोस्मि मृगयापवादिना माढव्येन (शा० २) । उत्साहोऽभिलाष श्रोतुमयम् । ममोत्साहभङ्गं मा कृथाः (हित० ३) । उत्साहः क्रियासामर्थ्यम् ।

—सि (षिच् बन्धने) । मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति (ऋ० १।१२।५।२) । उद्गम्य सिनाति बध्नातीत्याह । उन्मुञ्च पाशांस्त्वमग्न एषां त्रयस्त्रिभिस्तिसृता येभिरासन् (अथर्व० ६।१२।२) । येभिः पाशैः परिवित्तो विबद्धोऽङ्गेऽङ्ग आर्पित उत्सितश्च (अथर्व० ६।१२।३) । उत्सित ऊर्ध्वं बद्धः । सायणस्तूतित्यत इति पठति ।

—सिच् (षिच् क्षरणे) । उद्धा सिञ्चध्वमुप वा पृणध्वम् (ऋ० ७।१६।११) । उत्सिञ्चध्वम् आमुखं पूरयत । (यां सुरां) सिञ्चन्ति परिषिञ्चन्त्य उत्सिञ्चन्ति पुनन्ति च (वा० सं० २०।२८) । अनु तीर्थमप उत्सिञ्चेत् (वी० घ० २।३।१।३) । उत्सिञ्चेत्, ऊर्ध्वं क्षिपेदित्यर्थः । न तस्योत्सिञ्चे मनः (रघु० १।७।४३) । नोत्सिञ्चे उत्सेकं गर्वं नाविशदित्यर्थः । भव्योस्मि भवितेत्येवं विचिन्त्योत्सिञ्चे

च सः (राज० ८।२८५५) । उक्तोऽर्थः । स्तूयमाना नोत्सिच्यन्ते (काद०) । सम्भावितात्मानो न भवन्ति, आहोपुरुषिकां न संविदन्तीत्याह । उत्सिच्यमाने पयसि (भा० पु०) । ऊष्मणा फेनायमाने । अर्थवन्तो न चोत्सिक्ताः (भा० द्रोण० १४४।२६) । उत्सिक्ता गर्विताः । बालवृद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतां मृषा । जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसां तथा (मनु० ८।७१) ॥ उत्सिक्तमनसां चलचित्तानाम्, अव्यवस्थितमानसानाम् । उत्सिक्तमनसः प्रकृत्यैवोपप्लुता अधीरधिय इति मेधातिथिः । दर्पमुत्सिक्तमेतत्ते फाल्गुनो नाशयिष्यति (भा० द्रोण० १५६।१२) । उत्सिक्तं प्रवृद्धम् । प्रनुत्सिक्तं वै देवानां हविः (श० ब्रा० ३।२।२।१६) । अनुत्सिक्तं बाह्यवस्तुनाऽऽसम्पृक्तम् । तद्धैक उत्सिच्य छर्दयन्ति (श० ब्रा० १२।४।२।१६) । उत्सिच्य = आमुखं पूरयित्वा । ताः (अपः) उत्सिच्योत्तरेण गार्हपत्यं सादयति (श० ब्रा० १।१।१।१८) । तत्प्रत्ययमुदकमुत्सिच्य (आप० ध० २।६।१५।१६) । उत्सिच्य = उत्सिष्य । उत्सेच्या कलशीभिः (चन्द्रिका) (विद्ध०) । उत्सेच्या क्षारयितव्या, क्षारणाहृत्यर्थः । तेषाम् (सत्वरजस्तमसाम्) अन्यतमोत्सेके विधानमुपदिश्यते (भा० शां० १६।१४, आश्व० १२।५) । उत्सेकोतिरेक उद्रेकः । वैराग्यवासनोत्सेकः श्लोकेनानेन सूच्यते (राज० ४।३८६) । उक्तोऽर्थः । नोत्सेकात्प्रवदाम्यहम् (रा० ५।३।१०) । उत्सेको गर्वः । उपदा विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोसलेश्वरम् (रघु० ४।७०) । अनुत्सेकः खलु विक्रमालङ्कारः (विक्रम० १) । अनुत्सेको गर्वाभावो विनयः शालीनता । मामकस्यास्य सैन्यस्य हृतोत्सेकस्य संजय । अवशेषं न पश्यामि (भा० कर्ण० ७।१) । उत्सेको हृदयोल्लासः । उत्सेको जलोधश्च । केदारान् प्रति प्रापितोदकस्य क्षुद्रसरस इवेति नीलकण्ठः । तेषां प्रमादसुप्तप्रलापाः, कामादिहृत्सेकः (कौ० अ० १।१५।११) । आचार्याणां चोदकोत्सेचनमुभयत्र (गो० गू० ३।३।१२) । उदकोत्सेचनं जलाञ्जल्युत्क्षेपणम् । उत्सेचनं मेकपात्रं भवत्युदकोदञ्चनम् ।

—सिध् (विध गत्याम्) । तस्मादुत्सेधं प्रजा भयेऽभिसंश्रयन्ति (श० ब्रा० १३।२।२।१६) । उत्सेध उन्नतभूप्रदेशो वप्रादिः । उत्सेधमेति भूकोषकोटस्थोऽङ्कुरोत्करः (यो० वा० ४।३६।२०) । उत्सेधमेति ऊर्ध्वा गतिं गच्छति, उच्चं-रुनिष्ठति । पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति (वल्कलम्) (कु० ५।८) । उत्सेध औन्नत्यम् । मोत्सेधैः स्कन्धदेशैः (मुद्रा० ४।७) । उक्तोऽर्थः । मामकस्यास्य सैन्यस्य हृतोत्सेधस्य सञ्जय । अवशेषं न जानामि (भा० कर्ण० ६।६३) ॥ उन्सेध उत्कर्षः । व्रातेन जीवति (पा० ५।२।२१) । अत्र वृत्तो नानाजातीय

अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः सङ्घा व्राता इति स्थितम् । उत्सेधः शरीरम् ।
उत्सेधेन शरीरायासेन ये जीवन्ति त उत्सेधजीविनः ।

—सिध् (षिबु तन्तुसन्ताने) । पुनस्त्यूतं वासः (तै० सं० १।५।२) ।
उत्स्यूतं छिन्नं सत् सूचीतन्तुभ्यां स्यूतम् । संहितच्छिद्रमित्यर्थः ।

—सू (षूङ् प्राणिप्रसवे, षूङ् प्राणिगर्भविशोचने) । तमुत्सवे प्रसवे च
साहसिम् (ऋ० १।१०२।१) । उत्सवः प्रक्रमः प्रारम्भः । उत्सूत उत्सूयते
वा हर्षमित्युत्सवो महः ।

—सू (सू गती) । तत् उत्सारयामास शैलाञ्शतसहस्रशः (हरि० १।६।
११) । उत्सारयामास पराखनोद । घृष्टमुत्सार्यते सर्वंस्तोपवनगतो जनः
(स्वप्न० १।२) । उत्सार्यतेऽपसार्यते दूरं प्रेर्यते । दूरमुत्सूतः (बृ० श्लो० सं०
३।३३) । उत्सूतोऽपसृतोऽपसृप्तः । घृताक्तश्चीरवासास्त्वं मध्येनोत्सर्तुमिच्छसि
(भा० वि० ४।१।५) (समिद्धं पावकम्) । उत्सर्तुमुत्सृप्तमुत्क्रम्य गन्तुम् । एक
एकान्तमुत्सार्य रहो वचनमब्रवीत् (भा० उ० १८।१२०) । उत्सार्य = अपनीय
एवमयं दोषो दूरमुत्सारितो भवति (इति वयम्) । अपास्तो भवतीत्यर्थः ।
आर्यं किं कृतेयमुत्सारणा (स्वप्न० १) । लोकापसारणा । दूरमुत्सारणं तत्र
कारयामास धर्मवित् (रा० ६।११४।२०) । उक्तोऽर्थः । शिबिकात् उद्गमनेऽ
वतरणे साहाय्यकरणमप्युत्सारणं भवति । उत्सारणायामधिकृतो रक्षापुरुष
उत्सारक उच्यते । यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युत्सृतीः पुनः (मनु०)
उत्सृतिर्जात्युत्कर्षः ।

—सृज् (सृज विसर्ग) । कृतूंस्तसृजते वशी (अथर्व० ६।३६।२) । उद्गता-
वयवान् निर्भिमीत इत्यर्थं इति सायणः । व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज (कु०
३।२५) । उत्ससर्जं श्रुञ्च । नियतमात्मानमुत्सृज्यामि (काद०) । प्राणान्मोक्षया-
शीत्याह । तद्यथाजः सुषमाहितम् । उत्सर्जत् यायात् (श० ब्रा० १।४।७।१।
४२) । उत्सर्जत् उद्घनत्, संघर्षत् । गच्छ निद्रे मयोत्सृष्टा देवकीभवनान्ति-
कम् (हरि० २।२।२७) । उत्सृष्टाऽऽज्ञप्ता । शास्त्रातिगौरवभयादेतत्लक्षण-
मुत्सृष्टम् (नि० १।३।२ उपोद्घाते दुर्गः) । उत्सृष्टं त्यक्तं परिहृतम् । बुद्धि-
बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्वाष्टं सराजकम् (पञ्चत० १।२०६) । उत्सृष्टा प्रयुक्ता
व्यापारिता । उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशाः (भा० वन० ६।१।५) ।
उत्सृज्य अवरोप्य । एतमेव शब्दमुत्सृज्याधीयीत (आप० ध० १।३।१०।१८) ।
उत्सृज्य उच्चार्य । आत्मानं यूपमुत्सृज्य (भा० शां० ६।७।१०) । उत्सृज्य

उच्छिद्यते । सहस्रगुणमुत्सृष्टमावत्ते हि रत्नं रविः (रघु० १।१८) । उत्सृष्टं भोक्तुम् । प्रतिदातुमित्यर्थः । तोयोत्सर्गद्रुततरगतिः (मेघ० १६) । तोयोत्सर्गः = वारिभोचनम् । वातमूत्रपुरीषशुक्रोत्सर्गः (सुश्रुत० १।६८।१२) । उत्सर्गस्त्यागः । श्रीलक्षणोत्सर्गविनीतवेषाः (कु० ७।४५) । उत्सर्गः = अवभोचनम् अवरोपणम् । वृषोत्सर्गः (पा० गृ० ३।६) । अप्रतिबद्धसंचाराय वृषभभोचनम् । अन्नस्य सुवहन् राजन्नुत्सर्गान्पर्वतोपमान् (भा० आश्व० ८५।३८) । उत्सर्गं राशयः । यद् गहितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुष्यन्ति... (मनु० ११।१६३) ॥ उत्सर्गस्त्यागः । आत्मानानुपयोग इत्यर्थः । असिद्धवचनाभाव (पा० ६।४।२२) । अत्र वृत्तिः—असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षण-भावाद्यंमादेश-लक्षणप्रतिषेधार्थम् इति । उत्सृज्यते निवर्त्यते प्रादेशेन इत्युत्सर्गः स्थानीति पदमञ्जरी । अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः (कु० २।२७) । अपवादैरिवोत्सर्गं व्यावर्तयितुमीश्वरः (रघु० १५।७) । उत्सर्गः सामान्यशास्त्रम् । मित्रमुत्सर्गं (मनु० १२।१२१) । उत्सर्गः पाश्चिन्द्रियम् । उत्सर्गं तु प्रधानत्वात् (मी० सू० ३।७।१६) । उत्सर्गः परिक्रय इति शबरस्वामी । पुष्ये तु च्छन्दसां कुर्याद् बहिस्तसर्जनं द्विजः (मनु० ४।६६) । गृहानुसारेण च्छन्दोध्ययनविराम-विधिं कुर्यात् ।

—सृप् (सृप्त् गतौ) । अधरोऽधर उत्तरेभ्यो गूढः पृथिव्या मोत्सृपत् (अथर्व० ६।१३४।२) । मोत्सृपत् ऊर्ध्वं मा गमत् । तं तु दृष्ट्वा यथासङ्गमुत्सर्पति यथासुखम् (भा० वन० ७५।६) । उत्सर्पति उन्नमति दीर्घं मयति । नोत्सर्पेत न शुष्येत सरिद्धिरिव सागरः (भा० पु० ११।८।६) । उत्सर्पेत = वर्धेत । मायाभिरुत्तिसृप्सत् इन्द्रं द्यामारुक्षतः (अथर्व० २०।२६।४) । उत्तिसृप्सत् उत्सर्पणमिच्छत इत्यर्थः । उत्तिसृप्सन्ति ये दिवम् (भा० पु० ८।११।५) । दिवमतिक्रम्य मुक्तिं सप्तुं गन्तुमिच्छन्तीत्यर्थः । किमुत्सृप्यापाः (शं० ब्रा० ११।५।३।४) । उत्सृप्य = अपसृप्य । अपसृप्य । अपसर्पिणी न तेषां वै न चैवोत्सर्पिणी द्विज (वि० पु० २।४।१३) । उत्सर्पिणी वृद्धिसती उत्कर्षवती । उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना । महती खलु महतां व्यपाश्वरणा याचना भवतीत्याह । न हि महान्तः क्षुब्धार्थं याचन्ते इत्यभिप्रायः ।

—स्तम्भ (स्तम्भु सौत्रो रोधनार्थं धारणार्थं वा) । स्तम्भोत्तम्भित-तीर्थवारिकलशाः (वेणी० ६) । उत्तम्भिता घृताः । प्राणेन ह्रीं सर्वमुत्तम्भम् (बृ० उ० १।३।२३) । उत्तम्भम् विधृतम् ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां
मस्तां शर्धं उग्रम् । महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात्
(ऋ० १०।१०।३।६) ॥ उदस्थात् उदक्रमीत्, उत्थितोऽभूत् । आ पर्जन्यस्य
वृष्ट्योदस्थामा मृता वयम् (अथर्व० ३।३।१।११) । उत्थिता उल्लाघा अभू-
न्नेत्यर्थः । उद्वहन् मुदमुदस्थित कृतौ (शिशु० १।४।१७) । उदस्थितेत्युत्पूर्वस्य
तिष्ठतेर्लुङि रूपम् । उत्थित उद्युक्तोऽभूदित्यर्थः । मुक्तावुत्तिष्ठते जनः (कि०
१।१।१३) । उत्तिष्ठते उद्युङ्क्ते । यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते अथैते (यवाः)
भोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति (श० ब्रा०) । उत्तिष्ठन्ति वर्धन्ते । यत्र वसन्तर्तौ ।
अनशनादुत्तिष्ठति । अनशनं समापयतीत्यर्थः । अस्माद् ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति
(पा० १।३।२४ वृत्तौ) । उत्तिष्ठति उत्पद्यते । सोमस्योत्तिष्ठमानस्य पीणं मास्यां
बलि हरेत् (भा० अनु० १३।४।४) । उदयमानस्य चन्द्रस्येत्यर्थः । शुनं नो अस्तु
चरितमुत्थितं च (अथर्व० ३।१।५।४) । उत्थितमुत्पन्नं लाभयुक्तं धनम् ।
क्षमावन्तश्च धीराश्च धर्मकार्येषु चोत्थिताः (भा० अनु० २३।८८) ।
उत्थिता उद्युक्ताः । निरीक्ष्य चानुत्थितां सेनां तां च गङ्गां शिवोदकाम्
(रा० २।८३।२२) । अनुत्थितां गमनेऽनुद्योगाम् । त्रिभिर्वर्षैः सदोत्थाय
कृष्णद्वैपायनो मुनिः । महाभारतमाख्यानं कृतवानिदमद्भुतम् (भा० आदि०
६।२।५२) ॥ उत्थाय उद्यम्य । स्वाध्यायोत्थं योनिमन्तं प्रशान्तम् (य० धर्मशा०
५।३०) । स्वाध्याये वेदानुवचने उत्तिष्ठत उद्युङ्क्त इति स्वाध्यायोत्थः ।
मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः (शा० २।५) । उत्थानमुद्योगः ।
सुश्रुते (२।७।१।१७) उत्थानं विरेचनमाह । पुण्याहे दीक्षा क्रयः प्रसव उत्थानम्
(का० श्री० ७।१।२५) । उत्थानं समाप्तिः । प्रक्रमोत्थाने विरोधे (का०
श्री० ७।१।२६) । उपतोऽर्थः । पूर्वोत्थायी चरमं चोपशायी (भा० आदि०
६।१२) ।

—स्ना (ष्णा शौचे) । आर्द्रः प्रथस्नुर्भुवनस्य गोपाः शृत उत्स्नाति
जनिता मतीनाम् (तै० ब्रा० ३।७।५।३) । उत्स्नाति जलावुत्तरति, निगच्छति ।
त उत्स्नाय रयिमभिप्र तस्थुः (ऋ० २।१।५।५) । उक्तोऽर्थः ।

—स्मि (ष्मिङ् ईषद्धसने) । उत्स्मयन्तस्तदा पार्थमिदं वचनमब्रुवन् (भा०
वन० २४।४।१३) । स्मितं कुर्वन्त इत्यर्थः । उच्छब्दः स्मितस्य प्राकट्यमाह ।
परां च प्रीतिमगमदुत्स्मयंश्च पिनाकधृक् (भा० शां० २।८३।५०) । उक्तोऽर्थः ।
उत्स्मयन्प्रणतः प्राह कुन्तीं वैकृन्तो वृषः (भा०) । उत्स्मयन् उत्पन्नविस्मयः ।
आदाय शुक्लाम्बरमाल्यदाम जगाम कुन्तीं सुतमुत्स्मयन्ती (भा० १।८८।२७) ।

(उत्तमपतिलाभाद्) । अत्यन्तं गर्वं कुर्वन्ती । लोकान्स मां व्यसृजदुत्स्मयन्तीं तदन्ते (भा० पु० १.१६।३३) । उत्स्मयन्तीम्=अभिमानिनीम् । उत्स्मयो विस्मयः स्मयो गर्वः ।

—हन् (हन हिंसागत्योः) । इयती ह वा इयमग्रे पृथिव्यास प्रादेशमात्री... ताम् एमूष इति वराह उज्जघान (श० ब्रा० १४।१।२।१२) । उज्जघान उद्धृतवान् । उच्चखान । मा त्वा (शकुन्तिम्) श्येन उद्धधीन्मा सुपर्णः (ऋ० २।४२।२) । उद्धन्ति । यदेवास्या अमेध्यम् । तदपहन्ति (तै० ब्रा० १।१।३) । भूमेरुध्वं भागं खनित्रादिना खनतीत्युक्तं भवति । यावत्पेव निवप्यन्त्या-त्तावदुद्धन्यात् (श० ब्रा० १३।८।१।०) । उक्तोऽर्थः । अधिदेवनं काष्ठा-दिनोद्धन्ति । उच्चैर्हन्तीत्यर्थः । उद्ध ऊर्मिः शम्या हन्तु (अथर्व० १४।२।१६) । उद्धन्तु - उत्कीलयतु । तेषामेतान् दक्षिणान्ग्रहानुज्जघ्नुः (श० ब्रा० ४।२।४।१६) । उज्जघ्नुः पातयामासुः, अशयामासुः । उद्धते वा अवोक्षितेऽग्नि-मादधति (श० ब्रा० ६।४।४।१८) । उद्धते उत्थित उन्नते प्रवेशे । बभूव तिमिरं घोरमुद्धतं रोमहर्षणम् (रा० ३।२३।८) । उद्धतं सान्द्रम् प्रबद्धम् । लाङ्गूलमुद्धतं घुन्वन् (भट्टि० ६।७) । उद्धतमुदस्तमुदञ्चितम् । प्रात्मुद्धतैरपि रजोभिरलङ्घनीयाः (शा० १।८) । उद्धतैस्तथापितैः । अनु-गन्तुमशक्तास्त्वां मूलैरुद्धतवेगिनः (रा० २।४५।३०) । उद्धतवेगिनः=अत्यन्तं हतवेगाः । यथाग्निरुद्धतशिवः कक्षं दहति सानिलः (वि० पु० ६।७।७४) । उद्धतशिख उत्थिताचिः, उर्ध्वचिः । तेन चोद्धतहस्तेन तात मा मेति वारितः (वृ० श्लो० सं० ७।५४) । उद्धतहस्तेन=उन्नमितकरेण । सभाया मध्येऽधि-देवनमुद्धत्यावोक्ष्याक्षान् निवपेत् (आप० ध० २।२५।१२) । लघुडादिना ऽऽहृत्येत्याह । न प्राची वेदिरुद्धत्या (आप० श्रौ० ८।४।१३।५) । उद्धत्या उद्धननीया उत्खननीया । उद्धातः प्रणवो यासाम् (कु० २।१२) । उद्धातः प्रारम्भ उपक्रमः । आकुमारकथोद्धातं शालिगोप्यो जगुर्गशः (रघु० ४।२०) । उक्तोऽर्थः । अनुद्धातमुखं रथमुपस्थापय । अनुद्धातस्तिमितगतिः (रथः) (शा०) । यथावनुद्धातमुखेन सोऽध्वना (शिशु० १२।२) । उद्धातः प्रतिघातः । एतावद्भिः श्वासप्रश्वासाः प्रथम उद्धातः (यो० सू० २।५० सूत्र-भाष्ये) । उद्धातो नासिकया इवसनम् । आशाप्रतिबद्धचित्तः पिशितलोभतया गोमायुस्तज्जिघृक्षुः सम्पीडितोद्धातात् सद्यः पञ्चत्वमगमत् (तन्त्रा० १।३) । उद्धातः क्षतम् । केनाप्युद्धातेन काञ्चनमालां वीणायोग्यां कुर्वन्तीं प्रेक्ष्य शिक्षितु-कामामीत् (प्रतिज्ञा० २) । यत्र काष्ठं काष्ठं निधाय तक्ष्यते स उद्धनः (पा०

३।३।८० वृत्तो) । वेदिस्तु संमार्जनखननोद्धननादिसंस्कारविशेषः परिष्कृता भूमिः (कुतूहल० १।३।५) । अन्धानामुद्धतिर्येयं सा हस्यायैव जायते (यो० वा० ५।८२।२०) । उद्धतिरौद्धत्यं वैयात्यम् उच्छृङ्खलता ।

—हा (ओहाङ् गतो) । तासामास्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपिप्पलाः (वा० सं० ११।३८) । उज्जिहताम् उद्गच्छन्तु । अपां वा आस्थानादुज्जिहत् ओषधयः सुपिप्पलाः (श० ब्रा० ६।४।३।२) । उक्तोऽर्थः । आविर्भूतानुरागाः क्षणमुद्यगिरेर्दुज्जिहामस्य भानोः (मुद्रा० ४।२२) । उज्जिहानस्य उदयमानस्य आक्रममाणस्य । शिरसा यूपमुज्जिहीते (का० श्री० १४।५।१०) । सीमित्र-रक्षिभूवमुज्जिहानः (भट्टि० ३।४७) । अत्राप्योहाङ् सकर्मकः । ऊर्ध्वं नयने उत्क्षिपन्तित्यर्थः ।

—हृ (हृम् हरणे) । यथोद्धरति निर्वाता कक्षं धान्यं च रक्षति (मनु० ७।११०) । उद्धरति उन्मूलयति उद्धर्तयति प्राद्वहति । एष तेऽज शिरः कायाद् उद्धरामि सुदुर्मते (भा० ब्रौण० १५६।६) । उद्धराणि अषहराणि । वृषरूपं समास्थाय उज्जह्णहार महारथम् (भा० कर्ण० ३।४।१०।१) । उवञ्चया-भास, उन्नमयाभासैत्यर्थः । आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत् (याज्ञ० २।२८) । उद्धरेद् भावयेत् साधयेत् । अभियुक्तः पृष्ठः । प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्वोभिरिति पञ्चानां तृतीयामुद्धरेत् (आश्व० श्री० ६।१०) । उद्धरेत् = त्यजेत् । तेऽज्जुवन् । अग्नयः स्विष्टकृतोऽश्वस्य वयमुद्धारमुद्धरामहे...ते लोहित-मुदहरन्त (श० ब्रा० १३।३।४।२) । मागविशेषमाददीमहि, ते लोहितं शोणितमाववत । स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् (मनु० ४।५८) । ऊर्ध्वं कुर्यात् । वासलो वहिष्कुर्यादित्यर्थः । शल्यं निष्वातमुदहारयतामुरस्तः (रघु० ६।७८) । गुर्वर्धं दारुमुज्जिहीषम् (व० धर्मशा० १४।१३) । उद्घृतासि वराहेण कृष्णेन शतवाहुना (तै० ब्रा० १०।१।८) । उद्धृता = उन्नीता, उदञ्चिता । उद्धृते दक्षिणे पाणानुपवीत्युच्यते द्विजः (मनु० २।६३) । वस्त्रा-त्सूत्राद्वा वहिष्कृत इत्याह । तत्रोद्धृतममन्त्रेभ्यः (पा० ४।२।१४) । अत्र वृत्तिः— शाराव उद्धृत ओदनः शारावः । भुपतोच्छिष्टमुद्घृतमुच्यते यस्थोत्पन्नरणलिति प्रसिद्धिः । भुक्त्वा चोच्छिष्टमुद्घृतम् इति शाश्वतः । पञ्च पिण्डान-नुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु (याज्ञ० १।१५६) । अनुद्घृत्य = अवस्वा, अन्वुच्य अन्विष्य । विषमस्थं हि राजानं शत्रवः परिपन्थिनः । वहवोप्येकमुद्धृतुं यतन्ते पूर्वतापिताः (भा० शां० १३८।५) ॥ उद्घृतुं भुन्मूलमित्युम् । सैषा कामदुर्वी-

वेन्द्रस्योद्धारः (श० ब्रा० ४।२।३।६) । उद्धारस्तत्कृते पूर्ववत्पुतो भागः ।
 अपोद्धार इति यावत् । राजश्च दद्युर्दधारम् (मनु० ७।६७) । उद्ध्ययत्
 द्युद्धारः । जितधनादुत्कृष्टधनं सुवर्णरजतकुप्यादीति कुल्लूकः । सोऽस्योद्धारो
 यथा श्रेष्ठस्योद्धारः (श० ब्रा० ३।६।४।६) । उद्धारो विशिष्टोऽंशः । स महान्
 भूत्वा देवता अन्नवीद् उद्धारं स उद्धरत (तै० सं०) । सर्वेभ्यो भागेभ्यो य
 उद्ध्ययते श्रेष्ठाय दातुं सोऽधिकोऽंश उद्धारो नामेति भट्ट-भास्करः । यत्ना-
 भावे तूत्कर्षो भवति नोद्धारः (आश्व० गृ० १।४।७ इत्यत्रानाविलायां
 हरदत्तः) । स्याद्व्यं पर्युदञ्चनम् । उद्धार इत्यमरः । आवापोद्धाराम्भ्याम्
 (सा० द० १०) । उद्धार उद्वापः । शल्योद्धरणम् (सुश्रुत० १।१।४।३) ।
 कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेत्त्यतमुत्तमम् (मनु० ६।२५।२) । चौरसाहसिकादि-
 निराकरण इत्यर्थः । सुश्रुते (१।१७।१।२।१) परिधानीयावरोपणेषुद्धरण-
 शब्दप्रयोगः । स बन्धुर्यो विपन्नानामापदुद्धरणक्षमः (हित०) । उद्धारणं परि-
 त्राणम् । जग्धस्य मोहाद्वि विशुद्धिमन्धसो जुगुप्सितस्योद्धरणं प्रचक्षते (भा०
 पु० ४।४।१८) । उद्धारणं वसनम्, छर्दनम् । का० श्री० (१।३।२६) इत्यत्र
 गार्हपत्यादग्नेराहवनीयस्य प्रणयनमुद्धारणमुक्तम् ।

—हृष (हृष तुष्टौ, हृषु अलीके) । उद्धर्पन्तां मघवन् वाजिनानि (अथर्व०
 २।१६।६) । उत्कृष्टहर्षयुक्तानि स्मुरित्याह । उद्धर्षय मघवन्नायुधानि (वा० सं०
 १७।४२) । उद्गतहर्षान्नो योधान्कुर्वित्यर्थः । योधानुद्धर्षयामास (भा० शां०
 ६।१२) । समुत्साहयामास । इत्यन्नवीदृषीकेशः पार्थमुद्धर्षयन् गिरा (भा० उ०
 ५।३०) । समुत्साहयन्नित्यर्थः । शीतेनोद्धृषितस्य माषशिमिवच्चिन्तारणवे
 मज्जतः (राज० ३।१८१) । उद्धृषितस्य रोमाञ्चितस्य । अनर्थक
 उच्छब्दः, कुक्केवलेनापि हृषितशब्देन हृष्टलोमा कण्टकितगात्र उच्यते । हृषित
 इति हृषु अलीक इत्यस्य निष्ठायामिति रूपम् । निदर्शनान्युपायाश्च बहू-
 न्नुद्धर्षणानि च (भा० उ० १३।३२) । उत्साहजनकानि वाक्यानि । कृत-
 मुद्धर्षणं पूर्वं मया वः सीदतां नृपाः (भा० आश्रम० १७।१) । उद्धर्षणम्
 उत्साहवर्धनम् । हितमुद्धर्षणं चैव उवाच प्रथितं वचः (रा०) । उक्तोऽर्थः ।
 अमर्षजनितोद्धर्षाश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत् (रा० ६।५२।६) । उद्धर्ष उत्कृष्टो
 हर्षः । आपुर्यत वलोद्धर्षैर्वायुवेगैरिवाणवः (रा० ६।७।३५) । उद्धर्ष
 उव्रेकः ।

—हृष् (हृष् गतौ च्छान्दसः) । अथ यदुच्च हृष्यति नि च हृष्यति
 तदस्य (अग्नेः) मंत्रादखणं रूपम् (ऐ० ब्रा० ३।४) । उद्धृष्यति उदगच्छति ।
 निहृष्यति नीचगच्छति । अत्र भट्टभास्करः—यस्मादयमग्निर्दाहारभ्ये

दाह्यसंयोगादुद् धृष्यति ऊर्ध्वज्वालो भवति । अथ भस्मीकृतदाह्यो निहृष्यति निभूतज्वालो भवति । ज्वलतोन्नेरोन्नत्यमुद्धर्षः । ज्वालाशान्त्या नीचत्वं निहर्ष इति सायणः ।

—ह्वे (ह्वेन् स्पर्धायां शब्दे च) । उदह्वमायुरायुषे क्रत्वे दक्षाय जीवसे (अथर्व० १८।२।२३) । उदह्वम् उच्चैः स्वरेणाह्वयामि ।

उदव (उद् + अव)

—सो (षो अन्तकर्मणि) । आहिताग्निश्चेदुपतपेत् प्राच्यामुदीच्याम-पराजितायां वा दिश्युदवस्येत् (आश्व० गृ० ४।१।१) । उदवस्येत् = निष्क्रम्य वसेत् । ततश्चतुर्षु मासेष्वाषाढ्यां श्रावण्यां वोदवसाय वरुणप्रधासैर्यजेत् (आप० श्री० ८।५।१) । अष्ट्युषितपूर्वाद् देशान्निर्गतेत्यर्थः । उदवसाय शालीन आदधीतानुदवसाय यायावरः (आप० श्री० ५।१।३।२२) । उदवसाय विप्रोष्य । उदवसानं देशान्तरगमनमिति धूर्तस्वामी । जानीषे रेभिलस्योदवसितम् (मृच्छ० ४) । उदवसितं गेहम् । सांशयिकी व्युत्पत्तिः । स्यतेर्वा सिनोलेर्वा व्युत्पाद्यताम्, अर्थसंगतिस्तु सममस्फुटा भवति ।

उदाङ् (उद् + आङ्)

—ङ (इण् गतौ) । वाचाऽऽहूताः पशव उदायन्ति । वाचाऽऽसिद्धा आवर्तन्ते (काठक० ३।४।१२) । उदायन्ति उत्थाय यन्ति । आसिद्धाः प्रतिषिद्धाः । उदेहि मृत्योर्गम्भीरात्कृष्णाच्चित्तमसस्परि (अथर्व० ५।३०।११) । उदेहि निष्क्रम्यायाहीत्याह । स (राजा) ह प्रातः सभाग उदेयाय (छां० उ० ५।३।६) (गीतमम्) । प्रत्युज्जगामेत्याह । सभागः सभायां स्थितः । उदागां जीव उषसो विभातीः (अथर्व० १४।२।४४) । विभातीरुषसः प्रति गृहान्निर्-क्रामम् ।

—कृ (डुकृन् करणे) । उदुस्त्रा आकवि हि तिस्र आवः (ऋ० १०।६७।४) । (बृहस्पतिः) । उस्त्रा उदाकः उदाकार्षीत् उदाजीत्, उदकालयत् । ता (गाः) होदाचकार (श० ब्रा० १।४।६।१।३) । उक्तोऽर्थः । या रोहिणी सा वार्त्रघ्नी, यामिदं राजा सङ्ग्रामं जित्वोदाकुरुते (श० ब्रा० ३।३।१।१४) । वसे कुरुते । तासां विलिप्यं (= विलिप्तीम्) भीमामुदाकुरुत नारदः (अथर्व० १२।४।४१) । उदाकुरुत स्वस्मै पृथक् चकार, वरयामासेत्यर्थः । ज्येनो वतिकामुदाकुरुते (पा० १।३।३२ वृत्तावुदाहरणम्) । अधिकुरुते प्रसहते भर्त्सयते ।

—ख्या (ख्या प्रकथने) । दश वीर्याण्युदाख्यायाह (श० ब्रा० ३।३।३।४) ।
सस्वरं गणयित्वेत्याह ।

—चक्ष् (चक्षिङ् व्यक्तायां चाचि) । यदध्वर्युरेव गोवीर्याण्युदाचक्षे (श्र०
ब्रा० ३।३।३।४) । उच्चैर्ब्रवीतीत्यर्थः ।

—चर् (चर गतिभक्षणयोः) । सहस्रशृङ्गो वृषभो यः समुद्रादुदाचरत्
(ऋ० ७।५।५।७) । उदाचरत्, उदञ्चत्, उवतिष्ठत्, निरगच्छत्, प्राप्तवत् ।
गुरोर्वाचारेण्वकर्ता स्वैरिक्माणि (आप० घ० १।१।३।१५) । येषु प्रवेशेषु
गुरुवाचरति पौनःपुन्येन चरति विहरति तेषु । उदाचारेषु चास्यैतानि न
कुर्यात्कारयेद्वा (आप० घ० १।८।३) । दृष्टिगोचरेषु प्रवेशेभ्येत्यर्थः । गुरु-
संश्लेषे गुरुसन्देशो वेति तात्पर्यम् ।

—दा (दुदाब् दाने) । उदात्तदन्तानां कुञ्जराणाम् (रा० २।१००।१०) ।
उदात्ता उन्नताः । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरष्णिन्नुदादाय पृथिवीं जीववानुम्
(वा० सं० १।२८) । उदादाय उत्क्षिप्य उद्गृह्य । एतस्य लोकस्योदात्तये (गो०
ब्रा० पू० २।२४) । उदात्तय उद्ग्रहणाय ।

—द्गु (द्गु गतौ) । प्राङ्मुदाव्रवति (श० ब्रा० १२।४।४।७) । उद्गृह्य उद्-
गृह्याग्ने सरतीत्यर्थः ।

—धा (डुधाब् धारणपोषणयोः) । एतस्योत्तरोऽयं उदाहिततरो भवति
(श० ब्रा० ७।५।१।३८) । उदाहिततर उन्नततरः ।

—नी (णीम् प्रापणे) । अश्वं निकृत्वोदानयति (श० ब्रा० १३।४।२।१) ।
उदानयति निष्क्रमयति । स्नपितान् (अश्वान्) वोदानीतान् (श० ब्रा०
५।१।४।५) । तानुन्नेतोदानयेत् (अवभृथात्) (लाट्या० श्रौ० ४।४।१३) ।
नेष्टुः पत्नीमुदानय (तै० सं० ६।५।८।५, श० ब्रा० ३।८।२।१) ।
अर्थिनां प्राचीमुदानयति (भा० श्रौ० ७।१३।१०) । पूर्वा दिक्षमगति
प्रणयतीत्यर्थः । ततः प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयति (आप० श्रौ०
७।६।१८।१) । स्वायंतनाद् वेदिसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । यज्ञोपवीतिनमप
आचमय्य देवयजनमुदानयति (बौ० गृ० २।५।७।८) । विनेष्ये वा प्रियान्प्राणान्
उदानेष्येऽथवा यवाः (भट्टि० ८।२१) । आहरिष्यामीत्याह । उन्नमयिष्या-
मीत्यक्षरार्थः ।

—अन्त्र् (अन्नि गुप्तपरिभाषणे) । व्युपतोदव्युपजापव्यभिहासोदा-
अन्त्राणानि गुरोर्वर्जयेत् (आप० घ० १।२।८।१५) । उदाअन्त्रणमुच्चैः सम्बोधनं
यथा बधिरस्य क्रियते ।

—यस् (यम उपरमे) । सूर्यस्त्वा मृत्योरुदायच्छतु रश्मिभिः (अथर्व० ५।
३०।१५) । उदायच्छतु=उद्वहतु उद्वगमयतु । उदायस्त कृपादुदकम् (पा०

१।२।१५ वृत्तो प्रत्युदाहरणम्) । उदधुतवानित्यर्थः । उदायंस्त पादम् इति च तत्रैव । अपकृष्टवानित्यर्थ इति पदमञ्जरी । उदायतेति च सूत्रोदाहरणम् । गन्धनं सूचनम् परेण प्रच्छाद्यमानस्यावच्छस्याविष्करणम् । अनेकार्थत्वाद् धातूनां यमिस्तत्र वर्तते । उदाडो तदर्थस्य द्योतकौ ।

—या (या प्रापणे) । सभामुदायाति (कौ० सू० १७।२३) । उच्चलति, उत्थाय यातीत्यर्थः ।

—यु (यु मिश्रणामिश्रणयोः) । मेक्षणो नः प्रदक्षिणमुदायोति (कौ० सू० २।११) । ऊर्ध्वमीषन्मिश्रयतीत्याह । पृथङ् मेक्षणाम्यां प्रदक्षिणमुदायुवन् (गो० गृ० ४।१।४) । उक्तोऽर्थः ।

—रुह् (रुह बीजजन्मनि) । पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमारुहम् (वा० सं० १७।६७, अथर्व० १८।१।६१) । उच्छब्दो नार्थोऽन्तरं करोति । आरुक्षन्तित्ये-
वार्यः ।

—बह् (बह प्रापणे) । ततो मां कश्मलाविष्टं सूतस्तूणमुदावहत् (भा० उ० १८०।१५) । उदावहत् = निरवहत् । आजानेया बलिनः साधु दान्ता महाबलाः शूरमुदावहन्ति (भा० वन० २७०।१०) । उदावहन्ति अपवाहयन्ति । यन्तुः प्रेष्यकरा राजनराजपुत्रमुदावहन् (भा० द्रोण० २३।२७) । नाकुलि शतानीकं शालपुष्पनिभा हयाः । आदित्यतरुणप्रस्थाः श्लाघनीयमुदावहन् (भा० द्रोण० २१।३०) ॥ दत्तास्तुम्बुरुणा दिव्याः शिखण्डिनमुदावहन् (भा० द्रोण० २३।२०) । उक्तोऽर्थः । भगिनीं वासुदेवस्य सुभद्रां भद्रभाषिणीं भार्या-
मुदावहत् (भा० आदि० ६५।७८) । उपायच्छत, पर्यणयतेत्यर्थः । नकुलस्तु चैद्यां करेणुमतीं नाम भार्यामुदावहत् (भा० आदि० ६५।७६) । उक्तोऽर्थः । अत्रार्थ उभयोद्वाडोः प्रयोगो चिरलः, केवलस्योवस्तु बहुलः । एष व्यवहारः । गृहेषु द्व्यष्टसाहस्रं स्त्रिय एक उदावहत् (भा० पु० १०।७।१२) । उक्तोऽर्थः ।

—वृत् (वृत् वर्तने) । उदिता गान्धर्वमावीवृताम (अथर्व० १४।२।३६) । उदावीवृताम निरगमयाम वहिरकुर्म । स्रोतांस्युदावर्तयति पुरीषं चातिवर्तयेत् (सुश्रुत० २।५।६।६) । उदावर्तयति श्लेष्मादि त्याजयति । उदावर्त इति मलमूत्रवायुनिःसरणरोगकरो रोगविशेषो भवति । उदावर्तेति स्त्रियां कृच्छ्रिणी फेनिला रजोमुक्तिः स्त्रीणाम् ।

—शंस (आडः शंसि इच्छायाम्) । यद्वै सवासा अरण्यं नोदाशंसते निधाय वै तद्वासोऽस्तिमुच्यते । (श० ब्रा० ५।२।३।५) । अरण्यं न कामयत इत्याह । उच्छब्दो नार्थे विशेषं करोति । व्रतचर्या वा नोदाशंसीत (आप० श्री० ६।१।

४।७६) । न शक्यामि कर्तुमित्युदीक्ष्य नाशंसीत नेच्छेदित्यर्थ इति वदन्तः ।

—सृ (सृ गतौ) । उत्प्रतिभ्यामाङि सतैरुपसंख्यानम् (पा० ३।२।७८) सूत्रे काशिकायाम् उदासारिण्यः प्रत्यासारिण्य इत्युदाहरणे ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । द्वारपालेष्युदास्थित इति वक्ष्यन्ती । उदास्थितः प्रतीहार इति स्वामिनाऽमरोद्घाटने समुद्धृतो वृगंकोषः । भग्न-प्रव्रज्याव्रतो यतिरप्युदास्थित उच्यते । आह च कौटिल्यः—प्रव्रज्याप्रत्यवसितः प्रजाशोचयुक्त उदास्थितः (कौ० भ० १।११।७) । कृत्स्नं चाष्टविधं कर्मत्यादि (७।१५४) मानवं शास्त्रं व्याचक्षाणः कुल्लूक आह—प्रव्रज्यारूढपतित उदास्थित इति । इत्यम्भूतः परिभाषकपूर्वश्चारकमणि नियुज्यत इत्यन्यदेतत् ।

—हृ (हृन् हरणे) । त्वां कामिनो मदनवृत्तिमुदाहरन्ति (विक्रम० ४।११) । मदनवृत्तीति नाम्ना व्यपदिशन्तीत्यर्थः । उदाजहार द्रुपदात्मजा गिरः (कि० १।२७) । उदाजहार व्याजहार उच्चारयामास उदीरयामास । भोजनवेलातिक्रमे चिकित्सका दोषमुदाहरन्ति (माल० २) । उदाहरन्ति प्रवदन्ति । त्वमुदाह्रियस्व कथमन्यथा जनैः (शिशु० १५।२६) । उदाह्रियस्व व्यपदिश्येयाः । संभावनायां लोट् । वैष्णवं यूपमासाद्य वाग्भिरग्निमुदाहर (रा० १।६२।१६) । उदाहर स्तुहि (स्तुवीहि) । यदेव मित्रं गुरुभारमावहेत् तदेव सुस्निग्धमुदाहरेद् बुधः (भा० शां० १२०।५५) ॥ उदाहरेत् प्रशंसेत् । यत्ते प्रथमं राजन्मन्वन्तरमुदाहृतम् (हरि० १।७।११) । उदाहृतमुपवर्णितम् । तत्तेऽनुपूर्व्या वक्ष्यामि भीष्मेणोदाहृतं यथा (हरि० १।१६।८) । उदाहृतमाख्यातम् । उपोद्धात उदाहार इत्यमरः । समूलघातमघ्नन्तः परान्नोद्यन्ति मानिनः । प्रध्वंसितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रविः (शिशु० २।३३) ॥ उदाहरणं निवर्शनं दृष्टान्तः । प्रध्वंसितमन्धतमसं येन स रविः । जयोदाहरणं बाह्वोर्गापयामास किन्नरान् (रघु० ४।७८) । गीतविशेषो जयशब्दोपक्रमः स्तुतिपरो जयोदाहरणम् । अथाङ्गिरसमग्रगण्यमुदाहरणवस्तुषु (कु० ६।६५) । कथाप्रसङ्गेष्वित्यर्थः । ललितार्थबन्धं पत्रे निवेशितमुदाहरणं प्रियायाः (विक्रम० २।४६) । उदाहरणं दोषप्रख्यापनम्, उपन्यासः ।

उन्नि (उद् + नि)

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयोः) । इत्युक्त्वंकेन हस्तेन यतन्त्युन्निदधेऽम्बरम् (भा० पु० १०।३०।२०) । उन्निबधे नन्नययामास उच्चिक्षेप ।

उत्प्र (उद् + प्र)

—अस् (अमु क्षेपे) । सोत्प्रासं सोल्लुण्ठम् । उत्प्रास्यतेऽन्यः सामर्थः क्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्तिरिति स्वामी । उत्प्रासनं तूपहासो योऽसाधो साधुमानिनि (सा० द० ६।२०१) ।

—ईक्ष् (ईक्ष दर्शने) । भगवति किमुत्प्रेक्षसे कुतस्त्योऽयमिति (उत्तर० ४।६) । उत्प्रेक्षसे तर्कयसे । उत्प्रेक्षामो वयं तावन्मतिमन्तं विभीषणम् । सर्वार्थेषु पराभूता गुरुं शिष्यगणा इव (रा० ५।८५।८) ॥ तद्वचनश्रवणार्थं तत्प्रत्युच्चक्षुषो विलोकयाम इत्युक्तं भवति । तदुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य गतांस्तांश्च दिवसान् । न जाने को हेतुर्दलति शतघा यन्न हृदयम् (अमर० ३८) ॥ उत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य = अनुसन्धायानुसन्धाय, ध्यायं ध्यायम् ।

—हस् (हमे हसने) । उत्प्रहसित इव भवनेनानेन स्वर्गः (अवि० ३) । उत्प्रहसित उच्चहंसितः ।

उद्बि (उद् + बि)

—ईक्ष् (ईक्ष दर्शने) । भवदुद्दीक्षणाच्चैव पाण्डुना पृथिवीक्षिता । .. सुपरिपालिताः (वयम्) (भा० आश्रम० १०।२०) ॥ उद्दीक्षणमवेक्षा । उद्दीक्ष्यो-
द्दीक्ष्य नयनैरन्मृताविलेक्षणाः (रा० ३।५२।४१) । नयनैर्भयादिव विलक्षणै-
रिति पाठान्तरम् । उद्दीक्ष्य ऊर्ध्वं वीक्ष्य । न चास्ति शक्तिस्त्रैलोक्ये कस्यचित्
पुरुषोत्तम । पतिव्रतामिमां साध्वीं तवाद्दीक्षितुमप्युत (भा० अनु० २।८१) ॥
उद्दीक्षितुम् उद्दीक्षितुम् । नाथो विना ।

अभि

—अञ्ज् (अञ्ज गतिके परायोः) । यत् सम्यञ्चा मिथुनावभ्यजाव (ऋ० १।१७।१३) । अभ्यजाव संगच्छावहे, सङ्गतौ संयुतौ संयुक्तौ सम्पृप्तौ स्यात् ।

—अञ्ज् (अञ्ज् व्यधितअक्षरणकान्तिगतिषु) । अञ्जते व्यञ्जते
समञ्जते क्रतुं रिहन्ति मधुना म्यञ्जते (अथर्व० १८।३।१८) । अभ्यञ्जते
नद्यतीतेन आधुर्योपेतेनाभ्यपतशरीरं कुर्वन्तीत्यर्थः । नद्यतीतेनाभ्यञ्जन्ति ।
(ऐ० ब्रा० १।३); अभ्यञ्जन्ति सक्षयन्ति, अनुलिम्पन्ति । अञ्जानो अजरैरभि

(ऋ० २।८।४) । उक्तोऽर्थः । भारस्योद्धनार्थं च रथाक्षोऽभ्यज्यते यथा (सौन्दर० १४।१२) । अभ्यज्यते उपस्निह्यते । अक्तोऽभ्यक्तो वेष्टित्युपवेष्टिती (आप० घ० १।८।२) । अक्तोऽञ्जनेनाक्षणोरभ्यक्तस्तैलेन । वेष्टिती वेष्टित-
शिराः । कटिप्रदेशो द्वितीयेन वाससा वेष्टितो यस्य स उपवेष्टिती ।

—अत् (अत सातत्यगमने) । अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवति (नि० ४।५।
१) । अभ्यतितः पर्यटितः, अभ्यागतः ।

—अम् (अम गत्यादियु, अम रोगे) । अग्ने त्वमस्मद् युयोध्यमीवा
अनग्नित्रा अभ्यमन्त कृष्टीः (ऋ० १।१८।३) । अभ्यमन्ति रुजन्ति उपताप-
यन्ति, उपरीडयन्ति, आक्रामन्तीति वा । किं शूरपत्ति नस्त्वमभ्यमीपि वृषाक-
पिम् (ऋ० १०।८६।८) । अभ्यमीवि विप्रकतोषि, कदर्थयसि वेगेनाभियासीति
वा ।

—अर्च (अर्च पूजायाम्) । इम उ त्वा पुरुषाक प्रयज्यो जरितारो
अभ्यर्चन्त्यर्कैः (ऋ० ६।२१।१०) । अभ्यर्चन्ति पूजयन्ति । अभिनर्त्यन्तरं
करोति ।

—अर्ह (अर्ह पूजायाम्) । परशुरामो माल्यवन्तमभ्यर्हयति (महावीर०
२) । अर्हयतीत्येवार्थः । नार्थोऽस्मिना । अभ्यर्हितं पूर्वं निपतति (वा०) ।

—अव (अव रक्षणादिषु) । सोमो मीढ्वां अभि नो ज्योतिषावीत्
(ऋ० ६।६७।३६) । अभ्यावीत् अतीतृपत्, प्रत्यग्रानकरोत्, प्रत्याश्वस्तान-
चारीत् ।

—अश् (अश् व्याप्तौ) । विश्वा इत् स्पृधो अभ्यसनवाव (ऋ० १।१७।६।
३) । अभिभवेत्यर्थः । तदस्य प्रियमभि पाथो अश्याम् (ऋ० १।१५।५) ।
अभ्यश्याम् प्राप्नुयाम्) । अभ्याशो ह यदस्मै स कामः समृध्येत यत्कामः
स्तुवीत (छां० उ० १।३।१२) । अभ्याश आशा ।

—अस् (अस भुवि) । विश्वा जातान्यभ्यस्मि मत्ना (ऋ० ८।१००।१४) ।
अभ्यस्मि = अभिभवामि । कृष्टीर्यो विश्वा अभ्यस्त्येक इत् (ऋ० ८।२४।१६) ।
अभ्यस्ति अभिभवति । ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमाः सधस्थं विश्वे अभि सन्ति
देवाः (ऋ० ७।३६।४) । अभिभवन्तीति स्कन्दः । अभितिष्ठन्तीति दुर्गः ।
त्वया वीरेण वीरवोऽभि प्याम पृतन्यतः (ऋ० ६।३५।३) । इन्द्रेण मन्युना
वयमभि प्याम पृतन्यतः (अथर्व० ७।६७।१) । उक्तोऽर्थः । यदत्र ममाभियात्
(पा० १।४।६१ सूत्रवृत्तौ) । यदत्र माम्प्रति स्यात्, योत्र मे भागः स्यादित्यर्थः ।

लक्षणाद्यर्थविरहात्कर्मप्रवचनीयत्वाप्राप्तेरुपसर्गत्वावस्थितेरुपसर्गप्रादुर्भ्यामस्ति-
र्यञ्परः (पा० ८।३।८७) इति षत्वम् । पृणन्नापिरपृणन्तमभि ण्यात्
(ऋ० १०।११७।७) । अतिघायीत, विशेषयेत्, अतिक्रामेत् । अभ्यहं विषवाः
पृतना यथासानि (अथर्व० ६।६७।१) । अभ्यसानि=अभिभवानि । अपो येन
सुक्षितये तरेमाऽघ स्वमोको अभि वः स्याम (ऋ० ७।५६।२४) । अभिष्याम
प्राप्नुयामेत्यर्थः ।

—अस् (असु क्षेपे) । धन्यो वन्यमतङ्गजः परिचयप्रागल्भ्यमभ्यस्यति
(मालती० ६।३२) । अभ्यस्यति शीलयति । इयन्ति वर्षाणि तथा सहोग्रमभ्य-
स्यतीव व्रतमासिधारम् (रघु० १३।६७) । शीलयति, आसेवते । शरभुष्टीरा-
दीप्ताः प्रतिदिशमभ्यस्यति (कौ० सू० ३३।१३-१४) । अभ्यस्यति अभितः
प्रक्षिपति । नान्यो राजानमभ्यस्येदराजन्यः कथं चन (भा० शां० ६६।७) ।
अभिमुखं शस्त्रं क्षिपेदित्यर्थः । वेदमेव सदाभ्यस्येत् (मनु० २।१६६) ।
वेदाध्यायं शीलयेत्, स्वाध्यायमधीयोतेत्यर्थः । मृगकुलं रोमन्धमभ्यस्यतु
(शा० २।६) । कामं रोमन्धं वर्तयत्वित्यर्थः । काममभ्यस वा मा वा, न
त्वां योत्स्ये कथंचन (भा० भीष्म० १०।८।४३) । प्रक्षिपेत्यर्थः । शरानिति
शेषः । शीघ्रमभ्यस्यतो बाणान् सन्दधानस्य चानिशम् । नान्तरं दृष्ट्वा
किञ्चित्क्रीन्तेयस्य यशस्विनः (भा० आदि० १३।८।४१) ॥ उक्तोऽर्थः ।
अभ्यस्यमाने शक्यस्त्रे (भा० शल्य० ४६।७०) । प्रास्यमान इत्यर्थः ।
इहोदाहृतिष्वभिः क्वचिदामिमुख्ये वर्तते क्वचिवाभीक्ष्ण्ये इति यथा-
योगमूह्यम् । कुकर्मजामिवाम्यस्यन्भविष्यन्तीमधोगतिम् (कथा० २४।६४) ।
अभ्यस्यन्भूयो भूयः संस्मरन् । अभ्यसन् सिद्धिकायं हि विष्णुं दृष्ट्वा हि
तस्थिवान् (हरि० १।२६।१३) । जपन् विष्णुं ध्यायन्वेति नीलकण्ठः । अदान्
मृदुमादं वमुषितयुक्त्या युक्तं तदीया जनतासु जिह्वा । लोला स्वयं स्वैर्यगुणं तु
सम्यानभ्यासयन्ती कुतुकाय किं नः (जै० कु० १।४३) ॥ अभ्यासयन्ती असकृत्
ग्राहयन्ती । बहुभिस्तेन चाम्यस्तस्तं विव्याध ततोधिकैः (भा० द्रोण० १४।२६)
अभ्यस्तो विद्धः । अभ्यस्तो बहुभिर्वाणैः (भा० द्रोण० १४७।२०) ।
असकृन्निहत इत्यर्थः । त्वयाभ्यस्तः पुनः पुनः (भा० द्रोण० १५।१२०) ।
अभ्यस्त आर्वातितः, गुणितः । कोप इति शेषः । अयुतं नियुतं प्रयुतं
तत्तदभ्यस्तम् (नि० ३।१०।१) । उक्तोऽर्थः । अनभ्यस्तरथचर्या वयम्
(उत्तर० ५) । अनभ्यस्ताऽशीलिता । सहस्रकृत्वस्त्यभ्यस्य बहिरेतत् त्रिकं
द्विजः (मनु० २।७६) । सहस्रावृत्तिं जपित्वा, सहस्रवारषावर्त्येत्यर्थः । सकृदे-
वानतं शेकू रथमभ्यसितुं परे (भा० वि० ५५।२०) । अभ्यसितुं परिचेतुं

वेदितुम् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते (गीता० १७।१५) । अभ्यसनमभ्यास आवृत्तिः पुनः पुनः करणम् । विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि (रघु० १।८८) । वेदाभ्यासजडः कथं नु... । निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः (विक्रम० १।८) ॥ उक्तोऽर्थः । एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याता (ब्र० सू० १।४।२८) । इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयतीति तत्र शङ्करः । तद्यथाभ्यासमभिधीयताम् (उत्तर० १) । यथाभ्यासं यथाशीलम् । वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥

—आप् (आप्लृ व्याप्तौ) । स त्वां कुरुकुलश्रेष्ठ किञ्चिदर्थमभीप्सति (भा० आश्रम० १।१४) । किञ्चित्कार्यं कर्तुं ममितः प्राप्तुमिच्छतीत्यर्थः ।

—इ (इण् गतौ) ।...तत्र चाभ्यागात् कोप्यपूर्वो द्विजः पुरि (कथा० ३३।१३३) । अभ्यागात् आगन्तुक इत्यागात् । सूर्यो देवीमुखसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् (ऋ० १।११५।२) । अभ्येति = अव्यवहितमन्वग् गच्छति । निरन्तरमनुसरति । वृषेव पत्नीरभ्येति रोक्वत् (ऋ० १।१४०।६) । अभ्येति वेगेनोपधावति । रेकणस्वत्यभि या वाममेति (ऋ० १०।६३।१६) । अपान्यदेत्यभ्यन्यदेति (ऋ० १।१२३।७) । अभ्येति अभिवर्तते, उपैति । तामोक्षार्थश्चर्मभिः पश्चात्प्राञ्चो विभजमाना अभीयुः (श० ब्रा० १।२।५।२) । प्रेह्य भीहि धृष्णुहि न ते वज्रो नि यंसते (ऋ० १।८०।३) । अभीहि संनिवेहि उपेहि । अभीहि मन्यो तवसस्तवीयान् (अथर्व० ४।३२।३) । अभिमुखं गच्छेत्याह । अस्मान्तुमभ्येति परिग्लानो बुभुक्षया (भट्टि० ७।८४) । उपसर्पति, उपैति, उपक्रामतीत्यनर्थान्तरम् । यो अन्येद्युश्मयद्युरभ्येति (अथर्व० १।२५।४) । अभ्येति = आयाति । रामोऽभ्येति पुरीं लङ्कामस्माकमुपरोधकः (रा० ६।६।१६) । लङ्कामुपरोत्स्यामीत्यभिवर्तत इत्याह । प्राज्ञस्य मूर्खस्य च कार्ययोगे समत्वमभ्येति तनुनं बुद्धिः (अवि० ५।५) । अभ्येति प्राप्नोति । देहो वा जीवतोऽभ्येति जीवो वाभ्येति देहतः (भा० शां० २८।५१) । अभ्येति = उत्पद्यते, जायते, आविर्भवति । वनं पदार्थः केन हेतुना (भट्टि० ५।६७) । अभ्यः = अभ्यागाः । उपायाः । लङि रूपम् । शुनं कीनाशा अभि यन्तु बाहैः (ऋ० ४।५७।८) । सीरमादाय क्षेत्राण्यभिलक्ष्य यन्तु बलीवर्देर्हालिका इत्यर्थः । देहान् यथेष्टमभ्येति हित्वेमां मानुषीं तनुम् (भा० आश्व० १६।३१) । अभ्येति सङ्क्रामति, प्राप्नोति । सतीव योषित्प्रकृतिः सुनिश्चला पुमांसमभ्येति

भवान्तरेष्वपि (शिशु० १।७२) । उक्तोऽर्थः । पावके विनिवृत्ते तु नीलो राजाऽभ्यगात् तदा (भा० सभा० २१।५८) । अभ्यगात् उपागमत् । प्राधिक्ष-
दित्यर्थः । गन्धर्वराजोऽप्सरसमभ्यगादुर्वशीं वराम् (भा० वन० ४५।४) ।
उपासर्पदित्यर्थः । स हाहं यशसां यशः इवेतं... लिन्दु माऽभिगाम् (छां० उ०
८।१४।१) । लिन्दु स्त्रीव्यञ्जनं गर्भवासं मा प्रापम्, तत्र मा प्रविक्षमित्याह ।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान् (मनु० २।८२) । अभ्येति आसिमुत्थेन
गच्छति । मारुतं पुरुहूतं च गुरुं पावकमेव च । चतुरो व्रतिनोऽभ्येति ब्राह्मं
तेजोऽवकीर्णिनः (मनु० ११।१२१) ॥ अभ्येति सङ्क्रामति । नाविविदिषु-
मभ्येति सम्पत् (भट्टि० ७।६६) । उपैतीत्यर्थः । पूर्वं त्वामुपयास्यामि ततो
भ्येष्यामि तं पतिम् (कथा० ८४।२५) । निगदव्याख्यातम् । रयादभीयाय
परान् रुषा वृत्र इवामरान् (शि० भा० १३।११८) । अभीयाय=अग्निदुद्राव,
प्रार्थयाम्बुचक्रे । तामुश्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्येत् (ऐ० ब्रा० ३।३३) ।
अभिगतवान्, मिथुनधर्मं प्राप्तवान् । रोहितं सूताम् । भू प्राप्तौ । लोहितं
लोहितत्वं प्राप्तम् । ऋतुवर्ती जातामित्यर्थः । यशसा वा एषोऽभ्येति य
आत्विज्येन (ऐ० ब्रा० ६।३४) । युक्तो भवतीत्यर्थः । अष्टमेन्दे चतुर्वेदी
द्वादशे सर्वशास्त्रवित् । षोडशे कृतवान्भाष्यं द्वाविंशे मुनिरभ्यगात् ॥
शङ्करोद्देश्यकोक्तिः । अभ्यगात् समाधिस्थोऽभूदित्यर्थः । प्राणान्मुञ्चोचेत्युक्तं
भवति । सप्त मर्यादाः कवयस्ततक्षुस्तासामेकामिदभ्यङ्गुरोगात् (ऋ० १०।५।
६) । अभिगात् अभिगच्छति अतिक्रामति । विष्वा अभीती रपसो युयोधि
(ऋ० २।३३।३) । अभीतयो भियानानि, आक्रमणानि । याः सेना अभीत्वरीः
(वा० सं० ११।७७) । अभीत्वरीः=अभियायिन्यः ।

—इष् (इष् इच्छायाम्) । निधि निधिपा अभ्येनमिच्छात् (अथर्व० १२।
३।४२) । निधि वरयेत्, वनुयात्, याचेत, कामयेत ।

—इष् (इष् अभीक्ष्ण्ये) । सरस्वती त्वा भगवन्नभीष्णात् (तै० ब्रा०
१।४।२।१) । मिषज्यत्वित्यर्थः । अडभावद्वन्द्वसः ।

—ईक्ष् (ईक्ष दक्षणे) । सोमिमेवा भीक्षमाणो व्रतमुपैति (श० ब्रा० १।
१।१२) । अग्नौ दक्षं पातयन्नित्यर्थः ।

—उक्ष् (उक्ष सेचने) । यदिष्ट-रूपरसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्षितं च
तच्छुचि । सामान्येन जलेन धौतमभ्युक्षितमिति औतपदार्थनिर्णयः ।
प्रोक्षिताऽभ्युक्षिताः सौम्याः (भा० अनु० ६८।३४) । प्रोक्षणाभ्युक्षणाबोक्षणा-
नीत्यं विविञ्चन्ति कोविदाः—उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं परिकीर्तितम् ।

न्यञ्चताम्पुत्राणं प्रोक्तं तिरश्चावोत्राणं स्मृतम् ॥ संचारमभ्युक्ष्य (का० श्री० ३।४।१) । अभ्युक्ष्य = अभिषिच्य = अभिवृष्य । शिरसि शकुन्तलामभ्युक्ष्य (शा० ४) ।

—उच्च (उच्च समवाये) । अभि वा एष एतानुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः प्रमीयन्ते (तै० सं० २।२।२।५) । अभ्युच्यति अभिमुख्येन समवेति । एषोग्निस्तान्त्रहिविषयं करोति सोत्सुकं मार्गतीति संस्कृतशार्मण्यकोषः ।

—उन्द् (उन्दी क्लेदने) । तस्मादसाविमां वृष्ट्याभ्युनक्ति (ऐ० ब्रा० २।१) । क्लेदयति आर्द्रो करोतीत्यर्थः ।

—ऊर्णु (ऊर्णुञ् प्राच्छादने) । अभ्यूर्णोति यन्नग्नं मिषक्ति विश्वं यत् तुरम् (ऋ० ८।७।१२) । अभ्यूर्णोति अस्मिन् प्राच्छादयति । प्रावृणोति । माता पुत्रं यथा सिचाम्येन भूम ऊर्णुहि (अथर्व० १८।२।५०) । जायापतिमिव वाससाम्येन भूम ऊर्णुहि (अथर्व० १८।२।५१) । उक्तोऽर्थः ।

—ऊह् (ऊह् वितर्कं) । तस्माद्यदेव किञ्चानूचानोऽभ्यूहत्याषं तद् भवति (नि० १३।१२) । अभ्यूहति तर्कयति मीमांसित्वा विजानाति । अथाङ्गारैरभ्यूहति (कपालानि) (श० ब्रा० १।२।१।१३) । प्राच्छादयति, उपदधाति । आस्तृणाति । पुरीषेणाभ्यूहति (तै० सं० ५।२।३।७) । उक्तोऽर्थः । अदेवो यदभ्योहिष्ट देवान् (ऋ० ६।१।७।८) । अभ्योहिष्ट पर्यवास्थित, परिपन्थभूत्, देवान् प्रत्युपशयस्थोऽस्थात् । उत्तरं सूत्रमभ्युह्य स्वयमेव मयोदितम् (कथा० ७।११) । अभ्युह्य स्वबुद्ध्योन्नीय ।

—ऋ (ऋ गतिप्रापणयोः) । अभि कृष्णेन रजसा द्यामूर्णोति (ऋ० १।३।१६) । अभ्यूर्णोति = आसादयति । सवितेति शेषः ।

—ऋष् (ऋषी गतो) । अभि त्वा सिन्धो शिशुमिन्न मातरो वाश्चा अर्षन्ति पयसेव धेनवः (ऋ० १०।७।५।४) । अभ्यर्षन्ति = अभ्यृषन्ति = अभि त्वरन्ते, वेगेनाभिमुखं यान्ति । अभी नो अर्ष दिव्या वसूनि (ऋ० १।६।७।५।१) । अभ्यर्ष इत आवह । अभ्यर्ष महानां देवानां वीतिमन्धसा (ऋ० १।१।४) । वीतिं यज्ञमागच्छेत्याह । अभ्यर्षं गुह्यं चारु नाम (ऋ० १।६।६।१६) ।

—कम् (कमु कान्तो) । न च कामसम्पदमभिकामयते (कि० १८।२३) । अभि तामयते कामयते प्रार्थयते । अभिर्धात्वर्थं न विशिनष्टि । दासी-कन्या-सहस्रेण शमिष्ठामभिकामये (भा० आदि० ८०।१६) । अभिकामयेऽमिलषामि ।

—कम्प (कपि चलने) । सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकम्पयति (का० श्रौ० ७।८।१५) । अभिकम्पयति विचालयति प्रलोभयति, गर्धयति ।

—काङ्क्ष् (काक्षि वाछि इच्छायाम्) । नात्यर्थमभिकाङ्क्षामि मृगयां सरयूवने (रा० २।४६।१५) । अभिकाङ्क्षामि काङ्क्षामि इच्छामि ।

—काश् (काश् दीप्तौ) । तथा नस्तन्वा शन्तमयाभि चाकशीहि (वा० सं० १६।२) । अभिवाकशीहि = उज्ज्वासय = विभाषय । धृतस्य धारा अभि चाकशीमि (ऋ० ४।५।८।५) । अभिचाकशीमि सम्पद्यामि प्रेक्षे ।

—कुष् (कुष निष्कर्षे) । न दालकर्णनासालोतोदशनवितरण्यभिकुष्णीयात् (सुश्रुत० १।१४५।२) । अभितो निष्कर्षेदित्यर्थः ।

—कृ (डुकृष् करणे) । गर्भमेवैतत्सन्तमभिजुहोति गर्भं सन्तमभिकरोति (श० ब्रा० २।३।१।४) । अभिकरोति उपकरोति, अनुगुणमाचरति । यथाभिचक्र देवास्तथाऽप कृणुता पुनः (अथर्व० ३।६।१) । अभिचक्र = संविदधधुः, उपचक्रधुः । निः सप्तमी कुरुक्षेत्रे निवेशमभिचक्रतुः (भा० आदि० २१०।२७) । अभिचक्रतुः = निर्ममतुः ।

—कृष् (कृष विलेखने) । अथ सर्वे रणं मुक्त्वा प्रयाताः खचरा दिवम् । अस्मानेवाभिकर्षन्तो दीनान्मुदितमानसाः (भा० वन० २४८।११) ॥ अभिकर्षन्तो दमयन्तो न्यग्भावयन्तः ।

—कृ (कृ विलोपे) । ततस्ते बहुभिर्योगैः कैवर्ता मत्स्यकाङ्क्षिणः । गङ्गायमुनयोर्वारि जालैरभ्यकिरस्तदा (भा० अनु० ५०।१५) ॥ अभ्यकिरन् = आकिरन्, तत्र वारिणि जालानि विस्तारितवन्त इत्यर्थः । अभ्यकीयन्त शोकेन भूय एव महीपतिः (रा० २।१४।५६) । शोकाप्लुतः शोकेन परीतो भूदित्यर्थः ।

—कृप् (कृप् सामर्थ्ये) । वासन्तिकावृत्तू अभिकल्पमानाः (वा० सं १३।२५) । अभिकल्पमानास्तद्योग्याः सम्पद्यमानाः । अभिजिताभिकल्पता (श० ब्रा० १२।३।१।४) ।

—क्रन् (क्रदि आह्वाने रोदने च) । अभि क्रन्दति हरितेभिरासभिः (ऋ० १०।६४।२) । अभिक्रन्दति = अभितः क्रन्दति शब्दायते । अभि क्रन्द प्र त्रासय (अथर्व० ५।२१।४) । अभिक्रन्द शब्दायस्व वाश्यस्व रोहहि । अभिक्रन्दन्नुपभो वासितामिव (अथर्व० ५।२०।२) । स्त्रीगवीमभिगजंनित्याह ।

—क्रम् (क्रमु पादविलोपे) । अभि क्रुनः क्रमते दक्षिणावृतः (ऋ० १।१४४।१) । क्रुचोऽभिक्रमते = ता अभि वर्तन्ते, ता अभिमुखं याति । स्पृधो

अदेवीरभि च क्रमाम बिश प्रादेवीरभ्यश्नवाम (ऋ० ६।४६।१५) । अभिक्रमाम अभिभवाम । ते सरांसि गिरीन्सर्वान्संकटानि वनानि च । दरीदुर्गाश्च शैलाश्च कृत्स्नांस्तानभिचक्रमुः (रा० ४।४७।३) ॥ अभिचक्रमुः पर्यदुः । यो हिंसार्थ-मभिक्रान्तं हन्ति (आप० ध० १।२६।७) । अभिक्रान्तम् अभिपतितम् । अभि-क्रान्तापक्रान्तानि (सामानि) भवन्ति (पञ्चवि० ५।८।३) । अभिक्रान्तमारोहः । अपक्रान्तमवरोहः । अभिक्रामं सायं जुहोत्यवक्रामं प्रातः (आप० धी० ६।३।१०।५) । अभिक्रम्याभिक्रम्याहवनीयस्य समीपम् । तमभिक्रम्य सर्वेष्ट्य वयं चार्थमहे वसु (भा० वन० ६।८।२०) । अभिक्रम्य=उपेत्य । नेहाभिक्रमना-शोस्ति प्रत्यवायो न विद्यते (गीता० २।४०) । अभिक्रम उपक्रमः, प्रारब्धं कर्म । अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः (अमरः) । आरोहणम-भिक्रम इति वैजयन्ती । द्वाम्यामभिक्रम्य (ऋ० प्रा० १०।२) । प्रारभ्येत्यर्थः । अभिक्रमणं वचनाददृष्टेन (गी० ध०) । अभिक्रमणमुपसर्पणम् ।

—क्री (डुकीञ् द्रव्यविनिमये) । एकं वा एष क्रीयमाणोऽभिक्रीयते छन्द-सामेव राज्याय (श० ब्रा० ३।३।२।६) । किञ्चित् प्रयोजनमुद्दिश्य क्रयणम-भिक्रयणम् ।

—क्रुञ् (क्रुञ् आह्वाने रोदने च) । तं भूतान्यम्यक्रोशन् ब्रह्महन्ति (तै० सं० २।५।१।२) । अम्यक्रोशन् सनिन्दमाह्वयन् सक्रोधं समबोधयन् । ततो वालिनमुद्यम्य सुग्रीवः शिविकां तदा । आरोपयदभिक्रोशन्नङ्गदेन सह प्रभुः (रा० ४।२५।२८) ॥ अभिक्रोशन् विलपन् परिदेवयमानः । आरोपयत विक्रो-शन्नङ्गदेन सहैव स्थिति पाठान्तरम् ।

—क्षम् (अमूष् सहने) । ऽभि नु मा दूषभ चक्षमीथाः (ऋ० २।३३।७) । दयस्व मामनुगृहाण मां वेत्याह । यूयं नः पुत्रा अदितेरदब्धा अभि क्षमष्वं युज्याय देवाः (ऋ० २।२।८।३) । सानुग्रहा भवतेत्यर्थः । अभि नो वीरो अवंति क्षमेत (ऋ० २।३३।१) । उक्तचर एवार्थः ।

—क्षर (क्षर संवलने) । ये ते पवित्रमूर्मयोऽभिक्षरन्ति धारया (ऋ० ६।१।५) । अभिक्षरन्ति=अभिलवन्ति=अभिलष्यन्ते । शिवा अभि क्षरन्तु त्वापो दिव्याः पयस्वतीः (अथर्व० ८।२।१४) । सिन्धुर्न निम्नमभि वाज्यक्षाः (ऋ० ६।६७।४५) । अक्षा इति क्षरतेरीडमावे लुङि रूपम् । मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं मनो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति (श० ब्रा० १।४।६।१०।१५) । उदितपूर्वं एवार्थः ।

—क्षिप् (क्षिप प्रेरणे) । महेन्द्रो मन्द्रगर्जाभिरभिक्षिपति गर्जतः (यो० वा० ६ (२)।११।१६) । तर्जयन्ने भर्त्सयत इत्यर्थः । रथीव कशयादृषां अभिक्षिपन् (ऋ० ५।८३।३) । प्रणिक्षिपन् प्रसभं प्राजन्नित्यर्थः । अभिक्षिपन्तमैक्षिष्ठ रात्रेण पर्वतत्रियम् (भट्टि० ८।५१) । अभिक्षिपन्तमतिशयानम् । चतुष्पथ-गदायुद्धे (भा० आदि० ६।८।१२) । अत्र भारतभावदीपे नीलकण्ठ आह—
चत्वारः प्रक्षेप-विक्षेप-परिक्षेपाभिक्षेपाख्याः पन्थानोऽस्य । अभिक्षेपोऽप्रेण ताडनम् इति ।

—खन् (खनु अवधारणे) । यो हीहाभिखनेदप त्वाऽभिविन्देत् (श० ब्रा० ११।१।६।१६) । अभिखनेत् = उत्खनेत् । उदोऽर्खेऽभिः ।

—ख्या (ख्या प्रकथने) । कदा मृळीकं सुमना अभिख्यम् (ऋ० ७।८६।२) । अभिख्यम् = पश्येयम् । चक्षिङ् ख्याम् (चक्षिङ् आदेशः) । ख्या च वेदे बहुलं वजंने वर्तते । दीर्घं यदाजिमम्यख्यदर्यः (ऋ० ४।२४।८) । अभि ख्यः पूषन्पूतनासु नस्त्वम् (ऋ० ३।४८।१६) । अनुग्रहबुद्ध्या पश्य । अवेक्षस्व नः । अस्मासु प्रतिजागृहीति वा । अभि प्रयांसि सुधितानि हि ख्यः (ऋ० ६।१५।१५) । नमः पितृभ्यो अभि ये नो अख्यन् (तै० सं० ३।२।८।३) । अभिख्या नो मघवन्नाघमानान् (ऋ० १०।११२।१०) । अभिख्या भासा बृहता शुशुक्वनिः (ऋ० ८।२३।५) । इह सर्वत्र निर्विशेषो-
ऽनन्तरोदीरित एवार्थः । अभिख्याता मडिता सोम्यानाम् (ऋ० ४।१७।१७) । अभिख्याताऽवेक्षकः प्रेक्षकः । तृजन्तमेतत् । पुण्यमेतदभिख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत (भा० अनु० ६६।१६) । अभिख्यातं प्रख्यातं प्रतीतं विदिनम् । स्वयमुपहतः, विप्रकृतः पापकर्मभिख्यातः ..चेति भीतवर्गः (कौ० ब्रा० १।१४।३) । अभिशस्त इत्यर्थः । काप्यभिख्या तयोरासीद् व्रजतोः शुद्धवेषयोः (रघु० १।४६) । अभिख्या शोभा । कानि वाऽस्य पुण्यभाञ्जि भजन्त्यभिख्या-मक्षराणि (हर्ष० प्रथम उच्छ्वाससे) । मिथ्याऽभियोगोऽभिख्यानम् इति वैजयन्ती । असरोपि मिथ्याभियोगोऽभिख्यानमिति पठति । कलहकण्टक इत्यभिख्यापिताख्यः (दशकु० पृ० १३६) । अभिख्यापिता प्रसिद्धि गमिता ।

—गम् (गम्लु गती) । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् (मुण्डको० १।२।१२) । अभिगच्छेत् उपेयात्, प्रतिपद्येत, उपपद्येत । तां शीघ्रमभिगच्छ त्व-मभिगम्यां तपस्विनीम् (रा० २।११७।१६) । तास् (अनसूयाम्) अभिगच्छ उपेहि । आ देवो दूतो अजिरश्चिकित्वान् त्वद् देवापे अभि माभिगच्छत् (ऋ० १०।६८।२) । मामभ्यगच्छन् मामुपेत्, मामभ्यवर्तन्त । त्यक्त्वा जातिजनम्...। अनुरागादने रामं दिष्ट्या त्वमभिगच्छसि (रा० ३।२।२१) । अभिगच्छसि

अनुसरसि । ततस्त्वां ब्राह्मणः...अभ्यगच्छत्कोसलायामुपगर्गनिवेशने (भा० वन० ७६।२८) ॥ अविन्दत् समगच्छत् । अमेणान्द्वान् कीलालं कीनाशश्चाभिगच्छतः (प्रथ० ४।११।१०) । अभिगच्छतः = प्रधिगच्छतः = अर्जयतः । (मनसा) उशिजो जग्मुरभि तानि वेदसा (ऋ० ३।६०।१) । अधिजग्मुरवजग्मुरजानन् । यद्वै हृदयेनाभिगच्छति तज्जिह्वया वदति (तै० सं० ६।३।१०।४) । अभिगच्छति सञ्चेति, अनुभवति । अभ्यागच्छः पति यत्वं भजगानम् (भा०) । मिथुनोभावं प्राप्नोस्वित्याह । आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः (मनु० २।१६६) । अभिगच्छन् अभिमुखं गच्छन् । मया पूर्वं बहुशोऽभिगतो हि सः (रा० ४।५६।११) । अभिगतः प्रपन्न उपहृष्टः । पूर्वं चाभिगतं सन्तो भजन्ते पूर्वसारिणः (भा० उ० ७।१४) । अभिगतमभिमुखं प्राप्तम् । पूर्वसारिणः पूर्वाचारानुकारिणः । आशावतेऽभिगताय सद्यः (बुद्ध० २।४०) । अभिगताय = अभ्यागताय = अभ्युपेताय । नावमन्येदभिगतं न प्रणुद्यात्कथं चन (भा० अनु० ६३।१३) । उपतोऽर्थः । अस्मानभिगतश्चासि वयं च त्वामुपस्थिताः (भा० शां० ३५।८।६) । उपतपूर्वं एवार्थः । सर्वदाऽभिगतः सद्भिः (रा० १।१।१५) । अभिगतः पर्युपासितः । नो ह्यनभिगतं मनसा वाग्वदति (श० ब्रा० ४।६।७।१६) । अनभिगतमविषयीकृतमविज्ञातम् । अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिबार्णवः (रघु० १।१६) । अभिगम्यः सुखमुपगम्यः । स्पृह्यो रुच्य इति तृपचारात् । अभिगमनीयाश्च गुणाः सर्वस्य (हर्ष०) । इहोक्तपूर्वं ओषवारिक एवार्थः । विषवृक्षो नियोगी च यदेवाश्रित्य वर्धते । चित्रं करोति तस्यैव स्थानस्थानभिगम्यताम् (राज० ८।६१) ॥ अनभिगम्यताऽनुपेयता, उपगमानर्हता । तथा प्यनभिगमनीयो लोकस्य (मृच्छ० ४) । मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः (मनु० १।१) । अभिगम्य = अभिमुखं गन्वा । अभिगम्य हताशो हि निवृत्तो दहते कुलम् (भा० उ० १।५।८) । उपतोऽर्थः । अभिगम्य तु विप्रोष्य (गौ० ध० १।६।२) । अनस्तमितमादित्यमभिगन्तुं समुत्सहे (रा० ४।६७।१५) । प्रत्युत्पन्नमुत्पत्त्यर्थः । अभिगन्तव्यं ब्रह्मा कर्ता क्षत्रियः (श० ब्रा० ४।१।४।१) । अभिगन्ताः प्रतिपत्ता = बोद्धा । अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह (याज्ञ० २।२०।५) । अभिगन्तास्मि = प्रकर्तास्मि = परामर्शास्मि । प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः (याज्ञ० २।२६।१) । अभिगमः प्रक्रमं पारवार्यम् । वधूसंयानं वा तदभिगमनोपस्थितमिदम् (मृच्छ० ६।४) । अभिगमनम् उपगमनम् । योजनं गच्छति (पा० ५।१।७४) इत्यत्र ततोऽभिगमनमर्हतीति च क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् इति धार्तिकम् । योजनशतिक आचार्य इत्युदाहरणम् । शतयोजनादभिगमनमर्हतीत्यर्थः । आदरप्रयुक्तमभिमुखं गमन-अभिगमनम् ।

—गजं (गजं शब्दे) । शार्दूलाविव चान्योन्यसामिवाथेऽभ्यगजंताम् (भा० द्रोण० १३३।३०) । अभ्यगजंताम् आह्वयेताम्, आहूतिपूर्वमवाहयेताम् । उदनवंताम् ।

—गाह् (गाहू विलोडने) । अभि गोत्राणि सहसा गाहमानः (ऋ० १०। १०३।७) । अभिगाहमानो विलोडयमानः, सुदूरमन्तः प्रविशन्तित्यर्थः ।

—गुप् (गुप् रक्षणे) । तेन नः सर्वतोऽभिगोपाय (श० ब्रा० २।३।४।४०) । अभिगोपाय गोपाय रक्ष । अनर्थकोऽभिः । तदर्थस्य सर्वत इत्यनेनोक्तत्वात् । लङ्कायामभिगुप्तायां सागरेण समन्ततः (रा० ४।५८।२६) । स्वचरित्राभिगुप्ता (रा० ५।५१।१७) । उक्तोऽर्थः ।

—गुर् (गुरी उद्यमने) । अभी नो अग्न उक्थमिज्जुगुर्याः (ऋ० १।१४०। १३) । अभिजुगुर्याः = अभिनन्दे = अनुमन्येथाः = सहर्षं प्रतीच्छेः । इष्टं वीत-मभिगूर्तं वषट्कृतं तं देवासः प्रतिगृणन्त्यश्वम् (ऋ० १।१६२।१५) । अभि-गूर्तं प्रशस्तमभिनन्दितम् । उतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु (ऋ० १।१६२।१२) । अभिगूर्तिः स्तुतिः ।

—गृ (गृ शब्दे) । पूर्वमेवोदितमुत्तरेणाभिगृणाति (तै० सं० ५।१।४। १९) । अभिगृणाति = अनुववति । अभि यं (सर्वं) देव्यदिति गृणाति (ऋ० ७।३८।४) । अभिगृणाति स्तवोति, जुषते वा । अभि यज्ञं गृणीहि नः (ऋ० १।१५।३) । अभिगृणीहि = अभिरोचय = अभिनन्द = जुषस्व । तां त्वा विश्वे अभिगृणन्तु देवाः (वा० सं० १।४।४) । उक्तोऽर्थः । विश्वावसुरभि-तन्नो गृणान्तु (ऋ० १०।१३९।५) । एहि स्तोमां अभि स्वराऽभि गृणीह्या रुव (ऋ० १।१०।४) । इमां वाचमभि विश्वे गृणन्तः (वा० सं० २।१८) । स्तुवन्त इत्यर्थः । अन्तर्वेद्यभिगरो बहिवेद्यपगरः (वारह श्री० ३।२।५।३३) । अभि-नग्धता प्रशंसता ऋत्विजाऽऽह्वानमभिगरः ।

—गं (कं गं शब्दे) । अभि सोमरे गिरा । गाय गा इव चकृषत (ऋ० ८।२०।१९) । अभिगाय कीर्तय । प्राणांस्त्वं भूमानमभिगायतात् (छा० उ० १।५।४) । उक्तोऽर्थः । इन्द्रगाथाभिर्वे देवा असुरानभिगायाथैनानत्यायन् (ऐ० ब्रा० ६।३२) । अभिगाय गीतैर्विमुग्धान्कृत्वा । योद्धुमामिमुख्येन प्राप्येति तु सायणः । तन्नमवान् गाड् गतौ इत्यस्य त्यपि रूपं पश्यति । तदपि शक्यग्रहम् । धातुस्तु विरलप्रयोगः । अपघ्नन्नेषि पवमान शत्रून् प्रियां न जारो अभिगीत इन्दुः (ऋ० ९।६६।२३) । अभिगीतः प्रशस्तः । भृङ्गराजाभिगीतानि (वनानि) (रा० ६।१५।११) । मधुरं गुञ्जारवैरनुनादितानीत्याह ।

—ग्रह् (ग्रह उपादाने) । अभिजग्राह सोमित्रिविनद्योभी पतत्रिभिः (भा० वन० २८७।२२) । अभिजग्राह प्रतिजग्राह प्रत्युज्जगाम । अभिहारो ऽभिग्रहणमित्यमरः । अभियोगः, अब्स्कन्व आस्कन्व इत्यर्थः ।

—घ्रा (गन्धोपादाने) । अभिजिघ्रन्ती भुवनस्य नाभिम (ऋ० १।१८५। ५) । अभिजिघ्रन्ती लालयन्ती स्फालयन्ती । तस्मादसाविमां वृष्ट्याम्युत्त्य-भिजिघ्रति (ऐ० ब्रा० १।७) । अभिजिघ्रति चुम्बति । अभिघ्राणमुपभोगः । भूगतं हविर्द्यौरुपभुङ्क्त इत्यर्थ इति षड्गुरुशिष्यः । अभिघ्राणं मौमरसादान-मिति भट्टभास्करादयः । लोके प्रायेणोपाङ्गपूर्वस्य जिघ्रतेः प्रयोगः । वत्सं जातं गौरभिजिघ्रति (तै० सं० ६।४।१।१४) । उक्तोऽर्थः ।

—चक्ष् (चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि, छन्वसि वर्गने प्रायेण) । इति ब्रूवाणं विदुरम् मुनिरभ्यचष्ट (भा० पु० ३।१३।५) । अभ्यचष्ट अभ्यभाषत । यत्काय-मभिचक्षते (भा० पु० ३।१२।५२) । अभिचक्षतेऽभिदधते । यो मा पाकेन मनसा चरन्तमभिचष्टे अनूतेभिर्वचोभिः (ऋ० ७।१०।४।८) । अभि-चष्टेऽभिज्ञपति, पक्षं दधति । मित्रः कृष्ठीरनिमिषाऽभि चष्टे (ऋ० ३।५।१) । अभिचष्टेऽमितः पश्यति । अभि यो विश्वा भुवनानि चष्टे (ऋ० ७।६।१) । उक्तोऽर्थः । कदा चिकित्वो अभि चक्षसे नः (ऋ० ५।३।६) । अनुग्रह-बुद्ध्या कवणाकटाक्षेण द्रक्ष्यसीत्याह । ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन्मभि चष्टे सूर्यो अयं एवान् (ऋ० ६।५।१२) । अभि ब्रह्मणि चक्षाथे ऋषीणाम् (ऋ० ७।७०।५) । उक्तोऽर्थः । अथापि यत्र च्छिद्र इवादित्यो दृश्यते रथनाभिरिवाभि-ख्यायेत (ऐ० ब्रा० ३।२।४) । अभिख्यायेत प्रतीयेत । वेदाहं तस्य भेषजं चीपुद्गरभिचक्षणम् (अथर्व० ६।१२७।२) । अभिचक्षणं वशीकरणमन्त्रमभि-चारमन्त्रं वा ।

—चर् (चर गतिभक्षणयोः) । यथैवाहं नाभिचरे कदाचित्पतीन् (भा० वि० १६।६) । व्यभिचरामीत्यर्थः । विद्योतक इति त्यक्तः । पति या नाभि-चरति मनोवाग्देहसंयता (मनु० ६।२६) । उक्तोऽर्थः । यथा नाभिचरेतां तो वियुक्तावितरेतरम् (मनु० ६।१०२) । अत्राप्यभिचरणमतिचरणमाह । तत्र विराघदनुकवन्धप्रभृतयः केप्यभिचरन्तीति नः श्रुतम् (महावीर० २) । अभिचरन्ति अपचरन्ति दुर्व्यवहरन्ति । वेदे दुषिष्या जिहिंतिषया वा वैरिषु सन्त्रादिप्रयोगेऽभिचरतिः प्रतिष्यति । तथा चोदाहृतयः—मा नो घोरेण चरताभि घृणु (ऋ० १०।३४।१४) । तं त्वष्टा हतपुत्रोऽभ्यचरत् सोऽभि-चरणीयमपेन्द्र सोममाहरत् (शं० ब्रा० १२।७।१।१) । अथो हैनयाप्यभिचरेत्

(एतया = उद्वासनीयेष्ट्या) एतया वै भद्रसेनमजातशात्रवयाऽऽरुणिरभिचचार (शा० ब्रा० ५।५।५।१४) । मायायोगविदो वेदविदो वर्षं वाभिचरेयुः (कौ० अ० ४।३।११) । मन्त्रप्रयोगेणातिवृष्टिं शमयेयुरित्यर्थः । अमुष्येति द्विषच्छब्देऽभिचरन् (का० श्री० २।४।२७) । वैरमारणानुकूलो व्यापारोऽभिचारः, तं फलत्वेनाभिलषन्तित्यर्थः । अभिचार्यमाणोपि तां दिशं गत्वा (का० श्री० १५।२।६) । अभिचारकर्मणा माय्यमाणोपीत्यर्थः । वृष्ट्यायुः पुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन्नपि (याज्ञ० १।२६५) । अष्टोपायेन परपीडाऽभिचार इति मिताक्षरा । पूर्वाभिचरिता (मागधी नदी) राम सुक्षेत्रा सस्यमालिनी (रा० १।३२।१०) । पूर्वाभिचरिता पूर्वदिग्गामिनी । वक्षोभिचारि चरुभाण्डमिव स्तनं यो देव्या विदेहदुहितुर्विददार काकः (हनुमन्नाटके ६।३२) । वक्षोभिचारि वक्षोभिचरतीति वक्षोपचरणशीलः । क्लीबत्वं दुःसमाधानम् । उपचाराभिचाराभ्यां धर्ममावाहयस्व वै (भा० आदि० २२२।४३) । अभिचारो देवता-कर्षणशक्तिरिति नीलकण्ठः । धर्मं धर्मराजम् । ब्रह्मद्विषो ह्येष निहन्ति सर्वानाथर्वणस्तीन्न इवाभिचारः (महावीर० १।६२) । पूर्वतर एवार्थः । ध्रुवं कर्तुः श्रद्धाविधुरमभिचाराय हि मखाः (महिम्नः २१) । अभिचाराय हिसायै विनाशाय । अनुप्लवः सहायश्चानुचरोभिचरः समाः (अमरः) । अभिसर इति पाठान्तरम् । तत्साधोयः ।

—चुद् (चुद संचोदने) । ऋषिः कश्चिदागत्य मम जन्माभ्यचोदयत् (भा० आदि० ७।१।१६) । अभ्यचोदयत् = अपृच्छत् । नार्थोऽभिना । असुरास्तत्र मां हृष्ट्वा कस्त्वमित्यभ्यचोदयन् (भा० आदि० ७६।३७) । उवत्तोऽर्थः ।

—जन् (जनी प्रादुर्भवे) । कामात्क्रोधोऽभिजायते (गीता०) । आविर्भवति, संभवतीत्यनर्थान्तरम् । शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते (गीता० ६।४१) । अभिजायते पुनर्जायते । तस्याः स्पृष्ट्वैव सलिलं नरः शैलोभिजायते (रा०) । सद्यो जायत इत्यर्थः । अभिः सामीप्ये । कामं क्रोधं च लोभं च दम्भं दर्पं च भूमिपः । सम्यग् विजेतुं यो वेद स महीमभिजायते (भा० उ० १२६।३३) । महीं शासितुमर्हति । एवं ज्येष्ठो प्यथोत्सिक्तो न राज्यमभिजायते (भा० उ० १।४६।१३) । प्रथमज इति न राज्येधिक्रियत इत्युक्तं भवति । इषं स्वरभिजायन्त धृतयः (ऋ० १।१६८।२) । इषि स्वश्च निसर्गतोऽधिकृता भवन्तीत्यर्थः । जायमानाऽभिजायते देवान्सत्राह्यणान्वशा (अथर्व० १२।४।१०) । संभवत्यभिजातानामभिमानो ह्यकृत्रिमः (कथा० १८।५५) । अभिजाताः कुलोद्गताः = महति कुले संजाताः । जात्यस्तेनाभि-

जातेन शूरः शीर्षवता कुशः (रघु० १७।४) । संकीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम् (वदेत्) । उक्तोऽर्थः । प्रजल्पितायामभिजातवाचि (कु० १।४५) । अभिजाता बलगुर्धुरा । अभिजातं खल्वस्य वचनम् (विक्रम० १) । अभिजातं दक्षिणं सदाभिगम्यम् । अभिजातमभिहितं देवेन (हर्ष०) । अभिजातमुदात्तं युक्तं सुन्दरम् । श्रीणवृत्तेरभिजातस्येव मणोः (योग० सू० १।४०) । अभिजातस्य मणोः = अनुपहतप्रसादस्य स्वभावनिर्मलस्य स्फटिकस्य । अभिजातं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव च (रा० २।३५।१५) । अभिजातमभिजननं स्वभाव इति भूषणम् । परचक्राभिजातस्य दुर्बलस्य बलीयसा (भा० शां० १३।१३) । परचक्रमभिजातं संमुखं यस्य, परचक्रेणाभिभूतस्येत्यर्थः । मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोसि पाण्डव (गीता० १६।५) । दैव्या सम्पदा सहैव जातोऽसीत्यर्थः । सो भिजात्या च भक्त्या च (भा० द्रोण० ११०।६६) । अभिजातिराभिजात्यम्, कौलीन्यम् । आद्योऽभिजनवानस्मि (गीता० १६।१५) । अभिजन उच्चैः कुलम् । तुल्योप्यभिजने जातो न कश्चित्पर्युपासते (भा० शां० ३६०।७) । पतिं देवं त्यक्त्वा भुवनपतिमुच्चैरभिजनम् (मुद्रा० ६।६) । अभिजनः कुलमन्वयोऽन्ववायः । तुल्याभिजनेषु राज्ञां वृत्तिरीदृशी (माल० १) । विवादे विद्याभिजनसम्पन्ना वृद्धा मेधाविनो धर्मैर्बलविनिपातिनः (आप० ध० २।२६।५) । श्रुतं तन्माहात्म्यं यदभिजनतो यच्च गुणतः (मालती० २।१३) । अभिजन आभिजात्यम् । येषामभिजनं प्राप्य मतिः क्रोधसमन्विता (रा० ५।८७।१५) । उक्तोऽर्थः । कल्याणाभिजनः साधुरदीनः सत्यवायुजुः (रा० २।१।२१) । कल्याणानां जन्मभूरित्यर्थः । अभिजनो ह्येष वेतसावकयोः (मी० शां० भा० १।२।१।१०) । अभिजनः प्रभवः । एष इत्यनेनैता आपः परामृश्यन्ते । विशुद्धवंशाभिजनाग्रहस्तः...राघवगन्धहृस्ती (रा० ३।३१।४६) । अभिजनो जन्म । अभिजनश्च (पा० ४।३।६०) इति सूत्रे भाष्ये निवासो नाम यत्र सम्प्रत्युच्यते । अभिजनो नाम यत्र पूर्ववर्षितम् इत्युक्तम् । वृत्तिश्च—अभिजनः पूर्ववान्धवः । तत्सम्बन्धाद्देशोऽप्यभिजन इत्युच्यत इति । पूर्ववान्धवेऽर्थे वृत्तिकारवचः प्रमाणम् । सर्वोऽप्यभिजनः श्रीमाञ्छरीमतः सत्यवादिनः (रा० २।१६।३६) । अभितो वर्तमानो जनः, परिजनः परिवार इत्यर्थः । वयसा शास्त्रतो धैर्यात्कुलेनाभिजनेन च (भा० उ० १।२।१५) । सह सा सहसाऽभिजनैः स्निग्धैः कुञ्जमन्दिरम् (सा० द० ७।१५ इत्यन्तोदाहरणम्) । उक्तोऽर्थः ।

—जल्प (जप जल्प व्यक्तायां वाचि) । ये क्षन्तारो नाभिजल्पन्ति

चान्यान् (भा० अनु० १०२।३१) । अपवदन्ति, निन्दन्तीत्यर्थः । सोऽयमित्य-
भिसम्बन्धाद् रूपमेकीकृतं यदा । शब्दस्यार्थेन तं शब्दमभिजल्पं प्रचक्षते (वा०
प० २।१२८) ॥ निगदव्याख्यातम् ।

—जि (जि जये, जि जि अभिभवे) । प्रामुं जयाऽभीमे जयन्तु (अथर्व०
६।१२६।३) । अभिजयन्तु शत्रूनभिमुखं गच्छन्तो जयं प्रतिपद्यन्तामित्यर्थः ।
सर्वाल्लोकान्पशुबन्धयाज्यभिजयति (आप० श्री० ७।१।११) । पूर्वेण
समोऽर्थः ।

—जीव् (जीव प्राणधारणे) । यस्य सीता भवेद्भार्या... । अभिजीवेत्स
सर्वेषु लोकेष्वपि पुरन्दरात् (रा० ३।३४।१८) । अभिजीवेत् = अभ्यधिकं
जीवेत् ।

—ज्ञा (ज्ञा अवबोधने) । पितृपक्षे ते पार्था मातृपक्षे च वृष्णयः । द्वौ
पक्षावभिजानीहि त्वमेतौ पुरुषर्षभ (भा० उ० १४०।१०) ॥ इदं तु नाभि-
जानामि तव धीरस्य नित्यशः (भा० उ० ५४।२) । यथाहमभिजानीयां
ब्राह्मणं लक्षणैः (भा० आदि० २८।१६) । न पापमभिजानासि साध्वी साधुव्रते
स्थिता (भा० वि० ३।२२) । अभिजानासि जानासि । अपार्थोऽभिः । कुब्जे त्वां
नाभिजानामि श्रेष्ठां श्रेष्ठाभिवादिनीम् (रा० २।१६।३८) । नाभिजानामि न
सम्यग् जानामि । नहीदृशमहं भावमवशः प्राप्य केवलम् । यदेवमभिजानामि
का व्यथा मे विजानतः (भा० शां० २२४।८) ॥ उक्तोऽर्थः । न पुत्रमभि-
जानामि त्वयि जातं शकुन्तले (भा० आदि० ७४।७३) । नाङ्गीकरोमि ।
ममेवमपत्यमिति नैव प्रतिपद्ये । अहं तन्नाभिजानामि यत्कृतं न मया पुरा
(भा० आदि० ६३।११) । उक्तोऽर्थः । नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभि-
वन्दनात् (रा० ४।६।२२) । अभिजानामि प्रत्यभिजानामि । परिचिनोमि ।
अभिजज्ञे महाबुद्धिं (विदुरं) महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः (भा० आश्रम० २६।२३) ।
प्रत्यभिजज्ञावित्यर्थः । अभिज्ञानं नरेन्द्राणां विक्षतं प्रेक्ष्य संयुगे (भा० शल्य०
४।५) । अभिज्ञानम् केतुम् । तस्यै भर्तुरभिज्ञानमङ्गुलीयं ददौ कपिः
(रघु० १२।६२) । अभिज्ञानं परिचायकं चिह्नम् । वत्स योगिन्यस्मि मालत्य-
भिज्ञानं धारयामि (मालती०) । अभिज्ञानम् प्रत्यभिज्ञानलक्षणम् ।
पूर्ववृत्तमभिज्ञानं भूयः सम्प्रत्यभाषत (रा० ५।६८।१) । अभिज्ञानं संस्मरणम् ।
राजभावस्त्वभिज्ञातो भवेत् (शा० १) । अभिज्ञातो विदित उद्भिन्नो
विवृतः । अभिज्ञावचने लट् (पा० ३।२।११२) । अभिज्ञा स्मरणम् ।

—डी (डीङ् विहायसा गती) । आभिमुख्येन गमनमभिडीनं प्रचक्षते (भा० कण० ४१।२७) ।

—तड् (तड् आघाते) । उल्काभिताडितशिक्षः शिक्षी शिवः (व० वृ० सं० ११।६१) । अभिनाडिता प्रस्ता । वाक्शरैरभिताडितः (रा०) । आहतः क्षत इत्यर्थः ।

—तन् (तनु विस्तारे) । तद्वो यामि द्रविणं सद्य ऊतयो सेना स्वर्णं ततनाम नूरभि (ऋ० ५।५४।१५) । अभिततनाम=अभितताम् करवान् । अभि व्रजं तत्तिषे गव्यमश्व्यम् (ऋ० ६।१०८।६) । अभितस्निषे सन्दानित-चरणं कुरु ।

—तप् (तप सन्तापे) । तानथर्वण ऋषीनाथर्वणाश्चार्वेयानभ्यश्म्यदभ्यतपत् समतपत् (गो० ब्रा० १।१।५) । अभ्यतपत्=ऊष्मणाऽकदर्थयत् सोष्मणाऽकरोत्, धर्ममन्वभावयत् । धर्म इवाभितपन् धर्मं (अथर्व० १६।२८।३) । अभितस्सन्तापं कुर्वन्तित्यर्थः । तस्मात् किमभितप्यन्तं वाक्शरैरप-कृन्तसि (भा० द्रोण० १५।१।२७) । अभितप्यन्तं दुःखयन्तम् द्वयमानम् । अभि-तप्तमयोपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु (रघु० ८।४३) । अभितप्तम् उत्तप्तम् । सन्तप्तम् । सम्यक् तापं प्राप्तम् ।

—तर्ज् (तर्ज् भर्त्सं भर्त्सने) । तां परुषैर्वर्क्यैरभितर्ज्यं (रा० ३।५५।३२) ।

—तस् (तसु उपक्षये) । बृहस्पते अभि ये नस्ततस्ते (ऋ० ४।५०।२) । अभिततस्ते=अभितेसिरे=उपक्षपयामासुः=लुलुण्डुः=मुमुषुः ।

—तृद् (उतृदिर् हिंसानादरयोः) । अभ्यभि हि श्रवसा ततदिद्योत्सम् (ऋ० ६।११०।५) । ततदिद्य चर्कतिथ रेदिथ विववरिथ । अभि गन्धर्वमतृणद-बुध्नेषु रजःस्वा (ऋ० ८।७७।५) । अभ्यातृणत्=अहिनत् ।

—तृ (तृ प्लवनंतरणयोः) । उभा तेरते अभि मातरा शिशुम् (ऋ० १।१४०।३) । अभितेरते=उपेतः । तरतिरिह गतिसामान्ये प्रयुक्तः । (ह्याः) कथं नाभ्यतरंस्तात पाण्डवानामनीकिनीम् (भा० द्रोण० ६।२०) । नाभ्यतरन् नासादयन् । नोपायन् ।

—त्यज् (त्यज हानौ) । जनपदान्ते ध्रुवनिधिमापदर्थमभित्यक्तैः कारयेत् (कौ० श्र० २।५।४) । अभित्यक्तो घोषितवधदण्डः ।

—वस् (वसु उपक्षये) । यो अस्मां अभिदासति (ऋ० १०।६७।२३) ।

३३।४) । उक्तोऽर्थः । पयस्यभिद्रवति भुवं युगावधौ सरित्पतिर्नहि समुपैति रिक्तताम् (शिशु० १७।८०) । भुवं पयसि जज्ञेऽभिप्लवमाने सतीत्याह । अभिद्रवत्ययस्कान्तमयो निश्चेतनं यथा (भा० शां० २११।३) । अभिद्रवति अभिमुखं सरति । मकरन्देन प्रतिहतो जामाता बलात्कारेणाभिद्रवन् (मालती० ७) । अभिद्रवन् उपद्रवन् आस्कन्दन् । गजा इवान्योन्यमभिद्रवन्तः (मृच्छ०) । उक्तोऽर्थः । अभिद्रुतमिवारण्ये सिंहेन गजयूथपम् (रा० २।८।३६) । अभिद्रुतम् आक्रान्तमास्कन्नम् । जन्ममृत्युजराव्याधि-वेदनाभिरभिद्रुतम् । अपारमिव चास्वस्थं संसारं त्यजतः सुखम् (भा० शां० १।३३) ॥ अभिद्रुतमाक्रान्तं परीतमुपहतम् । अपरेद्युश्छति द्युमणावुद्दामद्युतावभिद्रुततारके (हर्ष० उ० १) । अभिद्रुतास्तारका न्यक्कृतास्ताराः । अभिद्रवणमाप्लावमवस्थानं सवि-ग्रहम् (रा० ६।४०।२५) । अभिद्रवणं युद्धमार्गविशेषः । भारते शल्यपर्वणि ५७।१६ इत्यत्रापि गदायुद्धाङ्गत्वेनोपन्यस्तम् । वगेनाभ्यागमनमर्थः ।

—द्रुह् (द्रुह जिघांसायाम्) । अभिद्रुग्धा परे चेन्नो भेतव्यं परन्तप (भा० उ० ५।५।१८) । अभिद्रुग्धा जिघांसिता द्रोहविषयं नीताः । मया पुनरेभ्य एवाभिद्रुग्धमज्ञेन (उत्तर० ६) । उक्तोऽर्थः । चतुर्थी तु द्रुक्वता । द्वितीया तु युक्ता । नित्यमस्मच्छरीरमभिद्रोग्धुं यतते (मुद्रा० १) । पूर्वणं समर्थः ।

—धा (डुधान् धारणपोषणयोः) । चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि (महिम्नः २) । वर्णयति निर्दिशति निरूपयति । अभिधास्ये च ते राजन्नक्षत्र्यं द्रव्यमुत्तमम् (भा० आश्र० ७।२४) । अभिधास्ये वक्ष्ये कथयिष्ये । कोऽभिधा-स्यति...स्वयमात्मनः स्तवे कथाम् (रा० ३।३५।२२) । प्रभवन्तं पदस्थं च परुषं कोऽभिधास्यति (रा० ६।१२।७) । उक्चनचर एवार्थः । साक्षात्संकेतितं योर्थमभिधत्ते स वाचकः । तन्नाम येन अभिदधाति सत्त्वं तदाख्यातं येन भावम् (ऋक् प्रा० १२।५) । निगदव्याख्यातम् । केनोत्क्रमते कथं बाह्यमभिधत्ते कथ-मव्यात्मम् (प्रश्नोप० ३।१) । अभिधत्ते धारयति यच्छति । रशनाभिर्दंशभि-रभ्यधीताम् (ऋ० १०।४।६) । अबधनीताम् (तस्मिन्) । अभिपूर्वो दधाति श-छन्वसि बहुलं वन्धने वर्तते । इमाश्च काश्वन दिशः—प्रतूर्तं वाजिन्नाद्रवेत्य-श्वमभिदधाति (तै० सं० ५।१।२।१) । रज्ज्वा वै वर्तसं च मातरं चाभिदधाति (जै० ब्रा० १।१६) । यस्त्वा मृत्युरभिधत्त जायमानं मुपाशया (अथर्व० ३।११। ८) । शतेन पाशैरभिधेहि वरुणैन्मम् (अथर्व० ४।१६।७) । आतृव्यगर्वीं पाऽभिदध्याद् गोष्ठे वा न्यसेत् (सत्या० श्री० २।२।२६) । अभि तं निऋतिर्धत्तामश्वमिवाश्वाभिधान्या (अथर्व० ४।३६।१०) । मुञ्च गां वरुण

पाशात् द्विषन्तं मेऽभिधेहि (गो० पु० ४।१०।१८)। मन्त्र ब्रा० २।८।१३ इत्यत्रा-
 प्येवम् । जीवान्तो अभि वेतनादित्यासः पुरा ह्यात् (ऋ० ८।६७।५) । रिरभि-
 धया परीत नः, परितो नोऽवस्थिता भवतेत्याह । विजित्य युधि कीन्तेयो
 मगधानम्यधाद् बली (भा० सभा० ३०।१६) । सेनयाऽरुधदित्यर्थः । पतियंद्
 वध्नो वाससा स्वमङ्गमभिधित्सते (ऋ० १०।८५।३०) । अभिधित्सते परिधातु-
 मावरीतुमिच्छतीत्युक्तं भवति । ददर्श गां (भुवम्) तत्र सुषुप्पुरग्रे यां जीवधानीं
 स्वयमभ्यधत् (भा० पु० ३।१३।१०) । अभ्यधत् प्रतिसमहरत्, अन्तर-
 धापयत् । मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणो नः (ऋ० १।१२०।८) । अभिधातम्
 पराधातम् । बृहस्पते यो नो अभि ह्वरो दधे (ऋ० २।२३।६) । ह्वरो जिह्मता ।
 तदस्मदभिमुखी करोति, तल्लक्ष्यं नः करोतीत्यर्थः । अभि वो देवीं धियं
 दधिष्व प्र वो देवत्रा वाचं कृणुध्वम् (ऋ० ७।३४।६) । उक्तोऽर्थः । योऽभि-
 धास्यति (भा० पु० ६।१८।३७) । अभितो धारयिष्यतीत्यर्थः । तेनाभिहितम् ।
 मयाऽभिहितम् । तेनोक्तम् । मयोक्तमित्यर्थः । यत्र वह्निरभिहितो
 दुद्रवद् द्रोण्यः पशुः (ऋ० ५।५०।४) । अभिहितो धुरि युक्तः । पुनरभिहितो
 रथः पुनरुत्स्यूतं (आप० श्री० ५।२६।३) । अभिहितो युक्तस्तुरङ्गः । सर्वाः
 प्रजा रश्मिभिः प्राणेष्वभिहिताः (शं० ब्रा० २।३।३।७) । अभिहिता बद्धाः ।
 यदि स्थ तमसावृता जालेनाभिहिता इव (अथर्व० १०।१।३०) ।
 उक्तोऽर्थः । ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरभिहिता भवन्ति (शं० ब्रा० ६।३।१।
 २६) । पूर्वोदित एवार्थः । अथो यो अवंतः शिरोऽभिधाय निनीषति (अथर्व०
 १६।५०।५) । अभिधाय बद्ध्वा । तेनाभिधाय दस्यूतां शक्रः सेनामपावपत्
 (अथर्व० ८।८।५) । अभिधाय परिवेष्ट्य । वागेव मे नाभिधेयविषय-
 मवतरति त्रपया (काद०) । अभिधेयं वक्तव्यम् प्रतिपाद्यम् । पूर्वमेवाक्षरं
 (अक्षरं श्रेयः) चान्यदभिधेयं ततः परम् (भा० अनु० ६।६।६) । अभिधेयं
 वाच्यं निन्द्यम् । भवताप्यकृपणशोण्डीयमभिधातव्यम् (मृच्छ०) । अभिधातव्यं
 वक्तव्यम् । एतावतामथानामिदमभिधानम् (नि० १।२०) । अभिधानं नाम,
 वाचकम् । अभिधानं मम मात्यवानितीदम् (कथा० ७।११२) । अभिधानं
 नामधेयं समाख्या । पट्गादतन्त्री मधुराभिधानम् (रा० ४।२८।३६) ।
 अभिधानं गानम् । अभिधानप्रगल्भस्य तव प्रत्ययघातिनी (रा० ३।३०।३) ।
 अभिधानप्रगल्भस्य वाचि प्रौढस्य, प्रवचनपटोः । समुत्पन्नाभिधानोस्मि वाङ्-
 माधुर्येण तेऽनघ (भा० शां० ३।५४।१) । समुत्पन्नाभिधानो जातबन्धनः ।
 अश्वाभिधानीमादत्ते (तै० सं० ५।१।२।१) । अभिधानी बन्धनरञ्जुः । ते
 मौञ्जीभिरभिधानीभिरभिहिता भवन्ति (शं० ब्रा० ६।३।१।२६) । उक्तोऽर्थः ।

अभिधानी निदाने चत्वारि विंशत्तदामानि (सत्या० श्री० २४।२।६) । अभिधानी गोत्रन्धनार्थं रज्जुः । निदाने पादवन्धनार्थं रज्जुः । वत्सवन्धनार्थानि द्विशिरस्कानि दामानि । अभिधा व्यञ्जना लक्षणा इति तिस्रो वृत्तयः । अयं शब्द इममर्थमभिधायत्विति संकेतोऽभिधा । अभिधा असि भुवनमसि यन्ताऽसि (तै० सं० ७।१।११।१) । अभिधा इति विष्प्रत्ययान्तम् । हेऽश्च त्वं बन्धनी-योसीत्याह ।

—धाव् (धावु गतिशुद्धयोः) । एष वृषा कनिकदद् दशभिर्जामिभिर्यतः । अभि द्रोणानि धावति (ऋ० ६।२८।४) । अभिधावति = अभित्वरते । कान्तेव कृतसङ्केता (नदी) समुद्रमभिधावति (रा० ४।४।१२४) । प्रदीप्य यः प्रदीप्ताग्निं प्राक् चिरं नाभिधावति । भस्मापि न स विन्देत शिष्टं क्वचन भारत (भा० सभा० ६४।१०) ॥ अभिधावति = अभित इतस्त्वतो धावति । मरीचि-तोयप्रायास्तान् एवाभिधावति (भा० पु० ५।१४।१०) । अनुध्यायंस्तान् प्रति सरमसं प्रवर्तते । ग्रामघाते हिताभङ्गे पथिमोषाभिदर्शने । शक्तितो नाभिधावन्तो निर्वाय्या सपरिच्छदाः (मनु० ६।२७४) ॥ अभिधावन्तो रक्षार्थ-वभित्वरमाणाः । हिताभङ्गे जलसेतुभङ्गे इति कुल्लूकः । क्षेत्रोत्पन्नसस्य-नाशने वृत्तिभङ्गे चेति तु मेधातिथिः ।

—धू (धूञ् धारणे) । युध्यमानं महेंद्र्यासं...सर्वे ते नाभ्यधारयन् (भा० भीष्म० १०।६।६) । नाभ्यधारयन् नासहन्त ।

—धूष् (मिधूषा प्रागल्भ्ये धूष् प्रसहने) । न बहवः समशकन्ताभंका अभि दाधूषुः (अथर्व० १।२७।३) । नाभिदाधूषुः = न प्रसेहिरे = नाधिचक्रिरे नाभिवभूवुः । पभंकाः = अरूपाः । तान्नाभ्यधूष्णवन् (काठक० २५।६) । मिधूषोपि धर्षणेऽर्थे प्रयोगः । ततो देवाः क्रियावन्तो दानवानभ्यधर्षयन् (भा० आश्व० ३।७) । उक्तोऽर्थः ।

—ध्मा (ध्मा शब्दानि संयोगयोः) । अभि दस्युं वकुरेणा धमन्तोरु ज्यो-तिश्चक्रथुरार्याय (ऋ० १।११७।२१) । अभिधमन्त उपधमन्तो वातेर्नाग्निं संयोजयन्तः ।

—ध्यं (ध्यं विन्तायाम्) । तं (मोमं) देवाश्च ऋषयश्चाभ्यध्यायन् कथमयमस्मान् सोमो राजागच्छेदिति (ऐ० ब्रा० १।२७) । अभ्यध्यायन् निरन्तरमचिन्तयन् । तासां रोहिणीमभ्यध्यायत् (तै० ब्रा० ३।१।४।२) । या वै श्रीरभ्यध्यासिषमिमास्ताः (श्र० ब्रा० ६।२।१।७) । उदितचर एवार्थः । यं यं देवमभ्यध्यायेद् भक्तियुक्तेन चेतसा (वराह पु० १६६।४८) । पूर्वेषु

समोऽर्थः । प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायत् दिवमित्यन्य आहुरुषसमित्यन्ये
 (ऐ० ब्रा० ३।३३) । भार्यत्वेन ध्यानमकरोदिति सायणः । प्रजापतिर्वै स्वां
 दुहितरमभिदध्यौ । दिवं वीषसं वा । तां सम्बभूव (श० ब्रा० १।७।४।१) ।
 अभिदध्यौ च तमे कामयाञ्जक इत्यर्थः । अग्निर्हं ता अपोऽभिदध्यौ मिथुन्याभिः
 स्यामिति (श० ब्रा० २।१।१।५) । इमाश्च कामेऽर्थोऽभिध्यायतेति शः
 काश्चन दृश्याः—सोमो वै राजा दिशोऽभ्यध्यायत् स दिशोऽनुप्राविशत् (तै०
 सं० ६।४।४।१८) । यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायत् (तै० सं० ६।१।३।२२) । स
 पुनरिमं लोकमभ्यध्यायत् (तै० सं० १।५।१।४) । आपो वरुणस्य पत्नय आसन्
 ता अग्निरभ्यध्यायत् (तै० ब्रा० १।१।३।८) । ता (अपः) अग्निरभ्यध्यायत्
 (तै० ब्रा० १।१।३।८) इति । आद्वारमनुवव्राज मङ्गलान्यभिदध्युषी (रा० २।
 १६।२१) । अभिध्यायन्तीत्यर्थः । इह परार्यस्य सतृणं चिन्तनं नार्थः ।
 चिन्तनमात्रं त्वर्थः । स यद्येनं मनसाऽभिध्यातः । यज्ञो नोपनमेत् (श० ब्रा०
 १२।६।१।३) । अभिध्यानः संकल्पितः, चिन्तितः । सोऽभिध्याय शरीरात्
 स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः (मनु० १।८) । अभिध्याय विचिन्त्य । तथा
 तदनभिध्येय वाक्यं यादवनन्दन (भा० शां० ४६।२७) । अनभिध्येयश्च अवि-
 चारणीयम् । अभिध्योपदेशाच्च (ब्रह्म सू० १।४।२४) । अभिध्या=इच्छा ।
 न चाचिकीर्षीत्परवस्त्वभिध्याम् (बुद्ध० २।४४) । ममेदमस्त्विति सङ्कल्पोऽ-
 भिध्या । अभिध्या वै प्रथमं हन्ति लोकान् (भा० उ० ४२।११) । अभिध्या
 विषयस्मरणम् । कामाभिध्या स्वशरीरं दुनोति (भा० उ० २६।५) । कामा-
 भिध्या विषयध्यानम् । अभिध्या तु परस्य विषये स्पृहेत्यस्मरः । अनभिध्या
 परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् (भा० अनु० १३।५) । अनभिध्याऽलोभः ।
 अभिध्याऽप्रत्ययता चैव सर्वं लोभात्प्रवर्तते (भा० शां० १५८।५) । अभिध्या
 चिन्ता दोषनस्यम् । ईश्वरस्तमनुगृह्णात्यभिध्यानमात्रेण (योगसूत्रे १।२३
 भाष्ये) । परद्रव्येष्वभिध्यानम् (मनु० १२।५) । परधनगन्यायेन गृह्णातीत्येवं
 चिन्तनम् । यो निर्वन्देत संमोहाद् ब्राह्मणं वेदपारगम् । सोऽभिध्यानाद्
 ब्राह्मणस्य पराभूयादसं शयम् (भा० शां० ३२७।५०-५१) ॥ अभिध्यानात्
 शापाद्, अनुव्याहारात् ।

— ध्वंस् (ध्वंसु अवसंसने, गतौ च) । पुत्रादिभिरभिध्वस्ताम् (भा०
 उ० ६०।६०) । सनः पीडारजोवकीर्णम् इत्याह । अभिप्लुतामिति पाठान्तरम् ।
 निशोऽभि वातमभिध्वंसयन् परीयात् (काठक० १।१६) । यदभिध्वंसयेत्प्राणि
 (काठक० २।७।८) । उक्तोऽर्थः ।

—नन्द (नन्द शब्दे) । अन्येऽन्तरिक्षेऽभ्यनन्दन् धर्मान्त इव तोयदाः (भा०
सभा० १२७।१४८) । अभ्यनन्दन् आक्रोशन्, उच्चैराक्रन्दन् । ननाद च महा-
नादं त्रैलोक्यमभिनादयन् (हरि० २।१२६।१५) । प्रतिशब्दितं कुर्वन् । किन्नरोद-
गीतमधुराः प्रतिश्रुत्याभिनादिताः (वाचः) (हरि० २।२८।४१) । अभिनादिता
नादेन पूर्णाः ।

—नन्द (दुर्नवि समृद्धौ) । देवहता बहुबुद्धयो विनश्यन्ति स्वल्पधियोपि
विधिरक्षिता अभिनन्दन्ति (पञ्चत०) । अभिनन्दन्ति स्मृष्यन्ति । रिपुं
निहत्याभिनन्दन् वै तदा । ह्यलम्बुषं पक्वमलम्बुषं यथा (भा० द्रोण० १०६।
३६) ॥ अभिनन्दन् जहृषं । अभिनन्दन्ति भूतानि विनाशे पापकर्मणः
(रा० ५।२१।१३) । नन्दन्ति प्रसीदन्तीत्यर्थः । नाभिनन्दन्ति केलिकलाः
(भालती० ३) । केलिकलासु न रमन्त इत्यर्थः । आत्मविडम्बनामभिनन्दन्ति
(काद०) । विडम्बनया तुष्यन्ति, तां रोचयन्ते । अतस्ते वचो
नाभिनन्दामि (शा० २) । न रोचये, नेदमभिमत्तं ममेत्यर्थः । नाभिनन्देत
मरणं नाभिनन्देत जीवितम् (मनु० ६।४५) । अभिनन्देत=अभिनन्देत्
इच्छेत् । नोभयेन प्रतिहृष्येत्, उभयत्रोदासितः स्यादित्यर्थः । अचिन्त्यं
शीलगुप्तानां चरित्रं कुलयोषिताम् । इति चाभिनन्दनुस्तामुपकोशां सभासदः
(कथा० ४।८३) ॥ अभिनन्दन्तुः प्रशशंसुः शश्लाघिरे । साध्वित्यवदन् । ततोः
ऽभ्यगच्छत् सहसा मन्दपालोपि भारत । अथ ते सर्व एवैनं नाम्यनन्दंस्तदा सुताः
(भा० आदि० २३३।२०) ॥ नाम्यनन्दन् नान्वसोदन्त, न मुदा प्रत्यगुल्लन् ।
हीनाङ्गं पृथिवीपालं नाभिनन्दन्ति देवताः (भा० उ० १४६।२५) । तत्र
तल्लक्षणे राज्ञि न प्रसीदन्तीत्याह । वर्षोपवर्षौ तद् बुद्ध्वा साध्वीं तामभ्यनन्द-
ताम् (कथा० ४।८६) । दानमानाभ्यां पर्यतोषयताम् इत्यर्थः । अभिनन्दस्व
गच्छेयम् (रा० ४।१०।३३) । अभिनन्दस्व अभिनन्द अनुमन्यस्व । गमनं
भेज्जुजानीहीत्याह । सम्यक् प्रणिहितं चार्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति (मनु० ८।५४) ।
नाभिनन्दति न प्रतिपद्यते नाभ्युपैति । न समाधत्त इति तु कुल्लूकः । यन्मे
वभस्ति नाभिनन्दति (अथर्व० ६।२।२) । नाभिनन्दति न रोचते, नाह्लादयति ।
गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः । श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृ-
भिश्चाभिनन्दिताः (शा० ३।२१) ॥ अभिनन्दिता अनुसोदितकर्माणि ।
द्रावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वी (रघु० ५।३१) । अभिनन्द्यं स्तुत्यं प्रशस्यम्, वन्द्यम् ।
आशीभिश्चाभिनन्दितां जग्मुर्नगरमेव हि (भा० आदि० १४५।१८) । अभि-
नन्द्याभिवर्धयं । अभिनन्दा विष्फुलिङ्गाः (श० ब्रा० १४।६।१।१६) । अभिनन्दाः
प्रमदानुभूतयः । दाहप्रपाकी शिशिराभिनन्दा वृषायनं पिताभिमपन्ने नयने
भवन्ति (सुश्रुत० २।२१३) । अभिनन्दोऽभिलाषः, कामः ।

—नय (एय प्रह्वत्वे शब्दे च) । देवान् यज्ञो नाम्यनमत् (शाङ्खा० ब्रा० १०।१) । देवान् प्रति प्रवर्णो नाम्बुदित्यर्थः । अभिनत इवोदरेण (क्षुधितः) । अभिनतो भुग्नः ।

—नश् (एण अवशने) । छन्दसि तु व्याप्तौ वर्तते । मा नो दीर्घा अभितंशन् तमिस्राः (ऋ० २।२७।१४) । निगदव्याख्यातम् ।

—नह् (एह बन्धने) । यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय (छां० उ० ६।१४।१) । अभिनद्धाक्षः पटसंवृताक्षः । तस्य यथाभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयात् (छां० उ० ६।१४।१) । अभिनहनं बन्धनम् ।

—नो (एीञ् प्रापणे) । अभि सूयवसं नय (ऋ० १।४२।८) । अभिनय= इतो नय । स नः स्वर्गमभि नेष लोकम् (अथर्व० १२।३।१६) । अभिनेष= नय । पञ्चमो लकारः । सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यो (ऋ० ६।६१।१४) । अभिनेषि समीपं नय । ऽभि मा वपुर्दृशये निनीयात् (ऋ० ७।८८।२) । अभि-निनीयात्=प्रापयेत् । सूदारालिकव्यञ्जनो वा रसप्रयोगार्थं राजवचनमर्थं चास्य लोभनीयमभिनयेत् (कौ० अ० १२।२।२३) । अभिनयेत् संमुखं नयेत् । केनोपायेन वै शक्यम् (रा० २।) । इत्यादिना राज्ञश्चिन्तामभिनयति (इति तत्र रामष्टीकाकारः) । स्वहृदमुपन्यस्यतीत्यर्थः । क्रोधमभिनयति । क्रोध-साभिमुख्यं नयति नाटयतीत्यर्थः । दृष्ट्वा शरं ज्यामभिनोयमानम् (भा० वन० १६।२०) । अभिनोयमानम् शरोप्यमाणम् । मित्रार्थमभिनीतस्त्वम् (रा० ४। २८।१३) । अभिनीतः प्रवर्णोऽनुकूलः । आशंसा प्रधारितोऽर्थोऽभिनीतश्चानभि-नीतश्च (पा० ३।३।१३२ सूत्रे भाष्ये) । अभिनीतः कारणयोग्यवशाच्छब्द-प्राप्तिः । एतावदभिनीतार्थमुक्त्वा स जननीं वचः (रा० २।३६।३६) । अभिनी-तार्थं निर्णेतार्थम् । वाक्यं हितमुवाचेदमभिनीतार्थमर्थवत् (भा० शां० १३८।७२) । अभिनीतार्थं युक्तार्थम् । युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिष्यभिनीत इत्यमरः । तटाभि-नीतेनाम्भसा (कि० ८।३२) । तटाभिमुखं नीतं तटाभिनीतम् । अभिनीताश्च शिक्षाभिः (गजाः) (भा० भीष्म० ४६।६) । अभिनीता अभिविनीताः शिक्षिताः । अभिनीतानि शस्त्राणि (भा० शां० १००।१०) । संस्कृतानीत्यर्थः । गीतानि रम्याणि जगुः प्रहृष्टाः कान्ताभिनीतानि मनोहराणि (हरि० ८४४८) । अभिनीतान्यङ्गचेष्टाविशेषैर्युतानि । अक्षिभ्रुवोष्ठहस्तैरभिनीतं (पठेत्) (सुश्रुत० १।१३।६) । उक्तोऽर्थः । राजापथ्यकारिणोऽमात्यराक्षसस्य गृहजनं स्वगृहमभिनीय रक्षसि (मुद्रा० १।५) । अभिनीय प्रापय्य । आवितोस्मि अयं शत्रोरभिनीय च दक्षितः (मुद्रा० ६।१५) । अभिनीय=इहाणीय । तान्

ब्राह्मणान्स्वभवनमभिनीय (अवदा० जा० १३) । उक्तोऽर्थः । ते ह्यपरिग्रहीत-
मभिनीय विक्रीणीरन् (को० अ० ५।२।२५) । अभिनीय दर्शयित्वा । ते भिनी-
यैवाहः पशुमालभन्त । तेनाभिनीयैव रात्रेः प्राचरन् (तै० ब्रा० १।५।१६) ।
अभिनीय = परिणमय्य = नीत्वा = गमयित्वा (इति सं० शार्०को०) । प्राप्येति
तु सायणः । अभिनीय निशां प्रातः प्रतिष्ठामहे (बृ० श्लो० सं० ८।३०) ।
अभिनीय नीत्वेत्यर्थः । नार्थोऽभिना । श्रुतिमभिनीय (शा० ३. इत्यत्र कवि-
वाक्यम्) । अवगणं प्रयोगेण दर्शयित्वा, किञ्चिच्छ्रूयत इति रूपयित्वा । शिक्षा
नरः समिथेषु प्रहावान् वस्वो राशिमभिनेतासि भूरिम् (ऋ० ४।२०।८) ।
अभिनेतासि = आहर्तासि । ताच्छील्ये तृन्नन्तमेतत् । तद्यत्तत्र यजुः पुरस्तादेत्य-
भिनेतैव तदेति (श० ब्रा० १०।१।१४) । अभिमुख्यं नयन्नर्थान् विज्ञेयोऽभि-
नयो बुधैः (अग्निपु० ३४१ तमे अध्याये) । अभिमुख्यं नयन् = स्वरूपमुपन्य-
स्यन् । ललिताभिनयं तमद्य भर्ता मरुतां द्रष्टुमनाः सलोकपालः (विक्रम०
२।१८) । भावव्यञ्जकोङ्गचेष्टाविशेषोऽभिनयः । स्वर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै
(तै० सं० ६।६।१।१) ।

—नु (शु स्तवने) । अभी नवन्तेऽद्भुहः प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् (ऋ० ६।१।
१००) । अभि त्वा शूर नोनुमः (ऋ० ७।३२।२२) । भृशं पुनः पुनर्वा स्तुम
इत्यर्थः ।

—नुद् (शुद् प्रेरणे) । दण्डकाष्ठाभिनुन्नाङ्गी चचाल भृशमाकुला (भा०
आश्व० ५८।२६) । अभिनुन्नम् = अभितः क्षिप्तम् । ततोऽभ्यनोदयत्कृष्णो
युज्यतामिति दारुकम् (भा० आश्व० ५२।१) । अभ्यनोदयत् प्रैरयत् प्राचोद-
यत् । तां यदवर्त्नीमभिनुदन् गायत्यात्मन्नेव तद् वाचं प्रतिष्ठापयति (जै० ब्रा०
१।१०२) ।

—नू (णू स्तवने) । अभि वाणी ऋषीणां सप्त नूषत (ऋ० ६।१०३।३) ।
अभि नूषत स्तुवीत । स्वविदो अभ्यनूषत वाः (अथर्व० २।१।१) । अभिमुख्येन
स्तुवन्तीत्यर्थः । तमापो अभ्यनूषत वत्सं संशिवरीरिव (ऋ० ८।५८।११) ।
अभि कण्वा अनूषतापो न प्रवता यतीः (ऋ० ८।६।३४) ।

—पच् (डुपचष् पाके) । क्षीरं स्थालीगतमभिपच्यमानम् (सुश्रुत० १।
१४६।११) । अभिपच्यमानं अप्यमाणम् । श्रीयमाणम् । श्रीयः कर्मणि ज्ञानचि-
ञ्चम् ।

—पत् (पल् गतौ) । तं रामोऽभ्यपतत् क्षिप्रं लक्ष्मणाश्च महारथः (रा०
२।३४।१८) । अभ्यपगतवान् इत्यर्थः । अभिपेतुस्ततः सर्वे तस्यामात्याः शुचि-

व्रतम् (रा० २।७७।१०) । अभिपेतुरभिमुखं ययुः । यं सत्यसन्धं सहसाऽभिपेतु-
दिदृक्षया चारुणसिद्धसङ्घाः (भा० वन० २४।२२) । अभिपेतुरभिजग्मुः ।
यदि वृक्षादभ्यपत्तत्फलं तत् (अथर्व० ६।१२४।२) । अभ्यपत्तत्=न्यपत्तत्=
अवापत्तत् । एकेनैव शतस्यैष पातेनाभिपतिष्यति । हंसस्य पतितं काकः... (भा०
कर्ण० ४१।३६) ॥ अतिपतिष्यतीत्यर्थः । अतेरर्थेऽभिः । पुत्राणां नेत्रेभ्यो
दुःखादभ्यपत्तज्जलम् (भा० द्रोण० १४६।१३२) । अभ्यपत्तत्=अवास्यन्दत् ।
वैनतेयो यथा पक्षी गरुत्मान् पततां वरः । तथैवाभिपतिष्यामि भयं वो नेह
विद्यते (भा० वन० १२।१०) ॥ अभिपतिष्यामि उपद्रोष्यामि आस्कन्त्यामि ।
वधायाभिपपातैरान् (भा० आदि० १५३।२०) । पति पदाति रथिनं रथेवास्तु-
रङ्गसादी तुरगाधिष्ठम् । यन्ता गजस्याभ्यपत्तद् गजस्थम्... (रघु० ७।३७) ॥
उक्तोऽर्थः । (क्षिप्ता) शक्तिरभ्यपत्तद् वेगात्लक्ष्मणे (रा० ६।८०।३४) ।
अभ्यपत्तत् अपत्तत् । नार्थोऽभिना । एकेनाभिपतत्यह्ना योजनानि चतुर्दश
(भा० ५।३०।५१) । अभिपतति=अतिक्रामति । हन्तुमभिपतति पाण्डुसुतम्
(कि० १२।३६) । अभिपतति=अभित्वरते । तदेवाप्तनमन्विच्छेद्यत्र नाभि-
पतेत् परः (भा० वि० ४।१३) । अभिगतेत् समेदमिति कृत्वा तदभिमुख
आगच्छेत् । अभिज्जेत् परम् इति पाठान्तरम् । अभिज्जेत् परिभवेत् । सारथि
चाभ्यपातयत् (भा० भीष्म० ४५।१५) । न्यपातयदित्यर्थः । मुक्तशापश्च
राजर्षिः कालेन महता ततः । ऋतुकालेऽभिपतितो मदयन्त्या निवारितः (भा०
आदि० १८।२४) ॥ अभिपतितः संभवायोपेतः । अभिपतिनुमना लभुत्वभीतेः
(शिथु० ७।५१) । अभिपतिनुमना अपसर्तुकामा । वियदभिपातलाघवेन (कि०
७।२१) । अभिपातो विहरणम् । नूनं प्रियाया मम नाभिपातः (रा० ३।६३।
८) । अभिपातो नाशः । भवन्ति हि नरव्याघ्र पुरुषा धर्मचेतसः । दीनाभि-
पातिनः... (भा० वन० ६।२३) ॥ दीनपक्षपातिनः । अभिरानुकूल्ये ।

—पद् (पद गतो) । यथर्तु लिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्तुपर्यये । स्वानि स्वा-
न्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः (मनु० १।३०) ॥ अभिपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति ।
तस्याञ्जल्युदके काचिच्छफ्येकाऽभ्यपद्यत (भा० पु० ८।२४।१२) । अञ्जलि-
जलमविन्ददित्यर्थः । ये वित्तमभिपद्यन्ते सम्यक्त्वं तेषु दुर्लभम् (भा० शां०
२६।२०) । प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । ऋत्विजो नाभ्यपद्यन्त (भा० आदि० २२३।२४) ।
न संन्यधीयन्त, नोपास्थिषत । समयं कृत्वा दुर्मतिर्नाभिपद्यते (रा०
४३०।८) । नाभिपद्यते नाभ्युपपद्यते, आपद्गतं सां नानुगृह्णातीत्याह ।
त्वमस्यामवस्थायां मातरं नाभिपद्यसे (रा० ३।५४।६) । उक्तोऽर्थः । शक्तोपि
घाट्पाट्याढ्यादिक्यमक्रूरो नाभ्यपद्यत (हरि० १।३६।१३) । पूर्वण सप्तोऽर्थः ।
साहाय्यार्थं न गतवानिति शब्दार्थः । अभ्युपपत्तिरनुग्रहः (परित्राणम्) इत्यत्र

परित्राणार्थं समीपगमनमेव मूलमर्थ इति विस्पष्टम् । किरन् शरशतैस्तीक्ष्णै-
रभिपेदे महाकपिम् (रा० ५।४।१२४) । अभिमुखं जगामेत्यर्थः । रावणा-
वरजा तत्र राघवं मदनातुरा । अभिपेदे निदाघार्ता व्यालीव मलयद्रुमम् (रघु०
१२।३२) ॥ उक्तोऽर्थः । यथा कुमारो जातः स्तनमभिपद्यते (जै० ब्रा० १।१) ।
व्यसने सज्जमानं हि यो मित्रं नाभिपद्यते (शुक्र० ३।२३१) । सहायो भूत्वा
नोपगच्छति । क्रोशन्तं हि यथात्यर्थं नैनमभ्युपपद्यसे (रा० ३।५६।१८) ।
त्राणाय न गच्छसीत्यर्थः । अभ्यपद्यत कौन्तेयं कर्णो राजन् वृकोदरम् (भा०
द्रोण० १३।१।३०) । अभ्यपद्यत उपागमत् समासवत् । असमाप्तव्रते तस्मिन्स्व-
कार्यमभिपद्यताम् (रा० १।२६।७) । अभिपद्यताम् सम्पाद्यताम्, निर्वर्त्यताम्,
साध्यताम् । अंघ्रं धर्मवेवेण यच्चहं लोकसङ्करम् । अभिपत्स्ये शुभं हित्वा
क्रियां विधिविवर्जिताम् (रा० २।१०।६) ॥ अभिपत्स्ये प्रतिपत्स्ये चरिष्यामि
वर्तयिष्यामि । अस्त्रे ते वारुणाग्नेये ताभ्यां बाणसमाहिते । न यावदभ्यपद्येतां
व्यावर्तदथ आस्करः (भा० ६।५३) ॥ नाभ्यपद्येतां न पराभूयेतामिति नील-
कण्ठः । राज्यं गतजनं साधो पीतमण्डं सुरामिव । निरास्वाद्यतमं शून्यं भरतो
नाभिपत्स्यते (रा० २।३६।१२) ॥ नाभिपत्स्यते न प्रतिपत्स्यते नाङ्गी
करिष्यति । मया यथोच्यमानं यदि नाभिपत्स्यसे (रा० ३।३६।२५) ।
उक्तोऽर्थः । क्षणमभ्यपद्यत जनैर्न मृषा गगनं गणाधिपतिमूर्तिरिति (शिशु०
६।२७) । अभ्यपद्यत स्वीकृतं प्रतिपन्नम् । मोहितः शरजालेन कर्तव्यं नाभ्य-
पद्यत (भा० द्रोण० १३।३।३७) । नाभ्यपद्यत नाजानात् । न पण्डितः क्रुध्यति
नाभिपद्यते (भा० शां० २२६।१५) । नाभिपद्यते न सज्जत इति नीलकण्ठः ।
दीना इतीव मे बुद्धिरभिपन्नाऽद्य तान्प्रति (भा० वन० ६।२४) । अभिपन्ना
गता । मदान्धभावेन मयाभिपन्नो मतङ्गशापेन कुरङ्गभावः (महावीर० ६।
४) । प्राप्त इत्यर्थः । न रोचते तद् वचनं हि तस्य कालाभिपन्नस्य विनाश-
काले (रा० ४।१५।३१) । अभिपन्नः प्राप्तः संनिहितः कालोऽस्य । निष्ठायाः
परनिपातः । कालाभिपन्नाः सीदन्ति सिकता सेतवो यथा (रा०) । उक्तोऽर्थः ।
बन्धवधभयाद्वा यः सामन्तो न्यायवृत्तिर्धार्मिकः सत्यवागविसंवादकः प्रतिग्रहीता
मानयिता चाभिपन्नानाम् (कौ० ग्र० १।१८।६) । अभिपन्नानाम् प्रपन्नानाम-
पित्तानाम् । आशया ह्यभिपन्नानामकृत्वाऽश्रुप्रमार्जनम् (भा० शां० ३६०।६) ।
उपेतानामित्यर्थः । अभिपन्नस्तु राजेन्द्रे साम्बो वृष्णिकुलोद्गतः (भा० वन०
१६।१८) । अभिपन्नोभित आसादितः । सर्वतश्चाभिपन्नैषा घातंराष्ट्री महा-
चमूः (भा०) । अभिग्रस्तेत्यर्थः । तस्य कृष्णाभिपन्नस्य पीडितस्य
वलीयसः । मुखाद् रुधिरमत्यर्थमुज्जगाम मुमुपंतः (हरि० २।३०।५१) ॥

न लक्ष्मणास्मिन् मम राज्यविघ्ने माता यवीयस्यभिः शङ्कितव्या । देवाभिपन्ना
 ... (रा० २।२२।३०) ॥ उक्तोऽर्थः । सीता वितत्रास यथा वनान्ते सिंहाभि-
 पन्ता गजराजकन्या (रा० ५।२८।१) । पूर्वेषु समोऽर्थः । अभिपन्नास्मि
 पाञ्चालि याज्ञसेनि क्षमस्व माम् (भा० वन० २३।१६।१) । अभिपन्नाऽपराद्धा ।
 मयाऽभिपन्नं तं चापि न सर्पो घर्षयिष्यति (भा० आदि० ५०।२०) । अभिपन्नं
 रक्षितम् । मया दैत्याः परित्यक्ता विनष्टाः शाश्वतीः समाः । मयाऽभिपन्ना
 देवाश्च मोदन्ते शाश्वतीः समाः ॥ उक्तोऽर्थः । क्रन्दन्ति भर्तारमिवाभिपन्नम्
 (भट्टि० १२।६६) । अभिपन्नं मृतम् । अभिपन्नमिदं लोके राज्ञामुद्धतदण्डनम्
 (भा० शां० ३२।२०) । अभिपन्नं स्वभावजं कर्म । न चैवालभसे त्राणमभिपन्ना
 वलीयसा (भा० वि० २२।८) । अभिपन्ना परिभूता । पूर्वाभिपन्नाः सन्तश्च
 भजन्ते पूर्वचोदनम् (भा० उ० ४।६) । पूर्वम् अभिपन्नाः पूर्वं साहाय्यार्थं वृत्ता
 इति नीलकण्ठः । पूर्वा चोदना प्रेरणा यस्य तस्मिन् च सः । न तु राजाभि-
 पन्नस्य शेषः क्वचन विद्यते (भा० शां० ६८।५०) । राजाभिपन्नस्य कुतः
 सुखानि (भा० शां० ६८।५८) । उभयत्राभिपन्नस्ति रस्कृत इत्यनर्थान्तरम् ।
 सर्वम् मृत्युनाऽभिपन्नम् (श० ब्रा० १४।६।१।५) । आक्रान्तं व्याप्तमित्यर्थः । येन
 चैवाभिपन्नोऽयम् (भा० पु० १।१३।२०) । चिरकार्याभिपत्तिं च चिरकारी तथो-
 च्यते (भा० शां० २६६।५) । कार्याभिपत्तिं कार्याधिगमम् । इतीदमवगच्छामि
 व्यक्तमर्थाभिपत्तिः (भा० कर्ण० ७।२४) । अर्थाभिपत्तिः फलोपपत्तिः ।
 अथाभिपत्तिलोकस्य कर्तव्या पुण्यपापयोः (भा० शां० ३२।२०) । अभिपत्ति-
 रुपपत्तिः । त एते वाचमभिपद्य पापया सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञयः (ऋ० १०।
 ७।१६) । आत्तं राज्यमिदं पश्चात्तथा भ्रात्रा यवीयसा । नाभिपत्तुमलं रामः
 पीतसोममिवाध्वरम् (रा० २।६१।१८) ॥ पित्रा दत्ता नृपश्रीर्हि दायार्थं तस्य
 धीमतः । नाभिपत्तुं मया शक्या सावित्री वृषलैरिव (रा० २।८८।१६) ॥
 उभयत्र स्वीकृतुं प्राप्तुं प्रत्येषितुं वार्यः । अथि वा अगन्त त्वभिपत्तुं शक्नुमः
 (श० ब्रा० ६।५।१।६) । ग्रीहीतुमित्यर्थः ।

—पा (पा रक्षणे) । अग्निष्ट्वाभि पातु (वा० सं० १३।१६) ।
 अभितः पात्वित्यर्थः । यो वामदन्धो अभि पाति चित्तिभिः (ऋ० ८।५६।३) ।
 अवक्षते, प्रतिजागर्तमित्यर्थः ।

—पू (पूङ् पवने) । यतोऽयं पवते । यदभिपवते (तै० ब्रा० २।३।६।१) ।
 अभिपवतेऽभिलक्ष्य वाति ।

पृ— पृ (पालनपूरणयोः) । अभि नः पूर्यतां रयिः (पा० गृ० ३।४) । अभिपूर्यतां सम्पूर्यो भवतु । जना येस्मिन्कृशघनास्तान् घनेनाभिपूरय (हरि० २।५८।६२) । अतिरोहितोर्यः । शोको मामभ्यपूरयत् (रा० ५।५६।१११) । शोकाप्लुता विषादाविष्टाभूवमित्याह ।

—प्याय् (स्फायी ओप्यायी वृद्धौ) । अभि स्वेन पयसा पीप्यानाः (ऋ० ७।३६।६) । अभिपीप्यानाः = अभितो वृद्धाः । कानचि रूपम् । लिङ्पडोच्चेति पीमावे द्वित्वे ह्रस्वे तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति दीर्घः ।

—प्रच्छ (प्रच्छ जीप्सायाम्) । उपशिक्षाया अभिप्रश्नितम् (तै० ब्रा० ३।४।६) । प्रश्नस्योपरि पुनः प्रश्नोऽभिप्रश्न इति साधरणः ।

—प्रथ् (प्रथ प्रथ्याने) । प्रत्यङ् स विश्वा भुवनाभि पप्रथे (ऋ० १।८०।३) । अभिपप्रथेऽभिव्याप व्यानशे ।

—प्लु (प्लुङ् गतौ) । त आदित्या लघुभिः सामभिश्चतुर्भिः स्तोमैर्द्विभ्यां पृष्ठ्याभ्यां स्वर्गं लोकमभ्यप्लवन्त (गो० ब्रा० पूर्व० ४।२२) । अभ्यप्लवन्त = अभ्युपायन् । सर्वे एवामी क्लेशा अविद्याभेदाः । कस्मात् । सर्वेष्वविद्यैवाभिप्लवते (यो० सू० २।४ भाष्ये) । सर्वानिमान्क्लेशानभिव्याप्नोतीत्याह । रजसाभिप्लुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः (मनु० ४।४।१) । रजस्वलाम्, रजोवकीर्याम् । तमसाऽभिप्लुते लोके रजसा चैव भारत (भा० वि० ३३।१) । अन्धकारेण नैशेन पूर्णे । पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिप्लुतेपि वा (याज्ञ० २।५०) । व्यसनाभिप्लुते व्याध्याद्यभिभूते । तत्र यद् द्रव्य भूतं तदुपायाभिप्लुतम् (चरक० विमान० ८।८७) । उपायाभिप्लुतमुपायव्याप्तम्, उपायग्रहणगृहीतमिति यावत् । अभिप्लुतमभिक्रुद्धमेकपाश्चाववारितम् (भा० भौष० ४६।३२) । अभीतस्याभिमुख्येन सर्पणमभिप्लुतमिति नीलकण्ठः । त्रयोऽभिप्लवाः पृष्ठ्योऽभिजित्स्वरसामान उक्थ्या वाग्निष्टोमा वा (वाराह श्रौ० ११।२।३।११) । गवामयने यागेऽन्तराचर्यमाणोऽनुष्ठानविशेषोऽभिप्लवो भवति ।

—भज् (भज सेवायाम्) । यो भागो मामभिभजते स दीयताम् (पा० १।४।१० सूत्रे न्यासे) ।

—भा (भा दीप्तौ) । मा त्वा काचिदभिभा विश्व्या विदत् (ऋ० २।४२।१) । अभिभा दुर्निमित्तम् ।

—भाष् (भाष ज्यक्तायां वाचि) । भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् मनु० २।१२८) । आलपेत् सम्बोधयेत् इत्यर्थः । नोदक्ययाऽभिभाषेत (मनु०

४।५७) । अभिभाषणमाभाषणमालापः । निशाचरीणां प्रत्यक्षमक्षमं चाभि-
भाषणम् (रा० ५।२६।६) । उक्तोऽर्थः । गुह्यतत्प्यभिभाष्येनस्तप्ते स्वप्यादयो-
मये (मनु० ११।१०३) । अभिभाष्य विख्याप्य ।

—भू (भू सत्तायाम्) । अभि यो विश्वा भुवना बभूव (ऋ० ४।१६।५) ।
सर्वेभ्यो लोकेभ्यो ज्यायान्भवतीत्याह । अभि द्विषन्तं भविष्यामि (श० ब्रा०
१२।४।४।३) । अभिमविष्यामि न्यक् करिष्यामि । सिंहनादं च सैन्यानां भीम-
सेनरवोऽभ्यभूत् (भा० भीष्म० ४४।६) । अभ्यभूत् = अधर्षकार्षीत् । परं
योनैरवरं ते कृणोमि मा त्वा प्रजाऽभिभूत् (अथर्व० ७।३५।३) । अग्नीं पुं णः
सखीनामविता जरितृणाम् । शतं भवाऽभ्युतिभिः (ऋ० ४।३१।३) ॥ धर्मे नष्टे
कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत (गीता० १।४०) । अभिभवति बाधते पराजयते
प्रभवति अधिकुस्ते । विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमम् (कि० २।१४) । अभिभवन्ति
धर्षयन्ति आक्रामन्ति आस्कन्दन्ति । कृतपूर्वाणि यान्यस्य व्यञ्जनानि सुशिक्षितैः ।
तान्यप्यभिभविष्यामि (भा० वि० २।३) ॥ अभिमविष्यामि = अतिशयिष्ये,
विशेषयिष्यामि । परित्रायध्वं मामनेन मधुकरेणाभिभूयमानाम् (श० १) ।
अभिभूयमानां विप्रक्रियमाणां कदर्थ्यमानाम् । पुत्रस्नेहाभिभूतेन मया चाप्य-
कृतात्मना । धर्मे स्थिता महात्मानो निकृताः पाण्डुनन्दनाः (भा० द्रोण० १३३।
१२) ॥ स्नेहाभिभूतेन स्नेहवशंवदेन स्नेहेन परवता स्नेहपराजितेन । श्रिया
ऽभिभूतं देवेशं दुर्निरीक्ष्यतरं हरिम् (हरि० २।५५।३३) । अभिभूतं व्याप्तम् ।
एकस्वित्सन्नभिभूतिः (ऋ० ८।१६।८) । उक्तोऽर्थः । आजगाम ततः पम्पां
लक्ष्मणेन सहाभिभूः (रा० ३।७५।११) । अभिभूरभिभावकः । सह प्रभुरिति
पाठान्तरम् । अभिभूयंशो अभिभूरग्निरभिभूः सोमो अभिभूरिन्द्रः (अथर्व०
६।६७।१) । त्वष्टारमिन्द्रो जनुषाऽभिभूय (ऋ० ३।४८।५) । अभिभूय
विभूतिभातंवीम् (रघु० ८।३६) । अभिभूय = अतिशय्य । अभीवर्तो
अभिभवः सपत्नक्षयणो मणिः (अथर्व० १।२६।४) । अभिभवोऽभिभावी ।
निरभिभवसाराः परकथाः (भर्तृ०) । अभिभवस्तिरस्कारः । अवसानो
ऽधिक्षेपः ।

—मन् (मन ज्ञाने) । अर्जुनं वासुदेवं च यौ तौ लोकोऽभिमन्यते (भा०
आदि० २२।४।६) । वस्तुतो नरनारायणौ सन्तौ तावर्जुनवासुदेवौ जानाति ।
अभिमानोऽन्यथाग्रहणम् मिथ्याज्ञानम् । अवीरामिव मामयं शरावरमिमन्यते
(अथर्व० २०।१२६।६) । उक्तोऽर्थः । वृद्धाश्च तात वैद्याश्च ब्राह्मणाश्चाभि-
मन्यसे (रा० २।१००।१३) । अभिमन्यसे बहु मन्यसे । न पश्चात्तेऽभिमन्यन्ते
सुधामपि सुरोपमाः (रा० २।६१।१३) । अभिमन्यन्तेऽनुमन्यन्ते । असी ते मुख्यो
यौवनोत्सक्तो भार्यां स्नुषां दुहितरं वाऽभिमन्यते (कौ० अ० ५।१।५१) । इयं मे

गम्या स्यादितिच्छति । न त्वेव ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हि चित् (मनु० १०।६५) । नाभिमन्येत न कामयेत । यथा कथा च परपरग्रहमभिमन्यते (आप० ब० १।१०।२८।१) । ममायमस्त्विति कामयेत । यो वाऽयं देवः पशूनामीष्टे न वा हैनमभिमन्येत (श० ब्रा० ३।६।२।२०) । उक्तोऽर्थः । अप्रार्थनीयामिह यां सूतपुत्राभिमन्यसे (भा० वि० १।४।३४) । कामयस इत्यर्थः । कच्चिन्म परदारान्वा राजपुत्रोऽभिमन्यते (रा० २।७२।४५) । उक्तोऽर्थः । न चेत्तदभि-मन्येत तस्मै दद्यामहं पुनः (भा० कर्ण० ३।८।३) । अल्पमिति कृत्वा नेच्छेत्, नाभिनन्देत् । अभिमन्येत अवजानीतेति नीलकण्ठः । स च तात्पर्यार्थः । अव-जानीयादिति तु पाणिनीयाः साधु पश्यन्ति । माऽभिमंस्थाः (श० ब्रा० ७।५।२।१७) । मा क्षणिष्ठाः, माऽभिद्रुह इत्यर्थः । योऽस्मान्ब्रह्माणस्पतेऽदेवो अभिमन्यते (अथर्व० ६।६।१) । अभिहन्तव्यान् जानातीत्यर्थः । अभिपूर्वो मन्यतिश्छन्दसि बहुलं हिंसायां वर्तते । तत्रेमाः काश्चन दिश उदाह्रियन्ते—परिवृङ्गि हरसा माऽभिमंस्थाः (काण्व सं० १।४।४; श० ब्रा० ७।५।२।१७) । मा त्वा क्रव्यादभिमंस्त । मम त्वमाहार इत्यभिमानं मा करोतु । विश्वरूपं त्वाष्ट्रमभ्यमंस्त (ऐ० ब्रा० ७।२८) । अहिंसीदित्यर्थः । नास्य रुद्रः प्रजां पशून-भिमन्यते (तै० ब्रा० १।५।६।७) । न हिनस्ति, हन्तुं नेच्छति । इति । शत्रवो नाभिमन्यन्ते भक्षान् विषकृतानिव (रा० २।८८।२५) । अभिभवितुं न स्मरन्ति (राजधानीम्) इति गोविन्दराजः । ये राष्ट्रमभिमन्यन्ते राज्ञो व्यसनमीयुषः (भा० उ० १६६।६) । ये राष्ट्रभस्मदीयमिदमस्माभौ रक्षणीयमित्यभिमान-वन्त इति नीलकण्ठः । अतिवादांस्तितिक्षेत नाभिमन्येत कञ्चन (भा० शा० २७८।६) । कञ्चनोद्दिश्याभिमानं न कुर्यादित्याह । यो न कामयते किञ्चिन्न किञ्चिदभिमन्यते । अभिमानं न गच्छतीत्यर्थः । यथा दाण्डक्यो नाम भोजः कामाद् ब्राह्मणकन्यामभिमन्यमानः (कौ० ब्र० १।६।५) । इयं मे गम्या स्यादितिच्छन् । नास्ति जीवितादन्यदभिमततरमिह जगति सर्वजन्तूनाम् (काद०) । अभिमतमिष्टम्, संमतम् । अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहुः (भट्टि० १।२७) । इक्ष्वाकुवंशोऽभिमतः प्रजानाम् (उत्तर० १।४४) । न किल भवतां स्थानं देव्या गृहेऽभिमतं ततः (उत्तर० ३।३२) । अभिमतमनुमतम् । माहात्म्याभिमतानामपि कपिलकणभुक् प्रभृतीनाम् (ब्र० सू० शा० भा०) । अभिमतानां सत्कृतानाम् । अभिमतेऽनुमते वा (आश्व० गृ० ४।६।१२) । तदन्नमभिमन्यन्ते आत्मसात्कुर्वन्ति अस्मभ्यमेव देहीति । न विक्रिया विश्वसुहृत्सखस्य साम्येन जीताभिमतस्तवापि (भा० पु० ५।१०।२५) । अभिमतिरभिमान आत्मसंभावना, आहोपुरुषिका, अहंयुता । सदाभिमानैकधना हि मानिनः (शिशु० १।६७) । अभिमान आत्मसंमानः,

स्वस्मिन्गुरुत्वबुद्धिः । मुनिरस्मि निरागसः कुतो मे भयमित्येष न भूतयेऽभि-
मानः (कि० १३।७) । एषोऽभिमान एषा कल्पना । ये चरन्त्यभिमानानि
सृष्टार्यमनुषङ्गिणः (भा० शां० १६८।२३) । अभिमानानि सर्वतः प्रमाणाणि
शास्त्रादीनि । विश्वा मृषो अभिमातीर्जयेम (अथर्व० १८।२।५६) । अभि-
मातीहिसकाञ्चन्नू इति सायणः । इन्द्राभिमातिषाह्ये (अथर्व० २०।१६।३) ।
अभिमातयः शत्रवः । सपत्नहाग्ने अभिमातिजिद् भव (अथर्व० २।६।३) ।
उक्तोऽर्थः । स हि ष्मा विश्वचर्वणिरभिमाति सहो दधे (ऋ० ५।२३।४) ।
अभिमाति हिंसकं घातुकम् । 'ऽभिमाति कयस्य चित् । तिम्रं न क्षोदः
प्रतिघ्नन्ति भूर्णयः (ऋ० ८।२५।१५) । अभिमातिः कपटप्रबन्ध इति
संस्कृतशार्मण्यकोषः । अभिमानं च मानं च त्यक्त्वा (रा० २।५८।१६) । साधा-
रण्याभिमानात् । साधारण्यं मत्वा, समुत्प्रेक्ष्य । न सा स्त्री त्वभिमन्तव्या
यस्यां भर्ता न तुष्यति (पञ्चत० ३।१५।४) । नाभिमन्तव्या न सन्तव्या, न
गणयितव्या, पत्नीति बुद्ध्या न द्रष्टव्या । घन्यं यशस्यमायुष्यमिदमाख्यान-
मुत्तमम् । बुभूषताऽभिमन्तव्यम् (भा० अनु० २।६५) ॥ अभिमन्तव्यम्
एष्टव्यम् । अनभिमानुको ह्येष देवः प्रजा भवति (आश्व० गृ० ४।१०।२८) ।
अभिमानुक आघातुकः । प्रजा इति द्वितीयाबहुवचनम् ।

—मन्त्र (मन्त्रि गुप्तपरिभाषणे) । गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् (याज्ञ०
३।३२५) । गायत्र्युच्चारणेन संस्क्रुयदित्यर्थः । उपाकृतः पशुरसौ योऽभि-
मन्त्र्य क्रतौ हतः (इत्यमरः) । वामदेवाभिमन्त्रितोऽश्वः (उत्तर० २) ।
वामदेव्यमन्त्रेः संस्कृतः । प्रणयन्तु भवन्तो मां यथेष्टमभिमन्त्रिताः (भा० सभा०
३।५।३) । अभिमन्त्रिताः प्रार्थिताः ।

—मा (मा माने, माङ् माने) । यज्ञस्य (सोमः) प्रमाभिमोन्मा प्रतिमा
वेद्यां क्रियमाणायाम् (काठ० ३।४।१४) । अभिमा विस्तारमानम् । यज्ञस्य
त्वा प्रमयाऽभिमया परिमयोन्मया परिगृह्णामि (आप० श्री० ४।५।४,
६।१३।६) । उक्तोऽर्थः ।

—मिह् (मिह् सेचने) । देवी देवयजनी सा दीक्षितेन नाभिमिह्या
(=नाभिमेह्या) (श० ब्रा० ३।२।२।२०) । तस्या उपरि दीक्षितो न मेहेत् न
मृत्रयेत् ।

—मृ (मृङ् प्राणत्यागे) । गुरुणाभिमृता अन्यतो वाऽपक्षीयमाख्याः (आश्व०
गृ० ४।७।१) । येषु जीवत्सु गुर्वन्नयते ते गुरुणाभिमृताः । द्वौ चराभिमरौ
स्पशौ (इत्यमरः) । अस्मिन्नयत इत्यभिमरः । प्राणनिरपेक्षस्तीक्ष्णाख्यः, यो
ब्रह्महेतो र्व्यालं वा हस्तिनं वा योधयतीति स्वामी ।

—मृद् (मृद क्षोदे) । कृतोऽभिमर्दः कुरुभिः प्रसह्य (द्रोप० ६।८) (अभि-मर्दः कदनं विशसनम् । कथं शक्यामहे ब्रह्मन् दानवैरभिमर्दनम् (भा० शां० २०६।१२) । अभिमर्दनम् अभ्यामर्दः, युद्धम्, आयोधनम् ।

—मृश (मृश आमर्शने, आमर्शनं स्पर्शः) । तथा त्वाभि मृशामसि (अथर्व० ३।२५।६) । अभिमृशामसि अभिमृशामः, अभितः स्पृशामः । अथास्या उदर-मभिमृशति (शां० गृ० १।२२।१४) । उक्तोऽर्थः । नक्ष्येदभिमृशन्सद्यो मृगः कूटमिव स्पृशन् (भा० शां० ६८।५२) । अभिमृशन् स्पृशन् । राजस्वमिति शेषः । कूटं मारणयन्त्रम् । सोऽमृष्यमाणो वचसाऽभिमृष्टः (भा० वि० ६६।१) । अभिमृष्टस्तुन्नः । अत्र मृशस्तोदनमर्थो यथा मर्मस्पृग् इत्यत्र स्पृशः । अभिरर्थं विशिनष्टि । उष्णांशुकराभिमर्शात् (शिशु० ४।१६) । अभिमर्शः स्पर्शः । कृताभिमर्शमनुमन्यमानः (शा० ५।२०) । अभिमर्शो दूषणम् । परदाराभि-मर्शेषु प्रवृत्तान् (मनु० ८।३५२) । पराभिमर्शो न तवास्ति पितुर्गृहे । कः करं प्रसारयेत्पन्नगरत्नसूचये (कु० ५।४३) ॥ उक्तोऽर्थः । कन्याप्रदानं प्रति समुत्प-न्नोऽभिमर्शः (प्रतिज्ञा० २) । अभिमर्शो विमर्शः । अभिरस्थाने । निवर्तय मनः पापात्परदाराभिमर्शनात् । (भा० उ० १२।४) । अभिमर्शनं दूषणं धर्षणम् । निवर्तय मतिं नीचां परदाराभिमर्शनात् । (रा० ३।५०।७) । दूषितं घर्म-शास्त्रज्ञैः परदाराभिमर्शनम् (भा० अनु० १६।८६) । उक्तोऽर्थः । दक्षिणा-नामदानं च ब्राह्मणस्वाभिमर्शनम् (भा० शां० ३।४।१३) । अभिमर्शनमाम-र्शनमाच्छेदनम् । अपहारः । अत्रैव कीर्त्यते सद्भिर्ब्राह्मणस्वाभिमर्शने (भा० अनु० ७०।१) । उक्तोऽर्थः । परदाराभिहर्तारः परदाराभिर्माशिनः (भा० अनु० २३।६१) । अभिमर्शकाः, जाराः ।

—मृष (मृष तितिक्षायाम्) । सर्वतः समुपेतस्य तव (दशग्रीवस्य) तेना-भिमर्षणम् (रा० ६।१११।८) । अभिमर्षणं प्रसहनं पराभवः ।

—मे (मेङ् प्रणिदाने) । स हि ष्मा विचर्षणिरभिमाति सहो दधे (ऋ० ५।२३।४) । अभिमाति हिंसकं धातुकं जिह्वाम् । अपरेऽभिमातीति सन्यतेरभि-पूर्वस्य रूपं पश्यन्ति । तन्नोऽभिमतम् ।

—मेथ् (मेथ् मेध् संगमे) । तयोः शयानयोः । यजमानोऽभिमेयति (श० ब्रा० १३।५।२) । अभिमेयति=आह्वयति ।

—यज् (यज देवपूजासङ्गतिदानेषु) । देवता अभियजेत् (गो० गृ० ४।७।१६) । हविभिः पूजयेदित्याह । आमावास्येन हविषा पूर्वपक्षमभियजते

(पञ्चरा० ३।७।१२) उक्तोऽर्थः । पक्षान्ता उपवस्तव्याः, पक्षादयोऽभियष्टव्याः (गो० गृ० १।५।५-६) ।

—या (या प्रापणे, प्रापणमिह गतिः) । शैनेयस्त्वरितो राजन्कृत-
वर्म्मणमभ्ययात् (भा० द्रोण० ११५।३) । अभ्ययात् अभिमुखमयात्, तं
प्रार्थयतेत्यर्थः । अभिययुः सरसो मधुसंभृतां कमलिनीम् () । अभिययी
स हिमाचलमुच्छ्रितम् (कि० ५।१) । अभिलक्ष्य जगामेत्यर्थः । अभियास्यति
मां कोपात्सम्बन्धी सुमहाबलः (भा० उ० १६०।१४) । साम्प्रत्यभियानं
करिष्यति, मां प्रार्थयिष्यते । ऽभि स्पृधो यासिषद् वज्रबाहुः (ऋ० १।१७।५) ।
उक्तोऽर्थः । अन्यत्र राज्ञामभियातु मन्युः (अथर्व० ६।४०।२) । यात्वित्येवार्थः ।
तत्रैनं नागराः सर्वे सत्कारेणाम्ययुस्तदा । समानयितुं पुरतः प्राप्सरन्नित्याह ।
निर्यान्तो वाऽभियान्तो वा नरमुख्या यथा पुरा (रा० २।७।१२४) । अभियान्तः
प्रविशन्तः । कुबेरादभियास्पमानात् (रघु० ५।३०) । अभियातुमिष्यमाणात्,
प्रार्थयिष्यमाणात्, अभिरेणयिष्यमाणात् । अभियाता प्रहर्ता च (रा०
२।१।२६) । अभियाताऽभिमुखं याता । दुर्गप्रदेशावलम्बनेन यो न युज्यते
तल्लक्षणः । प्रहर्ता नासीरे स्थित्वा प्रथमं प्रहरतीत्येवंविध इति टीका-
कृद्रामः ।

—याच् (दुयाच् याच्त्रायाम्) । शिरसा त्वभियाचेऽहं कुरुष्व कुरुणां मयि
(रा० २।१०।६।२६) । याच् इत्येवार्थः । नार्थोऽभिना । सगरं चाम्ययाचन्त
सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः (भा० वन० १०७।११) । उक्तोऽर्थः । अभ्यभाषन्तेति
पाठान्तरम् ।

—यु (यु मिश्रणामिश्रणयोः । स्त्रीयोनिरभियुत एनां गर्भः (नि० २।१६) ।
अभियुत आमिश्रीभूत इति दुर्गः ।

—युज् (युजिर् योगे, युज सबाधौ) । यां गतिमभियुङ्क्ते तां गतिं
गत्वाऽन्ततो विमुञ्चते (शा० ब्रा० १।८।३।२७) । अभियुङ्क्ते रथं तुरङ्गेण
युनक्ति । सञ्जयाचक्ष्व येनास्मान् पाण्डवा अभ्ययुञ्जत (भा० उ० ५०।६) ।
अभ्ययुञ्जत आक्रामन्, आस्कन्वन् । अस्मानालक्ष्य सन्नद्धा अभूवन्निति वा ।
(रघु० ४।८०) इत्यत्र नहि शूराः परेण पराजितपूर्वमभियुज्यन्त इति मल्लिः ।
इयन्विकरणस्य युजेः प्रयोगोऽस्थाने । शृङ्गं पैहि महाराज पाण्डवा अभ्ययुञ्जत
(भा० उ० ५०।१६) । उक्तोऽर्थः । यश्च त्वाऽभियुञ्जीत युद्धाय (रा०
७।६।१६) । अभियुञ्जीत आह्वयेत । युद्धं मे देहीत्यामन्त्रयेत । कुपितोऽर्थ-
पतिव्यवहर्तुमर्थगौरवादभियोक्ष्यते (दशकु०) । अभियोक्ष्यते = उद्योक्ष्यते ।

आधिव्याधिदुःखेन कदाचिन्नाभियुज्यते । नाभियुज्यते न युज्यते नोपसृज्यते । न तत्र विद्यते किंचिद् यत्परैरभियुज्यते (मनु० ८।१८३) । इदं मे निक्षिप्तं मे दीयतामिति निक्षेप्रा व्यवहारेण काम्येते । हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिरस्या-स्त्वया हुता । विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते (विक्रम० ४।१७) ॥ उक्तोऽर्थः । तद्यदि न सहसे ततः स्वयमभियुज्यस्व । एते स्वकर्मण्यभियुज्यामहे (मुद्रा० ३) । इहोभयत्राभियोगो व्यापारः । अभियुज्यस्व व्याप्रियस्व यतस्व घटस्व । वायुर्यत्राभियुज्यते (=युङ्क्ते) (श्वेताश्व० २।६) । शब्दमभिव्यक्तं करोतीति विवृतिः । मुञ्चते १।६४।१६ इत्यत्राभियुजि भिषक्कर्मण्युपचारेऽपि प्रयुक्तो दृश्यते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् (गीता० ९।२२) । ध्याम्ययोगपराणाम् इत्यर्थः । स्वस्वकर्मण्यधिकतरमभियुक्तः परिजनः (मुद्रा० १) । अभियुक्तोऽवहितो व्यापृतः । वसिष्ठः किल राक्षसस्त्वमित्यभियुक्तः (नि० ७।३।४ इत्यत्र दुर्गः) । अभियुक्तोऽभ्याख्यातो द्रुक्त्वः । यदा तु गमनमभियुक्तस्तदेवापलपति न तदात्यन्तापह्नव इति लङ्गेव भवति इत्यत्यन्तापह्नवे लिङ्गवक्तव्य इत्यत्र दीक्षितः प्रौढमनोरमायाम् । तत्राभियुक्तः पृष्ठः । तत्र हि बहूनर्थानभियुक्तः पुत्रादिनं जानामीति प्रतिवदन् निह्नववादी न भवति (याज्ञ० २।२० मिताक्षरायाम्) । आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तमुदरेत् (याज्ञ० २।२८) । अस्मिन्नर्थेऽनेनाहमभियुक्तः (याज्ञ० २।७ मिताक्षरायाम्) । अथ स एनमभियुक्तः प्रतिब्रूयात् (मी० सू० ३।२।१-२, श० भा०) । अभियुक्तः पृष्ठः । प्रतिगृह्य तदाख्येयमभियुक्तेन धर्मतः (याज्ञ० ३।४३) । उक्तोऽर्थः । इदं विक्वं पाल्यं त्रिविवदभियुक्तेन मनसा (उत्तर० ३।३०) । अभियुक्तेन—अवहितेन—प्रसितेन—एकायनगतेन । कोष्ठागारेऽभियुक्तः स्यात् (का० नी० सा० ५।७७) । अभियुक्तः कृतावेक्षः प्रतिजागरितः । भवतु, भूयोऽभियुक्तः स्वरव्यक्तिमुपलप्स्ये (मुद्रा० १) । अभियुक्तो दत्तावधानः । यत्त्वभियुक्ताः शब्दार्थेषु शिष्टा इति तत्रोच्यते—अभियुक्ततराः पक्षिणां पोषणे बन्धने च म्लेच्छाः (मी० सू० १।३।५।१० शा० भा०) । अभियुक्ता निपुणाः । कुहकादिषु प्रयोगेष्वभियुक्तानाम् (कथा० ३।२।१२५) । उक्तोऽर्थः । यत्नेनानुमितोप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः । अभियुक्ततरैरन्यैरन्यर्थवोपपाद्यते (वा० प० १।३४) ॥ अभियुक्ता विपश्चितः, विशेषज्ञाः, लब्धवर्णाः । न हि शक्यते दैवमन्यथा कर्तुमभियुक्तेनापि (काद०) । अन्येऽभियुक्ता अपि नैवेदमन्यथा मन्यन्ते (वेणी० २) । सूक्तमिदमभियुक्तैः प्रकृतिर्दुस्त्यजेति (वेणी० २) । अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम् (भा० उ० ३।३।१३) । अभियुक्तमाक्रान्तमास्कन्नम् । न जाने बलवता महामोहेनाभियुक्तस्य वत्सविवेकस्य कीदृशो वृत्तान्तः (प्र० च० ५) । उक्तोऽर्थः । देवि केनाभियुक्तासि केन वामि विमानिता—(रा०

२।१०।२८) । अभियुक्ता धर्षिता कृतपरामवा । अभियुक्तस्तु को राजा दातु-
मिच्छेद्वि मेदिनीम् (भा० शल्य० ३।१६१) । अभियुक्तः प्रार्थित इत्यर्थो
भाति । अभियुक्तः परिचिते परिक्षिप्तेऽरिसेनया । व्यवहारप्रवृत्तानां
तथैवोत्तरवादिनि ॥ इति कोषः । वृषलमभियोक्तुमुद्यतः (मुद्रा० १) । अभि-
योक्तुम् अभियातुमास्कन्तुम् । एतस्य सिंहीमिव राज्यलक्ष्मीमङ्कस्थितां
कः क्षमतेऽभियोक्तुम् (विक्रमाङ्क०) । उक्तोऽर्थः । त्वय्युत्कृष्टवलेऽभियो-
क्तरि नृपे (मुद्रा० ४।१५) । अभियोक्ताऽऽस्कन्ताऽऽक्रमिताऽभियाता ।
पर्यायैर्ह्यन्यमानानामभियोक्ता न विद्यते (भा० शां० २२६।१३) । अभियोक्ता-
दिशेद् देव्यं करणं वान्यदुद्दिशेत् (मनु० ८।५२) । अभियोक्ता=अर्थी ।
सन्तः परहितेषु स्वयं कृताभियोगाः (भर्तृ० २।६५) । कृताभियोगा दत्ता-
वधानाः । नयाभियोगं मनसः प्रसादं समापयस्वात्मगुणेन कामम् (रा०
४।२६।२५) । अभियोगस्तात्पर्यमासक्तिः । अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत्संसाधयेद्
धनी (याज्ञ० २।२० मितक्षरायां कात्यायनवचनम्) । यदानेकेऽर्था अस्मै
इति प्राच्यन्ते । अनभियोगश्चार्थेष्व्वागन्तूनाम् (कौ० अ० २।१६।१३) । अन-
भियोगोऽव्यवहारः । यत्नेनानुमितो योर्थः कुशलैरनुमातृभिः । अभियोगशतेनापि
स नान्यथोपपाद्यते (न्या० म०) ॥ अभियोगो यत्नः । अभियोगः शब्दादेर-
शिष्टानामभियोगश्चेत्तरेषाम् (मी० शा० भा०) । अभियोगः परिचयः । अभि-
योगमनस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् (याज्ञ० २।६) । कुसुमपुराभियोगं
प्रत्यनुदासीनो राक्षसः (मुद्रा २) । अभियोगोऽवस्कन्दः । अभियोजनं नाम युक्ते
पुनर्योजनमिति श० ब्रा० ६।४।२।११ इत्यत्र सायणः । विश्वा अग्ने अभियुजो
विहृत्य (अथर्व० ७।७।७।६) । अभियुजोऽभियोक्त्रीः सेनाः । विश्वा अग्ने
ऽभियुजो विहृत्य (तै० ब्रा० २।४।१।१) । अभियुजोऽभियोगान् आस्कन्दानिति
सायणः ।

—रक्ष् (रक्ष पालने) । तमर्यमाऽभि रक्षत्यूज्यन्तमनु व्रतम् (ऋ० १।
१३६।५) । अभिरक्षति=अभितः पाति । यमादित्या अभि द्रुहो रक्षथ (ऋ०
८।४७।१) । यः कृत्स्नामटवीमेतां पर्यन्तस्थोऽभिरक्षति (कथा० २६।१३५) ।
आविश्येमां घरणीं येऽभ्यरक्षन् पुरातनीं तस्य देवस्य सृष्टिम् (भा० अनु० १८।
७८) । उक्तचर एवार्थः ।

—रञ्ज् (रञ्ज रागे) । न कथाभिरभिरज्यन्ते । कथास्तु नाभिरज्यन्ते
इत्यर्थः । (गीतम्) संरक्तमभिरक्तं च परया स्वरसम्पदा (रा० गोरे०
१।३।६१) । अभिरक्तं प्राप्तसंज्ञम् ।

—रम् (रमु ङीडासाम्) । न गन्धहरिणो दमनककेदारिकायामभिरमति (विद्ध० ३) । अभिरमते = रति लभते, नन्दति । दमनको वृक्षविशेषः । विद्यासु विद्वानिव सोऽभिरमे (भट्टटि० १।९) । आश्चर्य परिपीडितोऽभिरमते पश्चात्कस्तृष्णया । उदितोऽर्थः । दृष्टिरिहाभिरमते हृदयं च (मृच्छ० ४) । आचान्ताश्चानुजानीयादभि भो रम्यतामिति (मनु० ३।२५१) । अभिरम्यताम् = विश्रम्यताम् । यत्राभिरम्यमाना भवन्ति (आश्व० गृ० ४।६।१६) । विश्रमितुकामा भवन्ति । अभिरम्यतामिति वदेद् ब्रूयुस्तेऽभिरता स्म ह (याज्ञ० १।१५२) । अभिरतास्तुष्टाः, तृप्ताः । माऽकल्पां नारीमभिरमयेत् (गी० ध० १।८।२९) । नानया मिथुनी भवेदित्यर्थः । अकल्पा रोगाविनाऽस्वस्था । मनोभिरामाः शृण्वन्ती.. षड्जसंवादिनीः कंकाः (रघु० १।३९) । मनोऽभिरामा मनोहरा मनोरञ्जिकाः, मनोज्ञाः । अनपेतकालमभिरामकथाः (कि० ६।३०) । अनन्तरोदीरित एवार्थः । राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः (रघु० १०।६७) । अभिराममभिरूपं रम्यम् । रामाभिराम...चित्तदोषः (रा० ५। ११।८) । अभिरामो हृदयहारी ।

—राष् (राध साध संसिद्धौ) । अभिराद्धदेवतावितीर्णवीर्यातिशयान् (शिशु० १।७१) । अभिराद्धा आराद्धाः ।

—रु (रु शब्दे) । वृषेव यूथे सहसा विदानो गव्यन्नभि रुव संघनाजित् (अथर्व० ५।२०।३) । अभिरुव = अभितो नदं । शिवेषोद्यन्तमादित्यमभिरौति (भा० पु० १।१४।१२) । अभिरुष्य वाश्यते क्रोशति । हंसकारण्डबोदगीताः सारसाभिरुतास्तथा (भा० वन० ३।८।२०) । सारसरुतेन प्रतिशब्दिताः, सारसरवेणाभिव्याप्ताः ।

—रुच् (रुच दीप्तावभिप्रीतो च) । धर्मोऽभिरुचते यस्माद् धर्मराजस्ततः स्मृतः (मार्क० पु०) । अभिरुचते राजते दीप्यते शोभते । अभिरुचिषेको न । यदभिरुचते भवते (विक्रम० २) । यथाऽत्र भवतोऽभिरुचिः । यथा ते वज्रः । यथा ते छन्दः ।

—लक्ष् (दर्शने) । पार्श्वतश्च महायुद्धे विमुखोऽद्याभिलक्ष्यते (भा० कर्ण० २६।९) । अभिलक्ष्यते लक्ष्यते दृश्यते प्रतिभाति । मुमोच परमेष्वासः पट् शरानभिलक्षितान् (रा० ३।२।८।२६) । अभिलक्षितान् कृताङ्कान्, लक्ष्योपेतान् । दक्षिणां प्रेषयागास वानरानभिलक्षितान् (रा० ४।४।११) । वृतान् गुण-साहात्म्येन निर्धारितान् ।

लप् (लप व्यक्तायां वाचि) । न च स्मार्तमनः धर्मभिलाषान् (इ०

सू० १।२।१६) । अभिलापो व्यपदेशो निर्वेशः कथनं कीर्तनम् । अभिलापिनी प्रतीतिः कल्पना (तत्त्वसं० १२१३) । अभिलापो वाचकः शब्दः ।

—लिख् (लिख अक्षरविन्यासे) । घात्राभिलिखितान्याहुः सर्वभूतानि कर्मणा (भा० स्त्री० ७।१२) । अभिलिखितानि सर्वतो न्यस्तानि । तत्तल्लक्षणैः पृथगवस्थापितानि ।

—ली (लीङ् इलेषणे) । भीष्ममेवाम्यलीयन्त सह सर्वैस्तवात्मजाः (भा० भीष्म० ७।१।१०) । समाश्लिष्यन् इत्यर्थः । कपिलाशवमम्यलीयत (दशकु०) । शवेऽन्तरलीयतेत्यर्थः । पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीनः (मेघ० ३७) । अभिलीनः समाश्रितः । विहङ्गमाभिलीनाश्च लताः (हरि० २०।१२) । शकुन्ताक्रान्ताः । भ्रमराभिलीनयोः सुजातयोः पङ्कजकोषयोः श्रियम् (रघु० ३।८) । अभिलीनौ समाश्लिष्टौ ।

—वच् (ब्रू-वच् व्यक्तायां वाचि) । आचार्यो नाभिवक्तव्यः पुरुषेण विजानता (भा० वि० ५।१२) । अपवक्तव्य इत्यर्थः ।

—वद् (वद व्यक्तायां वाचि, वद सन्देशवचने) । समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति (प्रश्नोप० ६।१) । अभिवदति परस्याभिमुखे वदति, प्रत्युत्तरं वदतीत्यर्थः । तं ह्यभ्युवाद (छां० उ० ४।२।१) । अभिसम्बोध्यो-वाच । परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेपि वा (मनु० ८।३।५६) । अभिवदेत् = अभिलपेत् = आलपेत् = आभाषेत् । कामेन ताताभिवदाम्यहं त्वाम् (भा० वि० ७।१०) । आभिमुख्येन वदामि । एतद्वा अश्वस्य प्रियं नामधेयम् (यद्ययुरिति) प्रियेणैवैनं नामधेयेनाभिवदति (तै० ब्रा० ३।८।१२) । अभिवदति अभिमुखीकृत्य वदति । ते वा इमे इतरे छन्दसी गायत्रीमभ्यवदेताम् (ऐ० ब्रा० ३।२८) । अभ्यवदेताम् = सप्रश्रयं समबोधयेताम् । पूर्वं राज्ञोऽभिवदति (श० ब्रा० ३।३।४।१४) । उक्तोर्थः । जारं चौर इत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम् (याज्ञ० २।३०१) । अभिवदन् व्यपदिशन् अपदिशन् निर्दिशन् । यत्कर्म क्रियमाणमृगभिवदति (ऐ० ब्रा० १।४) । अभिवदति कीर्तयति परामृशति । एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति (श० ब्रा० १।४।६।८।८) । व्याहरन्ति, उदाहरन्ति आचक्षते । अभिवदति गुरुं देवदत्तः । नमस्करोतीत्यर्थः । उपसर्गो विशेषकः । अभिवादयते गुरुं देवदत्तं देवदत्तेन वा । नमस्कारयतीत्यर्थः । तात प्राचेतसान्तेवासी लवोऽभिवादयते (उत्तर० ६) । वद् सन्देशवचने । अभिपूर्वकत्वान्नमस्कारार्थता । अभिवादये देवदत्तोऽहं भोः । सम्बन्धिशब्दाश्च सर्वे सापेक्षा विना पदान्तरेण न पूर्णमर्थमभिवदन्ति (शा० भा०) ।

अभिवदन्ति वदन्ति । शिवेनाभिवदामि त्वां गच्छ युध्यस्व शत्रुभिः (भा० ब्रौण० ४।११) । शिवेनाभिवदामि साशीर्वचनं वच्मि । नानर्णसमवाये तु नैकं द्वौ युगपदभिवदेयाताम् (कौ० अ० ३।११।१६) । अभिवदेयाताम् अभियुञ्जीयाताम् । अभिवाद्य नमस्यन्तं शूरं समुहदं सुतम् (रा० २।४४।२६) । अभिवाद्य चरणौ स्पृष्ट्वा । अपर आह— प्रवरोच्चारणमभिवादनम्, तत्पूर्वकम् । नन्वशक्तमिदं सूत्रमिमावर्थावभिवदितुम् (ब्र० सू० १।१।२ शां० भा०) । अभिवदितुमभिधातुम् । को तु माहेंन्नाम्नैवाभिवदितुम् (जै० ब्रा० २।५३) । अभिवदितुमभिधातुम् अभिसम्बोधयितुम् । न खलु भवान् अस्मत्संकल्पानभिवादकः (कि०) । अभिवादकोऽनुकूलं वदिता । तदभिवादिन्येषर्भवति (नि०) ।

—वप् (डुवप् बीजसन्ताने, बीजसन्तानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं च, अयं छेदनेऽपि) । स्वप्नेनाभ्युप्या चुमुरि धुनि च (ऋ० २।१५।६) । अभ्युप्य = अवकीर्य = आकीर्यं । अभि स्वपूभिर्मथो वपन्त (ऋ० ७।५६।३) ।

—वश् (वश कान्तौ, कान्तिरिच्छा) । वृषेव बध्नी रभि वष्ट्योजसा (ऋ० २।२५।३) । अभिवष्टि ईष्टे प्रभवति । स दूतो विश्वेदभिवष्टि सद्भा (ऋ० ४।१।८) । अभिवष्टि = अभीच्छति प्राप्तुम् ।

—वस् (वस आच्छादने) । भस्मनाभि वासयति (तै० सं० २।६।३।४) । अभित आच्छादयतीत्यर्थः ।

—वह् (वह प्रापणे) । ततोऽभ्यवहदव्यग्रो वैराटिः सव्यसाचिनम् । यत्रातिष्ठत् कृपो राजन्योत्स्यमानो धनञ्जयम् (भा० वि० ५।५।६०) ॥ अभ्यवहत् (कूपसमीपं) प्रापयत् ।

—वा (वा गतिगन्धनयोः) । मयोभूर्वातो अभि वातून्नाः (ऋ० १०।१६।१) । अभिवातु अभिमुख्येन वातु । शन्न इषिरो अभि वातु वातः (ऋ० ७।३५।४) । सुखो वातोऽभिवाति माम् (भा० वि० ६।८।७४) । उक्तोऽर्थः ।

—वाश् (वाश् शब्दे) । अभि त्वा नक्तीरुषसो ववाशिरेऽग्ने वत्सं न स्वसरेषु धेनवः (ऋ० २।२।२) । अभिववाशिरे अभिमुख्येन वाश्यन्ते शब्दायन्ते, सस्नेहं सादरं चाकारयन्ते ।

—विश् (विश प्रवेशने) । मदनाभिविष्ट० (रा० ५।११।१८) । अभिविष्टः = आविष्टः ।

—वी (वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु) । वामं नृभ्यो अभिवीताः
सखिभ्यः (ऋ० ७।२७।४) । अभिवीता प्रेरिता (दक्षिणा) ।

—वृ (वृम् वरणे) । धृतेन द्यावापृथिवी अभीवृते (ऋ० ६।७०।४) ।
अभीवृते आकीर्णं आच्छादिते । सांहितिको दीर्घः । अयं स शिङ्क्ते येन गौरभी-
वृता (ऋ० १।१६४।२६) । उक्तोऽर्थः । (तम्) अभ्यवारयदत्युग्रः क्रूरकर्माऽऽप-
गासुतः (भा० उ० ६।१।३४) । इदं नातितिरोहितम् । अभिवृत्य सपत्नान्
(अथर्व० १।२६।२) । अभिमुखं पर्यावृत्येत्यर्थः ।

—धृत् (धृत् धर्तने) । भरतो मन्त्रिभिः सार्वभभ्यवर्तत (रा० २।६।१।
३८) । राजासनमुपायादित्यर्थः । अभिवर्तति लक्ष्मीस्तं प्राचीमिव दिवाकरः
(भा० उ० १३।५।३१) । अभिमुखं यातीत्यर्थः । अभ्यवर्तत पुत्रस्ते पाण्डवा-
नामनीकिनीम् (भा० द्रोण० १५३।१३) । समासादयदित्यर्थः । नाम्यवर्तन्त
राजानः सहिता वानरध्वजम् (भा० भीष्म० ११७।३६) । साम्मुख्यं नावधुरि-
त्यर्थः । स इदानीं जरासन्धः किमर्थं नाभिवर्तते (हरि० २।४३।५४) । अभि-
मुखं नायाति । नानाप्रहरणैः क्रुद्धस्तत्सैन्यं सोऽभ्यवर्तत (रा० १।२७।४०) ।
अभ्यवर्तत अभ्ययात् । वदनं मधुकरोऽभिवर्तते (शा० १) । अभिवर्ततेऽभितो
वर्तते, परिवर्तते परिभ्रमति । एकीभूतस्तदा राजन् सोऽभ्यवर्तत मां युधि ।
दीर्घारण्यानि दक्षिणां दिशमभिवर्तन्ते (उत्तर० २) । दक्षिणस्यां दिशि वितायन्त
इत्यर्थः । इत एवाभिवर्तते देवः । इहैवोपैतीत्यर्थः । सहस्रसनि वाजमभिवर्तस्व
रथ (आश्व० गृ० २।६।५) । वाजमभिलक्ष्य प्रयाहीत्यर्थः । संवत्सरः सर्वाणि
भूतान्यभिवर्तते (श० ब्रा० ८।४।१।१५) । (भार्यां गान्धारीं कथम्) आनुकूल्ये
वर्तमानां धृतराष्ट्रोऽभ्यवर्तत (भा० आदि० ११५।५) । अभ्यवर्तत उपैत् । ये
चैनमभिवर्तन्ते याचितार इतस्ततः (रा० १।२६।५) । उपयान्ति, उपसर्पन्ति
प्राप्नुवन्ति । अस्तमभ्यागमत्पूर्यो रजनी चाम्यवर्तत (रा० २।१३।१६) ।
अभ्यवर्तत उपातिष्ठत आगच्छत्, उपानमत्, अवातरत् । अनश्वासो ये पवयोऽ
रथाः । इन्द्रेषिता अभ्यवर्तन्त दस्यून् (ऋ० ५।३१।५) । अभ्यवर्तन्त -- अभ्य-
भवन्, प्राप्तुहन्त, व्यजयन्त । सोमो महानभिवर्ततेऽयम् (रा० ४।२४।१६) ।
उक्तोऽर्थः । अभि त्वा देवः सविताऽभि सोमो अभीवृत्तत् (ऋ० १०।१७४।३) ।
यस्यां देवा असुरान् अभ्यवर्तयन् (अथर्व० १२।१।५) । रिणजघिकः । अर्थ-
स्त्वनघिकः । वर्तयत तपुषा चक्रियाभि तम् (ऋ० २।३४।६) । चक्रेण चक्रयता
यानेन आक्रमयतेत्युक्तं भवति । तेनास्मान् ब्रह्मणस्पतेऽभि राष्ट्राय वर्तय (ऋ०
१०।१७४।१) । राष्ट्रे स्वामिनो नः कुर्वित्याह । तस्य कत्यगता भार्या चरितुं
नाभ्यवर्तत (भा० शां० १४।१।७) । नाभ्यवर्तत इह न न्यवर्तत । कत्यगता

प्रातर्गता । सरय्याश्चोत्तरे तीरे राज्ञो यज्ञोऽभ्यवर्तत (रा० १।१४।१) । अभ्यवर्तत प्रावर्तत प्राक्रम्यत । पञ्च तं (दानवं) नाभ्यवर्तन्त विपरीतेन कर्मणा । वेदो धर्मः... (मार्क० पु० १७।१) ॥ तत्र दानवे न संन्यधीयन्तेत्यर्थः । अभीवर्तेन मणिना येनेन्द्रो अभिवावृधे (प्रथवं० १।२६।१) । अभितो वर्तते चक्रमने-नेति अभिवर्तो नेमिः । उपसर्गस्य घञ्प्रसङ्गो बहुलम् इति दीर्घः ।

—वृध् (वृधु वृद्धौ) । वर्धस्व पत्नीरभि जीवो अघ्वरे (ऋ० ५।४।५) । पत्नीरभि वर्धस्व ता अतिक्रामेत्याह । वार्यमाणस्य वाञ्छा विषयेष्वभिवर्धते (कथा० ३।१६।१) । भूयो वर्धत इत्यर्थः । दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च (मनु० ३।२५।६) । हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते (मनु० २।६४) । इहाभिनार्थं विशेषं करोति । पुरा वोऽर्थोऽभिवर्धते (भा० वन० ८।१२) । नश्यतीत्यर्थः । इहाभिरर्थं विपर्यसयति । विरलोऽन्त्रार्थेऽभिवृधेः प्रयोगः । अतिवर्तते निवर्तते इति नीलकण्ठधृते पाठान्तरे ।

—वृष् (वृषु सेचने) । यदीमेनां उक्तो अभ्यवर्षात् (ऋ० ७।१०।३।३) । वर्षेणामिषिक्तवान् इत्यर्थः । समा द्वादश पञ्चन्यस्तद्राष्ट्रं नाभिवर्षति (भा० सौ० १५।२३) । नाभिवर्षति नाभिषिञ्चति । सस्यानि मन्दमभिवर्षति वृत्र-शत्रौ (व० वृ० सं० १६।२१) । उक्तोऽर्थः । तथाभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् (मनु० ६।३०।४) । राष्ट्रे काम्यानां वृष्टिं कुर्यादित्यर्थः । मण्डूको यदभिवृष्टः कनिष्कन् (ऋ० ७।१०।३।४) । रुधिरं च महाकायावभिवृष्टाविवाचली (भा० द्रोण० १७।३१) । उक्तोऽर्थः ।

—व्यध (व्यध ताडने) । मा नो विदन् विव्याधिनो मो अभिव्याधिनो विदन् (अथर्व० १।१६।१) । अभिमुखमागत्य विध्यन्ति ये तेऽभिव्याधिनः । युधिष्ठिरं सप्तभिरभ्यविध्यत (भा० शल्य० १७।१२) । उक्तोऽर्थः ।

—व्ये (व्येज् संवरणे) । अभि व्ययस्व खदिरस्य सारम् (ऋ० ३।५।१६) । अभिव्ययस्व वस्त्व आच्छादय परिधेहि । अभिव्ययस्वार्थेनैव गतार्थ इति सुपरिहरः ।

—शंस (शंसु स्तुतौ) । अनिन्द्रियो वा एषोऽपदेवो भवति यमभिशंसन्ति (जै० ब्रा० १।६६) । अभिशंसन्ति दोषेणामियुज्य कथयन्ति । यमजघ्निवांसमभिशंसेयुः (तै० सं० २।१।१०।१०) । मिथ्या पापसंयोजनमभिशंसनमिति भट्टभास्करः । अनेनसमेनसा सोऽभिशस्तात् (ऐ० ब्रा० ५।३०) । अभिशस्तात् अभिशंसेत् अपवदेत् । महापापोपपापाम्यां योऽभिशंसेन्मृषा परम् (याज्ञ० ३।

२८५) । अभियुक्तं कथयेदित्यर्थः । पतनीयेन कर्मणा कृतेनाभिषास्यमानस्य (सत्या० श्री० २२।२।१६) । दूष्यमाणस्य, अभ्याख्यायमानस्य । किं नाम कृपणं वैधमशक्तमभिषंससि (रा० २।२३।७) । अभिशंससि प्रशंससि । अत्यन्तं विरलोऽत्रार्थेऽन्यत्र प्रयोगः । प्रकृते चायमेवार्थः सङ्गच्छते । कश्च वैधेन सौमित्रे योद्धुमुत्सहते पुमान् इति वैधप्रभावं स्तुवन्तं रामं प्रति लक्ष्मणस्योषितरिचम् । यानि मिथ्याभिषस्तानां पतन्त्यश्रूणि राघव (रा० २।१००।५६) । मिथ्या-दूषितानाम् । दोषेणामियुज्य ख्यातोऽभिषास्तो भवति । इह धातुः स्तुत्यर्थं विहाय कथनमात्रमर्थान्तरं सङ्क्रान्तः । सोऽयं सङ्क्रमोऽन्यत्रापि बहुलं लक्ष्यते । स्तेनोऽभिषास्तो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा परस्मिँल्लोकेऽपरिमिते निरये वृत्ते जायते (आप० ध० (२।२।६) । स्तेनोऽभिषास्तः स्तेनः सन्यस्तथाऽनाख्यातः । अत्राभिर्नर्गर्थः । अन्यत्र दुर्लभोऽयं । आतुरामभिषस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः (गाम्) (मनु० ११।११२) । अभिषास्ताभ्याक्रान्तामिति कुल्लूकः । कथमस्या-र्थस्य लब्धिरिति न जानीमः । दुःशासनस्तूपहतोऽभिषास्तो नावर्तते मन्युवशात् कृतघ्नः (भा० उ० ३६।१८) । अभिनः शस्त्रे दीर्घं इति नीलकण्ठः । व्यक्त-जसो जसु हिसायाम् इति धातोर्निष्ठायां रूपं पश्यति । घृष्टार्थादन्यत्र निष्ठा-यामिदं स्यादेवेति न पश्यति । अर्थसङ्गतिं चापि न पश्यति । उत्तमादि-लक्षणाख्यानप्रसङ्गे दुःशासनोऽधम इति विवक्षन्निदमाह—दुःशासन इति । तत्र शस्त्रालीढः स उत नेति वचोऽनवकाशम् । तेन दूषित इति प्रसिध्यन्त्यर्थ एव ग्राह्यः । अभिषास्ता इवाभूवन् ध्यानमूकत्वास्थिताः (भा० द्रोण० ३३।५) । वेदाध्यायं हत्वा सवनगतं चाभिषास्तः (सत्या० श्री० २६।६।५५) । अभिषास्त इति ब्रह्मघ्नोऽभिधानमिति टीका । तितिक्षन्ते अभिषास्ति जनानाम् (ऋ० ३। ३०।१) । अभिषास्ति गह्वी निन्दा । नभो न रूपं जरिमा मिनाति पुरा तस्या अभिषास्तेरधीहि (ऋ० १।७।१०) । अभिषास्तिपा भुवनस्य राजा (ऋ० ६। ६६।१०) । अभिषास्तिरभ्याश्यानं दोषारोगः । भूमिर्मातादितिर्नो जनित्रं आतान्तरिक्षमभिषास्त्या नः (अथर्व० ६।१२०।२) । अभिषास्त्याऽभिषांसनेन । अभिषापवाजनितात् पापादिनि सायणः । इति देवी महेश्वासं परिगृह्याभि-षास्य च (रा० २।११।१६) । अभिषास्य प्रशंस्य । ब्राह्मणमनृतेनाभिषास्य (व० ख० २३।३६) । अभियुज्येत्यर्थः । अनभिषास्तेन्यमञ्जसा सत्यमुपगेषम् (वा० सं० ५।५) । अभिपूर्वः शंसनिर्गर्हार्थं वर्तते इत्युच्यते । अनभिषास्तेन्यमगर्ह्यम् । पञ्चाशद् ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिषांसने (मनु० ८।२६८) । अभिषांसने आक्रोशे । स्वभावात्क्रूरकर्माणश्चान्योन्याभिषांसिनः (भा० वन० १६०।५६) । अन्योन्यस्य दूषका इत्यर्थः । मिथ्याभिषांसिनो दोषः (याज्ञ० ३।२८४) । ग्राह्य-हत्यादिकमनेन कृतमिति मिथ्या शंसति कथयति दुःप्रययिष्या, तस्य ।

—शिक्ष (शिक्ष विद्योपादाने) । क्रियास्वपि च सर्वासु विशेषान्म्यशिक्ष-
यत् (भा० आदि० २२१।७३) । अन्म्यशिक्षयत् अग्राहयत्, तेषु विशेषेष्वभि-
व्यनयत् । चतुष्पादं वनुर्वेदं शस्त्रग्रामं ससङ्ग्रहम् । अचिरेणैव कालेन गुप्ता-
वन्मशिक्षयत् (हरि० २।३३।७) ॥ अग्निः साकल्ये ।

—ज्ञी (शीङ् शये) । ते हासुरा असूयन्त इवोचुर्यावदेवैष विष्णुरभिषेते
तावद् वो दद्यः (श० ब्रा० १।२।५।१) । यावदभिषेते यावन्तं प्रदेशं शयनेन
(निपद्य) परिगृह्णाति आवृणोति ।

—शुच (शुच शोके छन्दसि तु बहुलं दीप्तो वर्तते) । यदि शोको यदि
वाभिषोकोः (अथर्व० १।२५।३) । अभिशोकोऽभ्यधिकः शोको दीप्तिः । मा
द्यावापृथिवी अभिशोचीः (वा० सं० १।१।४५) । मा सन्तापयेत्यर्थः । यां
ज्ञात्वा नाभिषोचन्ति ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः (भा० शां० ३०२।२६) । अभिशो-
चन्ति अभिलक्ष्य शोचन्ति दुःखन्ति ।

—शुम्भ (शु० शुम्भ भावणे, मासने इत्येके, हिंसायामित्यन्ये) । समानं
वर्णमभिषुम्भमाना (अथर्व० १।६२।१०) । समानेन वर्णेन मासमाना ।

—श्वस (श्वस प्राणने) । अभिश्वसन्स्तनयन्नेति नानदत् (ऋ०
१।१४०।५) । अभिश्वसन् अभिवाच् ।

—सच्च (सच्च समवाये) । पोषैरभि नः सच्चवम् (अथर्व० १८।४।६२) ।
अभिसच्चवम् अभितः सपद्येतेत्यर्थः । रातिपाचो अभिषाचः स्वर्विदः (ऋ०
१०।६५।१४) ।

—सञ्ज (षञ्ज सङ्गे) । ततो देवानसुरा अन्म्यषजन्त । तेन्योऽन्यं
युयुविरे (का० सं० कल्प० रेवती० ६) । अन्म्यषजन्त पराभावयन् पराजयन्त ।
भवांस्तत्राभिषज्येत किं स्यात्कृच्छ्रतरं ततः (रा० ३।७।२१) । अभिषज्येत
मया कृतपराधो भवेदित्यर्थ इति कतकः । अभिषज्येत पीडयेतेति तु रामः ।
रामस्य सुतीक्ष्णं महर्षि प्रत्युक्तिरियम् । अभिषज्यमाने तु गुरो तद्वृत्तं रोषका-
रितम् (भा० वि० ५।१।१६) । अभिषह्यमाणे, अभिमृष्यमाणे, परिभूयमाणे ।
अभिषज्यमाने शेषकारितम् इति पाठान्तरे । न च सन्दर्शने किं चित् प्रवृत्तमभि-
षञ्जयेत् (भा० वि० ४।२६) । राज्ञां सन्दर्शने समक्षं प्रवृत्तमपि भक्तादिवान-
जहंपूजिकयाजनाकारितः सन् न स्वीकुर्यादिति नीलकण्ठः । अपि सञ्जयेदिति
नीलकण्ठधृतः पाठः । अभिषक्तो ह्यभिषजेत् आह्वन्याद् गुरुणाहतः (भा० वन०
२६।२६) । अभिषक्तस्तापित इति नीलकण्ठः । अयं तात्पर्यार्थ उक्तः स्यात् ।
पार्थानामभिषङ्गेण तथा क्रुद्धं जनार्दनम् (भा० वन० १२।८) । अभिषङ्गः परा-
भवः । त्वभिषङ्गः पराभव इत्यमरश्च । अतीपातादिसर्वदोषाभिपङ्गुरहितेऽहनि

(हर्षं चतुर्थं उच्छ्वासे) । अभिषङ्गः सम्बन्धः । कन्यका दुन्वन्ति हृदयं मनुष्याणामीदृशाद् दुरभिषङ्गात् (मालती० ७) । अभिषङ्गः संसर्गः, आसङ्गः । जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गात् (रघु० २।३०) । जाताभिषङ्गः प्राप्तपराम्भवः । ततोऽभिषङ्गालिविप्रविद्धा (सीता) (रघु० १४।५४) । अभिषङ्ग आकस्मिक आघातः । विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गाम् (रघु० १४।७७) । प्रत्यगुद्गुःखाद् उच्चारितं मे मनसोऽभिषङ्गात् (भा० उ० ३०।१) । अभिषङ्गाद् आवेगाद् उद्वेगात् शोभात् । अभिघाताभिचाराभ्यामभिशापाभिषङ्गतः (सुश्रुत० उ० अ० ३६) । अभिषङ्गो भूताद्यावेशः । क्षेपायमाणमभिषङ्गव्यलीकं निगृह्णाति ज्वलितं यच्च मन्युम् (भा० शां० २६६।११) । अभिषङ्गोभिनिवेशः । व्यलीक-मप्रियम् ।

—सद् (षट् लु विशरणगत्यवसादनेषु) । अथान्यो भिषगभिषदेत् (का० सं० विमान० शिष्योपक्रम० अ०) । अभिषदेत् अभिषीदेत् अभ्यागच्छेत् । मृधा वा एषोऽभिषण्णः (तै० सं० २।४।२।३) । मृषाऽभिषण्णः सङ्ग्रामेणाभिभूतः ।

—सि (षिञ् बन्धने) । तैस्त्वा सर्वैरभिष्यामि पाशैः (अथर्व० ४।१६।६) । अभिष्यामि बध्नामि । अभिस्तु सर्वैरित्यनेन गतार्थः ।

—सिच् (षिच क्षरणे) । यत्काम इदमभिषिञ्चामि (अथर्व० ६।१२२। ५) । अभिषिञ्चामि अभितो निनयामि । इदम् इदानीम् । तथाभ्यपिक्त वारीणि पितृभ्यः शोकमूर्च्छितः (भट्टि० ६।२३) । सलिलं न्यवपत्, उदकस-करोदित्यर्थः । तद्यथा जक्षुषेऽभिषिञ्चेदेवं तत् (श० ब्रा० २।४।२।२३) । भुक्तवन्तमाप्तावयेदित्यर्थः । सङ्गे पुनर्वहुत राममृताभिषिक्ताम् (चौर० २६) । अमृतेनाभिवृष्टामित्यर्थः । अथ वपुरभिषेक्तुं तास्तदम्भोभिरीषुः (शिशु० ७। ७५) । अभिषेक्तुमाप्तावयितुम् । अग्निवर्णमभिषिच्य राघवः स्वे पदे तनयम्... (रघु० १६।१) । अभिषेचेनेनाभिषेकपूर्वकं स्वस्थाने प्रतिष्ठाप्येत्यर्थः । अभि-षेकं करिष्यामि तासु नित्यमनुब्रूयात् (रा० २।२७।१६) । अभिषेकं स्नानम् । कृताभिषेको गङ्गायाम् (रा० १।४४।३०) । उक्तोऽर्थः । उपनीयतां मन्त्रेण संभृतः कुमारस्याभिषेकः (विक्रम०) । इहाभिषेकार्थं जलमभिषेक उक्तः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । किं पुष्करजलैरभिषेचेन (हरि० १।१।२) । अभिषेचनं स्नानम् ।

—सु (षुञ् अभिषवे) । अभिषवः स्नानं सुरासन्धानं च) । रामाभिषव-संयुक्ताश्चकुरेव कथा मिथः (रा० २।६।१६) । रामाभिषवो रामाभिषेकः । अत्र धातुः स्नानमभिषत् ।

—सृ (सृ गतौ) । पराजितश्चेद् द्विगुणदण्डः क्रियेत न कश्चन राजान-
 अभिसरिष्यति (कौ० अ० ३।२०।६) । अभिसरिष्यत्यम्बुपैष्यति (न्यायाथम्) ।
 पतिलोभेन यं गङ्गा विनीताऽभिससार ह (हरि० १।२७।५, १।३२।४४) ।
 अभिससार अभिसरणं अभिलक्ष्य सरणं कृतवती, प्रोवाह । यद्येतावान् बहु-
 मानः, किं नाभिस्रियते । . . . किन्तु सहसाऽभिसृतः प्रत्युपकारदुर्लभतया पुनर्मे
 दुर्लभो भवेदिति विलम्बे (चारु० २) । आर्ये यदि स मनीषितस्तत्किमर्थ-
 मिदानीं सहसा नाभिसार्यते (मृच्छ० २) । स्वार्थे णिच् । पुरोऽभिसरन्ते सुर-
 सुन्दरीजनैः (कि० ८।४) । अभिससार न वल्गुममङ्गना (शिशु० ६।२६) ।
 अनन्तरोदीरित एवार्थः । इत्यलघुना लघुसमुत्थानेन सैन्यचक्रेणाभ्यसरम्
 (दशकु० पृ० १६५) । अभ्यसरं प्रायाम् । छिन्धि भिन्धि प्रधाव त्वं पातया-
 भिसरेति च । अश्रूयन्त महाघोराः शब्दाः . . . (भा० आदि० ११।१।८) ॥
 अभिसर = अनुसर । अभि स्ववृष्टि मदे अस्य युध्यतो रब्धोरिव प्रवणे सन्नु-
 र्तयः (ऋ० १।५२।५) । अभिसरः = अभिसस्यन्तिरे । अनभियुक्तस्तु लघु-
 व्यसनः सुखेन व्यसनं प्रतिकृत्यामित्रो यातव्यमभिसरेत् (कौ० अ० ७।५।८) ।
 अभ्युपपद्येत, साहायकलाचरेत्, साचिव्यं कुर्यात् । अनभिसरतां द्वादशपणो
 दण्डः (कौ० अ० ४।३।६) । साहाय्यार्थं नोपसर्पतामित्यर्थः । सुखा हि प्राप्तुं
 पालयितुमभिसारयितुं च भवति (अल्पा प्रत्यासन्ना भूः) (कौ० अ० ७।१०।
 १८) । अभिसारयितुं संरक्षणायोपेतुम् । लोचनैरभिसृतस्य चेतसः प्राभवन्न
 सुरलोकमुद्भवः (पारिजात० १७।११) । कृताभिसरणस्य सङ्केतं प्रतियया-
 सतश्चेतसो न प्राभवन्नेकाञ्चकिरे । मन्मथाभिसरा तदगारमभिसरामि
 (दशकु०) । अभिसरः सहायः । अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समा
 इत्यभरः । कृत्वा साभिसरमुत्तरापथं प्राहिणोत् (हर्ष० पृ० १५०) । मया
 साभिसारमकरोत्स्वामी (हर्ष० पृ० २७) । अभिसारोऽभिसरः । लोहाभिसारो
 निर्वृत्तः, कुरुक्षेत्रमकदंभम् (भा० उ० १६०।६३, १६१।११) । लोहाभिसारः
 शस्त्रादीनां नीराजनादिकम् । त्रिपक्षादूर्ध्वमनभिसारं राजा हरेत् (कौ० अ०
 ३।१६।२२) । अनभिसारं अमेवं मे दीयतामित्यप्रार्थितम् । अतो विपरीता
 रोगाणामभिसरा हन्तारः प्राणानाम् (चरक० सूत्र० २६।८) । अभिसरा
 आनेतारः । तद्वासीदभीसारो द्रोणपार्षतयो रणे (भा० द्रोण० १६।३१) ।
 अभीसारोऽनुसारः । श्वोऽभिसारः पुरस्य नः (रा० ६।१।१६) । अभिसार
 आस्कन्दः । अन्यत्राभिसारः सङ्केतस्थानं कामुकानाम् । शत्रोः सर्वाभिसारे
 सति रचयति यस्तस्य सर्वापहारम् (प्र० सर्व० मङ्गलश्लोके द्वितीये) । सर्वा-
 भिसारमिच्छन्ति सर्वसंहनं बुधाः (प्र० सर्व०) । निगदव्याख्यातम् । अभि-
 सारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्तत (भा० वन० १३।४) । आयुधानां सर्वतः

सरणमभिसारः । स पन्थानमासाद्य समुद्राभिसरं तदा (भा० शां० १६१।६) । समुद्रगामिनं सागरमुपतिष्ठमानम् । अदण्ड्यागन्तुकी गौश्च सूतिका वाऽभिसारिणी (याज्ञ० २।१६३ मिताक्षरायामाशनसं वचः) । अभिसारिणी स्वयूषात्प्रच्युता पुनः स्वयूथगामिनी । एते ते दैवतानामसुरपुरवधे गच्छन्त्यभिसरीम् (प्रतिमा० ३।७) ।

—सृज् (सृज् विसर्गं) । मा नोऽभि स्ना मृत्यं देवहेतिम् (अथर्व० ११।२।१६) । अभिलाः = अभिलाक्षीः, उपरि नो मा क्षैप्सीः, मा नोऽभिलक्ष्य प्रास्थः । सेतो मुञ्चेत्यर्थः । यदोषधीरभिसृष्टो वनानि च (ऋ० १०।६१।५) । तेषामाजि यतामभिसृष्टानां वायुमुखं प्रथमः प्रत्यपद्यत (ऐ० ब्रा० २।२५) । अभिसृष्टानां सन्नद्धानाम् इति षड्गुह० । अभितः प्रवृत्तानामिति सायणः । त्वयाऽभिसृष्टेन हतः शैनेयेन महात्मना (भा० शल्य० ६।१।३५) । अभिसृष्टेन प्रेरितेन ।

—सृप् (सृप् गतौ) । तस्य ह ज्येष्ठः पुत्रोऽभिसृप्य मुखमभिजग्राह (शां० ब्रा० ३०।५) । अभिसृप्य = उपसृप्य उपेत्य ।

—सो (सो अन्तर्कर्मणि) । तैस्त्वा सर्वैरभिम्यामि पाशैः (अथर्व० ४।१६।६) । अभिदधामि, प्रसिनामि, वध्नामि ।

—स्कन्द्, (स्कन्दिर् गतिज्ञोषणयोः) । अभिचस्कन्द वन्दनेव वृक्षम् (अथर्व ७।१२०।२) । अभितो व्याप्ता वर्तत इत्यर्थः ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । अभिवाद्याभिसंहृष्टौ गमनायाभितस्थतुः (रा० १।२३।४) । अभितस्थतुरभिमुखं स्थितौ । अभितष्ठतुरिति तु पाणिनीयाः । पदाऽभितिष्ठन्ति (वेदिम्) (श० ब्रा० १।२।५।२६) । वेद्यां पदानि निदधतीत्यर्थः । इदमहं रक्षोऽभितिष्ठामि (वा० सं० ६।१६) । पादेनाभित आक्रम्य तिष्ठामीत्यर्थः । अभितिष्ठ पृतन्यतः (वा० सं० ११।२०) । आक्रामेत्यर्थः । अभितिष्ठामि ते मन्युं पाण्ड्यां प्रपदेन च (अथर्व० ६।४२।३) । आक्रम्य तिष्ठामीत्यर्थः । शत्रूयतामभितिष्ठ महंसि (तै० ब्रा० २।५।२।४) । शत्रवमिच्छतां तेजांस्थभितिष्ठ अभित आक्रामेत्युक्तं सवति । तस्य पदा शिरोऽभितष्ठौ (श० ब्रा० ५।४।१।६) । उपापीडयदित्यर्थः । अभिष्ठितो वरुणस्य पाशः (तै० सं० १।४।४५) । अभिष्ठितोऽभिभूय क्रान्तः । अधः सपत्ना मे पदोरिमे सर्वेऽभिष्ठिताः (ऋ० १०।१६६।२) । अभिभूताः सन्तः स्थिताः ।

—स्मि (ष्मिङ् ईषद्धसने) । तदा स्म मन्त्रं सहिताः प्रचक्रु स्त्रैलोक्य-
नाशार्थमभिस्मयन्तः (भा० ३।१०।१।१६) । त्रिदशानामुपरि स्मयमाना
असुराः ।

—स्यन्द (स्यन्द् प्रलवणे) । यदि त्वामीदृशं रामभद्रः पश्येत्तदास्य हृदयं
स्नेहेनाभिष्यन्देत (उत्तर० ५) । अभिष्यन्देत द्रवेत् प्रलववेत् । अभिरविशेषकः ।
सततमभिष्यन्दमानमेघमेदुरितनीलिमा (गिरिः) (उत्तर० १) । अभिष्यन्द-
मानो वर्षन् । प्रायेण सर्वे नयनामयास्ते भवन्त्यभिष्यन्दनिमित्तमूलाः (सुश्रुत०
उत्तर० ६।२) । नयनाभ्यां जलबिन्दुनिपतनमभिष्यन्द । भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा
जनपदं परदेशापवाहनेन स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेत् (को० अ०
२।१।१) । अभिष्यन्दोऽतिरेकः (प्रजानाम्) । स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेव
विनिवेशितम् (रघु० १५।२६, कु० ६।३७) । उक्तोऽर्थः । गुर्वभिष्यन्दिभक्तानि
(विष्णुधर्मोत्तरे २।४६।४४) । अभिष्यन्दीनि मलशैथिल्यकराणि । दिवास्व-
प्नात् पुरोवाताद् गुर्वभिष्यन्दिभोजनात् (का० सं० खिल० सूतिकोप० श्लो०
४१) । उक्तोऽर्थः । नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् इत्यायुर्वेदविदः ।
अभिष्यन्दिस्मरणं शाखानगरमिति कोषः ।

—स्वञ्ज (ष्वञ्ज परिष्वङ्गे) । नाभिष्वजेत् परं वाचा कर्मणा मन-
सापि वा (भा० शां० २४०।२६) । नाभिष्वजेत् = नाभिष्वजेत् । न परि-
गृह्णीयान्मन्त्रायमिति न तत्र सज्जेत् । अभिष्वक्तस्य कामेषु (सौन्दर० ११।
१०) । । अभिष्वक्त आसक्तः प्रसक्तः प्रसङ्गी । अभिष्वङ्गस्तु कामेषु महा-
मोह इति स्मृतः (भा० आश्व० ३६।३२) । अभिष्वङ्ग आसक्तिः । आहारे
शरीरे चानभिष्वङ्गात् (अवदा० जा० ७) । उक्तोऽर्थः । नास्ति मे त्वय्यभि-
ष्वङ्गः (रा० ६।१०।२१) । स्नेहः प्रेक्षा रागः । असक्तिरनभिष्वङ्गः
पुत्रदारगृहादिषु (भा० पु० १३।६।) । निगदव्याख्यातम् । न तत्कुर्याद-
भिष्वङ्गं पापज्ञप्त्येकहेतवे । स्त्रीभिः कदाचन (कथा० ६६।७१) ॥
स तं दृष्ट्वा भटित्येव गाढाभिष्वङ्गतो गतम् । सप्तमीं मदनावस्थाम्
(कथा० ८६।६७) ॥ अभिष्वङ्गो रागः । अभिष्वङ्गो स्पृहायां च गमस्तौ च
रुचिः स्त्रियामित्यमरः । अभिष्वङ्गो राग इति स्वामी ।

—हन् (हन् हिंसागत्योः) । अगस्त्यस्य तदा क्रुद्धो वामेनाभ्यहनच्छिरः
(भा० अनु० १००।२३) । अभ्यहनत् । अभिघातमकरोत् । अविध्यदित्यर्थः ।
मर्मस्वम्यवधीत् क्रुद्धः पादाढीलैः सुदारुणैः (भा० सौ० ८।२४) । अभ्य-
वधीद् अभिनोऽताडयदित्यर्थः । पादाढीलैः पादप्रन्थिभिः । पाणिघटान्नित्यर्थः ।

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च..... सहसैवाम्यहन्यन्त.....(गीता० १।२३) ॥
 अभ्यहन्यन्त अताड्यन्त । सोऽभिहतो व्यनदत् (ऐ० ब्रा० ४।२) । स वृत्रः ।
 अभिहतः प्रहतः । अन्योन्यहराभिहतौ हरांशौ (लीला०) । अभिहतौ
 गुणितौ । अस्त्रेण मेदिनीमभिहत्य (भा० द्रोण० ६६।५६) । अभिहत्य =
 आहत्य = तोडयित्वा ।

—ह्यं (ह्यं गतिकान्त्योः) । मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभिह्यन्ति (श०
 ब्रा० १।४।१०।१५) ।

—हा (ओहाङ् गतौ) । तस्याभ्यग्निरैतशायन एत्याकालेऽभिहाय
 मुखमप्यगृह्णात् (ऐ० ब्रा० ६।३३) । अभिहाय स्वासनादुत्थाय ।

—हु (हु दानादनयोः) । सोऽपो जुहोति (श० ब्रा० ३।६।३।३३) । अपा-
 मुपरि हविर्दत्त इत्यर्थः । अथोपविश्य मृदमभिजुहोति (श० ब्रा० ६।३।३।१५) ।
 मृद उपरि ह्वयं प्रविशतीत्यर्थः ।

—ह (हृन् हरणे) । इमा विशो अभि हरन्तु ते वलिम् (अथर्व० १६।
 ४५।४) । अभिहरन्तु उपहरन्तु । तस्मै ह स्म पूर्वाहणे देवा अशनमभिहरन्ति
 (श० ब्रा० १।६।३।१२) । उक्तोऽर्थः । तस्मादु दिशो दिश एव राज्ञेऽन्नाद्यम-
 भिल्लियते (श० ब्रा० ५।५।१।३) सा मुक्ताऽभ्यहरच्छक्तिर्महिषस्य शिरो
 महत् (भा० वन० २३।१।६६) । अभ्यहरदपाहरत्, अच्छिन्नत् । तदन्तरमथा-
 वृत्य कोटिकास्योऽभ्यहारयत् (भा० वन० २७।१।५) । भीमजयद्रथयोर्मध्ये
 प्रवेशेनान्तरं व्यवधानमकरोत् । सवज्रायसगर्भं तु कवचं तत्र काञ्चनम् ।
 विराटस्य प्रियो आता शतानीकोऽभ्यहारयत् (भा० वि० ३१।१२) ॥ सर्व-
 पारसवं वमं कल्याणपटलं दृढम् । शतानीकादवरजो मदिराक्षोऽभ्यहारयत्
 (भा० वि० ३१।१२-१३) ॥ अभ्यहारयत् अबध्नात् । सुरामैरेयपानानि
 प्रभूतान्यभ्यहारयन् (भा० वि० ७२।२८) । अभ्यहारयन् अभित आहारयन्
 आनयन् । पाण्डवो जीविताकाङ्क्षी राघेयं नाम्यहारयत् (भा०) ।
 नाभिमुखसापद्यत । पूर्वं दक्षिणं पादमभिहरन्ती प्रदक्षिणमग्निमनु परिक्रामेत्
 (चरक० शारीर० ८।११) । अभिहरन्ती अप्रतो निदधती, उच्चच्छासना ।
 अभिहारयत्सु शनकैर्मरतेषु युयुत्सुषु (भा० द्रोण० ८८।३) । अभिहारयत्सु
 सन्तह्यमानेषु, अभियुञ्जानेषु वा । प्रहरत्स्विति केचित् । स्नातस्तु काले
 यथाविध्यमिहृतम् (सत्या० श्री० २६।२।६५, आप० घ० १।२।८।७) । अभि-
 हृतमावद्धं (जगादि) । मुखतोऽभिहत्य मुखत उपावहरति (आप० श्री०
 २।४।१३।३) । अभिमुखं कृत्वा उपावहरति अपादत्त इति खद्रदत्तः । प्रियं कर्तु-

मुपस्थातुं बलिकर्म स्वकर्मजम् । अभिहर्तुम्... (भा० सभा० १३।१६) ॥
 उपहर्तुमुपायनीकर्तुम् । अभिहारोऽभिग्रहणम् (वैजयन्ती) । चीयंकरणं बला-
 दपहारो वा । सुहृत्कार्येष्वनभिगमनमनभिहारहेतोः (कामसूत्रे) । अभिहार
 उपहार उपायनम् । याच्यमाहुरनीशस्य अभिहारं च भारत (भा० अनु०
 ६०।४०) । अभिहारस्तिरस्कार इति नीलकण्ठः । बलादपहार इत्यन्ये ।
 अनीशस्य दरिद्रस्य । अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियाघातात्मनोजनवस्थानात् ।
 सौक्ष्म्याद् व्यवधानादभिभवात्समानाभिहाराच्च (साङ्ख्यिका० ७) ॥ अनुप-
 लब्धिरित्यनुषङ्गः । समानाभिहारः सजातीयसंवलनम्, सजातीयपदार्थसंमिश्र-
 णम् । व्यादिदेश गणशोऽथ पार्श्वगान् कार्मुकाभिहरणाय मैथिलः (रघु०
 ११।४३) । अभिहरणमाहरणम् । यानक्षोभो यानपातो यानाभिहरणं तथा ।
 (का० नी० सा० १५।२०) । अभिहरणमनभिमतदेशप्रापणमिति मङ्गला ।
 यानेन (प्रजविना) अभिहरणमिति विग्रहः । सर्वं सुगुणलक्ष्मीवत् तदभूदा-
 भिहारिकम् (रा० २।६५।१०) । प्राता राज्ञे यदभिहतं व्यं मङ्गलाद्यानेतव्यं
 तवाभिहारिकमुच्यते । आभिहारिकं सौख्यदमिति तु संस्कृतशार्मण्यकोषः ।
 बलादुपधिना वाऽपहृतमित्यन्ये । भार्याभिहर्ता वैरी यो यश्च राज्यहरो रिपुः
 (भा० वन० वन० २८।१।४६) । भार्याभिहर्ता दारापहारकः ।

—हेष् (हेषु अव्यक्ते शब्दे, अश्वरवे) । तद्यथा मिहेषते पिपासते क्षिप्रं
 प्रयच्छेत्तादृक् तत् (ऐ० ब्रा० ६।८) । अभिहेषतेऽभिहेषमाणाय (घासार्थं)
 आभिमुख्येन शब्दं कुर्वाणाय । हया हयानभ्यहेषन् (भा० कर्ण० ८७।६६) ।
 अभिलक्ष्याहेषन्तेत्यर्थः ।

अभ्यति (अभि + अति)

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे) । स स्ववेदमभ्यतिक्रम्य... प्रपेदे... राजमार्गम्
 (रा० २।७०।२६) । अभ्यतिक्रम्य = अन्तिकावतिक्रम्य ।

—रिच् (रिचिर् विरेचने) । होतारं वा अभ्यतिरिच्यते यदभिरिच्यते (तै०
 सं० ७।१।५।६) । होतारमभ्यतिरिच्यतेऽतिरिक्तमुर्वरितमतिशिष्टं होत्र्यं
 भवति होतुर्भागो भवतीत्यर्थः ।

अभ्यधि (अभि + अधि)

—जन् (मन ज्ञाने) । न च हव्यं वहृत्यग्निर्यस्तामभ्यधिमन्यते (सत्या०
 श्री० २६।५।११५) । अभ्यधिमन्यते प्रत्याचष्टे ।

अभ्यनु (अभि + अनु)

—ज्ञा (ज्ञा अवबोधने) । अतोऽभ्यनुजानातु भवती (काद० पृ० २०६) ।

अनुजानातु, अनुमन्यताम् । अभिनर्थिं विशेषं करोति । हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत (मनु० २।१) । अभ्यनुज्ञातोऽभिमतः स्वस्य प्रियः । तत्र हि स्वरसान्मनोऽभिमुखी भवतीति कुल्लूकः । जामदग्न्याभ्यनुज्ञातमस्त्रे (भा० द्रोण० १।४६) । अभ्यनुज्ञातमभिविनीतं शिक्षितम् । यदन्यस्याभ्यनुज्ञाय (मनु० ६।७१) । अभ्यनुज्ञाय दातुं प्रतिज्ञाय । न दत्त्वा कस्यचित्कन्याम् इति कुल्लूक-
घृतः पाठः । अभ्यनुज्ञाप्य सीतां च ययौ स्वं च निवेशनम् (रा० २।४।४५) । सीतार्थं स्वस्मै च मातृभ्यामनुज्ञां दापयित्वेत्यर्थः ।

—ब्रू (ब्रू व्यक्तायां वाचि) । तदेतदृषिः पश्यन्नाभ्यनुवाच (ऐ० ब्रा० २।३३) । अभ्यनुवाच तल्लक्षयित्वाऽनुक्रमेणोवाचेत्यर्थः । नार्थोऽभिना । पश्यन् इत्यनेन तस्य गतार्थत्वात् । पशूनेवैतदभ्यनुक्तम् (श० ब्रा० १।४।१।६) । उक्तोऽर्थः । इति सम्प्रति दिशोऽभ्यनुच्यन्ते (श० ब्रा० ८।१।४।२) । शब्दतो लक्ष्यन्त इत्यर्थः ।

—सृ (सृ गतौ) । तामूचीकस्ततो दृष्ट्वा योगेनाभ्यनुसृत्य च (हरि० १।२७।२७) । योगेनाभ्यनुसृत्य ध्यानेन ज्ञात्वेत्यर्थः ।

अभ्यप (अभि+अप)

—कृम् (कृम् पाषाणिकेपे) । स्वं हैवास्य तत्प्रतिमामिवाभ्यपक्रामति (श० ब्रा० ५।४।३।११) । अभ्युपसर्पति, उपैतीत्यर्थः । स्वस्य आत्मा । समिद्धो अग्न आहुत स नो माभ्यपक्रमीः । अत्रैव दीदिहि...माऽपसार्षीरित्यर्थः ।

अभ्यव (अभि+अव)

—अन् (अन् प्राणने) । जातं कुंमारं त्रिरम्यावान्य (शां० गृ० १।२।४।२) । अभ्यावान्य=अभ्युच्छ्वस्य ।

—इ (इण् गतौ) । नापोऽभ्यवयन्त्यूर्ध्वं जानुभ्यामगुरुप्रयुक्ताः (गो० गृ० ३।१।३२) । अभ्यवयन्ति अवगाहन्ते अवतरन्ति प्रविशन्ति । अवोऽधोऽर्थे । अभिस्तु नार्थविशेषं कञ्चिदाह । स्थावरा (अपः) अभ्यवयन्ति । ता हि साक्षाद् वरुणः (मै० सं० ४।८।५) । उक्तोऽर्थः । अत्रार्थे छन्दसि बहुलः प्रयोगोऽभ्यवेणः । काश्चिद् दिशः स्थूलोच्चयेन लक्ष्यन्ते—अवभृथमभ्यवैति (ऐ० ब्रा० १।३) । शनैरयोऽभ्यवेयात् (आप० घ० २।६।२।१३) । अथो खल्वाहुयत्रैवेतरेऽवभृथमभ्यवेयुस्तदस्थान्यवहरेयुः (जै० ब्रा० १।३४७) । न पुराऽवभृथादपोऽभ्यवेयात् (श० ब्रा० ३।२।२।२७) । इति । ततोऽभ्यवैति ततो रातमना आलम्भाय भवति (पशुः) (श० ब्रा० ३।७।३।६) । अभ्यवैति=

अभ्युपैति, अनुमन्यते । तद्वयो यज्ञवास्त्वभ्यवायन्, तेऽपश्यन् पुरोडाशम् (तै० सं० २।६।३।२) । अभ्यवायन् ऐक्षन्त । नोदीचीरभ्यवेत्या इत्येके (आप० श्रौ० ८।२।७।१६) । अभ्यवेत्या अवगाह्याः । चतुर्थकाल उदकाम्यवायी (आप० ध० १।६।२७।११) । सलिलावगाहीत्यर्थः ।

—तन् (तनु विस्तारे) । रश्मयः प्राणानभ्यवतायन्ते (श० ब्रा० २।३।३।६) । प्राणाननु वितता भवन्तीत्यर्थः ।

—दो (दो अवखण्डने) । मा नो भवान्वहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूत् (श० ब्रा० १४।१।१०) । अभ्यवदान्य आच्छेत्ता, प्रमोषकः । कर्तरि कृत्यः ।

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयोः) । पौरजनाश्रुभिः । पतितैरभ्यवहितं प्रणनाश महीरजः (रा० २।४०।३३) । अभ्यवहितं रथेनाभ्युद्यतमिति रामष्ठी-काकारः । तदसत् । अवपूर्वस्य दधाते नीर्चनिधानमर्थः प्रसिद्धः । तदिदमिहैव द्वितीयस्मिन्खण्डे वितत्य दर्शितचरम् इति न भूयो वितन्यते । संस्कृतशामंष्य-कोषोप्यत्रानुकूलः । तेन निवर्णं प्रशान्तमित्येवार्थः ।

—नी (णीञ् प्रापणे) । तस्मादश्वानाद्भिरभ्युक्षति स्नपनायाभ्यवनीय-मानान् (श० ब्रा० ५।१।६।५) । अभ्यवनीयमानान् अवतार्यमाणान् । यथा संगतां भूमानं देवानां पत्नीरभ्यवनयेत् (शां० ब्रा० ७।६) । अभ्यवनयेत् = नयेत् ।

—पत् (पल् गतो) । सा (जगती) परास्य त्रीण्यक्षराण्येकाक्षरा भूत्वा दीक्षां तपश्च हरन्ती पुनरभ्यवापतत् (ऐ० ब्रा० ३।१) । अभ्यवापतत् = न्यवर्तत । एतं लोकमभिलक्ष्य अत्रापतत् अधोमुखी समागतेति सायणः ।

—पद् (पद गतो) । भूमिद्वयहरणेन लोभविजयी तुष्यति । तमर्थे-नाभ्यवपद्येत (कौ० अ० १२।१।१३-१४) । अभ्यवपद्येत = आवर्जयेत्, स्व-स्मिन्प्रवर्णं कुर्यात्, अनुगुणं विदधोत । अस्मानभ्यवपद्येते मामूचुद्विजसत्तमाः (रा० ३।१०।७) । अभ्यवपद्य अभ्यवपद्यस्व अनुगृहाण त्रायस्व । सीतामभ्यव-पन्नोऽहं रावणेन वलीयसा (रा० ३।६।७।१७) । अभ्यवपन्न आभिमुख्येन गतः सर्वभिमुखमागत इति भूषणकारो गोविन्दराजः । त्रातुमुपेत इति व्यवहारानु-गुणोऽर्थः । अत्र कर्तरि क्व इति गोध्यम् । मन्त्रीविप्राभ्यवपत्तो घ्नन्धर्मेण न क्षुष्यति (मनु० ८।३४६) । अभ्यवपत्तिः परिभव इति मेधातिथिः । सोऽयं व्यवहारं विरुद्धे । अभ्यवपत्तिरप्यभ्यवपत्तिरेव भवति । अभ्युपपत्तिरनुग्रहः

परित्राणमित्यविसंवादी वावः । इदं चेहैवानुपदं व्यक्तं भविष्यति । व्यसन-
साहाय्यमभ्यवपत्तिः (को० अ० २।१०।३८) । तेषामभ्यवपत्त्या धर्मविजयी
तुष्यति (को० अ० १२।१।११) । अभ्यवपत्तिः प्रपत्तिरात्मसम्पन्नं विधेयी-
भावः शरणागतिः । मयाऽस्य शरणागत इति कृत्वाऽभ्यवपत्तिश्च दत्ता (तन्त्रा०
१।६) । अभ्यवपत्तिः परित्राणमभयम् । ततस्तामभ्यवपत्तुकामो योगन्ध-
रायणो नाम सचिवस्तस्मिन्नेवान्नी पतितः (स्वप्न० १) । अभ्यवपत्तुमभ्युप-
पत्तुम्, परित्रातुम् । अस्मानभ्यवपद्यैते मामूचुर्द्विजसत्तमाः (रा० ३।१०।७) ।
अभ्यवपद्य = उपेत्य ।

—या (या प्रापणे प्रापणमिह गतिः) । चतुर्थकाले उदकाभ्यवयायी
त्रिभिवर्षेस्तदपहन्ति पापम् (बौ० ध० १।१।२।३) । त्रिषवणस्नायीत्यर्थः ।

—रह् (रह वीजजन्मनि) । वाराही उपानहा अभ्यवरोहति (मै० सं०
४।४।६) । ऊर्ध्वस्थितो नीचैः स्थितयोरुपानहोः पादौ निधत्त इत्यर्थः । हुता-
शनः । श्वेताश्वमिव प्रासादं ज्वलन्नभ्यवरूढवान् (रा० ५।५२।१५) ।

—वृत् (वृत्तु वर्तने) । यथाहितस्याग्नेरङ्गारा अभ्यववर्तेरन् (तै० ब्रा०
१।१।५।६) । अभ्यववर्तेरन् अभितो वर्तेरन् विप्रतिष्ठेरन् विनिश्चरेयुः ।

—ह (हृन् हरणे) तमेवं भूत्वा समुद्रमभ्यवजहार (श० ब्रा० ५।१।८।
१) । अभ्यवजहार = अधो निनाय । अवोऽधोर्थे । तौ होचतुः । एत७ हृद-
मभ्यवहर (श० ब्रा० ४।१।५।१२) । अभ्यवहर = अवधेहि, अवनय । अत्रार्थे
छन्दसि प्रसिध्यन्त्यः काश्चन दिश उदाह्रियन्ते भूयोर्वेशाया—अप एवंनान्य-
भ्यवहरेयुः (श० ब्रा० १२।२।२।१४) । तदेतदभ्यवहरन्ति (श० ब्रा० ५।३।
५।२६) । तद्वासः । स यदा तामतिवर्षाऽग्र्य मा समुद्रमभ्यवहरासि (श० ब्रा०
१।८।१।३) । अपो मृन्मयान्यभ्यवहरन्ति ददत्येवास्मयानि (पात्राणि) (जै०
ब्रा० २।४८) । अपः पिण्डानभ्यवहरेद् ब्राह्मणं वा प्राशयेत् (आप० श्रौ०
१।३।१०।११) । इति । अथो अरण्ये हतं ग्राममभ्यवहरन्ति (जै० ब्रा० १।८६) ।
अभ्यवहरन्त्याहरन्तीत्यर्थः । मृदुपूर्वं प्रयत्नेन पाशानभ्यवहारयेत् (भा० शां०
८।८।८) । ग्राहयेदित्यर्थः । न ह्येनच्छक्नोत्यभ्यवहर्तुमुदगरितुं वा (अवदा०
जा० ३४) । अभ्यवहर्तुं निगलितुं कण्ठस्थाधस्तान्नेतुम् । ओदनं भुङ्क्व सकतून्
पिव घानाः खादेत्यभ्यवहरति (पा० ३।४।५ वृत्तौ) । अभ्यवहरति अश्नाति ।
निगरणादशनं नातिदूर इत्यर्थसङ्क्रान्तिः सुखा । शक्नोषि किमनेन शालिप्रत्येन
सम्पन्नमन्नमस्मानभ्यवहारयितुम् (दशकु० पृ० १३१) । अभ्यवहारयितुम्
भोजयितुम् । शुचीन्यभ्यवहाराणि मूलानि फलानि च (रा० ४।५०।३५) ।

अभ्यवहाराणि अभ्यवहाराः, अभ्यवहार्या अर्थाः । मूत्रपुरीषस्नेहविस्त्र-
सनाभ्यवहारसंयोगेषु (गो० घ० १।१।४७) । अभ्यवहारमभ्यवहार्यद्रव्यमिति
हरवत्तः । अपोऽभ्यवहृत्य (भा० गृ० ३।१८) । मृन्मयान्यप्यु प्रास्थेत्यर्थः ।
अथ इति द्वितीयावहुवचनम् । कुतोऽस्याभ्यवहरणम् (तन्त्रा० ५।२) ।
आहरणमित्यर्थः ।

अभ्याङ् (अभि+आ)

—अज् (अज गतिकेपणयोः) । देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम् (पा० ८।१।
८ वृत्ती प्रत्युदाहरणम्) । अभ्याज=इतः प्रेरय । तदाहुः कस्मादस्मा ऋषभं
यक्षिणामभ्याजन्ति (ऐ० ब्रा० ६।३) । अभि सम्यग् अजन्ति दवतीति षंड-
गुणः । समीपमानयन्तीति च सायणः ।

—अश् (अशू व्याप्ती) । अभ्याशो ह यदस्मै स कामः समृध्येत (छा०
उ० १।३।१२) । अभ्याश आशंसा ।

—अस् (असु क्षेपे) । मन्ये बाणस्य नगरमभ्यासस्थमरिन्दम (हरि० २।
१२२।१३) । अभ्यासस्थं निकटेस्थितम् । अभ्याश इत्येव तु युक्तम् ।

—आप् (आप्तु व्याप्ती) । यदेवास्यात्र विद्वान्वाविद्वान्वातिरेचयति न
वाभ्यापयति (श० ब्रा० १०।१।३।१०) । अभ्यापयति समापयति समाप्ति
गमयति । नोहाभिस्तं काममभ्यापयेत् (श० ब्रा० १।१।१। १२१) ।

—इ (इण् गतौ) । पितृलोकाज्जीवलोकमभ्यायन्ति (श० ब्रा० १३।८।
४।६) । अभ्यायन्ति=अभिवर्तन्ते । नरेन्द्रनागाश्वसमाकुलानाम् (चमूनाम्)
अभ्यायतीनामशिवे मूहूर्ते (भा० भीष्म० ६६।३०) । अभ्यायतीनामुपायती-
नाम् । वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् (ऋ० १।१६।४।२७) । अत्राभ्ययनं
शरीरेणोपगमनं नाह । मनसा तदिति शब्दतो विस्पष्टोक्तेः । मनसा गमनं
च स्मरणं भवतीति विस्मरन्ति विवरीतारः । लौकिके साहित्येत्रार्थे शतशः
प्रयोगा उपलभ्यन्ते । श्रुधार्तश्चात्तुमभ्यागाद् विद्वामित्रः इवजाघनीम् (मनु०
१०।१०८) । अभ्यागाद् अध्ययसितवानिति कुल्लूकः । स्नातस्तु काले यथा-
विध्यमिहृतमाहृतोऽभ्येतः वा न प्रतिसहरेत् (आप० घ० १।८।७) ।
अभ्येतः समीपं गतः । दूरादपि गृहानभ्येयात् (गो० गृ० १।५।२२) । आग-
च्छेदित्यर्थः ।

—कृ (डुकृञ् करणे) । यथाऽदोऽस्वान गा वा पुनरभ्याकारं तर्पयन्ति (ऐ०
ब्रा० ३।५) । पीनः पुन्येन तृणैर्वादिभिरभिगुञ्जीकृत्य कण्डूयेन प्रियशब्देन
वा लालयिन्वेति सायणः ।

—कृष् (कृष् विलेखने) । प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः (भा० आदि० १६०।२५) । अभ्याकर्षोऽभिमुखमास्फालनम् ।

—कृम् (कृम् पादविक्षेपे) । तन्त्रमेके युवती विरूपे अभ्याक्रामं वयतः षण्मयूखम् (अथर्व० १०।७।४२) ।

—ख्या (ख्या प्रकथने, चक्षिङ् आदेशो वा ख्याम्) । स य उक्तोक्तः स्याद् योऽभ्याख्यायेत । स एतेन (अग्निष्टुता) यजेत (जै० ब्रा० २।१३४) । अभ्याख्यायेत दोषेण युज्येत (लोकेन) । अभिशस्येत, अभिशस्तः स्यादित्यर्थः । अभ्याख्यायेत (तै० उ० १।११।४) । अभ्याख्याता अभिशस्ताः । अभ्याख्या-तेषु कथं वर्तितव्यमित्याह । अभ्याख्यानमिदं नीताः पाण्डवाः कविभिः खलैः (बृहत्कथाकोशे ८३।४८) । अभ्याख्यानमपवादः, लोके वचनीयता ।

—गम् (गम्लू गतौ) । दन्तावलो घौघो यावति तावति काले पारीक्षितं जनमेजयमभ्याजगाम (तस्मादुत्थाय स्वयमेव विष्टरं निदधौ (गो० ब्रा० पूर्व० २।५) । अभ्याजगाम अभ्यागतवान्, अतिथिरित्युपागात् । क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः (वेणी० ५।२६) । अभ्यागताबुपेतौ । तथा-भ्यागतै राजपुरुषैः प्रत्यक्षदर्शनां तां दृष्ट्वा (तन्त्रा० १।३) । विन्विदिग्भ्यः सन्निपतितैः । क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमप्युद्धरेत्तु यः (याज्ञ० २।११६) । अभ्यागतमायातम् । अस्मिन् अभ्यागते काले किं च नः क्षममच्युत (भा० उ० १५।४।२) । अभ्यागत उपस्थिते संनिहिते । सर्वथा राक्षसकुलस्य विनाशोऽभ्यागत इति मन्ये (अभि० ३) । उक्तोऽर्थः । अभिः सामीप्ये । सर्वे तेऽभ्यागतज्ञाना वीतरागा विमत्सराः । प्राप्नोज्ञानाः । अभ्यामर्द-समाघात-सङ्ग्रामाभ्यागमाहवा इत्यमरेऽभ्यागमो युद्धनामसु पठितः । तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत् (आप० ध० १।१।१।३३) । अभ्यागमनं सत्कारार्थमाभिमुख्येन गमनम् ।

—चर् (चर गतिभक्षणयोः) । विशो अदेवीरभ्याचरन्तीः (सासहे इन्द्रः) (ऋ० ८।६६।१५) । अभ्याचरन्तीः सङ्ग्रामयमाणाः । अवारयन्त वरणेन देवा अभ्याचारमसुराणाम् (अथर्व० १०।३।२) । अभ्याचारसभ्यागमसु आयो-धनम् ।

—तप् (तप सन्तापं) । इन्द्रावरुणावभ्या तपन्ति माघान्यर्यो वनुषा-मरातयः (ऋ० ७।८३।५) । अभ्यातपन्ति सर्वतो बाधन्ते । अघानि कर्तुं णि ।

—तन् (तनु विस्तारे) । यद् देवा अभ्याताने रसुरानभ्यातन्वत (ते० सं० ३।४।६।२) । आयुधानि प्राहिण्वन्नित्यर्थः ।

—तृ तृ (प्लवनतरणयोः) । परस्या अधि संवतोऽवरां अभ्यातर (वा० सं० ११।७।१) । अभ्यातर=अभीहि, इत एहि ।

—दा (डुदाञ् दाने) । ओमभ्यादाने (पा० ८।२।८७) । अभ्यादानमारम्भः । स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भ इत्यमरः । वाक्यमभ्याददे कृष्णः सुदंष्ट्रो दुन्दुभिस्वनः (भा० उ० ६५।१) । अभ्यादानमारम्भः । वाचमाददे, वक्तुमुपचक्रमे । न हीनतः परमभ्याददीत (भा० आदि० ८७।८, सभा० ६६।६, शां० २६६।८) । हीनेनाभिचारादिकर्मणा छूतादिकर्मणा वा परं शत्रुं न वशे कुर्वीतित्याद्ययोः प्रदेशयोरर्थः । तृतीये तु परमोपनिषदं रहस्यं निहीनवर्णादिविवर्णान्नाददीत न गृह्णीयादित्यर्थः । सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः (छां० उ० ३।१४।२) । अभ्यात्तोऽभितो व्याप्तवान् । कर्तरि क्तः ।

—दिश् (दिश अतिसर्जने) । (अमित्रान्) अभिषेणां अभ्यादेदिशानान् पराचः इन्द्र प्र मृणा जही च (ऋ० ६।४।१७) । अभ्यादेदिशानान् अस-कृत्लक्ष्यं कुर्वाणानित्यर्थः ।

—द्रु (द्रु गतौ) । तमिन्द्रोऽभ्यादुद्राव हनिष्यन् (श० ब्रा० १।६।३।१६) । अभिमुखीभूयाधावदित्यर्थः ।

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयोः) । प्राणाय त्वा इति समिधमभ्यादधाति (जै० ब्रा० १।१४) । आदधातीत्यर्थः । यदि ह वा अपि बह्विवाग्नावभ्यादधति (श० ब्रा० १।४।८।१५।१२) । अमित आधानमभ्याधानम् । वैश्यकुलाद्वाम्बरीषा-द्राग्निमाहृत्याभ्यादध्यात् (गो० गृ० १।१।१५) । आधानमात्रमर्थः । अभ्या-दधामि समिधमग्ने त्वयि (वा० सं० २०।२४) । यं प्रेतमग्नावभ्यादधति (श० ब्रा० १।४।८।११) । उक्तोऽर्थः । अभ्यादध्युश्च काष्ठानि (मनु० ८।३७२) । अमित आदध्युरित्यर्थः । यदग्निरभ्याहितं दहति (श० ब्रा० ६।२।१।५) । अभ्याहितमुपरि निहितम् । यथाद्रव्यादग्नेरभ्याहितात्पृथग् घृमा विनिश्चरन्ति (बृहदा० उ० २।५।१०) । उक्तोऽर्थः । महतोऽभ्याहितस्यैकोऽङ्गारः खद्योत-मात्रः परिशिष्टः (छां० उ० ६।७।३) । अमित आहितस्य, आहितसमित्कस्य समित्समिद्धस्येत्यर्थः ।

—नी (गोञ् प्रापणे) । दधिमधु सर्पिरातपवर्ष्या आपोऽभ्यानीय (ऐ० ब्रा० ८।१७) । अभ्यानीय संनीय । दध्यादीनां सेचनं कृत्वेति तात्पर्यायः ।

—पत् (पत् गती) । अन्योन्यमभ्यापततां निघ्नतां चेतरेतरम् (भा० वि० ३२।६) । अभ्यापततामभिमुखमागच्छताम् ।

—पद् (पद गती) । न संशयमभ्यापद्येत (आश्व० गू० ३।७।२५) । प्रतिपद्येत्यर्थः । अथैनमेताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं स्तौति (नि० ७।२७) । अभ्यापादमभ्यापाद्याभ्यापाद्य, तत्तत्स्थानापन्नं इति कृत्वा । एनम् पार्थिव-धम्मिम् ।

—भू (सत्तायाश्च) । तं यद्येतेषां त्रयाणामेकं चिदकाममभ्याभवेत् (ऐ० ब्रा० ३।४६) । अभ्याभवेद्, विन्देत्, प्राप्नुयात् । अकाममबुद्धिपूर्वम् । एकभ्यापत्विज्यम् । यद्येनं क्षीरं केवलं पानेऽभ्याभवेत् (श० ब्रा० २।३।१।१६) । उक्तोऽर्थः । जातिसामन्तधनिकाः क्रमेण भूमिपरिग्रहान्कृतुमभ्याभवेयुः । (कौ० ब्रा० ३।१।१) । अभ्याभवेयुः प्रमवेयुरर्हेयुर् अधिक्रियेरन् । प्रातिभाव्यवणिक्-शुल्कमद्युतदण्डाः पुत्रान्नाभ्याभवेयुः (गौ० ध० २।३।३८) । एते प्रातिभाव्यादयः (पितरि मृते) पुत्रेषु न संक्रामन्ति, पुत्रैर् (प्रतिनिधित्वेन) आस्थेया भवन्तीत्याह ।

—यम् (यम उपरमे) । स प्रजापतिं पितरमभ्यायच्छत् (शां० ब्रा० ६।२) । प्रत्यागतवानिति टीका । न्यगृह्णादित्यन्ये । तमभ्यायत्याविध्यत् (ऐ० ब्रा० ३।३३) । अभ्यायत्य धनुराकर्णपूर्णमाकृष्येति सायणः । लक्ष्यं कृत्वेति तु संस्कृतशार्मण्यकोषः ।

—यु (यु मिश्रणमिश्रणयोः) । पादाभ्यामेव तच्छ्रियं शिरोऽभ्यायन्ति... पक्षाभ्यामेव तच्छ्रियं शिरोऽभ्यायुवते (ऐ० ब्रा० ४।१३) । अभ्यायुवते = अभ्यायुवन्ति मिश्रयन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । श्रियमभिलक्ष्य यतन्त इति तु संस्कृतशार्मण्यकोषः । तमिममर्थं धात्वर्थो न समर्थयते ।

—रम् (रभ राभस्ये) । तदाहुः । कस्मिन्नृतावभ्यारम्भ इति ग्रीष्मेभ्यारभेत (श० ब्रा० १३।४।१।२) । अभ्यारभेत उपक्रमेत, प्रक्रमेत । अवरेणैव तदह्ना परमहरभ्यारभन्ते (ऐ० ब्रा० ६।५) । अभिमुखीकृत्यारभन्त उपक्रमन्ते ।

—वह् (वह प्रापणे) । अभ्यावहति कल्याणं विविधं वाक् सुभाषिता (भा० उ० ३।४।७७) । अभ्यावहति आहरति । गन्धमभ्यावहन्पुण्यं श्रमापनयनोऽनिलः (रा० ४।१।१७) । अभ्यावहन् = इत उपानयन् । प्रातिभाव्यवणिक्शुल्कमद्युतदण्डाः पुत्रान्नाभ्यावहेयुः (गौ० ध० २।१।३८) । नाभ्यावहेयुर्न संक्रामेयुः । नावि निमग्नायां मुषितायां वा स्वयमुपरू

नोपनिधिमभ्यावहेत् (की० अ० ३।१२।२) । उपनिधि नानुयोज्यः स्यात् । नष्टोपनिधिसममर्थं न दाप्यः । अन्तरे वा मृतस्य दायादोपि नाभ्यावहेत् (की० अ० ३।१२।२०) । तदेव सप्तमेन पदेनाभ्यारभ्य वसन्ति (ऐ० ब्रा० ५।१०) । आभिमुख्येनोपक्रम्येति सायणः । गृहीत्वेति सु षड्गुरु० ।

—विश्व (विश प्रवेशने) । मन्युमभ्याविशद् घोरं स्मृत्वा तत्तु घनञ्जयः (भा० कर्ण० ६१।१६) । अभ्याविशत् आविशत् । नार्थोऽस्मिन्ना । मन्युर्धनञ्जयमाविशदित्येवमपि शक्यं व्यवहर्तुम् । उभयथा हि प्रवाचां वाचः क्रमन्ते ।

—वृ (वृत् वरणे) । अग्निमभ्यावृत्य शये (तै० सं० ६।२।५।५) । अग्निमिदं वृत्येत्यर्थः ।

—वृत् (वृत्तु वर्तने) । अभ्यावर्तस्व पशुभिः सहैनाम् (अथर्व० ११।१।२२) । अभिलक्ष्यावृत्तो मन्त्रेत्यर्थः । प्रणीतीरभ्यावर्तस्व (अथर्व० ७।११०।१) । आसेवस्व अभ्यस्य (लोडि रूपम्) । त्रिरात्रमुपोष्याहोरात्रं वा सावित्रीमभ्यावर्तयेद् यावच्छकनुयात् (शां० गृ० ४।८।२०) । अभ्यावर्तयेत् आवर्तयेत्, अभ्यस्येत्, आवृत्या शंसेत् । वा० सं० ८।५८ इत्यत्र अभ्यावृत्त इति होमशेषद्रव्यमाह । गुणिताहते अभ्यावर्तिते इत्यमरः । क्रियाया अभ्यावृत्तिगणने कृत्वमुच् (पा० ५।४।१७) । अभ्यावृत्तिरावृत्तिः । अभ्यावर्तं प्रजायन्ते (प्रजाः) (श० ब्रा० १।५।३।१६) । अभ्यावृत्य । अभ्यावर्तमिति एमुलन्तम् । असकृज्जायन्त इत्यर्थः । ततोऽभ्यावृत्य वाष्ण्यो दुर्योधनममर्षणम् । अन्नवीन्मधुरां वाचं सर्वधर्मार्थतत्त्ववित् (भा० उ० १२।४।७-८) ॥ अभ्यावृत्य=अभिमुखं निवृत्य । अग्नेऽभ्यावर्तिन्नभि मा निवर्तस्वायुषा वर्चसा प्रजया घनेन (वा० सं० १२।७) । आभिमुख्येनावर्तितुं शीलमस्य, तत्सम्बुद्धौ । कस्मादच्छावाको बह्विवदेतत् सूक्तमुभयत्र शंसति पराञ्चिषु चैवाहःस्वभ्यावर्तिषु च (ऐ० ब्रा० ६।१८) । अभ्यावर्तिषु=आवृत्तिमत्सु पुनः पुनरावर्तमानेषु । पराञ्चिषु आवृत्तिरहितेषु । आत्मीयास्ते ये पराञ्चः पुरस्तादभ्यावर्ती संमुखो यः परोऽसौ (शिशु० १८।१८) ॥ अभ्यावर्ती परावर्ती ।

—श्रु (श्रु श्रवणे) । नाभ्याश्रावयेत् (शां० ब्रा० १७।७) । अनुवाक्यां नोदीरयेत् ।

—सद् (षड्लृ विशरणगत्यवसादनेषु) । नाभ्यासादयितव्यानि तेजांसि च तपांसि च (भा० वन० ३०।७।४) । अत्यन्तं प्रत्यासत्तिविषयाणि न कर्तव्यानीति नीलकण्ठः । अभिः प्रत्यर्थं । प्रत्यासत्तिविषयाणीत्यत्र नपुंसकत्वे बहुव्रीहौ-

पि व्यासुधो भारतभावदीपकारः । तत्पुरुषोऽयं समासो न बहुव्रीहिः । तत्पुरुषे च परबल्लिङ्गता शास्त्रेण शिष्टेति प्रत्यासत्तिविषयो वा प्रत्यासत्तेर्विषयो वेति व्यासेन वचो निर्दुष्टं स्यात् ।

—हन् (हन हिंसागत्योः) । नाभ्याहन्यान् निर्हण्यान गोपायेन्नैव कम्पयेत् (याज्ञ० शि० १।२४) । अभ्याहननं वर्णव्यत्ययेनोच्चारणम् । निर्हणनं स्थाना-
द्यन्यतमराहित्येनोच्चारणम् । आङ्पूर्वो हन्तिः पठने वतते यथा—इदं ब्राह्मणे आहतमित्यत्र ।...मालया यदा । अभ्याहता तदाऽपश्यम् (कथा० ६६।२४) । अभ्याहता ताडिता । अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याह-
न्याज्जीवन्मवेत् (छां० उ० ६।११।१) । ताडयेत्, प्रहरेत्, क्षिणुयात् । अभ्या-
हता ह्यारोहा ऋष्टिभिर्भरतर्षभ । अत्यजन्नुत्तमाङ्गानि फलानीव महाद्रुमा
(भा० भीष्म० १०।५।२१-२२) ॥ अभ्याहता अमित आहताः प्रहताः ।
हारिण्युपमा वक्ष्यवाचः कवेः । अभ्याहतं कीर्तिविपर्ययेण (हृदयम्) (रघु० १४।३३) । उक्तोऽर्थः । रक्षोभिरभ्याहतकर्मवृत्तिः (भट्टि० १।१७) । अभ्या-
हता प्रतिहता रुद्धा । अनभ्याहतचित्तः स्यादनभ्याहतवाग्भवेत् (भा० शां० २४।१।१६) । अभ्याहतमुपहतं दोषाक्रान्तम् । अभ्याघातेषु मध्यस्थाञ्छिष्या-
च्चोरानिव द्रुतम् (मनु० ६।२७२) । अभ्याघात आक्रम आस्कन्दः । पा० ३।२।
१४२ सूत्रेण अभ्याहनस्ताच्छील्ये धिनुण् विहितः । तेन अभ्याघातीति प्रथमायां
रूपम् । अभ्याघाती शत्रुर्भवति ।

—ह (हृन् हरणे) । गृहीत्वा फलमूलं च रामस्याभ्याहरन् बहु (रा०) ।
अभ्याहरन् उपाहरन्, उपानयन् । तौ मुहूर्तं समाश्वस्य पुनरेव परन्तपी ।
अभ्याहारयतामन्योन्यं सम्प्रगृह्य गदे शुभे (भा० शल्य० ५।७।७) ॥ अभ्या-
हारयतां क्रुद्धौ प्रगृह्य महती गदे (भा० शल्य० ५।८।३१) । प्राहरेताम् इत्यर्थो
आति । समं हि धर्मं चरतो नृपस्य द्रव्याणि चाभ्याहरतो यथावत् (भा०
शां० २।८।५७) । अभ्याहरतः सर्वत आददानस्य । पशुरभ्याहृतो राजन्प्रनष्ट-
स्तव दुर्नयात् (रा० १।६।१७) । अभ्याहृत इदानीमाहृतः । अभिशब्दः
(फाल्गुनः) सन्निकर्षमाह । अभ्याहृतोऽपहृत इति कश्चिदभिसन्त्यते । सोऽयमसद-
मितानः । अभ्याङ्गावुपसर्गौ नालमपशब्दस्यार्थमभिधातुम् । अस्मिन्नु हैकेऽवा-
न्तरदेशे कर्षू खात्वा सतोऽभ्याहारं कुर्वन्ति (शं० ब्रा० १३।८।३।१०) ।
अभ्याहार इत आहरणम् ।

अभ्युद (अभि + उद)

—इ (इण् गतौ) । उदित्युदिहि सूर्यं वर्चसा मामभ्युदिहि (अथर्व० १७। १।६) । माम् अभ्युदिहि ममाभिमुख्येनोदिहि उदयस्व । यदद्य कच्च वृत्तहन्तु-
वगा अभि सूर्यं (ऋ० ८।६३।४) । अभ्युदगा अभिमुखमुदयमगाः । यत् कच्च
यत्किञ्चित् । पथ्यां स्वस्तिमभ्युदयन्ति (ऐ० ब्रा० २।११) । अभिलक्ष्य समाप्ति
गमयन्तीत्यर्थः । अभ्युदिण उपर्युदयेऽर्थे प्रतीता काश्चन दिश उदाह्रियन्ते—नैनं
ग्रामेऽभिनिम्लोचेत् सूर्यो नाभ्युदियात् क्वचित् (मनु० २।२१६) । तं चेदभ्यु-
दियात्सूर्यः शयानं कामचारतः (मनु० २।२२०) । तं चेज्जीवन्तमादित्यः प्रातर-
भ्युदयिष्यति (भा० वि० २१।४७) । आत्मनेपदव्यत्यय इति चेदभ्युत्पूर्वस्यायते-
रपि रूपं शक्यं प्रतिपत्तुम् । न स्वपन्तमभ्युदियात् (श० ब्रा० ३।२।२।२७) ।
इति । लोकवीरान्को जीवितार्थी समरेऽभ्युदीयात् (भा० वन० ५।१।४४) ।
अभिमुखं यायात्, साम्मुख्यमादधीत, समासादयेत् । राहोर्विमुक्तं विमलं
समग्रं चन्द्रं यथैवाभ्युदितं तथैव (भा० कर्ण० ८६।७२) । अभ्युदितममित
उदितं नवोदितम् । सूर्येण ह्यभिनिम्नुक्तः शयानोभ्युदितश्च यः (मनु० २।
२२१) । शयानोभ्युदितः=शयानस्य यस्योपरि सूर्यं उदितः सः । एतांस्त्व-
भ्युदितान्विद्यात् (मनु० ४।१०४) । अभ्युदितान् युगपदुत्पन्नान् (विद्युदादीन्
पूर्वश्लोकोक्तान्) । सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च । अंशुमानमभि-
निम्नुक्ताभ्युदितो च ययाक्रमम् ॥ इत्यमरः । निगदव्याख्यातम् । सूर्येणाभ्यु-
दितो यश्च ब्रह्मचारी भवत्युत । (भा० शां० ३।४।३) । उक्तोऽर्थः । अन्ये वा
पुरुषव्याघ्र राजानोऽभ्युदितोदितः (भा० वन० २५।४।३७) । अभ्युदितेभ्य
उदितः श्रेष्ठतमा इत्यर्थः । सम्पन्नम् इत्यभ्युदये वाच्यम् (मनु० ३।२५४) ।
अभ्युदयः समृद्धिः ।

—ऊह् (ऊह वितर्क) । पुरस्तात्प्रत्यञ्चमभ्युद्गृहति (तै० ब्रा० ३।८।४।
३) । अभ्युद्गृहति तीरमभिलक्ष्योर्ध्वं प्रेरयतीत्यर्थः ।

—क्रमु (क्रमु पादविक्षेपे) । अर्थनामपराजितायां दिशि सप्त पदान्यभ्यु-
त्क्रामयति (आश्व० गृ० १।७) । अभ्युत्क्रामयति उच्चैर्बहिर्वा न्यासयति ।

—क्रुश् (क्रुश आह्वाने रोदने च) । न वा अनभ्युत्क्रुष्ट इन्द्रो वीर्यं कर्तुं-
महंत्यभ्येनमुत्क्रोशामेति (ऐ० ब्रा० ८।१२) । अभ्युत्क्रोशाम् उच्चैः प्रशस्त्यो-
र्ध्वयामेत्यर्थः ।

—गम् (गम्लु गती) । महृच्चाभ्युद्गतं यशः (रा० ४।२१।७) । अभ्युद्गतं प्रवृद्धं प्रसृप्तम् । अभ्युद्गतास्त्वां वयमद्य सर्वे (भा० आदि० ८८।६) । अभ्यु-गताः प्रत्युद्गतवन्तः । उपचार इति प्रत्येष्टुमभिमुखमग्रतः प्रवृत्ताः । तेनाभ्युद्-गमानन्दस्वागतैरभ्यनन्द्यत (कथा० २४।१२२) । कृतो दूरादेव स्मितमधुर-मभ्युद्गमविधिः (अमर० १४) । अभ्युद्गमोऽभ्युत्थानम् ।

—चर् (चर गतिभक्षणयोः) । भोजेष्वस्मां अभ्युच्चरा सदा (श्रु० ८। २५।२१) । सूर्यः प्रार्थ्यतेऽस्मानभ्युच्चर अभ्युविहीति ।

—चि (चिञ् चयने) । उक्तार्थदाढर्थायानुमानान्तरमभ्युच्चिनोति । अभ्युच्चिनोति आवपति, अधिकं योजयति ।

—जीव् (जीव प्राणधारणे) । येन येन विशेषेण कर्मणा येन केन चित् । अभ्युज्जीवेत्साद्यमानः (भा० शां० १४।१।६३) । उत्कृष्टम्, ऊर्जस्वलं जीवेदित्यर्थः । स्वबाहुबलमाश्रित्य योऽभ्युज्जीवति मानवः (भा० उ० १३३।४५) । उक्तोऽर्थः ।

—नम् (एव प्रहृत्वे शब्दे च) । अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात् पश्चात् (पदपङ्क्तिः) (शा० ३।५) । अभ्युन्नता उन्नता उद्गता उद्विक्ता ।

—नी (णीञ् प्रापणे) । अभ्यभि सोमानुन्नयन्ति (पञ्च० ब्रा० १।८।३। १४) । अभ्युन्नयन्ति उद्धरन्ति ।

—यम् (यम उपरमे) । प्रसादार्थं मया तेऽयं शिरस्यभ्युद्यतोऽञ्जलिः (भा० आदि० १२।२।३०) । अभिमुखमुत्थापित उन्नीतः करसम्पुट इत्यर्थः । आहृताभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोविताम् (मनु० ४।२४८) । अभ्युद्यताम् अभिमुखं स्थापिताम् ।

—ञि (ञिञ् सेवायाम्) । अभ्युच्छ्रयं च रोम्णां वै (भा० स्त्री० ५।६) । अभ्युच्छ्रय उद्गम उदञ्चनम् ।

—सिच् (षिच् क्षरणे) । अद्भिरभ्युत्षिञ्चंस्त्रिः प्रावनाति (शां० गृ० ३। ८।३) । अभ्युत्सिञ्चन् उपरि जलभासिञ्चन्नित्यर्थः । गृहपतय एव व्रतमभ्यु-त्सिञ्च्य प्रयच्छेयुः (शं० ब्रा० ३।४।२।१५) । तानूनप्त्रभाञ्चं पयसा संनीय बध्नुरित्याह ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य... (गीता ४।७) ॥ अभ्युत्थानं वृद्धिरुपचयः । नाभ्यु-

तिष्ठन्ति गुरुन् (काद०) । ज्यायस आचार्यादीन्वाऽभ्यागच्छतो विलोक्य स्वास-
नान्नोत्तिष्ठन्ति । ये गुरुन्नाभ्युत्तिष्ठन्ति ते नाभ्युदयन्त इति वयम् । स विशः
सबन्धूनन्नमन्नाद्यमभ्युदतिष्ठत् (अथर्व० १५।८।२) । अभ्युत्थानं च युद्धार्थं
कृष्णपक्षचतुर्दशीम् । कृत्वा निर्याह्यमावास्यां विजयाय बलैर्बृतः (रा० ६।
७२।६५-६६) । अभ्युत्थानं शिबिरस्य स्कन्धावारस्योच्चलनम् ।

—हा (ओहाङ् गतौ) । प्राणमभ्युज्जिहते (छां० उ० १।११।५) । प्राणत
(एव) उत्पद्यन्त इत्यर्थः ।

—हृ (हृञ् हरणे) । यस्याग्नावग्निमभ्युद्धरेयुः (तै० सं० २।२।४।१५) ।
उपरि प्रणयनमुद्धरणम् । तस्योपरि पुनः प्रणयनमभ्युद्धरणमिति भट्टभास्करः ।
समर्थान्नावमन्यन्ते दीनानभ्युद्धरन्ति च (भा० द्रोण० १४।२७) । अभ्युद्ध-
रन्ति रक्षन्ति परीप्सन्ति, परित्रायन्ते, गोपायन्ति । गाढश्चाभ्युद्धार्यश्च पेटकः
(कौ० अ० २।१४।२६) । अभ्युद्धार्यं उद्दहनीयः, उद्बोद्धुं शक्यः ।

अभ्युदाङ् (अभि + उद् + आ)

—इ (इण् गतौ) । स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात् (अथर्व० १५।१२।२) ।
अभ्युदेत्य = प्रत्युद्गम्य ।

—नी (णीञ् प्रापणे) । प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीमभ्युदानयन् (गो० शृ० २।
१।१६) । अभ्युदानयन् अभिमुखं प्रापयन् ।

—हृ (हृञ् हरणे) । एकैकमभ्युदाहरत्युदकुम्भमाज्येनाग्रतः परिषेचनाय
(वाराह श्रौ० १।७।४।२४) । अभ्युदाहरति उद्धरति उत्थापयति । अर्थस्य
तद्विरुद्धेन निदर्शं मभ्युदाहरणम् । निगदव्याख्यातम् ।

अभ्युप (अभि + उप)

—इ (इण् गतौ) । मीनो नु हन्त कतमां गतिमभ्युपैतु (भामिनी० १।१६) ।
अधिगच्छतु प्राप्नोतु । किं बुद्धिमत्प्रयुक्तं नाभ्युपैति शोभाम् (दशकु० पृ०
१६५) । सहसाऽभ्युपैति बलवान् कालः कृतान्तः (भट्ट० ३।८३) । निद्रा शनैः
केशवमभ्युपैति द्रुतं नदी सागरमभ्युपैति (रा० ४।२८।२५) । इत्युदाहृतिषु
सर्वत्राभ्युपेणः प्राप्तित्वर्थः । सुखं प्रयाणं रिपुमभ्युपेयात् (का० नी० सा० १६।
४१) । अन्तिकं यायात् समासीदेदित्यर्थः । सत्यं न तद्यच्छलमभ्युपैति (हितोप०
३।६१) । छलेन युज्यत इत्यर्थः । त्रिरहोऽभ्युपयन्नपः (मनु० ११।२५६) ।
सलिलमवगाहमानः, आप्लवमानः, स्नान् । सप्तामाद् दशमाद्यापि ज्ञातयोऽभ्युप-

यन्त्यपः (याज्ञ० ३।३) । प्रविशन्तीत्यर्थः । ज्ञातयश्च शरीरमग्नी संयोज्यान-
नेक्षमाणा अपोऽभ्युपयन्ति इति ज्ञातातपवचनं मिताक्षरायाम् । सशिरस्कोऽभ्यु-
पेयादपः (व० घं० शा० ४।३८) । उक्तोऽर्थः । व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतः
(रघु० ५।१४) । अभ्युपेत उपपन्न उपेतः । मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्यु-
पेतार्थकृत्याः (मेघ० ३८) । अभ्युपेताऽभ्युपगता स्वीकृता प्रतिपन्ना । अस्मै
दास्यमभ्युपेतं मया (दशकु०) । अभ्युपेतं प्रतिश्रुतम् । विरोध्य मोहात्पुनरभ्यु-
पेयुषाम् (कि० १८।४२) । अभ्युपेयुषां विवेयतां वशंवदतां गतानाम् ।
अनयुष्माय एष शब्दानां प्रतिपत्ती प्रतिपदपाठः (भा० प्र० आ०) । अभ्युपाय
उपायः । यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति (मनु० ११।२१०) ।
उक्तोऽर्थः ।

—गम् (गम्न् गतो) । न तु धनदायासावभ्युपगच्छति (दशकु०) । देय-
मभ्युपेति स्वीकरोति । वयमभ्युपगच्छामः कृष्णेन त्वां प्रधर्षितम् (हरि० १।
३६।१५) । अभ्युपपद्यामहे, साहाय्यार्थमुपेयः । एवं मन्त्रविदो विप्रास्तपस्तप्त्वा
सुदुष्करम् । गुरुनभ्युपगच्छन्ति यशसोऽर्थाय भाविनि (भा० आदि० १२४।१२) ॥
अभ्युपगच्छन्त्याराधयन्ति । द्विजगुरुदरिद्रमित्रप्रव्रजितोपनतसाध्वनाथाभ्युप-
गतानां चात्मबान्धवानामिव स्वभेषजैः प्रतिकर्तव्यम् (सुश्रुत० सूत्र० २।५) ।
अभ्युपगता दूरादायाताः । आषाढीमभ्युपगतो भरतः कोसलाधिपः (रा० ४।
२८।५५) । अभ्युपगतः सम्प्रति प्राप्तः । परलोकमभ्युपगते (भर्तृरि) विविशु-
ज्वलनं त्विषः (शिशु० ६।१३) । अभ्युपगते प्राप्ते । अभ्युपगतं तावदस्माभि-
रेवम् (शा० ५) । अभ्युपगतं स्वीकृतम् । कः पुनरयं महात्मा यत्र भवन्तोप्येव-
मभ्युपगताः । प्रियः सुहृदयमित्येवमङ्गीकारं प्राप्ताः । कर्तृरि वतः । मामभ्युप-
गमय्य (दशकु०) । मामभ्युपगच्छन्तं प्रचोद्येत्यर्थः । न हि मेऽन्यद् भवेच्छ्रेयो
वनाभ्युपगमाद्वे (भा० शल्य० २।४६) । अभ्युपगम उपगमः प्राप्तिर्गमनम् ।
करिष्याम्येवं नो पुनरिति भवेदभ्युपगमः (रत्ना० २।१८) । निगदव्याख्यातम् ।
क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद् बीजार्थं यत्प्रदीयते (मनु० ६।५३) । अभ्युपगमः संवित्,
प्रतिज्ञानम् । अत्रोत्पन्नमपत्यभावयोरुभयोरपि भवत्वित्येवंरूपम् । युष्माक-
मभ्युपगमः प्रमाणं पुण्यपापयोः (महावीर० १।३८) । अभ्युपगमोऽभिमतं
मतम्, परिगृहीतं दर्शनम् । धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यभ्युपगमात् ।
अभ्युपगमः स्वीकारः । अभ्युपगमसिद्धान्तः सर्वतन्त्राद्धान्तः ।

—घा (डुधाम् धारणपोषणयोः) । तम् (अङ्गारम्) मध्यमेन कपालेना-

भ्युपदधाति (श० ब्रा० १।२।१।६) । अङ्गारस्योपरि मध्यमं कपालं निदधा-
तीत्यर्थः । नान्ययेष्टकयोपरिष्टादभ्युपदध्यात् (श० ब्रा० ८।७।१।१२) ।
उक्तोऽर्थः ।

—पद् (पद गतो) । अथ चेदीदृशीं वृत्तिं क्लीबामभ्युपपद्यसे (भा० उ०
१३।४।२२) । अभ्युपपद्यसे स्वीकरोषि, अयसि । तं कृच्छ्रगतमद्य त्वं कस्मान्ना-
भ्युपपद्यसे (भा० सौ० १२।३) । अभ्युपपद्यसेऽनुगृह्णासि, कृपायसे । स सुहृद्
यो विपन्नार्थमभ्युपपद्यते (रा० ६।६३।२७) । त्रायते उद्धरति । तान्भूगूणां यदा
दारान् कश्चिन्नाभ्युपपद्यत (भा० आदि० १८०।८) । तपः कशामभ्युपपत्स्यसे
सखीं वृषेव सीतां तदवग्रहसताम् (कु० ५।६१) । अभ्युपपत्स्यसेऽनुग्रहीष्यसि,
उद्धरिष्यसि, त्रास्यसे । वयमभ्युपपत्स्यामो यद्यच्युतस्तवोपरि वैरानुबन्धं
करिष्यति (वि० पु० ४।१३।६६) । साहाय्यमाचरिष्याम इत्यर्थः । शार्दूलाव-
स्कन्दगोचरामिमामभिजातकन्यकामभ्युपपन्नवानस्मि (मालती० ४) । उप-
गम्य त्राणवानस्मि । अभ्युपपन्नवत्सलः खलु तत्र भवान् आर्यचारुदत्तः
श्रूयते (मृच्छ० ७) । अभ्युपपन्नः प्रपन्नः शरणागतः । ब्राह्मणामभ्युपपत्तो च
शपथे नास्ति पातकम् (मनु० ८।११२) । अभ्युपपत्तिः परित्राणं परीप्ता,
पर्याप्तिः । स्त्रीविप्राभ्युपपत्तो च घ्नन्धर्मो न दुष्यति (मनु० ८।३४६) ।
उक्तोऽर्थः । अभ्युपपत्तिरनुग्रह इत्यमरः । मात्रोरभ्युपपत्तिश्च धर्मोपनिषदं
प्रति (भा० आदि० १।११४) । अभ्युपपत्ती रेतः सेकार्थं गमनम् । दुर्वाससा
दत्ता विद्येहोपनिषच्छब्देनाभिप्रेता । त्वया तदवस्थया पुत्राभ्युपपादनार्थं या-
चितः, तेन स लब्धो वर्धितश्च (दशकु० पृ० १४०) । अभ्युपपादनं संवर्धनम् ।
रतिमभ्युपपत्तुमातुरां मधुरात्मानमदर्शयत्पुरः (कु० ४।२५) । अभ्युपपत्तुं
सान्त्वयितुम् ।

—या (या प्रापणे, प्रापणमिह गतिः) । तौ राजपुत्री सहसाऽभ्युपा-
याच्छायेव राहोदिवि चन्द्रसूर्यौ (रा० २।२६।३३) । अभ्युपायात्
उपाद्रवत् ।

—विश्व (विश्व प्रवेशने) । तत्र जाम्बूनदमयं पर्यङ्कः... । विविधास्तरणा-
स्तीर्णमभ्युपाविशदच्युतः (भा० उ० ६।१।६) । अभ्युपाविशत् = अघ्यास्त ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्ती) । निवासमकरोद् धीमान् सुग्रीवेणाम्युप-
स्थितः (भा० वन० २८०।४०) । अभ्युपस्थित उपस्थितः कृतोपस्थानः
सेवितः ।

अभ्युपाङ् (अभि + उप + आ)

—इ (इण् गतो) । ते यथापथं सायं गृहानभ्युपायन्ति (जै० ब्रा० १। १०६) । प्राप्नुवन्ति आसादयन्ति ।

—दा (डुदाम् दाने) । फलानि पातयामास सम्यक् परिणतान्युत । अभ्युपादाय विस्त्रब्धो भक्षयामास... (भा० शां० २३।२१-२२) । तान्युपादायेति । पाठान्तरम् । अभ्युपादाय = अवचित्य, अवचयं कृत्वा ।

—वृत् (वृत्तु वर्तने) । तद्वेक्षाञ्चक्रे नैव सर्वेणैवात्मना मनुष्यानभ्युपावृतम् (श० ब्रा० २।२।१।१३) । अभ्युपावृतम् उपासृपम् ।

अभ्युपाव (अभि + उप + अव)

—हृ (हृम् हरणे) । अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्यम् । मैत्रावरुणी पयस्या निहिता तामस्य बाहू अभ्युपावहरति (श० ब्रा० ५।४।३।२७) । अभ्युपावहरति, समीपमाकर्षति ।

अभिनि (अभि + नि)

—इ (इण् गतो) । पतिरिव जायामभि नो न्येतु (ऋ० १०।१४६।४) । अभिन्येतु कात्स्न्येन संविशत्वित्यर्थः ।

—उञ्ज (उञ्ज आर्जवे) । तेन शत्रून्भि सर्वान्युञ्ज (अथर्व० ८।८।६) । अभिन्युञ्ज वक्षे फुच, आवर्जय, रन्धय (वेदे रधिर्वंशगमने वर्तते, तस्येदं शिषि लोटि) ।

—क्रमु (क्रमु पादविक्षेपे) । पणीन् न्यक्रमीरभि विश्वान्राजन्नराधसः (ऋ० १०।६०।६) । अभिन्यक्रमीः = अधस्पदशकार्षीः ।

—घा (डुघाम् धारणपोषणयोः) । एभिश्च लोकैरभिनिघास्यामः (श० ब्रा०) । अवपीडयिष्यामः । लोकैः करणभूतैः । इति यूपान् स्वरुणाऽभिनिदधाति (वाराह श्रौ० ३।२।६।२३) । अभिनिदधाति = अभिदधाति संयुनयति = संयोजति । अथासिनाऽभिनिदधाति (पशुम्) (श० ब्रा० ३।८।२।१२) । उक्तोऽर्थः । इदमहं तं त्वयाऽभिनिदधामि यो नो निष्ट्यो योऽनिष्ट्योऽभिदासति (आप० श्रौ० ५।३।१२।२) । यथा शीर्णं गरमभिनिदध्यात् (श० ब्रा० ११।५।८।६) । उपरि निदध्यादित्यर्थः । गुहं भारमभिनिदधते (ऐ० ब्रा० ४।१३) । स्वस्थोपरि निदधते आदधते बहनाय । क्षुरेणाभिनिदधाति (श० ब्रा० ३।१।२।७) ।

ईषत्स्पृशतीत्यर्थः । दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिः (श० ब्रा० १।३। ४।१२) । (शिशोः) उपकर्णं मुखमाधयेत्याह । एते च द्वेपदा यथा गृहीतमभिनिधीयन्ते (ऋ० प्रा० २।१६) । सन्निधाप्योच्चार्यन्ते । अभिनिहितास्येन सन्धिना पठयन्त इत्यर्थः । अन्तःस्थाः स्वे स्वे च परेऽपि रक्ताः (ऋ० प्रा० ६।१८) । अन्तःस्था अभिनिधीयन्ते स्वे स्वे च प्रत्यय इत्युवटः । अनभिनिहितो वै पुरुषोऽन्नेन च प्राणेन च (श० ब्रा० ७।४।२।६) । अनभिनिहितोऽनवपीडितः । अनभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवति । लेशोनानभिनिहिता वक्तव्याः (छा० उ० २।२२।५) । अनभिनिहिता असङ्कीर्णाः । अद्रुतोच्चारिता इति गोपालानन्दस्वामी । अथवा मध्यममुपधाय सव्यस्य पाणोरङ्गुल्या अभिनिधाय (आप० श्री० १।७।२३।३) । अभिनिधाय = अभिपीड्य ।

—ध्यै (ध्यै चिन्तायाम्) । तं शब्दमभिनिध्याय (रा० १।२८।७) । तत्र शब्दे मनः प्रणिधाय । आलक्ष्येति कतकः । कतकटीकायां १।२६।२८ इत्यत्र पाठः ।

—नृत् (नृत्तो गात्रविक्षेपे) । तद्यथाऽभ्यागारमभिनिनतं पुनः पुनः पाप्मानं निहृण्यादेवमेवैतैरसुरान् निर्ध्नन्ति (शां० ब्रा० १।७।८) ।

—विश्व (विश्व प्रवेशने) । भयं तावत्सेव्यादभिनिविशते सेवकजनम् (मुद्रा० ५।१२) । व्याप्नोतीत्यर्थः । सैव धन्या गणिकादारिका यामेवं भवन्मनोऽभिनिविशते (दशकु०) । यस्याम् आसक्तमद्भवति, प्रसञ्जति, संलग्नं भवति । ते चेदभिनिवेक्ष्यन्ते नाभ्युपैष्यन्ति मे वचः (भा० उ० ७।७।१७) । अभिनिवेश आग्रहः । अभिनिवेक्ष्यन्ते आग्रहं हठं करिष्यन्ति । अभिन्यविक्षयास्त्वं मे यथैवाव्याहता मनः (भट्टि० ८।८०) । अभिन्यविक्षयाः प्राविक्षः । स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिश्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशत् (शिशु० १।१५) । स्वामिमुख्येनोपवेशितवानित्यर्थः । स्वभावत एतेषां शब्दानामेतेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानां निमित्तत्वेनान्वाख्यानं क्रियते (पा० २।१।१ सूत्रे भाष्ये) । अभिनिविष्टानां निश्चितप्रयोगाणाम् । उरस्तेऽभिनिविष्टं वै यावत्स्कन्धात्समुन्नतम् (रा० २।१।४१) । अभिनिविष्टं व्याप्तम् (स्थगुना) । गर्भमाधत्त राज्ञी गुहमि-रभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः (रघु० २।७५) । उक्तोऽर्थः । अथवाऽभिनि-विष्टबुद्धिषु व्रजति व्यथंरुतां सुभाषितम् (शिशु० १६।४३) । माधवापकारं प्रत्यभिनिविष्टा भवामि (माल० ६) । साग्रहं प्रवृत्ता भवामीत्यर्थः । निन्दा-क्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता (सा० द०) । निगदव्याख्यातम् । रुद्धिशब्दा एते । नात्रावयवार्थोऽभिनिवेष्टव्यम् (वृत्तो) । अवयवमत्रावयवार्थ-

उन्नेय इति दृढा चित्तवृत्तिर्न कार्येत्याह । जनकात्मजायां नितान्तरूक्षाभि-
निवेशमीशम् (रघु० १४।४३) । अभिनिवेशः संकल्पः निश्चयः । अनुरूपाभि-
निवेशतोषिणाम् (कु० ५।७) । अभिनिवेशो निश्चयवाढ्यम् । कस्मिंस्ते भावा-
भिनिवेशः (विक्रम० ३) । भावाभिनिवेशो हृदयासङ्गः । अविद्यास्मिता-
रागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः (यो० सू० २।३) । अभिनिवेशोऽविद्याभेदो मृत्यु-
मयस्योत्पादकः । धर्मिणां विशेषेण स्वर्गं लोकं धर्मविदाप्नोति ज्ञानाभिनिवे-
शाभ्याम् (गो० घ० ३।१०।५०) । अभिनिवेशस्तात्पर्येणानुष्ठानम् इति हर-
दत्तः । तत्र यथावदनुपूर्वक्रिया प्रधानस्यार्थस्य पूर्वमभिनिवेश इत्यर्थक्रमः (कौ०
अ० २।१०।७) । अभिनिवेश उपन्यासः । बालिश्यादभियोक्तुर्वा दुःश्रुतं दुर्लि-
खितं प्रेताभिनिवेशं वा समीक्ष्य साक्षिप्रत्ययमेव स्यात् (कौ० अ० ३।११।४३) ।
उक्तोऽर्थः । एकार्थाभिनिवेशित्वमरिलक्षणमुच्यते (का० नी० सा० ८।१४) ।
अभिनिवेश आप्रहः, तद्वान्, तत्ता । वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यासु योनिषु
(याज्ञ० ३।१३४) । असत्यमूते वस्तुनि पुनः पुनः संकल्पोऽभिनिवेशस्तद्वान् ।
कल्याणाभिनिवेशिनः (काद०) । कल्याणः शोभनोऽभिनिवेशोऽसकृच्छीलितः
सङ्कल्पो यस्य तस्य ।

—वृत् (वृत्तु वर्तने) । देवानां रातिरभि नो निवर्तताम् (ऋ० १।८६।२) ।
अस्मदाभिमुख्येन प्रत्यायातु । तं कृत्येऽभिनिवर्तस्व (अथर्व० १०।१।७) । हे
कृत्ये तमभिलक्ष्येतो याहीत्याह ।

—भि (भिज् सेवायाम्) । ततोऽपो वायुमाकाशमित्यभिनिश्चयेत् (आप०
घ० २।२२।४) । अभिनिश्चयेत् सेवेत ।

—ष्ठिब् (ष्ठिब् निरसने) । नातपति निष्ठीवेन्नेदेतमभिनिष्ठीवानीति
(श० ब्रा० १४।१।१।३३) । एतं सूर्यमभिनिष्ठीवानि सूर्यस्योपरि निष्ठीवानी-
त्यर्थः ।

—सद् (षद् लृ विशरणगत्यवसादनेषु) । यद्येतां वयोऽभिनिषीदेत्
(सत्या० श्रौ० २४।७।१४) । अभिनिषीदेत्=उपरि तिष्ठेत् ।

—स्यन्द् (स्यन्द् स्रवणे) । यस्याः पयोभिनिष्यन्दात्क्षीरोदो नाम सागरः
(रा० ७।२३।२१) । पयोऽभिनिष्यन्दोऽम्बुसरणम् ।

अभि निस् (अभि निर्)

—कृ (ङ्कृन् करणे) । कृत्याकृतो बलगिनोऽभिनिष्कारिणः प्रजाम् ।
मृणीहि (अथर्व० १०।३।३१) ।

—क्रम् (क्रमु पादविक्षेपे) । अभिनिष्क्रामति द्वारम् (पा० ४।३।८६) । स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति 'कान्यकुब्जद्वारं स्रुघ्नम् इति वृत्तिः । स्रुघ्नमभिलक्ष्य निर्यातीत्यर्थः । प्रविश्य चाभिनिष्क्रान्तं सुग्रीवं वानरर्षभाः । अम्यपिञ्चन्महामात्राः... (रा० ४।२५।२१) ॥ अभिनिष्क्रान्तमभिलक्ष्य निर्यातम् । अगारादभिनिष्क्रान्तः (भनु० ६।४१) । परिव्राजको बुभूषन् गृहान् निष्क्रान्तः । अभिनिष्क्रमणं प्रव्रजितुकामस्य गेहत्यागः । वर्धमानपुरद्वारादभिनिष्क्रम्य (भा० वन० १।१०) । अभिलक्ष्य वहिर्गन्तव्यर्थः ।

—क्षिप् (क्षिप प्रेरणे) । कन्दुकोऽभिनिः क्षिप्त इव प्रतिफलन्मुहुः । आप-
तत्यात्मनि प्रायो दोषोऽन्यस्य चिकीर्षितः (कथा० २०।२१३) ॥ निरुदोऽर्थे ।
अभिरपार्थः ।

—पत् (पत्नू गतौ) । गवाक्षजालैरभिनिष्पतन्त्यः (रत्नभासः) (भट्टि० १।८) । अभितो निर्गच्छन्त्यः, निश्चरन्त्यः ।

—पद् (पद गतौ) । परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते (बृह० उ० ८।३।४) । आविर्भवतीत्यर्थः । यथा सुवर्णः प्रवृत्तस्तप्यमानः सुवर्णता-
मभिनिष्पद्यते (जै० ब्रा० १।२८) । अभिनिष्पद्यते प्राप्नोति । नक्तमहरेवाभि-
निष्पद्यते (छां० उ० ८।४।२) । अभिनिष्पद्यतेऽभिनिर्वर्तते । इममेवाकाशमभि-
निष्पद्यन्ते (शं० ब्रा० १।४।१।११) । प्राप्नुवन्ति, अभिसंविशन्तीत्यर्थः । प्रज्ञा
चतुरो धर्मान् ब्रह्माणमभिनिष्पादयति (शं० ब्रा० १।१।५।७।१) । अभि-
निष्पादयति प्रापयति । एतां दिशमभिनिष्पद्य (शं० ब्रा० १।३।८।१।१६) ।
गच्छेत्यर्थः ।

—मुच् (मुच्लु मोक्षणे) । तथा सूर्याभिनिर्मुक्तः (भा० शां० ३।४।३) ।
अभिनिच्छुक्तोऽभिनिम्लुक्त इति वा पाठः साधीयान् । मुचेरस्तमयेऽर्थे
प्रयोगादशङ्कनात् । चिरन्तनोऽयं पाठश्च शो नेदानीन्तनः ।

—वृत् (वृत्तु वर्तने) । घृतमधुनी समं संमिश्रिते विषमभिनिर्वर्तते ।
अभिनिर्वर्तते निष्पद्यते । गुर्वथंमभिनिर्वर्त्य पुनरेष्यामि ते वशम् (भा० आश्व० ५।७।६) । अभिनिर्वर्त्य = निष्पाद्य सम्पाद्य संसाध्य । यस्य ह्यर्थाभिनिवृत्ति
भवन्त्याप्यायिताः परे (भा० उ० १।३।४।१०) । अभिनिवृत्तिः सिद्धिः ।

—स्तन् (स्तनगदी देवशब्दे, देवशब्दो मेघगर्जितम्) । अभिनिसः स्तनः
शब्दसंज्ञायाम् (पा० ८।३।८६) । अभिनिस्तानो विसर्जनीयः । अभिनिष्ठानो
विसर्जनीय इति वृत्ताबुदाहरणे । अभिनिस्तनति मृदङ्ग इति च प्रत्युदाहरणं

स्थितम् । सूत्रे वृत्तौ च वा खपरे शरीति विसर्जनीयस्य विकल्पेन लोपो
ब्रष्टव्यः ।

—ह (हृञ् हरणे) । ते स्पन्दमाना...कर्मविपाकं चाभिनिर्हरन्ति (२।३
यो० सू० भा०) । अभिनिर्हरन्ति निष्पादयन्ति । कृतसंभोदन-कथासत्कारा-
सनाभिनिर्हारः (अवदा० जा० २३) । आसनाभिनिर्हार आसनरथाहरणम् ।
निरस्थाने । अभिनिर्हृतानां तु सीमन्यनध्यायः (आप० घ० १।३।१६) ।
कृतनिर्हाराणां प्रेतानाम् ।

अभिपरा (अभि + परा)

—वद् (वद व्यक्तायां वाचि) । तां हायं ज्ञात्वाऽभिपरोवाद (श० ब्रा०
११।५।१६) । अभिपरोवाद नञ् निवेदयामास । तत उ होत्तरार्धात्सदसश्चित्रो
गोश्रायणिरभिपरोवाद (शा० ब्रा० २३।५) । उक्तोऽर्थः ।

अभिपरि (अभि + परि)

—इ (इण् गतौ) । दृढं त्वभिपरीतोहमर्जुनेन पुनः पुनः (भा० द्रोण०
११।१।१०) । दृढमभिपरीतो यन्त्रितः । अभिपरीत उपरुद्धः ।

—प्लु (प्लुङ् प्लवनतरणयोः) । उवाच भीममासीनं कृपयाभिपरिप्लुतम्
(भा० उ० ७।५।३) । कृपयाविष्टम् इत्यर्थः । अनर्थकोऽभिः परिणा हि
गतार्थः ।

—ह (हृञ् हरणे) । न मन्त्रवता यज्ञाङ्गेनात्मानमभिपरिहरेत् (बौ०
घ० १।७।१५।७) । आत्मानं वह्निं कुर्यात् । यज्ञपात्रस्याग्नेश्चान्तरतो न
भवेदित्यर्थः । अपरेणोत्तरां वेदिं स्तम्बयजुर्हरन्नाध्वर्युमभिपरिहरति (प्रति-
प्रस्थाता) । (आप० श्री० ८।२।५।१२) । अध्वर्योर्बह्निं नयति । स्तम्बयजु-
स्तृणपांसून् ।

अभिपर्या (अभि + परि + आ)

—घा (डुधान् धारणपोषणयोः) । तदेवैनदभिपर्याधाय विष्यन्दयेत्
(श० ब्रा० १२।४।२।५) । अभिपर्याधाय परिगतं कृत्वा, आवेष्ट्य ।

—वृत् (वृत्तु वर्तने) । यथाकर्मत्विजो न विहारादभिपर्यावर्तेरन् (बौ०
घ० १।७।१५।१२) । न व्यावर्तेरन्नित्यर्थः ।

(अभिप्र (अभि + प्र)

—अन् (अन प्राणने) । अपहाय मुखमभिप्राणन् (सत्या० श्रौ० २४। १।१३) । अभिप्राणन् उच्छ्वसन् । मुखमपहाय = मुखमन्यतो नीत्वा ।

—इ (इण् गतौ) । ब्रह्म विद्वान् ब्रह्मैवाभिप्रैति (को० ब्रा० उ० १।४) । अभिप्रैति गच्छति । अभिप्रेत मृणत सहव्वम् (अथर्व० ३।१।२) । अभिप्रेत अभिमुख्येन शत्रून् गच्छत । प्रेह्यभिप्रेहि प्रभरा सहस्व (तै० ब्रा० २।४।७।४) । अभिप्रेहि = अभिलक्ष्य प्रतिष्ठस्व । यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रैति तदनूची दक्षिणा (वा० ब्रा० १।६।३।१) । स्वर्गं हं वा एते लोकमभिप्रयन्ति य उपसद उपयन्ति (शां० ब्रा० ८।६) । उक्तोऽर्थः । कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् (पा० १।४।३२) । अभिप्रैति सम्बन्धुभिच्छति । अयोत्तरतः परिश्रितं भवति । तदभिप्रयन्तो जपन्ति (वा० ब्रा० १।४।१२।१५) । तदभिप्रयन्तस्तद् उद्दिश्य यान्तः । पूर्वैरभिप्रेतो गतो मार्गोऽनुगम्यते (रा० २।२१।३५) । अभिप्रेतः प्रतिपन्नः स्वीकृतः । उताधीतं विनश्यति । अप्याध्यातं विनश्यति । आध्यातमभिप्रेतम् (नि० १।६।१) । अभिप्रेतं चिन्तितम्, मनसेष्टम् । किमभिप्रेतमनया (भर्तृ० १।६४) । सा किं विवक्षति, किं चिकीर्षति, किमभिमन्यते इत्यर्थः । स्वां च पत्नीमभिप्रेताम् (रा० ४।२६।४) । अभिप्रेतां प्रियाम्, इष्टाम् । ययाभिप्रेतमनुष्ठीयताम् (हितोप०) । यथाभिप्रेतं यथेच्छम् । यथा ते हृन्दस्तथा क्रियतामित्यर्थः । त्वं प्रभास्वमभिप्रेतं त्वं नस्त्राणमनुत्तमम् (भा० आदि० २३।१८) । अभिप्रेतं बुद्धिवृत्तिरिति नीलकण्ठः । कथं रामो महाबाहुः स तथाऽवितथक्रियः । भक्तं जनमभिप्रेत्य प्रवासं तपसे गतः (रा० २।४७।५) ॥ अभिप्रेत्य चिन्तयित्वा मनसिकृत्य । अभित्यज्य प्रवासं तापसो गत इति पाठान्तरम् । तत्र त्र्यजेरभिना संयोगोऽपूर्वः । तमागतमभिप्रेत्य शृगालोप्यब्रवीद् वचः (भा० आदि० १४०।४०) । अभिप्रेत्य ज्ञात्वा । तं तमर्थमभिप्रेत्य ययौ वाक्यमुदीरयन् (रा० २।४६।१७) । अभिप्रेत्य विषयीकृत्य । भगवांस्तमभिप्रेत्य (भा० पु० १०।३८।३६) । तस्याभिप्रायमवेत्येत्यर्थः । तच्छब्दस्तन्मनोषिते वर्तते इति कवेरभिप्रायः । स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले (पा० १।३।७२) । कर्तरि अभिप्रैति गच्छतीति कर्त्रभिप्रायं कर्तृगम् । कर्मण्यण् । अभिप्राया न सिध्यन्ति तेनेदं वर्तते जगत् (पञ्चत० १।१५८) । अभिप्रायाः प्रयोजनानि व्यवसितानि कृत्यानि चिकीर्षितानि । तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् (मनु० ७।५७) । अभिप्रायं मतं दर्शनम् । रोपनिर्जितजीमूतो मनोभिप्रायशीघ्रगः (भा० द्रोण० १०।१७) । अभिप्रायो गतिः । मनोभिप्रायशीघ्रगः (रथः)

(भा० द्रोण० ६६।१२) । उक्तोऽर्थः । संभारमाहरति गोरभिप्रायाद् वनस्पती-
नाम् (को० सू० ७) । अभिप्राय इच्छा कामः । सभां प्रचक्रे कर्तुं पाण्डवानां
महात्मनाम् । अभिप्रायेण पार्थानां कृष्णस्य च महात्मनः (भा० सभा०
१।१८) ॥ उक्तोऽर्थः । यत्र (सभायां) दिव्यानभिप्रायान् पश्येम हि कृतांस्त्वया
(भा० सभा० १.१३) । अभिप्रेयन्ते संकल्प्यन्त इत्यभिप्राया विषयाः । तत्र
दिव्यानभिप्रायान् ददशं कुशिकस्तदा (भा० अनु० ५।४२) । अभिप्रायान्
कारुण्यार्थान् । विश्वकर्मकृतेर्दिव्यैरभिप्रायैरलङ्कृताम् (द्वारकाम्) (हरि०
२।६८।८) । उक्तोऽर्थः । तस्माद् गर्भश्चतुर्थे मास्यभिप्रायमिन्द्रियार्थेषु
करोति (सुश्रुत० शारीर० ३।१४) । अभिप्राय इच्छा । अभिप्रायं तु
जानामि रावणस्य दुरात्मनः । सीतां प्रति (रा० ६।८४।१०) ॥ अभि-
प्रायोऽभिलाषः कामः । यदि तस्यामभिप्रायो भार्यात्वे तव जायते (रा०
३।३४।२२) । उक्तोऽर्थः । यस्य सर्वं तदा ह्यन्नं मनोभिप्रायगं शुचि (भा०
द्रोण० ५।५।४१) । मनइच्छानुकूलम् । सा तदर्थमना देवी तमभिप्रायमागतम्
(रा० २।११।११) । अभिप्रायमागतमानुकूल्यं प्राप्तम् ।

—क्षल् (क्षल शौचकर्मणि) । अभिप्रक्षालितो यं मणिः (विक्रम० ५) ।
सम्यक् शोधित इत्यर्थः । अभिप्रयोरेकतरः शक्यः परिहर्तुम् ।

—गाह् (गाह् विलोडने) । वाजां अभि प्र गाहते (ऋ० ६।६६।२) ।

—गै (गं शब्दे) । इन्द्रमभि प्र गायत (ऋ० १।५।१) । कण्वा अभि प्र
गायत (ऋ० १।३७।१) । तम्बभि प्र गायत पुरुहूतं पुरुष्टुतम् (ऋ० ८।१५।
१) । पवमानमवस्यवो विप्रमभि प्र गायत (ऋ० ६।१३।२) । सर्वत्राभिष्टुते-
त्येवार्थः ।

—तप् (तप सन्तापे) । आतं च सौमित्रिमभिप्रतप्तम् (रा० २।२१।५५) ।
अभिप्रतप्तं वेदनामनुभवन्तम् ।

—दृ (दृ विदारणे) । यथोद्यः पर्वतश्रेष्ठमासाद्याभिप्रदीयते (भा० कर्ण०
७।८।३८) । नानाधाराभिर्विभक्तो भवतीत्यर्थः ।

—नक्ष् (एक्ष गतौ) । प्र यो नक्षते अम्योजसा क्रिबिम् (बालखिल्य०
३।८) । नक्षते नक्षति = अभिभवति ।

—नी (णीञ् प्रान्णे) । उत प्र णोष्यभि वस्यो अस्मान् (ऋ० १।३१।१८) ।
अभिप्रणेषि स्वाभिमुखं नय प्रापय । जज्वाल लोकस्थितये स राजा यथाध्वरे

बहिरभिप्रणीतः (भट्टि० ३।४) । अभिप्रणीतः संस्कृत इति जयमङ्गला । वेदि प्रति नीत इति संस्कृतशार्मण्यकोषः ।

—नु (णु स्तवने) । इमा उ त्वा शतक्रतोऽभि प्र णोनुबुगिरः । इन्द्र वत्सं न मातरः (ऋ० ६।४५।२५) । अभिप्रणोनुवुः शब्दयन्ति, अभिवाश्यन्ते, आकारयन्ति । त्वाभि प्र णोनुमो जेतारमपराजितम् (ऋ० १।११।२) । पुनः पुनर्भूशं वा स्तुम इत्यर्थः । इमा अभि प्र णोनुमो विपामश्रेषु धीतयः (ऋ० ८।६।७) । पुनः पुनर्गुणीम इत्यर्थः ।

—पच् (डुपचप् पाके) । अनलेनाभिप्रपच्यमानानां महाभूतानां सङ्घातो घनः संजायते (सुश्रुत० १।३२।२।६) । स्पष्टोऽर्थः ।

—पद् (पद गतौ) । शोकेनाभिप्रपन्नस्य जीविते चापि संशयः (रा० ४।७।१३) । अभिप्रपन्नोऽभिपन्नोभिगत आक्रान्तो व्याप्तः ।

—भू (भू सत्तायाम्) । ईजानमिद् द्यौर्गूतविसुरीजानं भूमिरभि प्रभूषणि (ऋ० १०।१३।२।१) प्रभूषणि प्रभवने निमित्तभूते सति । भूषयते वेदं रूपम् इति सायणः ।

—मन् (मन ज्ञाने, मनु अवबोधने) । भूमिरिति त्वाभिप्रमन्वते जनाः (अथर्व० ६।८।४।१) । अभित्तः प्रबुध्यन्त इत्यर्थः ।

—या (या प्रापणे, प्रापणमिह गतिः) । उत्तरतोऽभिप्रयायी जयति (तै० सं० ५।३।५।२३) । अभिप्रयायी प्रस्थायी । रथं समास्थाय वायोः सलोक्तामभिप्रयाति (जै० ब्रा० १।२६) । अभिमुखः सन्प्रति प्रतिष्ठत इत्यर्थः । अभिप्रयामि सङ्ग्रामे यदहं दुष्टदुर्मदान् (भा० वि० ४।४।१४) । अभिप्रयामि प्रार्थयेऽवस्कन्दामि ।

—युज् (युजिर् योगे) । देवास्तृतीयसवनात् प्रातः सवनमभिप्रायुञ्जत (शां० ब्रा० १।४।५) । अगृह्णन्, आक्रामन्, अभ्यभवन् (असुरान्) । देवाश्चातुर्मास्यैरभि प्रायुञ्जत (तै० ब्रा० १।५।६।३) । आकृत्य हि पुरुषो यज्ञमभिप्रयुङ्क्ते (तै० सं० ६।१।२।२) । उक्तोऽर्थः ।

—वृत् (वृत् वर्तने) । यत्र भागीरथीं गङ्गां यमुनाऽभिप्रवर्तते (रा० २।५।४।१) । गङ्गाया सम्भेदमापद्यते, गङ्गामुपतिष्ठते, गङ्गामुपश्लिष्यतीत्यर्थः । एतां ते दिशं रथोऽभिप्रवर्तताम् (ऐ० ब्रा० ८।१०) । अभिलक्ष्य प्रयात्त्वित्यर्थः ।

—इवस् (इवस प्राणने) । तान् (देवान्) अभिप्राश्वसीत् (वृत्रः) । तस्या-
वससाद् ईषमाणा विश्वे देवा अद्रवन् (ऐ० ब्रा० ३।२०) । अभिप्राश्वसीद्
अभिलक्ष्य प्रश्वासमकरोत् ।

—सु (सृ गतो) । तस्माद् न ह न प्रतीचीनशिराः शयीत । नेद् देवान-
भिप्रसार्य शया इति (श० ब्रा० ३।१।१७) । देवाभिमुख्येन पादौ प्रसार्य-
स्पर्शः ।

—स्कन्द (स्कन्दर् गतिशोषणयोः) । तद्यथा गिरिशिखराद् गतंमभि-
प्रस्कन्देत् (शा० ब्रा० २६।१) । खातमभिप्रपत्तेदित्यर्थः । अतटप्रपातो विवक्षितः ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । यदा सुषुप्तो भवति । तदा न कस्यचन वेद,
हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते (श० ब्रा०
१।४।१।२१) । अभिप्रतिष्ठन्तेऽभिप्रवर्तन्ते । ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच (छां०
उ० ४।४।५) । प्राजन्, कालयन्, प्रेरयन् ।

—लु (लु गतो) । नातपति प्रस्त्रावयेत् नेदेतममभिप्रस्त्रावया इति (श०
ब्रा० १।४।१।३३) । अभिप्रस्त्रावयेत् अभिमुख्येन मेहेत् ।

—इ (इण् गतो) । तथैतदत्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तं वा सत्त्वमात्मत्वेनाभि-
प्रतीत्य (यो० सू० २।५ भाष्ये) । अभिप्रतीत्य प्रतीत्य विज्ञाय मत्वा ।

अभिवि (अभि + वि)

—आप् (आप् लु व्याप्तौ) । आजभासेति विवपमभिव्याप्य (पा० ३।२।
१३४) इत्यत्र सिद्धान्तकोमुद्याम् । अभिविधिरभिव्याप्तिः । अधिकारोऽयं
यूनस्तिः इत्यभिव्याप्य (पा० ४।१।१४ इत्यत्र सि० को०) । उक्तोऽर्थः ।

—इ (इण् गतो) । विश्वे देवाः समनसः सकेता एकं क्रतुमभि वि यन्ति
साधु (ऋ० ६।१।५) । अभिवियन्ति दिग्भ्यो विदिग्भ्यो यज्ञमभिलक्षया-
यान्तीत्यर्थः ।

—ईक्ष् (ईक्ष दर्शने) । समस्थो विषमस्थान् हि दुर्हं दो योभिवीक्षते
(भा० वन०) । सस्नेहं सकरुणं वा पश्यतीत्यर्थः । तं तदा नाशकत् कश्चिच्च-
क्षुर्म्याभिवीक्षितुम् (भा० द्रोण० ४४।२१) । सर्वत अभिमुखीभूय द्रष्टु-
मित्यर्थः । न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् (मनु० ७।६) ।
उक्तोऽर्थः ।

—उक्ष् (उक्ष सेचने) । यथाग्नि नाभिव्युक्षेत् (श० ब्रा० १।३।१।१०) । नाभिविञ्चेदित्यर्थः ।

—तन् (तनु विस्तारे) । पूर्वस्याह्नः परिशिष्यन्ति कर्म तदुत्तरेणाभिवितन्वतेऽह्ना (श० ब्रा० १।१।५।५।१३) । अभिवितन्वतेऽग्निनिर्वृतंयन्ति अवसाययन्ति समाप्तिं नयन्ति । उत्करं वा चर्मणाऽभिवितन्वन्ति (शां० श्री० १७।५।६) । अभिवितन्वन्ति प्रच्छादयन्ति संवृण्वन्ति ।

—दृश् (दृशिर् प्रेक्षणे) । पूषा यो विश्वाभि विपश्यति भुवना सं च पश्यति । (ऋ० ३।६२।६) । अभिविपश्यति अभितो विशेषेण पश्यति । अथो यत्किञ्च मनसा वाचा चक्षुषा वा संकल्पयन्व्यायत्याहाऽभिविपश्यति (आप० घ० १।५।८) । अभिमुख्येन विशिष्य पश्यतीत्याहुः ।

—द्रु (द्रु गतौ) । हर्यैरपि ह्यारोहाश्चामरापीडधारिभिः । अन्योन्यमभिविद्रुताः—(भा० भीष्म० ४६।२०) । अभिविद्रुताः=धेगेनाभ्यधावन् । ततः शान्तनवो भीष्मः सैन्यं दृष्ट्वाभिविद्रुतम् (भा० भीष्म० १०।१।३१) । इतस्ततः पलायमानम्, कान्दिशीकमित्यर्थः ।

—धा (डुघाञ् धारणपोषणयोः) । न भूमिपाशमभिविदध्यात् (श० ब्रा० १।३।८।१।१६) । अभिविदध्यात् संनिहितं संसृष्टं निवध्यात् । (श्वभ्रः) कर्मणाऽभिविहितः (लाटघा० श्री० ३।१।१२) । अभिविहितः प्रावृत्तो निखिलेनाभिव्याप्तः । आङ् मर्यादाभिविध्योः (पा० २।१।१३) । तेन विना मर्यादा तत्सहितोऽभिविधिः । अभिविधौ सम्पदा च (पा० ५।४।५३) । यत्रैकदेशेनापि सर्वा प्रकृतिविकारमापद्यते सोऽभिविधिरिति वृत्तिः । बहूनां व्यक्तीनामेकदेशावच्छेदेनान्यथाभावोऽभिविधिरिति दीक्षितः ।

—धाव् (धावु गतिशुद्ध्योः) । यत्रापि देवयजनं चान्तरेण पन्था अभिविधावेत् (आप० श्री० १०।७।२०।११) ।

—नी (णीञ् प्रापणे) । वृद्धैरभिविनीतैश्च द्विजैर्धर्मार्थदर्शिभिः (रा० २।१।२१) । अभिविनीतः शिक्षितः । कस्यां कलायामभिविनीते भवत्यो (माल० ५) । अथ (अस्यां कलायां) केनाभिविनीतासि (माल० ५) । उक्तोऽर्थः ।

—राज् (राजृ दीप्तौ) । इमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति (नि० १।१।२७।१) । अभिविराजति ईष्टे ।

अभिव्याङ् (अभि + वि + आ)

—दा (दुवाम् दाने) । तं जातमभिव्याददात् (श० ब्रा० १०।६।१।४) ।
मुखस्य व्यात्तं विद्युतमकरोदित्यर्थः ।

—हृ (हृन् हरणे) । न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनात् (गी०
ष० १।२।६) । अभिव्याहारयेत् उच्चारयेत् । स्वार्थे रिणच् । नाभिव्याहारयेद्
ब्रह्म स्वधानिनयनादते (मनु० २।१७२) । आ मौञ्जबन्धनादित्यनुवर्तते ।
स्वधानिनयनं आह्वनिष्पादकं मन्त्रजातम् । अथ यद्येनं वाचाऽभिव्याहृतः ।
यज्ञो नोपनमेत् (श० ब्रा० १२।६।१।४) । अभिव्याहृत उपहृतः । अथापि
निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्ति (नि० १।२३।२) । अभिव्याहारो
व्यपदेशः । अभिव्याहाराय वाक् (छां० उ० ८।१२।४) । अभिव्याहार
उच्चारणं भाषणम् । अभिव्याहृत्य हेवान्नमन्त्रस्यत् (ऐ० उ० ३।३) । अन्न-
शब्दमुच्चार्येत्यर्थः ।

अभिसम् (अभि + सम्)

—इ (इण् गतौ) । अपृणन्तमभि सं यन्तु शोकाः (ऋ० १।१२।५।७) ।
अभिसंयन्तु अभिसमुख्येन सङ्गच्छन्तु ।

—ऋम् (ऋमु पादधिक्षेपे) । यत्स्तोमास्तोममभिसंक्रामत्यग्रादेवाग्रं रोहति
(पञ्च० ब्रा० २।१।१।३) । स्तोमास्तोमान्तरमारभत इत्यर्थः ।

—ऋष् (ऋष क्रोधे) । अन्योन्यस्याभिसंक्रुद्धावन्योन्यं जघ्नतुः शरैः (भा०
वन० १६।२४) । परस्परस्मै सम्यक् क्रुद्धौ ।

—गम् (गम्लृ गतौ) । स्वस्ति गोब्राह्मणानां तु लोकानां येऽभिसङ्गताः
(रा० ३।२।४।२१) । अभिसङ्गताः अनुकूलाः । ते क्षिप्रमभिसंगम्य यूथपा
यूथर्षभम् (रा० ४।१।६) । यूथर्षभे सम्पद्य, तेन संमित्य । ऋषिभिश्चाभि-
संगम्य प्रवत्स्यति सुखं वने (रा० २।३६।८) । अभिसङ्गम्य संगत्य संसृज्य ।
अभिसङ्गम्य विधिवत् परिव्वङ्गाभिवादनेः । मुमुचुः प्रेमवाष्पोषम् . . (भा०
पु० १।१३।५) ॥ सानन्दं प्रतीष्य प्रतिगृह्य ।

—गृ (गृ शब्दे) । विश्वे तद् देवा अभिसंगृणन्तु (की० सू० १।१५) ।
अतिभृष्टन्तु-प्रतिजानताम् । सम्पूर्वो गृणातिः प्रतिज्ञाने वर्तते ।

—ग्रह् (ग्रह उपादाने) । अङ्गुष्ठाभ्यां चोपकनिष्ठाभ्यां चाङ्गुलिभ्या-

मभिसंगृह्य प्राक्शस्त्रिस्तपुनाति (गो० गृ० १।७।२५) । अभिसंगृह्य परिगृह्य सर्वत आवाय ।

—चर् (चर गतिभक्षणयोः) । त्वां जनासो अभि सं चरन्ति (ऋ० १०।४।२) । अभिसंचरन्ति परिसरन्ति । अन्यस्य चित्तमभिसंचरेण्यम् (ऋ० १।१७०।१) । संचरणक्षीलमनवस्थितमिति दुर्गः ।

—जा (जा अवबोधने) । विजिग्यान् मा प्रजाः श्रियं यशसेज्जनाद्यायाभि-
संजानन्ता इति पयो ह वै प्रजा जाता अभिसंजानते (श० ब्रा० २।६।३।६) ।
अभिसंजानन्ता=अनुजानन्तु अध्यादिकम् मह्यमित्याह ।

—तन् (तनु विस्तारे) । यथा शालायै पक्षसी मध्यमं वंशमभिसमायच्छ-
न्ति एवं संबत्सरस्य पक्षसी दिवाकीर्त्यमभिसन्तन्वन्ति (तै० ब्रा० १।२।३।२) ।
अभिसन्तन्वन्ति विस्तारयन्ति एकस्मात्पादार्वावाऽपरपाद्वन्तु ।

—तू (तू प्लवनतरणयोः) । स्वर्गमेवैताभिलोकमभिसन्तरन्ति (ऐ० ब्रा० ६।६) । अभिसन्तरन्ति एतामिहृग्भिर्नोस्थानीयाभिः स्वर्गमभिलक्ष्य
तरन्ति ।

—वंश (वंश वक्षने) । अभिसन्दष्टौ वै स्वः (तै० सं० २।५।२।३) ।
अभिसन्दष्टौ सन्दष्टौ संलग्नौ (वृत्र भागे) ।

—धा (डुधान् धारणपोषणयोः) । आत्मानं योऽभिसन्धत्ते सोऽन्यस्य
स्यात् कथं हितः (भा० शां० १४३।१३) । अभिसन्धत्तेऽतिसन्धत्ते वञ्चयते
विप्रलभते । नरः पापसमाचारस्त्यक्तव्यो दूरतो बुधैः । आत्मानं योभिसन्धत्ते
सोऽन्यस्य स्यात् कथं हितः (भा० शां० १४३।१३) ॥ उक्तोऽर्थः । नील-
कण्ठस्त्वन्यथा व्याख्यानयति । अभिसन्धत्तेऽभिप्रैति । विषयोऽवबन्धनाविना हन्तु-
मिति शेषः । इत्थं साध्याहारं मुनेर्वचो भवति । आत्मानमभिसन्धत्त इति
वाक्यविन्यासेऽभिप्रैतीत्यर्थो न युज्यते । अर्थायोगश्चाध्याहारं प्रयोजयति ।
अध्याहारश्चोहवशो न प्रभवति प्रतिनियतरूपो भवितुम् । तेनार्थानिश्चयः
फलति । तेनाध्याहारो बूषणम् । तस्मात्परिहरन्तीमं कवयोऽन्यत्र प्रसिद्धासन्वि-
पादवर्थात् । अभिसंपूर्वस्यापि दधातेरत्तिसन्धानमर्थो दृष्ट इत्यस्मत्परिगृहीतोर्थो
नापूर्वः । जन्मैः सं वेद्याभि यातुधानान् (ऋ० १०।८७।३) । अभिसन्धेहि=
संयुङ्क्षि, सन्वश, संयोजय । यथैनं नाभिसन्दध्युमित्रोदासीनशत्रवः (मनु०
७।१८०) । नाभिसन्दध्युनं वाधेरन्निति कुल्लूकः । नाभिसन्धत्त पाञ्चाल्ये भीष्मो
वाणान् शिखण्डिनं (भा० भीष्म० ११८।५०) । शिखण्डिनं स्वस्य वाणानां लक्ष्यं

नाकरोदित्यर्थः । शिखण्डिनमभिलक्ष्य धनुषि वारणान्न समधत्तेति शब्दार्थः ।
यत्र मामभिसन्धत्से त्वां चाहं शिनिपुङ्गव (भा० द्रोण० १८६।२४) । अभि-
सन्धत्से शरव्यं करोषि । ते ह स्म क्षुरपवी निमेषं निमेषमभिसन्धत्तः (श०
ब्रा० ३।६।२।६) । संहिते अभिसन्धते ये च विश्वासायास्य मानवाः (भा०
शां० १३३।१८) । अभिसन्धते व्यवस्यन्ति, उद्युञ्जते, उद्यच्छन्ते । तेजसा
यशसा बुद्ध्या बलेनाभिजनेन च । यः कपीनभिसन्धत्ते हिमवानिव पर्वतान्
(रा० ६।४।५२) ॥ अभिसन्धत्सेति शोतेऽतिक्लामति । तान्सर्वानभिसन्ध्यात्सा-
मादिरुपक्रमैः (मनु० ७।१५६) । अभिसन्ध्याद् वशे कुर्यात् । इन्द्रं यं विश्वा
भुवनाभिसन्धुः (ऋ० १।१०।१।६) । अभिसन्धधुरभिनन्दधते प्रतिपद्यन्ते स्वी-
कुर्वन्ति अभ्युपयन्ति । ततः पञ्चाशत् कन्याः पुत्रिका अभिसन्धवे (भा० आदि०
७५।८) । अभिसन्धवे संकल्पितवान् । आचार्यवाक्योपरमे तद्वाक्यमभिसन्धत्
(भा० वि० २८।२) । तदनुगुणेन वदन् इति नीलकण्ठः । तद्वाक्यार्थं
युञ्जानोऽविरुद्धान इति पदार्थः । हितार्थं समुवाचेत्यनुषङ्गः । (शूलं) चिक्षेप
परमक्रुद्धो लक्ष्मणायाभिसंहितम् (रा०) । लक्ष्मणं निमित्तं कृत्वा । अनभिसंहित-
मप्यपेतप्राणस्यास्थिचर्मस्नायुकेशाद्युपस्पृष्टम् (वि० पु० ४।४।३१) । अनभि-
संहितमकामेन कृतम् । उर्वशीसालोक्यं फलमभिसंहितवान् (वि० पु० ४।६।६२) ।
कामितवान् । अभूतिकामा भूतानां तादृशैर्मभिसंहितम् (भा० शां० ८२।३४) ।
मे = मयि । अभिसंहितम् = वैरं कृतम् । कृच्छ्रलभ्योऽर्थः । वायसस्त्वेष मे राजन्ननु
कार्याभिसंहितः (भा० शां० ८२।३२) । कार्याभिसंहितः = निर्दिष्टकार्यतात्पर्यं-
वान्, मदर्पितकृत्यसंलग्नः । भवन्तमभिसन्धाय जिघांसन्ति भवत्प्रियम् (भा०
शां० ८२।५०) । जिघांसन्तीति क्रियाया अमात्याः कर्तारः । हितमुक्तं त्वया
देवि स्निग्धया सहशं वचः । कुलं स्वमभिसन्धाय (रा० ३।१४।२) । अभिसन्धाय
चिन्तयित्वा । पदाऽऽविद्धं यान्ती स्थलितमभिसन्धाय बहुधाः (विक्रम० ४।५२) ।
साध्वर्थमभिसन्धाय (रा० २।१०६।१४) । अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव
यत् (इज्यते . . .) । (गीता १७।१२) ॥ उक्तोऽर्थः । आढानि चैव कुर्वन्ति
फलकामाः सदा नराः । अभिसन्धाय पितरं पितुश्च पितरं तथा । (हरि०
१।१६।१३) ॥ अभिसन्धाय = उद्दिश्य । पित्राद्यर्थानीमानि आढानीति श्रुत्वा ।
बलीयसाऽभिसन्धाय (का० नी० सा० १।६४) । बलवत्तरेण संशिश्रो स्रुत्वा ।
सन्धि कृत्वेत्यर्थः । काकं तमभिसन्धाय (अस्त्रम्) (रा० २।६६।४४) । काकं
लक्ष्यं कृत्वा । अभिसन्धाय पाण्डूनां पञ्चालानां च वाहिनीम् (भा० द्रोण०
१६६।१५) । लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः । रामः सुनिश्चिताञ्छरान् । सुशीघ्रमभिसन्धाय
. . . (रा० ३।३।१०) ॥ अभिसन्धाय धनुषा संयोज्य, धनुरारोप्य । अभिरिह

नान्तरमर्थे करोति । फलं त्वनभिसन्धाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा (मनु० १।५२) । फलविषये संविदमकृत्वेत्यर्थः । जनं विद्वानेकः सकलमभिसन्धाय (मालती० १।१४) । अभिसन्धाय = अतिसन्धाय = वञ्चयित्वा, विप्रलम्भ्य । स क्षिप्रमुदकं स्पृष्ट्वा रोषादिदमुवाच ह । पितरं तेऽभिसन्धाय . . . (भा० आदि० ५०।१६) ॥ अभिसन्धाय (पितुस्ते) ग्रामिमुख्यमाधाय । आन्तरैरभिसन्धाय राजन् सिध्यति (भा० शां० ८२।३५) । आन्तरैः सूत्रादिभिरेकीभूय संमनीभूय । तेषु प्रणयं कृत्वेति तात्पर्यार्थः । शूद्रो द्विजातीनभिसन्धायामिहत्य च वाग्दण्डपाश्याभ्यामङ्गं मोच्यो येनोपहृन्त्यात् (गौ० घ० २।३।१) । अभिसन्धाय अभिभूय । यतमानो तु तौ वीरावन्योन्यस्य वधं प्रति । नाशकुतां तदान्योन्यमभिसन्धातुमाहवे (भा० भीष्म० ५२।५४) ॥ अभिसन्धातुं समासतुं संनिकर्षमातुं लक्ष्यं कर्तुं वा । शत्रुमभिसन्धातुं दानानुरागवशगत्वात् (अवदा० जा० ६) । अभिसन्धातुमतिसन्धातुम् । अभिसन्धातुमारेभे हनूमानङ्गदं ततः (रा० ४।५४।५) । उपायनैरुपग्राह्यं वंशे कर्तुम् अनुकूलयितुं वेति बहूनां मतोऽर्थः । तारादिभ्यो भेदयितुमिति कश्चित् । कृतोऽभिमन्धिर्यज्ञस्य भवतो वचनाद् गुरो (भा० आश्व० ६।४) । अभिसन्धिविचारः, चिन्ता । दम्पत्योः प्राणसंश्लेषे योऽभिसन्धिः कृतः - किल (भा० शां० २६६।३४) । अभिप्रायः, प्रयोजनम् । अभिलाषः । पुत्रो मे गौरो जायेत वेदं ब्रूवीत सर्वं भायुरियादिति श्रुत्या प्रदक्षित इति नीलकण्ठः । अभिसन्धिकृते तस्मिन्प्राणस्य वधे यथा । निष्कृतिं न पश्यामि . . . (भा० आदि० १६१।६) । अभिसन्धिना इच्छया कामतः कृतेन । बुद्धिपूर्वं मर्त्या वा कृतेनेत्यर्थः । अथावश्यमेव माधवसेनः पूज्येन मोचयितव्यः श्रूयतामभिसन्धिः (माल० १) । अभिसन्धिरनुमन्तव्योऽर्थः । पराभिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितम् (रघु० १७।७६) । पराभिसन्धानं परातिसन्धानम् । परप्रलम्भनम् । एतेषां कारणानामनभिसन्धाने (कौ० अ० ४।८।११) । अनभिसन्धानमचिन्तनम् । सन्धा प्रतिज्ञा भवत्यभिसन्धाऽपि । तथा च श्रीरामायणे प्रयोगः—तस्य सत्याभिसन्धस्य वृद्धस्य वचनात् पितुः (५।३१।७) । यावत्प्राणाभिसन्धानं तावदिच्छेच्च भोजनम् (भा० १।६१।१३) । अभिसन्धानभासक्तिः ।

—नह् (गृहं बन्धने) । मूलानि च प्रान्तानि चाभिसंनहन्ति (कौ० सू० ६०) । मिथः सम्बध्नन्ति ।

—नु (शु स्तवने) । त्वां विश्वे अमृतं जायमानं शिशुं न देवा अभि सं नवन्ते (ऋ० ६।७।४) । अभिसंनवन्ते सममभिनवन्ति । यत्राभि संनवामहे (अथर्वं २०।६२।२) ।

—पच् (डुपचष् पाके) । शरदभोषघयोऽभि संपच्यन्ते (पञ्च० ब्रा० २१।१४।३) । समं पक्वित्रमा भवन्तीत्याह ।

—पत् (पत्स्व गतौ) । महीतलात्केचिदुदीर्णवेगाः (कपयः) पुनर्द्रुमाग्रानभिसम्पतन्ति (रा० ५।६०।१६) । द्रुमाग्रेषु साकं पतन्ति ।

—पद् (पद गतौ) । स यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते (श० ब्रा० १४।७। २।७) । तदभिसम्पद्यते तद्भावमाप्नोति, ताद्रूप्यं प्रतिपद्यते । स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदितस्तूष्णमेव जगत्यामभिसम्पद्यते (प्रश्नोप० ५।३) । अभिसम्पद्यते समृध्यति । इदं त्रिवृदेति सर्वमभिसम्पद्यमानम् (श० ब्रा० १२। ३।१।१) । अन्योन्येन सवृक्षी भवद् इत्यर्थः ।

—पू (पूङ् पवने) । यदभिमपवते । यदभिसंपवते (तै० ब्रा० २।३।१।१) । अभिसम्पवते अभिलक्ष्य सम्यक् पवते वाति ।

—प्लु (प्लुङ् गतौ) । तीर्थेष्वभिसंप्लुत्य प्रव्रजिष्यसि चेत्प्रभो (भा० शां० १२।३४) । अभिसंप्लुत्य आप्लुत्य स्नात्वा, अभिषेकं कृत्वा । किं पुनः प्रमाणानि प्रमेयमभिसम्प्लवन्ते, अथ प्रतिप्रमेयं व्यवतिष्ठन्ते (१।१३ न्यायसूत्रे भाष्ये) । अभिसंप्लवन्ते, संकीर्यन्ते । अग्निरिति प्रमातुः प्रमातव्येर्धे प्रमाणानां सङ्करोऽभिसम्प्लव इति (वा० भा०) ।

—बन्ध् (बन्ध बन्धने) । न वावचनेन शकुनिरभिसम्बध्यते किन्तहि निपातनमभिसम्बध्यते (पा० ६।१।१५० सू० भा०) ।

—भू (भू सत्तायाम्) । मृत्वा पुनः सम्भवन्ति ते सम्भवन्त एवामृतत्वमभिसंभवन्ति (श० ब्रा० १०।४।३।१०) । अभिसम्भवन्ति प्राप्नुवन्ति । तं लोकं यमिन्यभिसम्बभूव (अथर्व० ३।२८।६) । अभिसम्बभूव प्राप । एतं ह स सुकृतमात्मानमभिसम्भवति (श० ब्रा० ८।६।२।१८) । अभिसम्भवति प्राप्नोति तेन युज्यत इत्यर्थः । आत्मा शरीरम् । एतद् ब्रह्मैतद् इतः प्रेत्याभिसम्भवितास्मि (छां० उ० ३।१४।४) । सायुज्यमाप्तास्मीत्यर्थः । स सम्भवन्नग्नीषोमावभि समभवत् (तै० सं० २।४।१२।२) । अभिसमभवत् व्याप्नोत् । सत्तालक्षणं महान्तमात्मानमविद्यायोनिं पश्यन्तः प्रतिबोधेनाभिसम्भवन्ति (वा० प० १।१४६ का० हरिवृत्तौ) । प्रतिबोधेनाभिसम्भवन्ति प्रबोधेन युज्यन्त इत्यर्थः । तौ (अग्नीषोमी) सम्भवन्तौ यजमानमभिसम्भवतः (तै० सं० ६।१।१।७६) । यजमानं लक्ष्मीकृत्य सह तिष्ठत इत्यर्थः । अथवा प्रमाणानतिरेकः सम्भवः । यजमानमभितो व्याप्य तिष्ठत इत्यर्थः । व्यवसायशिक्षिलहृदयैर्दुरभिसम्भवाः खल्वेवं विद्याधनार्जनोपायाः (अवदा० जा० २१) ।

—यम् (यम उपरमे) । स यदेवान्त्यां समिधमादधाति, जायाया वा पाणि जिघृक्षन् जुहोति तमभिसंयच्छेत (गो० गृ० १।१।२०) । रक्षेदित्यर्थः ।

—रम् (रभ रामस्ये) । दश स्वसारो अग्नवः समीचीः पुमांसं जातमभिसं रभन्ते (ऋ० ३।२६।१३) । अभिसंरभन्ते अभिगृह्णन्ते । तृष्णा क्रोधोऽभिसंरम्भः (भा० आश्व० ३।१।२) । अभिसंरम्भो द्वेषाभिनिवेशः ।

—वस् (वस निवासे) । प्रकृतिमुख्यानभिसंवास्य (कौ० अ० १३।२।१५) । तैः संसृज्य, सहावस्थाय । विलम्बमुत्पाद्य । अग्निं गृहपतिमभिसंवासनाः (तै० ब्रा० ३।७।४।४) । अग्निनैक्यमाप्नुवन्त इत्यर्थः ।

—विश् (विश प्रवेशने) । त एतदेव रूपमभिसंविशन्ति (छां० उ० ३।६।२) । आभिमुख्येन सम्यग् विशन्ति, तादात्म्यं लभन्त इत्यर्थः । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति (तै० उ० ३।१) । उक्तोऽर्थः । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति (छां० उ० १।१।१५) । प्राणेऽन्तर्लयन्त इत्यर्थः । इमं सजाता अभि संविशध्वम् (अथर्व० ३।३।४) । सर्वतः प्रविश्य उपविश्य सेवध्वमित्यर्थः । इमं मेधिमभिसंविशध्वं तनूपानं त्रिवरूपमोजसे (अथर्व० ८।५।२०) । अभितः सम्यग् आश्रयध्वम् इत्यर्थः ।

—सु (षुञ् अभिषवे, अभिषवः सुरासन्धानं स्नानं च) । एकं वा एताविन्द्रमभिसंसुनुतः (तै० ब्रा० १।४।६।१) । अभिलक्ष्य संभूय सोमयागं कुरुत इत्यर्थः ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । तेषामुक्थ्योऽच्छावाकमभिसन्तिष्ठते होतारमितरे (का० श्रौ० १०।६।२८) । अच्छावाकशस्त्रेण समाप्यते । अक्षेरूपसर्गस्य वशान् सकर्मकत्वम् । संतिष्ठतिः समाप्तौ प्रसिद्धः । ...सर्वास्तानव्रवीद् वचः । राजश्च राजपुत्राश्च पाण्डवानभिसंस्थितान् (भा० भीष्म० १२०।५०) । अभिसंस्थितान् अभितः स्थितान् ।

अभिसमाङ् (अभि + सम् + आ)

—इ (इण् गतो) । तत्र ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेताः (श० ब्रा० १।४।६।१।१) । अभिसमेताः = अभितः समागताः ।

—घा (ङुघान् धारणपोषणयोः) । तानि प्रयत्नाभिसमाहितानि... गृहाणि (रा० ५।७।४) । प्रयत्नेनाभितः सम्यग् आहितानि यथायोगं संस्थापितानि ।

—पद् (पद गती) । (कः कृष्णसर्प) तुदत्यभिसमापन्नमङ्गुल्यग्रेण लीलया (रा० ३।१६।३) । अभिसमापन्नमभिमुखमुपेतम् ।

प्रति

—अञ्च (अञ्चु गतिपूजनयोः) । प्रत्यङ् नः सुमना भव (अथर्व० ३। २०।२, ऋ० १०।१४।१) । अस्मान्प्रत्यञ्चन्, अस्मदभिमुखं गच्छन् । जहि प्रतीचो अनूचः पराचः (अथर्व० ३।१।४) । प्रतीचः प्रतिमुखमागच्छतः । पराचः पराङ्मुखं गच्छतः । ऋतवः सर्वे पराञ्चः सर्वे प्रत्यञ्चः (श० ब्रा० १२।८।२।३५) । प्रत्यञ्चः परावृत्ताः, अभिमुखगामिनः ।

—अञ्जू (अञ्जू व्यक्तिअक्षरकान्तिगतिषु) । प्रत्यनक्त्यवदानानि (श० ब्रा० ५।१।३।६) । नराशंसः प्रति घामान्यञ्जन् (ऋ० २।३।२) । झुवेण कपालानि प्रत्यज्य (आप० श्रौ० २।३।१।३) । कपालानि प्रत्येकम् अङ्क्त्वा अक्षयित्वा ।

—अर्च (अर्च पूजायाम्, वेदे दीप्तावपि) । अग्ने यत्तेऽर्चिस्तेन तम्प्रत्यर्चं योऽस्मान् द्वेष्टि (अथर्व० २।१६।३) । तं प्रत्यर्चं तं दधुं दीप्यस्वेत्यर्थः । स्त्रियश्च तां प्रत्यर्चयामासुः (भा०) । पूजिताः सत्यः प्रत्यपूजयन् ।

—अर्थ (अर्थ उपयाचनायाम्) । प्रत्यर्थयत राघवम् (भट्टि० ६।२५) । प्रत्यर्थिनं कुरुतेति जयमङ्गला । तत्करोति तदाचष्ट इति रिणच् । अर्थयतेस्तु नित्यमात्मनेपदित्वात्प्रत्यर्थयध्वमिति स्यात् । आश्चर्यं मृगपोतः केसरिकिशोरकं प्रत्यर्थयिष्यते । अभियास्यति, आक्रमिष्यतीत्यर्थः । बहुप्रत्यर्थिकं ह्येतद्राज्यं नाम कुरुद्वह (भा० आश्रम० ३६।१२) । प्रत्यर्थी विरोधी । विरोधिवहुलमित्यर्थः । निर्वेदप्रत्यर्थिनी खलु प्रार्थना (मध्यम० १) । वैराग्यविरोधिनी, श्रौदासीन्यानुरुपा । अपराङ्मुखताथिभ्यः प्रत्यर्थिभ्यो विशेषतः (स्कन्द० पु० का० ४।१६।४३) । प्रत्यर्थिनः परिपन्थिनो द्विषन्तः ।

—अस् (असु क्षेपे) । अन्तकमु तर्हि पश्चात् प्रत्यस्येत् (श० ब्रा० ३। २।१।४) । मुखे प्रथमं प्रत्यस्यति (श० ब्रा० ३।२।१।४) । तं प्रत्यस्यामि मृत्यवे (अथर्व० ६।३६।३) । प्रत्यस्यामि प्रतिक्षिपामि, अग्रतः क्षिपामि । तस्मा अश्वं प्रत्यास्यत् (तै० सं० ५।७।१०।४०) । प्रातिकूल्येनाग्रतः

क्षिप्तवान् । अश्वेन प्रतिरुद्धवान् इत्यर्थः । शार्दूलचर्मणो जघनाघे । सीसं निहितं भवति तत्पदा प्रत्यस्यति (शा० ब्रा० ५।४।१६) । प्रत्यस्यति आहन्ति प्रहरति, ताडयति । प्रत्यस्तरूपां भावेषु क्रियेति प्रतिजानते (वा० प० ३।८। २४) । प्रत्यस्ताऽध्यारोपिता ।

—इ (इण् गतौ) । असन्तप्तं तु यद् दारु (वंशादि ऋजूकृतम्) प्रत्येति प्रकृति पुनः (भा० शां० १०२।३१) । प्रत्येति प्रतिगच्छति अग्नयेति । प्रतीयाय गुरोः सकाशम् (रघु० ५।३५) । प्रतीयाय प्रतिनिववृते । यत्तन्निः सत्तासत्तं... प्रधानं प्रतियन्ति (यो० सू० २।१६ भाष्ये) । प्रतियन्ति अपियन्ति, अभि-संविशन्ति । अग्निनः शत्रून्प्रत्येतु (अथर्व० ३।१।१) । प्रत्यनीकः सन् यातु, अभिमुखं प्रातिभट्टयेन गच्छतु । अनिशं चिन्तयानोपि यः प्रतीयाद्रथेन तम् (भा० उ० ५२।२) । तेन (कवचेन) मामद्य संयुक्तं रथस्थमिह संयुगे । प्रतीयात् कोऽद्य मामाजौ साक्षादपि पुरन्दरः (रा० ६।६२।२६) ॥ सहसैन्यानहं तांश्च प्रतीयां रणमूर्धनि (भा० उ० १७२।१३) । यः प्रतीयाद्रणे द्रोणं यावद् गच्छामि पाण्डवम् (भा० द्रोण० १११।२७) । कृष्णपाथौ जिघांसन्तः प्रतीयु-र्विविधायुधाः (भा० आदि० २२७।५६) । अत्र सर्वत्रोदितचर एवार्थः । सैवाऽ-न्वारम्भणीयायाः स्थानं प्रत्येति (भा० श्री० ८।१।५) । स्थानं प्रत्येति पदभापद्यते । कलहंसमालाः प्रतीयिरे श्रोत्रमुखैर्निनादः (भट्टि० २।१८) । प्रतीयिरे जज्ञिरेऽनुममिरे, जप्ता अनुमिताः, उन्नीताः । उच्चावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च, तान् विवाहे प्रतीयात् (आश्व० गृ० १।७) । प्रतीयात् निश्चिनु-यात्, परिचिनुयात्, व्यवस्येत् । तं मोपयातं प्रतियन्तु विप्राः (भा० पु० १। १६।१५) । प्रतियन्तु विदाङ्कुर्वन्तु । भवतु । प्रतीमस्तावत् (प्र० च०) । तत्त्वतो विजानामेत्यर्थः । कः प्रत्येति सैवेयमिति (उत्तर० ४) । प्रत्येतु कस्तद् भुवि (उत्तर०) । कः अद्बद्ध्यादित्यर्थः । ततः परशुरामस्य न प्रतीमः पराभवम् (महा० च० २।१४) । किं वक्ष्ये तत्र लोकश्च प्रत्येय्यति कथं मम (कथा० २६।६७) । उक्तोऽर्थः । विभाषोपपदेन प्रतीयमाने (पा० १।३। ७७) । प्रतीयमाने द्योतिते सति । प्रतियन्तं चिदेनसः (ऋ० ८।६७। १७) । प्रतिगच्छन्तम् । बलवत्तु दूयमानं प्रत्याययतीव मां हृदयम् (शा० ५।३१) । विश्वासयति । प्रत्याग्यन्ते ते च तदानीं परलोकम् (भवदा० जा० १६) । अद्भाप्यन्त इत्यर्थः । तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः (मनु० ३।३) । प्रतीतं ख्यातम् । सोऽयं वटः इयाम इति प्रतीतः (रघु० १३।५३) । ततः प्रतीतं प्लवतां वरिष्ठम् (रा० ४।६५।३५) । उक्तोऽर्थः । तथापि नेच्छेयमिति प्रतीतः (भा० आश्व० ६।२३) । प्रतीतः कृतनिश्चयः । भरतश्चेत्प्रतीतः स्याद्राज्यं

प्राप्यैतदव्ययम् (रा० २।४२।६) । प्रतीतः सन्तुष्टः । पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां ददर्श... (रघु० ३।१२) ॥ प्रतीतः प्रसन्नः प्रमुदितः । भव इव षण्मुख-जन्मना प्रतीतः (बुद्ध० १।६४) । एवं राजर्षयः सर्वे प्रतीता रघुनन्दन (रा० २।१०७।१४) । प्रतीताः प्रेताः । प्रतिशब्दोऽस्थाने, न विवक्षितमर्थमुपकरोति । सुहिता एतां रात्रिं वसन्ति प्रतीता अनवर्तिमुखिनः (भा० श्री० ८।१३।२०) । प्रतीताः समिताः संगताः । प्रतिशब्दः प्रातिमुख्यमाह, तेन च सामीप्यं संनिकषो लक्ष्यते । अनवर्तिमुखिनो दारिद्र्येऽऽसंलपन्तः । अवर्तिदरिद्र्यम् । अप्रतीतो जयति संघनानि (ऋ० ४।५०।६, ऐ० ब्रा० ८।२६) । शत्रुभिरितः प्राप्तः प्रतीतः, तद्विपरीतोऽप्रतीत इति सायणः । अप्रत्यृतोऽपराङ्मुख इति वयम् । अत्रार्थे न किञ्चिद् उपस्करणीयं भवतीति गुणः । यौ पत्येते अप्रतीतो सहोभिः (अथर्व० ७।२५।१) । अप्रतिरुद्धाविति सायणः । अयमप्यप्रसिद्धोऽर्थः । प्रतिपूर्वं एतिर्न क्वचिद्बोधने दृष्टः । तस्मादस्मदुक्तपूर्वं एवार्थः श्रेयान् । ते प्रजापति पितरं प्रतीत्योचुः (श० ब्रा० २।२।४।१६) । प्रतीत्य तत्संकाशमित्वा, तमुपेत्य । ऊतीः कुर्वाणो यत्प्रिथिवीमचरो गुहाकारमाखुरूपं प्रतीत्य (आप० श्री० ५।१।१।७) । प्रतीत्य प्राप्य परिगृह्य आस्थाय । हेतून्प्रत्ययान् प्रतीत्य समाश्रित्य यः स्कन्धादीनां समुत्पादः स प्रतीत्यसमुत्पादः । न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः (का० प्र० ७।३२७) । प्रत्येतुं प्रतिनिर्वातितुम् । तत्प्रत्याययितव्योऽसौ (प्राणः) क्रमेणारण्यहस्तिवत् (स्कन्द० पु० का० ४।४।१८०) । प्रत्याययितव्यो लालयितव्यः, क्रमेण संनियाम्यः । मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः (भाल० १।२) । प्रत्ययो विश्वासः । साधुकामश्च स्पृहयेन्नायति प्रत्ययेषु च (भा० शां० २२०।११) । प्रत्ययाः सुखदुःखानुभवाः । अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं त्वाम् (कु० ३।८) । प्रत्ययः कारणम् । एवं परतो धर्मश्रवणं सम्यग्दृष्ट्युत्पाद-प्रत्ययो भवति (अवदा० जा० २६) । उक्तोऽर्थः । राजप्रत्ययाः प्रजाः (अमरोद्घाटने स्वामी) । राजाधीना इत्यर्थः । अथाब्रवीन्मघवा प्रत्ययं स्वम् (भा० अनु० ६।४।४३) । प्रत्ययोऽभिप्रायः । लोकवीरो महेष्वासौ त्यक्तात्मानौ च भारत । प्रत्ययं परिरक्षन्ती महत्कर्म करिष्यतः (भा० उ० १७०।१४) ॥ प्रत्ययः शपथः । प्रत्यायनं विवादं मन्यमाना दुराशयाः (कथा० ७।४।१६०) । प्रत्यायनं प्रत्ययस्य विश्वासस्योत्पादनम् ।

—इष् (इष् इच्छायाम्, इष् गतौ) । असत्यसन्धस्य सतश्चलस्यास्थिर-चेतसः । नैव देवा न पितरः प्रतीच्छन्तीति नः श्रुतम् (रा० २।१०६।१८) ॥ प्रतीच्छन्ति परिगृह्णन्ति, अभ्युपयन्ति । तदहं किञ्चिद् भवतः प्रार्थये यदि प्रतीच्छसि (तन्त्रा० १।१२) । प्रतीच्छसि अभ्युपैषि । वाढं करिष्यामीति

चेत्प्रतिजानीष इत्यर्थः । गोणीं जनेन स्म निधातुमुद्धृतामनुक्षणं नोक्षतरः प्रती-
च्छति (शिशु० १२।१०) । न प्रतीच्छति नाङ्गी करोति । उक्षतरो वृद्धोक्षः ।
पा० ५।३।६१ सूत्रेण तनुत्वे द्योत्ये स्वार्थिकः छरच् । भक्ष्यान् द्विजेन्द्रैरपि सम्प्र-
दत्तान्नेव प्रतीच्छन्ति विभोर्भयेन (वाम० पु० ६।१।३) । उक्तोऽर्थः । उष्णातो
हि नरो यद्वज्जलधाराः प्रतीच्छति (भा० भीष्म० ११७।२४) । प्रतीच्छति
गृहीयुमिच्छति । हन्त गृह्ण प्रतीच्छेति तावुभी योषसत्तमौ (हरि० २।७३।
४४) । गृह्ण = गृहाण । प्रतीच्छ वेहि । प्रहारमिति शेषः । प्रतीच्छ मत्कृतं धर्मं
यदि ते मय्यनुग्रहः (भा० शां० १६६।८३) । प्रतीच्छ गृहाण । प्रतीच्छत्या
शोकीं किसलयपरावृत्तिमधरः (भोजप्र० १।७२) । प्रतीच्छति गृह्णाति
आदत्ते । अत्रागत्य स्ववासांसि प्रतीच्छन्तु शुचिस्मिताः (भा० पु० १०।२२।
१६) । स्वस्यैवार्थस्य प्रत्यादित्सा प्रतीच्छाशब्दायः । एष उपहाररमणी-
यतया माघदीमण्डपः स्वागतेनेव नौ प्रतीच्छति (शा० ६) । प्रतीच्छति प्रति-
गृह्णाति सभाजयति । एष खलु त्वां प्रतीच्छति (विक्रम० २) । उक्तोऽर्थः ।
अथाऽन्येषु प्रतीच्छामि (आप० घ० १।८।२२।६) । प्रतीच्छामि अन्विष्यामि,
आप्सुसौहे । गदा शक्रजिता जिघ्ये तां प्रतीयेष वालिजः (भट्टि० १।४।३६) ।
प्रतीयेष प्रतिजग्राह करोष । जिघ्य इति हिनोतेरनुपसृष्टस्य कर्मणि लिटि
रूपम् । लोके केवलस्य हिनोतेः प्रयोगो दुर्लभ इति मतं नः । अथ प्रवृत्तिरा-
गच्छेत् प्रतीच्छेत् समात्रयम् (कृत्यकल्पतरौ द्वितीये सम्पुटे पृ० ५६ कात्यायनीयं
वचनमित्युद्धृतम्) । प्रतीच्छेत् प्रतीक्षेत् । तेन पापानुबन्धेन वचनं न प्रतीच्छता
(रा० १।३३।४) । न प्रतीच्छता न स्वीकुर्वता, न गृह्णता, नानुतिष्ठता, नानु-
बिदधता । स तद्वाणमयं वर्षमश्ववर्षमिवाचलः । प्रतीच्छन् पाण्डुदायादः
(भा० द्रोण० १२७।६५) ॥ प्रतीच्छन् प्रतिगृह्णन्, रुन्धानः । ततः शर-
सहस्राणि प्रतीच्छन्तौ रणेपिणौ (हरि० २।४३।३३) । उक्तोऽर्थः । सतो बन्धु-
मसति निरविन्दन् हृदि प्रतीप्या कवयो मनीषा (ऋ० १०।१२६।४) । प्रतीप्या
प्रतीप्य अन्विष्य । सांहितिको दीर्घः । देवस्य शासनं प्रतीप्य (शा० ६) ।
प्रतीप्य स्वीकृत्य, अनुमत्य । सत्कारो नाम सत्कारेण प्रतीप्यः प्रीतिं जनयति
(स्वप्न० ४) ।

—ई (ईङ् गती) । प्रतीयन्ते न नीतिज्ञा कृतावज्ञस्य वैरिणः (कथा० ६२
१०३) । प्रतीयन्ते विश्वसन्ति श्रद्धावधते, प्रतियन्ति । कुशलः प्रतिपत्ता तामप्य
यायां प्रतीयते (वा० प० २।३१६) । प्रतीयते बुध्यते मन्यते जानाति ।

—ईक्ष् (ईक्ष दक्षणे) । मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे (आप० श्रौ० १।१३

१) । प्रतीक्षे ईक्षे पश्यामि । तत् (मधु) प्रतीक्षते (आग्नि० गृ० १।४) । मधुनि दृशं पातयतीत्यर्थः । प्रतीक्षन्ते इवशुरो देवरश्च (अथर्व० १४।१।३६) । प्राशित्रं प्रतीक्षते (का० श्री० २।२।१५) । मधुपर्कमाह्नियमाणं प्रतीक्षते (वा० गृ० ११।५) । गार्हपत्यं प्रतीक्षते (तै० ब्रा० २।१।४।३) । उक्तोऽर्थः । किं न प्रतीक्षसेऽस्माकं गृहान्बलिभुजो यथा (भा० पु० ६।१८।१६) । न प्रतीक्षसे न ध्यायसि, नोपास्से, न सेवसे । तत्र मे कारणं भाति कौन्तेयो यत्प्रतीक्षते (भा० वि० २१।२) । प्रतीक्षते तदेव सूचयन्मामवेक्षतेऽवहितमीक्षते । कारणं प्राकट्यं मा भूदिति हेतुः । संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषितं पतिः (मनु० ६।७७) । प्रतीक्षेत उदासीनवदीक्षेत । सहेतेत्यर्थः । प्रतीक्षमाणोऽभिजनं तदातं-मनातरूपः प्रहसन्निवाथ (रा० २।३३।२६) । प्रतीक्षमाणः प्रेक्षमाणः । कस्य न प्रतीक्ष्यो मुनिभावः (हर्ष० उच्छ्वासे ८) । तथासीनं च त्रिभुवनप्रतीक्ष्यं मनुदक्षचाक्षुषप्रभृतयः प्रजापतयः सिषेविरे (हर्ष०) । भवितः प्रतीक्ष्येषु कुलो-चिता ते (रघु० ५।१४) । प्रतीक्ष्य आदृत्यः संभावनीयः पूज्यः । प्रतीक्ष्यं तत् प्रतीक्ष्यायै पितृष्वस्त्रे प्रतिश्रुतम् (शिशु० २।१०८) । प्रतीक्ष्यं परिपाल्यं रक्ष्यम्, प्रत्यवेक्षणीयम् । न त्वां हत्वा प्रदास्यामि क्रव्यादभ्यो मद्वकाधम । मित्रप्रतीक्षया शल्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः (भा० कर्ण० ४०।५३) ॥ प्रतीक्षा-ऽऽदरः । निकारा मनुजश्रेष्ठ पाण्डवैस्त्वत्प्रतीक्षया । अनुभूताः... (भा० उ० १५।६।११) ॥ अनुभूताः सोढाः । निकारो निकृतिप्रज्ञः पाण्डवैस्त्वत्पतीक्षया । अनुभूतः (भा० भीष्म० १५।४) । त्वत्प्रतीक्षया त्वयि सप्तादरेण । तस्या-रण्येनैवात ऊर्ध्वं होमो वृत्तिः प्रतीक्षाऽऽच्छादनं च (आप० व० २।६।२२।१७) । प्रतीक्षाऽतिथिपूजा । घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप (भा० वन० २२।६।१६) । त्वत्प्रतीक्षास्त्वां प्रतीक्षमाणाः प्रतिपालयन्तः । तत्प्रत्ययमुदकमुत्सिच्याप्रतीक्षा ग्राममेत्य (आप० ध० २।६।१५।६) । प्रतीक्षा प्रतिनिवृत्य ईक्षणम्, पृष्ठतो बिलोकनम् । अप्रतीक्षा अविद्यमानप्रतीक्षाः, पृष्ठतोऽनवलोकयन्तः, अपराङ्मुखीभूताः । अहं चाप्रतीक्षमेव सङ्ग्रामभूमि-मागतः (महावीर० पृ० २०३, निराय०) । इदं क्रियाविशेषणम् । अपराङ्मुखी-भूयेत्यर्थः । अप्रतीक्षमायन्ति (तै० ब्रा० १।६।५) । उक्तोऽर्थः ।

—ईड् (ईड् स्तुतो) । प्रति त्वा स्तोमैरीडते वसिष्ठाः (ऋ० ७।७।६।६) ।

—उष् (उष् दाहे) । स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योष यातुधान्यः (ऋ० १०।११।८, तै० सं० २।५।१२।४) । प्रत्योष प्रतिमुखं प्रत्येकं वा दह । यातु-धान्यः=यातुधानीः । प्रति तमोष यः प्रत्युष्यः (श० ब्रा० १।६।३।२) । प्रत्योष=ओष । सद्यो वा दहेत्यर्थः । प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः (वा०

सं० १।७) । प्रत्युष्टं=प्रत्युषितम् । प्रविज्ञाय उषितं दग्धमिति उवटः । प्रत्युष्टाः प्रत्येकं दग्धा इति च सः । उभयत्राथभिद एव तु युक्तः ।

—ऊह् (ऊह वितर्क) । विद्युद्भवन्ती प्रति वज्रिमोहत (ऋ० १।१६४। २६) । प्रत्योहत व्यवधात्, आच्छादयत्, तिरोधत्, उपसमहरत्, अपाकरोत् । वज्रि रूपम् । प्रत्योहन्मृत्युममृतेन साकम् (अथर्व० ५।२८।८) । प्रत्योहताम-
स्विना मृत्युमस्मत् (वा० सं० २७।६, अथर्व० ७।५५।१) । उक्तोऽर्थः । प्रत्यु-
हेन्नाग्निषु क्रियाः (मनु० ५।८४) । अग्निहोत्रहोमान्न विधातयेदित्यर्थः । तत्र
प्रत्युहमन्तरायं न कुर्यादिति यावत् । पशून्वेवताम्यः प्रत्योहत (शं० ब्रा० १०।
६।५।८) । प्रत्योहत समारपयत् पशून्वेवतासादकरोत् । स प्रत्युढानज्जारात्
प्रत्युहेत् (शां० ब्रा० २।१) । प्रत्युहेत्=व्यूहेत्, विविक्ततया विस्तारेण रचयेत् ।
न पास्ये न च भोक्ष्ये प्रत्युढं मम भोजनम् (रा० ५।३१।१४) । प्रत्युढमनावरेण
पराकृतं त्यक्तम् । एवमेवेमाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्त्य-
नृतेन हि प्रत्युढाः (छां० ८।३।२) । प्रत्युढा विपरीतं नीताः । इतीन्द्रदूत्याः
प्रतिवाचमर्धे प्रत्युह्य सैपाऽभिदधे वयस्याः (नै० ६।१०।१) । प्रत्युह्य विहृत्य,
प्रतिबध्य, विच्छिद्य ।

—ऋ (ऋ गतिप्रापणयोः) । अनर्वाऽप्रत्यृतोऽन्यस्मिन् (नि० ६।२३।४) ।
प्रत्यृत आश्रितः (इति दुर्गः) । अरणी प्रत्यृत एने अग्निः (नि० ५।१०।१) ।
प्रत्यृतः प्रतिगतोन्तर्निविष्टः ।

—काश् (काश् दीप्तौ) । निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादय इति
सहृषपर्यायान्पठत्यमरः ।

—कूज् (कूज अव्यक्ते शब्दे) । एष क्रोशति दात्युहस्तं शिखी प्रतिकूजति
(रा० २।५६।६) । प्रतिकूजति दात्युहं स्पर्धमानः कूजति ।

—कृ (कृ कृञ् करणे) । इत्येवमग्निविपसर्पेभ्यः प्रतिकूर्वात (कौ० अ०
१।२०।६) । अग्न्यादीनां प्रतिविधानं कुर्यादित्यर्थः । न तं पश्यामि लोकेस्मि-
न्कृते प्रतिकरोति यः । सर्वस्य हि कृतार्थस्य मतिरन्या प्रवर्तते (भा०) ॥ कृते
उपकृते प्रतिकरोति प्रत्युपकारं करोति । मयास्योपकृतं पूर्वमयं प्रतिकरिष्यति
(का० नी० सा० ६।११) । पूर्वं कृतार्थो मित्राणां न तत् प्रतिकरोति यः ।
कृतघ्नः सर्वभूतानां वध्यः प्लवगेश्वर (रा० ३।३४।१०) ॥ कृतं न प्रतिकुर्याद्यः
पुरुषाणां स दूषकः (रा० ४।३८।२८) । उवतोऽर्थः । कृतार्थः पूर्वमार्येण नार्थं
प्रतिचिकीर्षन्ति (रा० ४।३४।२०) । प्रत्युपकृतुं नेच्छति । वरं प्रतिकुरुवेह
तस्मिन् (रा० ३।३८।२२) । प्रतिनिर्यातयेत्यर्थः । व्याधिमिच्छामि ते जातुं

प्रतिकुर्यां हि तत्र वै (भा० आदि० ४०२७) । प्रतिकुर्याम् उपचरेयम् चिकित्से-
यम् भैषज्यं कुर्याम् । पाण्डवा अपि तत्सर्वं प्रतिचक्रुर्यथागतम् (भा० आदि०
१४१।२२) । प्रतिवक्रुः = अपाकुर्वन्, न्यवारयन्, अपोहन्त प्रत्यघ्नन् । नास्य
प्रत्यकरोद्दीर्यं विकलवेनान्तरात्मना (रा० ६।८८।३४) । उक्तोऽर्थः । संक्रमध्वज-
यष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः । प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वम्... (मनु० ६।२८५) ॥
प्रतिकुर्यात् प्रसाधयेत्, समादध्यात्, पुनर्नवाः कुर्यात् । पुर इमाँल्लोकान् प्रति-
करवामहा इति (ऐ० ब्रा० १।२३) । असुराणां प्रतिकूलानि संपादयाम
इति सायणः । अनायतना ह वै स्मः, तस्मात्पराजयामहा इति एतास्ताः प्रत्य-
कुर्वन्त हविर्धानं दिव आग्नीध्रमन्तरिक्षात् सदः पृथिव्याः (गो० ब्रा० उ०
२।७) । प्रत्यकुर्वन्त विरोधायाकुर्वन्त निरमिमत् । भीष्मे प्रतिचिकीर्षामि (भा०
उ० १८७।६) । भीष्माय वैरं निर्यातयितुमिच्छामीत्यर्थः । कृते प्रतिकरिष्यन्तः
केशवस्यार्जुनस्य च (भा० द्रोण० १०४।१८) । प्रतिकर्तुकामाः प्रत्यपकारबुद्धयः ।
वयं च मय्युना दग्धा वैरं प्रतिचिकीर्षवः (भा० स्वर्गा० १।२१) । वैरं निर्यात-
यितुमिच्छन्त इत्यर्थः । अकृतज्ञोऽप्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः (रा० ४।२७।
४५) । अप्रतिकृतः = अकृतप्रत्युपकारः । कर्तास्मि कृते प्रतिकृतं तव (भा०
वन० १८७।६) । उक्तोऽर्थः । प्रतिकर्तुं प्रकृष्टस्य नापकृष्टेन युज्यते (रा० ४
१७।४७) । प्रतिकर्तुं प्रत्युपकर्तुम्, कृतमुपकारं प्रणिदातुम् प्रत्यर्पयितुम् । प्रतिकर्तुं
बलवति नहुषे देवमोहिते । पितामहनियोगेन भवन्तं सोऽहमागतः (भा० अनु०
अनु० ६६।२२) ॥ प्रतिकर्तुं प्रतिविधातुम् प्रत्यपकर्तुम् । न शेकुरतिकायस्य
प्रतिकर्तुं महाहवे (रा० ६।७१।४२) । उक्तोऽर्थः । कृते च प्रतिकर्तव्यमेव धर्मः
सनातनः (रा० ५।१।११४) । कृत उपकृते । प्रतिकर्तव्यं प्रत्युपकर्तव्यम् ।
व्याघशाकुनिकपतितपापकारिणां न च प्रतिकर्तव्यम् । नैवोपचरितव्यम् । तेषु
भिषक्कर्म न प्रयोज्यमित्याह । प्रतिकृत्य यथाकामं शत्रूणां शत्रुसूदनः (भा०
सौ० १।४४) । प्रतिकृत्य वैरं निर्यात्य । व्याघिमप्रतिकृत्य । अचिकित्सित्वा,
उपचारमकृत्वा । परिजनोपनीतमपि प्रतिकर्म नाग्रहीत् (हर्ष०) । प्रतिकर्म
प्रसाधनम् । अङ्गसंस्कारोपकरणम् । प्रतिकर्म च रामस्य कारयामास वीर्यवान्
(रा० ६।१२८।१६) । प्रतिकर्माङ्गसंस्कारः । विभूषितेयं प्रतिकर्मनित्या
वसत्वरण्ये सह राघवेण (रा० २।३७।३५) । उषिताः स्मो वने वासं प्रतिकर्म
चिकीर्षवः (भा० वि० ५८।१८) । प्रतिकर्म शत्रूणामपकारः । ऋचीवस्तु महा-
तेजाः पुत्रस्याप्रतिकर्मणः (रा० १।७५।२२) । अप्रतिकर्मणः प्रतिक्रयारहितस्य ।
स्वघातके कार्तवीर्ये शापादिप्रतिकारशून्यस्येत्यर्थः । सा कृष्णमाराधय
सोऽहमेन प्रेम्णा च नित्यं प्रतिकर्मणा च (भा० वन० २३४।४) । प्रतिकर्मणा

कायबलेनेति नीलकण्ठः । कथमस्याथंस्योपलब्धिरिति न विजानीमः ।
मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणां च (चरक० चि० १२।) । प्रतिकर्मं प्रतिक्रिया वस-
नादिः । प्रतिकर्मपराचार ऋत्विजां स्म विधीयते (भा० शां० ७१२) ।
शान्तिकपोष्टिकादि कर्म प्रयोगशुद्ध्याख्यम् । यस्चास्य वैद्यः प्रतिकर्मं करोति
(चरक० सूत्र० २१६) । प्रतिकर्मं प्रतिक्रिया चिकित्सा, भेषज्यम् । उपकारेण
वीरस्तु प्रतिकारेण युज्यते (रा० ४।२७।४५) । प्रतिकारः प्रत्युपकारः ।
विकारं खलु परमार्थतोऽज्ञात्वाऽनारम्भः प्रतीकारस्य (शा० ३) । प्रतीकार
उपचारः चिकित्सा । प्रतीकारो व्याधेः सुखमिति विपर्यस्यति जनः (भर्तृ०
३।६२) । उक्तोऽर्थः । प्रियस्य भर्तुः प्रतिकारकामा (रा० २।३७।३७) ।
अनुकार इह प्रतिकारः । प्रतिः सादृश्ये । वेवादिभिस्तदवस्थासदृशावस्थासम्पा-
दनकामेत्यर्थ इति तिलकः । खलानां कण्ठकानां च द्विविधैव प्रतिक्रिया । उपान-
न्मुखमङ्गो वा दूरतो वा विसर्जनम् ॥ प्रतिक्रिया प्रतिकारः प्रतिविधानम् ।
भक्षेणाप्यर्जयिष्यामि पुनर्न्यास-प्रतिक्रियाम् (मृच्छ० ३।२६) । प्रतिक्रिया
निर्यातनम्, प्रत्यर्पणम् । मङ्गलालम्भनं चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया (भा० शां०
५६।६६) । प्रतिक्रिया प्रतिकर्मं अलङ्क्रिया । तत्राप्रतिकारिणोऽपचारिणश्च
रोगो व्यक्ततरः (सुश्रुत० चि० ५।४) । अप्रतिकारी यो भेषज्यं न कारयति ।
अपचारो अयथार्थकारी । सा तु रज्ज्वादिभिर्वन्दा विषप्रतिकरी मता (सुश्रुत०
उत्तर० सर्प० कल्प० ५।५) । विषप्रतिकरी विषप्रतिकारहेतुः ।

—कृष् (कृष विलेखने) । प्रतिकृष्टं मतं गुह्ये द्विरावृत्त्यां च कर्षिते ।
प्रतिकृष्टः प्रेषिते स्यात्प्रत्याख्याते च वाच्यवत् (विश्वः) ॥ निकृष्टप्रतिकृष्टाव-
याप्यरेफादभाधमाः (अमरः) । उत्सर्जनस्य वा प्रतिकर्षः (आप० ध० १।६।३
इत्यत्रोज्ज्वलायाम्) । भविष्यतोऽर्थस्य प्राक् सम्भावनं प्रतिकर्षः ।

—कृ (कृ विक्षेपे) । उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः (शिशु० १।४७) ।
प्रतिचस्करे हतः (हिसितः) । निरङ्कुशः कविरस्याने किरतेः सुटं करोति ।
प्रतिस्कीर्णं हं ते वृषल भूयात् । तथा ते वृषल विक्षेपो भूयाद्यथा हिसामनु-
बध्नाति (हिसायां प्रतेश्च ६।१।१४१ सूत्रे वृत्तिः) ।

—कल्प (कृप् सामर्थ्ये) । तद्यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्येनसः सूत-
ग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्ते (श० ब्रा० १४।७।२।४३) । प्रति-
ग्रहीतुं सम्भावयितुं सज्जन्त उद्यता भवन्तीति यावत् ।

—क्रम (क्रमु पादविक्षेपे) । तवु ह जानश्रुतिः पोत्रायणः षट् धत्तानि गवां

निष्कमश्चतरीरथं तदादाय प्रतिचक्रमे (छा० उ० ४।२।१) । प्रतिचक्रमे प्रति-जगाम । भद्रे प्रतिक्राम नियच्छ वाचम् (भा० वन० १६१।२३) । प्रतिक्राम निवर्तस्व इतः प्रतियाहि । गृहान् प्रतिनिवर्तस्व ।

—क्रुष् (क्रुध क्रोधे) । क्रुध्यन्त न प्रतिक्रुध्येत् (मनु० ६।४८) ।

—क्षि (क्षि निवासगत्योः) । आ त्वा जिघर्षि मनसा धृतेन प्रतिक्रियन्तं भुवनानि विश्वा (ऋ० २।१०।४) । विश्वानि भुवनानि प्रत्येकमधिवसन्तम् । अधितिष्ठन्तम् ।

—क्षिप् (क्षिप प्रेरणे) । प्रतिक्रियन्तः संसारमहिक्कावरणं वयम् (यो० वा० ५।४।३०) । प्रतिक्रियन्तः प्रास्यन्तः पराकुर्वन्तः । प्रतिक्रियन्तोऽधिक्रियन्त इत्यमरः । प्रतिक्रियन्ते न्यक् क्रियते स्मेति स्वामी । अग्नावेनां प्रतिक्रिय (भा० आदि०) । प्रतिक्रिय=प्रास्य । न हि सामान्यमात्रलक्षणोपयोगिविशेषलक्षणानां प्रतिक्रियः शक्यः कर्तुम् (ध्वन्या० ३।३३ इत्यत्र लोचने) । तस्य प्रदीपादिनिष्ठस्य वास्तवस्य शब्दार्थ-विषयत्वस्य प्रतिक्रियात् (व्यक्ति० १) । प्रतिक्रियो निरासोऽनङ्गीकारः ।

—ख्या (ख्या प्रकथने, चक्षिड आदेशो दा) । तामस्य रीतिं परशोरिव प्रत्यनीकमख्यम्... (ऋ० ५।४८।४) । प्रत्यख्यम् ऐक्षिषि । तं हो प्रतिख्यायो-वाच (याज्ञवल्क्यः) (श० ब्रा० १।१६।३।३) । प्रतिख्याय=अभिधीक्ष्य । अशनायां ह वा एषा यजमानस्य प्रतिख्याय वास्यते तामन्नमप्यादयेच्छान्त्यं (ऐ० ब्रा० ५।२७) । प्रतिख्याय प्रख्याप्य सूचयित्वा । पाप्मानं प्रतिख्याय (तै० ब्रा० १।४।६।२) । प्रख्याप्येत्यर्थः ।

—गद् (गद व्यक्तायां वाचि) । आभिर्गाथाभिरव्यग्रः प्रश्नं प्रतिजगाद ह (भा० अनु० १२।४।८) । प्रतिजगाद प्रत्युवाच ।

—गम् (गम् गतौ) । प्रकर्षेणानित्यः स विज्ञायते । स पुनः सत्येवा-श्रयेऽभूत्वा भवतीति यो भूत्वा प्रतिगच्छति स एव भवितुमर्हति (वरुणं चानित्ये ५।४।३१ सूत्रे न्यासः) । अहं न तान् (लोकान्) वै प्रतिगन्ता (भा० आदि० ६।३।५) । प्रतिगन्ता=प्रतिगन्तास्मि=निवर्तताहे । प्रतिगम्युपस्थागतम् (नै० ५।३।६) । उक्तोऽर्थः । तस्य सन्दिदिहे बुद्धिस्तां दृष्ट्वा तद्विनिर्याये । अधीतां योगहीनस्य विद्यां प्रतिगतामिव (रा० ५।१८।१८) ॥ प्रतिगतां विस्मृताम् । प्रयतेनात्मना तात प्रतिगम्यामिवादय (भा० वन० १४२।१०) । प्रतिगम्य=उपेत्य=तत्संकाशमिवा ।

—गर्ज् (गर्ज् अव्यक्ते शब्दे) । कृष्ठासेः प्रतिविम्बं स्वं हित्वा नान्योऽस्य संमुखः । नापरः प्रतिशब्दाच्च गर्जंतः प्रतिगर्जन्ति (राज० ८११५६३) ॥ प्रति-गर्जन्ति प्रतिद्वन्द्वितया गर्जन्ति । अहो अयोनिजोपमा कवेः । ऋषीणां कदनं कृत्वा गर्जन्ति मामपि प्रतिगर्जन्ति । सिंहो घनध्वनिं प्रतिगर्जन्ति । उक्तोऽर्थः ।

—गाह् (गाह् विलोडने) । प्रतिगाहन्ते वनानि (रा० ३।७६।३४) । प्रति-गाहन्तेऽन्तः प्रविशन्ति, हठात् प्रविशन्तीति वा ।

—गुप् (गुप् रक्षणे) । प्रतिगुप्त० (श० ब्रा० ३।२।२।२७) । प्रतिगुप्तः = गुप्तः = रक्षितः, कृतावेक्षणः, कृतप्रतिजागरः ।

—गुह् (गुह् संवरणे) । प्रत्यगूहुर्महानद्यः (भा० सौ० १।३) । प्रत्य-गूहुः प्रत्यगूहन् (प्रत्यगूहन्त) अन्तरदधत, तिरोऽवधत ।

—गृध् (गृधु अमिकाङ्क्षायाम्) । आघ्राय सुबहून्गन्धान्स्तानेव प्रतिगृध्यति (भा० आश्व० ३०।६) । तेषु गन्धेषु गृध्यति सुम्यतीत्यर्थः । प्रतिः केवलं सकर्मकतां प्रयोजयति नार्थे विशेषं करोति ।

—गृ (गृ शब्दे) । प्रति वां सूर उदिते मित्रं गृणीषे वरुणम् (ऋ० ७।६६। ७) । प्रतिगृणीषे उपह्वयसि, स्तौषि । प्रति वीमग्निर्जंरते समिद्धः । प्रति विप्रासो मतिभिर्गृणन्तः (ऋ० ७।७८।२) ॥ उक्तोऽर्थः । शंसावाच्वर्यो प्रति मे गृणीहि (ऋ० ३।५३।३) । प्रतिगृणीहि प्रतिवाचं ब्रूहि । ओमुन्य हव्य देवेभ्यः पाप्मनो माम् इत्युच्चैः प्रतिगृणाति (भा० श्री० ६।११।२) । प्रति-शंसतीत्यर्थः । होत्रेऽनुगृणाति होत्रे प्रतिगृणाति । होतारं शंसन्तं प्रोत्साहयती-त्यर्थं इति अनुप्रतिगृणश्च (पा० १।४।४१) इति सूत्रे वृत्तिः । ओमामोदेव इत्यादिको होतुस्तसाहजननः प्रतिगरः (आश्व० श्री० ७।११) । ओम् इत्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति (तै० सं० १।८।१) । उक्तोऽर्थः । प्रत्यगृणात्तस्मै लक्ष्मणः (मुग्ध-बोधव्याकरणे) । इत्युदाहरन्मुग्धो बोधदेवो वृत्ति-विरोधादुपेक्ष्यः । प्रतिशंसने होतुकर्मकेऽध्वर्युकृतृके प्रतिनियतः प्रतिगृणातिरनन्यविषयः । अनुगरः प्रतिगरः शंसितुः (होतुः) प्रोत्साहने वर्तते इति पा० १।४।४१ सूत्रे वृत्तिः ।

—ग्रह् (ग्रह् उपादाने) । केनेमान् कामान् प्रतिग्रहीष्यामः (श० ब्रा० ६।३।२।७) । प्राप्स्याम इत्यर्थः । तां चार्जुनः प्रत्यगूह्णात्सुतार्थे (भा० आदि० १।१७१) । तामुत्तरां सुतस्याभिमन्योरर्थेऽभ्युपैदित्यर्थः । प्रतिग्रहाह चाग्निस्तु राजकन्यां सुदर्शनाम् (भा० अनु० २।३४) । प्रतिग्रहाह अभ्युपजगाम आदे

उपधेय इत्यर्थः । प्रतिग्रहीता तामस्मि न भरेयं च यामहम् (भा० आदि० ४६। १) । उक्तोऽर्थः । न तु पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः (भा० अनु० ६१। ५) । न प्रतिगृह्णन्ति, दानं न प्रतीच्छन्ति । ददति प्रतिगृह्णन्ति षट्सु कर्म-
स्ववस्थिताः (भा० शां० ७७।११) । रथन्तरं प्रतिगृह्णाति पश्चात्
(अथर्व० १३।३।११) । प्रतिगृह्णाति अवलम्बते । परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति
(छां० उ० ६।१६।१) । स चैनं वृत्तपीनाभ्यां बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णत (भा० वन०
४३।११) । प्रत्यगृह्णत = प्रत्यगृह्णात्, प्रत्यगृह्णीत = पर्यंरभत = उपागृह्त
= पर्यष्वजत । स इन्द्रः । एनं कौन्तेयम् । अभिपद्य च बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णाद-
मषितः । मातङ्गमिव मातङ्गः प्रभिन्नकरटामुखम् (भा० वन० ११।५६) ॥
प्रत्यगृह्णादवालम्बत उपापीडयत्, अवाधत । ते तं 'मङ्गलानि प्रयुञ्जानाः
प्रत्यगृह्णन्द्ब्रताः (रा० ३।१।११ कतकधृतः पाठः) । प्रत्यगृह्णन् असमाजयन्,
सममावयन्, सदकुर्वन् । अभिवादयमानं त्वां पाणिभ्यां भीमपूर्वजः । प्रतिगृह्णातु
सौहार्दात् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः (भा० उ० १३।५।१४) ॥ उपेतं त्वाम् आद्रि-
यताम् इत्याह । दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं प्रत्यग्रहीत्संवरणस्त्रजेव (रघु०
६।५०) । प्रसन्नावदातया दृशा कुमारं समशीमवदित्यर्थः । स चापि प्रतिजग्राह
धर्मेण विदुरं ततः (भा० आदि० २०६।१०) । आतिथ्येन सञ्चकारेत्यर्थः । स
रामं सर्वकामैस्तं भरद्वाजः प्रियातिथिम् । सभार्यं सह च आत्मा प्रतिजग्राह हर्षयन्
(रा० २।५४।३३) ॥ प्रतिजग्राह कामैः कान्यैः पदार्थैरुपचकारेति यावत् । आति-
थ्येन वशीकृतवानिति तिलकः । प्रत्यगृह्णाद् यथान्यायं विदुरश्च महामनाः (भा०
आश्व० ६६।६) । तानागतान्सदकरोदित्यर्थः । स चैनं प्रतिजग्राह विधिवृष्टेन
कर्मणा (भा० उ० ४१।१६) । उक्तोऽर्थः । विधिदृष्टेन कर्मणा मधुपर्कादिना ।
कच्चिद् वचः प्रतिगृह्णाति तच्च (भा० आश्व० ६।२१) । प्रतिगृह्णाति अनुवृणद्धि
अनुसरति, अनुमन्यते । तद्वाक्यं '.....न प्रतिजग्राह मर्तुकाम इवोषधम् (रा०
३।४४।१) । तथेति च नृपस्याज्ञां मन्त्रिणः प्रतिगृह्णते (रा० १।११।१५) ।
उक्तोऽर्थः । एवं शप्तस्तु गुरुणा प्रत्यगृह्णात्कृताञ्जलिः (भा० पु० ६।२।१०) ।
प्रियमाख्यामि ते देवि राघवस्य महाजयम् । धर्मज्ञे वधसे दिष्ट्या जयोऽयं प्रति-
गृह्यताम् (रा० ६।१५।६) ॥ प्रतिगृह्यतां समुपजोषं बुध्यतां श्रूयताम् । तं देवासः
प्रतिगृह्णन्त्यश्वम् (ऋ० १।१६।२।१५) । प्रतिगृह्णन्ति प्रतिगृह्णन्ति प्रतीच्छन्ति
स्वीकुर्वन्ति । एष ह वै कुणपमत्ते यः सत्रे प्रतिगृह्णाति । प्रतिग्रहं दानमादत्ते ।
गायतश्च मत्तस्य च न प्रतिगृह्यं यत्प्रतिगृह्णीयाच्छमलं प्रतिगृह्णीयात् (तै०
ब्रा० १।३।२।७) । उक्तोऽर्थः । ये दानशीलान् प्रतिगृह्णते सदा न चाप्यर्थाश्चा-
ददते परेभ्यः (भा० अनु० १०।२।३०) । सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः प्रति
गृह्णाति । (ऋ० १।५।५।२) । प्रतिगृह्णाति आत्मन्यन्तर्घत्ते, समाश्लेषयति ।

वशा यज्ञं प्रत्यगृह्णाद् वशा सूर्यमधारयत् (अथर्व० १०।१०।२५) । उक्तोऽर्थः ।
यथा हि गोवृषो वर्षं प्रतिगृह्णाति लीलया (भा० द्रोण० १२८।१७) । प्रति-
गृह्णाति सहते । प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः (रघु० ४।४०) ।
प्रतिजग्राह वरोध । तानि मुक्तानि शस्त्राणि*** । प्रतिजग्राह विशिखैर्नद्योधा-
निव सागरः (रा० ३।२५।१३) ॥ अवरोधेति तिलकः । तत्र द्रुमाणां शिलानां
च वर्षं प्राणहरं महत् । प्रतिजग्राह धर्मात्मा राघवस्तीक्ष्णसायकैः (रा०
३।२६।३-४) ॥ सायकैः शितैः । तीक्ष्णाग्रैः प्रतिजग्राह सम्प्राप्तानतिथीनिव
(रा ३।२६।२०) । तं धरैः प्रतिजग्राह (रघु० १२।४७) । उक्तोऽर्थः । तुरगा-
दीनि भिन्नानि प्रतिगृह्णाति यद्वलम् । प्रतिग्रह इति ख्यातः स तु कार्यों
भरक्षमः (का० नी० सा० २०।४ इत्यत्र प्रक्षिप्तः श्लोकः) ॥ निगदव्याख्यातम् ।
यस्त्वा शाले प्रतिगृह्णाति (अथर्व० १।३।१६) । प्रतिगृह्णाति वासाय परिगृह्णाति
स्वीकरोति । अन्येन पात्रेण पशुन्दुहन्ति, अन्येन प्रतिगृह्णन्ति (तै० ब्रा०
१।४।१।५) । प्रतिगृह्णन्ति मुखेन सन्धाय गृह्णन्ति अश्नन्ति । प्रयम्यमानान्
(सोमान्) प्रति पू गृभाय (ऋ० ३।३६।२) । उक्तोऽर्थः । एकाहमपि पश्येयं
यद्यहं राममातरम् । अञ्जलिं प्रतिगृह्णन्तीम्*** (रा० २।१२।४८) ॥
अञ्जलिबन्धं सत्कारं प्रतीच्छन्तीम् । प्रतिगृह्णन्निविदांस्तु भस्मीभवति दाक्षत्
(मनु० ४।१८८) । प्रतिगृह्णन् दानमाददानः । स्तुवतो दुहिता त्वं वै याचतः
प्रतिगृह्णतः । अयाहं स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्णतः (शर्मिष्ठादेवयान्योः
संवादगाथा; बी० घ० २।२।४।२७) ॥ उक्तोऽर्थः । मुष्टं प्रतिग्राहयता स्वमर्थं
पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन (शा० ५।२०) । तेन हि वर्षेवरप्रतिगृहीतमेनं
तत्र भवतः सकाशं प्रापय (माल० ४) । प्रतिगृहीतमवलम्बितम् अवष्टब्धम् ।
प्रतिगृहीतं वचः सिद्धिर्वाशिनो ब्राह्मणस्य (माल० ३) । सखे त्वमम्बया पुत्र
इति प्रतिगृहीतः (शा० २) । प्रतिगृहीतः स्वीकृतः । जाया-प्रतिग्राहितगन्ध-
माल्याम् (रघु० २।१) । प्रतिग्राहिते स्वीकारिते । प्रतिग्राहितविप्रप्रकीर्य-
माणश्चान्त्युदकविप्रुषि (हर्ष० पञ्चम उच्छ्वासे) । प्रतिग्राहिता विप्राः
स्वीकारिताः प्रतिग्रहं प्रतिपादिताः । तेषामञ्जलिपत्रानि प्रगृहीतानि सर्वशः ।
प्रतिगृह्य (रा० २।३।१२) ॥ प्रतिगृह्य स्वीकृत्य प्रतीप्य । प्रतिगृह्ये-
प्सितं दण्डम् (मनु० २।४८) । प्रतिगृह्य गृहीत्वा । प्रतिगृह्याप्यनध्यायः
(शा० गृ० ४।७।५५) । प्रतिग्रहं गृहीत्वा । विधिवत् प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां
विगृहिताम् (मनु० १।७२) । विधिनोपपद्येत्यर्थः । प्रतिगृह्य तु कैकेयी
श्वशुरं सुकृतेन मे (रा० ३।४।७) । प्रतिगृह्य स्वीकृत्य यजेत्कृत्वा, आत्मसात्
कृत्वा प्राश्नकृत्य । ग्रामादाहृत्य वाञ्छनीयादण्टी ग्रामान्वने वसन् । प्रतिगृह्य

पुटेनैव पाणिना शकलेन वा (मनु० ६।२८) ॥ प्रतिगृह्य आदाय । नरः प्रति-
 ग्राह्य महीं न याति परमापदम् (भा० अनु० ६२।३२) । प्रतिग्राह्य प्रदिश्य
 वितोर्यं दत्त्वा । यदि चास्मि प्रतिग्राह्यः साम्प्रतं तद् वदस्व मे (भा० आश्व०
 ५७।११) । प्रतिगृह्यतेऽस्मादिति प्रतिग्राह्यः । प्रतिग्रहे योग्य इत्यर्थः । अपा-
 दाने कृत्यो बाहुलकात् । नास्माभिः प्रतिग्राह्यं सखे देयं तु सर्वदा (रा०
 २।८७।१७) । न प्रतिग्राह्यं दानमिति न ग्राह्यम् । इयं भरतोक्तिः । स ते
 प्रतिग्रहीतव्यः सोमित्रिसहितोऽतिथिः (रा० ३।७४।१६) । प्रतिग्रहीतव्यः
 प्रत्येषणीयः सत्कर्तव्यः संभावनीयः । प्रतिग्रहसमर्थोपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत्
 (मनु० ४।१८६) । यत् प्रतिगृह्यते स्वीक्रियत आदीयते याचमानेरयाचमानै-
 र्वा विप्रादिभिः क्षत्रियादिभ्यः स प्रतिग्रहः । प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा तथैवाव्यापना-
 दपि । प्रतिग्रहः प्रत्यवरः (मनु० १०।१०६) ॥ निन्दितादसतः प्रतिग्रह
 इति कुल्लूकः । तत्र निन्दितादित्युक्तिरमूला । राज्ञः प्रतिग्रहोऽयम् (शा० १) ।
 प्रतिग्रह उपहारः प्राभूतकमुपदा । प्रतिग्रहाय कृष्णस्य यमो प्रास्थापयत्तदा
 (भा० आदि० २२१।३४) । प्रतिग्रहाय सन्मानेनानेतुम् । प्रतिग्रहाय पाण्डूनां
 प्रेषयामास कौरवान् (भा० आदि० २०७।१२) । प्रत्युद्गमनायेत्यर्थः । तां
 सर्वशक्त्या प्रहितां सुधांक्तिः (मनु० १०।१०६) । प्रतिग्रहायाभिननन्दं शल्यः (भा० शल्य०
 १७।४६) । प्रतिग्रहाय=प्रतिवारणाय । यच्च बाल एव प्रीत्या द्विजातीन्-
 प्रीत्या चारातीन् समग्रान् प्रतिग्रहानग्राहयत् (हर्ष० ७मे उच्छ्वासे) । प्रतिग्रहः
 सैन्यपश्चाद्भागः । तथा चामरः—सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः । पृष्ठानीकाद् द्विषतधनु-
 र्व्यवहितं पृष्ठतोऽवस्थितं राजावस्थानं प्रतिग्रह उच्यते (का० नी० सा० २०।३०
 इत्यत्रोपाध्यायनिरपेक्षा) । निगदव्याख्यातम् । अजः केशप्रतिग्राहाय (गो० गृ०
 ३।१।६) । केशप्रतिग्राहः केशकल्पको नापितः । प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः (इत्यमरः) ।
 ओत्रिया अप्रतिग्राहका उपसमेता भवन्ति (श० ब्रा० १३।४।३।१४) । अप्रति-
 ग्राहका ये न प्रतिगृह्णन्ति दानं न स्वीकुर्वन्ते । अप्रतिग्राहिणां चैव यतीना-
 मूर्ध्वरेतसाम् (भा० वि० १८।२२) । उक्तोऽर्थः ।

—चक्षु (चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि, छन्दसि दशनेपि) । प्रति यच्चब्दं
 अनृतमनेना अव द्विता वरुणो मायी नः सात् (ऋ० ७।२८।४) । प्रतिचब्दं
 प्रतिपश्यति । स्वसा स्वस्ने ज्यायस्यै योनिमारैगपैत्यस्याः प्रतिचक्ष्येव (ऋ०
 १।१२८।४) ॥ उक्तोऽर्थः । स्वसारारवुषसो । प्रति चक्ष्व वि चक्ष्वेन्द्रश्च सोम
 जागृतम् (अथर्व० ८।४।२५) । प्रतिचक्ष्व प्रतिकूलं प्रत्येकं वा पश्य । यदा
 सर्वभूतेषु दारुणवनिमिव स्थितम् । प्रतिचक्षीत मां लोकः (भा० पु० ३।१।३२)

प्रतिचक्षीत पश्येत् । छन्दश्छायायानुकार्येव कविः । लोके तु दर्शनेऽयं प्रयोगः सुबुरापः । प्रत्यचष्ट'द्विजागमनमेव सः (भा० पु० ६।४।४१) । प्रत्यचष्ट प्रत्यक्षत उदैक्षत आशंसत । अत्रार्थेपि च्छन्दोनुकार एव कारणम् । विश्वा रूपा प्रतिचक्षाणः (ऋ० ६।८।१२) । प्रतिचक्षाणः प्रतिपश्यन् । यद्वा केशेषु प्रतिचक्षणो वा (अथर्व० १।१८।३) । प्रतिचक्षणं चक्षुः ।

—चर् (चर गतिभक्षणयोः) । अत उ त्वा पितुभृतो जनित्रीरन्नावृधं प्रति चरन्त्यनैः (ऋ० १०।१।४) । प्रतिचरन्ति अभिमुखमायान्ति उपक्रामन्ति । देवताभिरेव देवताः प्रतिचरति (तै० सं० २।२।६।२) । प्रतिचरति प्रापयति ।

—चि (चिञ् चयने) । धमनीप्रतिचयः (चरक० सूत्र० २०।२०) । धमन्युपलेप इत्यर्थः ।

—चिन्त् (चिति स्मृत्याम्) । शास्त्रं सुविचिन्त्यापि प्रतिचिन्तनीयम् (सुभाषितम्) । प्रतिचिन्तनीयं पुनश्चिन्तनीयम् ।

—जन् (जनी प्रादुर्भावे) । त्वमेव प्रतिजायसे (प्रश्नोप० २।७) । पुनर्जायसे इत्यर्थः । प्रतिजातकोपः=पुनरुत्पन्नक्रोधः ।

—जागृ (जागृ निद्राक्षये) । सर्वदा स भवत्येवं सर्वत्र प्रति-जागृविः (अष्टाङ्ग० सूत्र० ७।१) । ज्योतिरग्रा उषसः प्रति जागरासि (अथर्व० १४।२।३१) । प्रति जागरासि जागृहि । अनत्यन्तसंयोगेपि उषस इति द्वितीयान्तम् । प्रतियोगे वा द्वितीया द्रष्टव्या । तदा प्रतिरनुपसर्गो भवति । उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि (वा० सं० १५।५४) । प्रतिजागृहि संनिकर्षे सनीडे जागरिता भव । जाग्रस्तृन् ।

—जुष् (जुषी प्रीतिसेवनयोः) । प्रति देवां अजुषत प्रयोभिः (ऋ० ६।६२।१) ।

—ज्ञा (ज्ञा अवबोधने) । वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान् (तै० सं० ३।४।१०।३६) । आत्मीयत्वेन बुध्यस्व प्रत्येकं वाऽस्माज्जानीहीति भट्ट-आस्करः । प्रतिजानीहि अङ्गीकुर्विति लो० शु० सू० देवपालः । चाण्डाल प्रतिजानीहि येन मोक्षमवाप्स्यसि (भा० अनु० १०।१।२६) । प्रतिजानीहि=जानीहि । नार्थः प्रतिना । अनामयं प्रतिजाने तवाहं सहानुजैः कुशली चास्मि विद्वन् (भा० उ० २३।६) । अत्रापि जान इत्येवार्थः । सञ्जयकृतस्य कुशल-प्रश्नस्यानन्तरं यौषिष्ठिरं प्रतिवचनमिदम् । येदिलस्येहितं सद्यः प्रतिजज्ञे प्रतापवान् (शि० भा० ४।७) । उक्तचर एवार्थः । कान्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति (गीता० ६।३१) । प्रतिजानीहि निश्चितं जानीहि, अवधारय ।

शतं प्रतिजानीते (पा० १।३।४६ वृत्तौ) । प्रतिशृणोति । हरचापारोपणो न कन्यादानं प्रतिजानीते (प्र० रा०) । उक्तोऽर्थः । ब्रह्मन् प्रतिजानीमो नास्तिको जायते जनः (रा० १।६५।१४) । प्रतिकारं प्रतिक्रियां न जानीम इति कतकः । नो हि न प्रत्यज्ञास्था ३ इति (ऐ० ब्रा० ६।३४) । आदित्यैरुक्तमर्थमभ्युपगत-वानसीत्याह । प्रति त्वा जानन्तु पितरः परेतम् । (अथर्व० १८।४।५१) । अभिजानन्तु प्रत्यभिजानन्वित्यर्थो भाति । सायणस्त्वनुजानन्वित्याह । बृहस्पतिर्म आकृतिमाङ्गिरसः प्रति जानातु वाचमेताम् (अथर्व० १६।४।४) । मह्यं दातुं प्रतिजानातु स्मरत्विति सायणः । सा यन्न प्रतिजानीत ज्ञातिभ्यो हास्यं तदहित७ स्यात् (श० ब्रा० २।५।२।२०) । प्रतिजानीत स्वीकुर्यात् । स्वकृतं व्यभिचारमिति शेषः । को नु त्वाऽनुशशासेत्यन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे (छां० उ० ४।१।२) । प्रतिजज्ञे प्रत्युवाच । त्वं नु भगवः सयुग्वा रेव इत्यहं ह्यरा ३ इति ह प्रतिजज्ञे (छां० उ० ४।१।८) । प्रतिजज्ञे बाढ-मित्युवाच । प्रतिजानन्ति पूर्वाह्णे व्ययं व्यसनजं तव (भा० सभा० ५।६६) । प्रतिजानन्ति प्रतिज्ञापयन्ति निवेदयन्ति । प्रेतलोकं गते मर्त्ये तत्तत्सर्वं विभावसुः । प्रतिजानाति पुण्यात्मा*** (भा० अनु० १३०।१७) ॥ प्रतिजानाति अर्पयति । प्रतिज्ञातो म एष वरः (श० ब्रा० १।४।६।१।८) । प्रतिज्ञातः स्वीकृतः । प्रतिज्ञातं मया तावत् त्वयोक्तं देवि शृण्वता (रा० २।३८।१०) । प्रतिज्ञातं तथास्त्वित्यनुमतम् । तीर्त्वा जवेनैव नितान्तदुस्तरां नदीं प्रतिज्ञामिव तां गरीयसीम् (शिशु० १२।७४) । प्रतिज्ञा प्रतिश्रवः, सङ्गरः । देवात् तीर्ण-प्रतिज्ञः (मुद्रा० ४।१२) । उक्तोऽर्थः । न्याये साध्यस्यार्थस्योपन्यासः प्रतिज्ञो-च्यते यथा पर्वतो वल्लिमान् ।

—तु (तृ प्लवनतरणयोः) । प्लवं प्रतितरैर्हीनं कर्णधार इवाम्भसि (सुश्रुत० १।३४।१७) । नाव्यन्तः प्रविष्टजलोत्क्षेपकाः पुरुषाः प्रतितराः ।

—दह् (दह भस्मी करणे) । प्रति ते ते अजरासस्तपिष्ठा अघशंसं शोशुचतो दहन्तु (ऋ० १०।८७।२०) । प्रतिदहन्तु प्रत्येकं दहन्तु ते तेऽजराः = शिखाः । स तिग्मजम्भ रक्षसो दह प्रति (वा० सं० १५।३७) । प्रति दह यातुधानम् (अथर्व० १।२८।२) । उक्तोऽर्थः ।

—दा (दाण् दाने, डुवाञ् दाने) । सहस्रं वै प्रति पुरुषः पशूनां प्रति यच्छति (तै० सं०) । पुरुषः सहस्रस्य पशूनां भारेण तुल्यमारो भवतीत्यर्थः । तिलेभ्यः प्रति यच्छति माषान् (पा० २।३।११ इत्यत्रोदाहरणम्) । तिलानादाय तदर्थे माषान् ददाति । इह प्रतिः कर्मप्रवचनीयः । एतदादाय ते प्राणान् प्रतिदास्यन्ति पाण्डवाः (भा० सौ० १५।२७) । प्रतिदास्यन्ति

प्रणिदास्यन्ति विनिमास्यन्ते । मन्यस्व नरदेवाय जानकी प्रतिदीयताम् (रा० ५।५।१२१) । आत्तपूर्वायाः सीताया दानं प्रतिदानम् । जानकी प्रत्यर्प्यतामित्यर्थः । अद्यापि कोपविमुखीकृतगन्तुकामा नोक्तं वचः प्रतिददाति यथैव पूर्वम् (चौर० ३६) । उक्तं वचो न प्रतिददाति न प्रतिसन्दिशतीत्यर्थः । सन्देशं प्रतिदास्यामि विष्णोः (हरि० ७२५०) । प्रतिसन्देशं दास्यामीत्यर्थः । प्रतिदास्यामि भगवन् पुल्लिङ्गं तव सुव्रत (भा० उ० १६२।६) । पूर्वभात्तं प्रत्यर्पयिष्यामीत्यर्थः । दत्तं भा भवता मह्यं तां ते प्रतिददाम्यहम् (भा० आश्व० ८६।१७) । उक्तोऽर्थः । इहैव सन्तः प्रति दद्य एनत् (अथर्व० ६।११७।२) । एनदृष्ट्वाणं प्रतिदद्यो विगणयामः प्रतिनिर्यातयामः । यत्र खल्वेकः प्रत्यादेयं ददाति द्वितीयश्च प्रतिदेयं गृह्णाति तत्रास्य षष्ठत्वाप्रधान-मृगाशब्दः (न्या० सू० ४।१।६० भा०) । प्रतिदेयं पुनर्देयम् । पुमानुपनिधि-न्यासः प्रतिदानं तदपराणम् इत्यमरः । प्रतीपं दानं प्रतिदानमिति स्वामी ।

—दिव् (दिव् क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिभोदभदस्वप्नकान्ति-गतिषु) । शतं प्रतिदीव्यति । सहस्रं प्रतिदीव्यति । शतस्य प्रतिदीव्यति (पा० २।३।५६ सूत्रे वृत्तौ) । पणत इत्यर्थः । प्रतिरनर्थकः । यो दीव्यते रथः स एव प्रतिदीव्यते । शलाकां प्रतिदीव्यति (पा० २।३।५६ सूत्रे वृत्तौ प्रत्युदाहरणम्) । प्रतिदीव्यति प्रातिमुख्येन क्षिपतीत्यर्थः । यो अस्मान् प्रतिदीव्यति (अथर्व० ७।१०६।४) । प्रतिकूलं द्यूतं करोतीत्यर्थः । एतद्राजन्मम धनं प्रतिपाणोस्ति कस्तव । येन मां त्वं महाराज घनेन प्रतिदीव्यसे (भा० सभा० ६०।७) ॥ प्रतिदीव्यसे प्रतिदीव्यति विजिगीषसे, द्यूतं करोषि (मया समम्) ।

—विश् (विश् अतिसर्जने) । भुजगपतिप्रतिदेशितात्मकृत्यः (भा० शां० ३६५।६) । प्रतिदेशितं ज्ञापितम् ।

—दुष् (दुष् वंक्त्ये) । न भिन्नभाण्डे भुञ्जीत न भावप्रतिदूषिते (मनु० ४।६५) । भावप्रतिदूषितं = यत्र मनो विचिकित्सति, निर्णयकृतात्मस्य भाण्डस्य शङ्कते । अनेन प्रतिदुष्टकर्मणा हता भवेदार्यपथे परे स्थिता (रा० ५।१२।३) । अत्र पाठद्युद्धिरतिशङ्क्यते । नेह प्रतिरूपसर्गः । लोके व्यवहितस्योपसर्गस्य प्रयोगाभावात् । निपातस्य सतोप्यर्थोऽस्फुटः । एतेषु चार्थेषु प्रतिशब्दं पठ्य-मरः—प्रतिः प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ।

—दुह् (दुह प्रपूरणे) । गौर्वै प्रतिधुक्, तस्यै श्रुतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम् (श० ब्रा० ३।३।३।२) । प्रतिधुक् तत्कालदुग्धम् ।

—दृश् (दृशिर् प्रेक्षणे) । उद्यन्तं त्वा मित्तमहो दिवेदिवे ज्योग्जीवाः
 प्रति पश्येम सूर्यं (ऋ० १०।३।७।७) । उद्यति मित्रेऽहरहर्हं पातयेमेत्याह ।
 दक्षिणस्यां दिशि यमं प्रत्यपश्यं व्यवस्थितम् (भा० वन० ६८।१४) । यमो मे
 दृशोर्गोचरोऽभूदित्यर्थः । दृशीक्ष्योः सदृशेऽप्यर्थे नाभेदः प्रतिपूर्वयोः (वा० प०
 ३।१२।१३) । प्रतिपश्यतीति तु प्रतीपदर्शनमर्थ इति हेलाराजः । यावन्तो मा
 सपत्नानामायन्तं प्रतिपश्यथ (अथर्व० ७।१४।२) । प्रतिपश्यथ प्रतिकूलं
 निरीक्षध्वे । आ पश्यति प्रति पश्यति परा पश्यति (अथर्व० ४।२०।१) ।
 प्रतिपश्यति प्रतिमुखं स्थितं वर्तमानमपि भयकारणं निरसितुं जानातीति
 सायणः । प्रति भद्रा अदृक्षत गवां सर्गा न रश्मयः (ऋ० ४।५२।५) ।
 प्रत्यदृक्षत प्रत्यदर्शित प्रत्यदृश्यन्त । प्रति केतवः प्रथमा अदृश्न् (ऋ०
 ७।७८।१) । प्रत्यदृश्न् आभिमुख्येनादृश्यन्त । प्रति यदापो अश्रमायतीर्षुतं
 पयांसि विभ्रतीमंघूनि (ऋ० १०।३०।१३) । संयोगो वै प्रीतिकरो महत्सु
 प्रतिदृश्यते (भा० आदि० १।७०।५६) । प्रतिदृश्यते प्रत्यक्षं दृश्यते । राशयः
 प्रत्यदृश्यन्त वाससां नेजनेष्विव (भा० द्रोण० १८७।१३) । नेजनानि
 प्रक्षालप्रवेशाः । नाद्य त्वां प्रतिपश्यामि गिरावस्मिन्नरोत्तम (भा० वन०
 ६४।२६) । एकाकिन्या दभयन्त्या उक्षितः । यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रति-
 दृश्यते (भा० उ० १३४।१२) । विदुलाया उक्तिरेषा । एतस्मिन्नन्तरे रक्षो
 रावणः प्रत्यदृश्यत (भा० वन० २७८।११) । ऋटिति दृष्टिविषयताभगात् । न
 ध्वजो नार्जुनस्तव न रथो न च केशवः । प्रत्यदृश्यत धारेण शरवर्षेण संवृतः
 (भा० द्रोण० १६।१८) ॥ प्रत्यदृश्यत तत्कालमदृश्यत । तपस्वी तत्र भगवान-
 गस्त्यः प्रत्यदृश्यत (भा० उ० १७।२) । सद्योऽदृश्यतेत्यर्थः । ब्राह्मणो गुणवान्
 कश्चित् पुरोधाः प्रतिदृश्यताम् (भा० आदि० १७४।१३) । प्रतिदृश्यताम् अनु-
 सन्धीयताम्, अन्विष्यताम् । ते देवा असुरान् प्रतिदृश्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दध्निरे
 (श० ब्रा० ६।५।१।२१) । प्रतिदृश्य संमुखमायतो दृष्ट्वा । गृहान्प्रतिदृश्य जपति
 (लौ० गृ० २७।३) । प्रतिदृश्य आभिमुख्येन दृष्ट्वा । एतादृङ् च प्रतिदृङ्
 च (तै० सं० १।८।१३) । प्रतिदृङ् यः प्रतिकूलं पश्यति सः ।

—धा (डुधान् धारणपोषणयोः) । सरङ्ढ वा अश्वस्य सक्थ्यावृहत्, तद्
 देवाश्चतुष्टोमेनैव प्रत्यदधुः (तै० सं० ५।३।१२।५) । प्रत्यदधुः पूर्ववत् स्था-
 पितवन्तः । तद् ग्रीवाः प्रतिदधाति (श० ब्रा० ३।४।४।१) । ते देवा अश्विनाव-
 ब्रुवन् । भिषजो वै स्थः, इदं यज्ञस्य शिरः प्रतिधत्तम् () । अथास्य
 शिरश्छित्त्वान्यत्रापनिदधतुरथाश्वस्य शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुः

(श० ब्रा० १४।१।१२४) । सद्यो जङ्घामायसीं विस्पलाय धने हिते सत्तवे
 प्रत्यषत्तम् (ऋ० १।११६।१५) । प्रति जङ्घां विस्पलाया अघत्तम् (ऋ०
 १।११८।८) । अत्र सर्वत्र पूर्वोक्त एवार्थः । तेषां छिन्नं प्रत्येतद् दधामि
 (तै० सं० १।५।१०।४) । सन्दधामीत्यर्थः । समोऽर्थे प्रतिः । प्रत्येव प्रयत्नेन
 घत्ते विसृजति द्वितीयेन (तै० सं० ६।५।५) । उक्तोऽर्थः । मध्वो अग्रमिन्द्रो
 मदाय प्रति घत् पिवध्यै (ऋ० ४।२७।५) । प्रतिघत् प्रतिघत्ते मुखेन सन्धत्ते
 मुखे दधाति । तदस्मै जातायान्नाद्यं प्रति दधाति यथा कुमाराय स्तनम्
 (ऐ० ब्रा० ६।२६) । उक्तोऽर्थः । तदग्ने चक्षुः प्रति धेहि रेभे शफारुजं येन
 पश्यसि यातुघानम् (ऋ० १०।८७।१२) । प्रतिधेहि प्रतिधेहि । तेन युक्तं
 कुर्वित्यर्थः । उप मेतं प्रति म एतद् घत्तम् (श० ब्रा० ८।२।१।१२) । उक्तोऽर्थः ।
 स इदस्तेव प्रति धादसिष्यन् (ऋ० ६।३।५) । प्रतिधात् धनुषि सन्धत्ते ।
 इषु नं धन्वन्प्रतिधीयते (ऋ० ६।६६।१) । अहानि शं भवन्तु नः शं रात्री
 प्रति धीयताम् (अथर्व० ७।७२।१) । प्रतिधीयताम् सन्दधातु । व्यत्ययेन
 कर्तरि कर्मप्रत्यय इति सायणः । प्रतिधीयताम् = ध्युच्छतु इति संस्कृतशाम्भ्य-
 कोषः । यवि व्यत्ययो नाभिमतस्तर्हि धीङ् आधारे विधादिरभ्युपेयताम् । ऊर्ध्वा
 धीतिः प्रत्यस्य प्रयामन्यधायि (ऋ० १।११६।२) । प्रत्यधायि व्यधायि
 प्रारम्भि । प्रति स्तोमं दधीमहि तुराणाम् (ऋ० ७।४०।१) । उक्तोऽर्थः ।
 सुग्रीष्मः प्रतिधीयतां नः (पा० गू० ३।२) । सम्पद्यतामित्यर्थः । सोऽस्यायमात्मा
 पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते (ऐ० उ० २।४) । विहितानि कर्माणि कर्तुं
 पितुः स्थाने प्रतिनिधीयते प्रतिनिधी क्रियते । प्रतिदधानेभ्यश्च वो नमः (वा०
 सं० १६।२२) शरसन्धानं कुर्वद्भ्य इत्यर्थः । तस्मात्सर्वाश्चतुरः पदः प्रति-
 दधत् पलायते (अश्वः) (तै० सं० ५।४।१२।५६) । प्रतिदधत् प्रतिसिषन्
 विहरन्, न्यस्यन् । सर्वैः पद्भिः प्रतिदधत् पलायते (श० ब्रा० १२।३।३।१) ।
 उक्तोऽर्थः । सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे (वा० सं० ३।४।५५) । प्रतिहिताः
 प्रतिनिहिताः, ध्यवस्थिताः । प्रतिहितामायतां (इषुम्) मा विस्राष्टम् (अथर्व०
 ११।२।१) प्रतिहितां संहिताम् (इषुम्) । धनुष्यारोपिताम् इत्यर्थः । नमस्ते
 रुद्रास्यते नमः प्रतिहितार्यै (अथर्व० ६।६०।३) । उक्तोऽर्थः । इषुः स्त्री
 छन्दसि प्रायेण । इषुः पुमांल्लोके प्रायेण । प्रतिहिते च महिष्यां च जुहोति
 (वी० श्रौ० १२।११) । प्रतिहितोऽत्यन्तप्रियः पुत्र इति सायणः । मा शकन्
 प्रतिधामिषुम् (अथर्व० ८।८।२०) । प्रतिधाम् प्रतिधातुं सन्धातुम् । शकि
 णमुल्कमुलौ (पा० ३।४।१२) इति तुमुन्नयं णमुल् । अपदे पादा प्रतिधातवेऽङ्कः
 (ऋ० १।२४।८) । प्रतिधातवे प्रतिधातुम् । तुमर्थे तवेत् । प्रतिधिरिति

पृथिवीम् (तै० सं० ५।३।६।२८) । प्रत्येकं धारयति मातृवत् प्रजा इति धिः
 पृथिवीति भट्टभास्करः । प्रतिधिना पृथिव्या पृथिवीं जिव् (वा० सं०
 १।५।६) । अनतिरसि सन्धिरसि प्रतिधिरसि (गो० ब्रा० उ० २।१३) ।
 एकया प्रतिधाऽपिबत् साकं सरांसि त्रिशतम् (ऋ० ८।७।७।४, नि० ५।२।६) ।
 एकया प्रतिधा = एकेन प्रतिधानेन । सकृत्सन्धाय मुखेन पानपात्रम् । एकेनो-
 च्छ्वासेनेत्यर्थः । काङ्क्षत नाभिकृन्तनेन स्तनप्रतिधानेन च (गो० गृ०
 २।७।१७) । उक्तोऽर्थः । केचिदत्र धेत् पाने इत्यस्य प्रयोगं मन्वते । तदसत् ।
 उत्तरत्र (२।७।२५) स्तनं च प्रतिधत्तेति श्रवणाद् । एतं वो युवानं प्रति-
 दध्मः (अथर्व० ६।४।२४) । प्रतिदध्मोऽप्ययामः, उपहरामः ।

—धाव् (धावु गतिशुद्धयोः) । उत्कूलमुद्धहो भवोदुह्य प्रति धावतात्
 (अथर्व० १६।२५।१) । प्रतिधावतात् प्रत्यग् धाव । वेगितया गत्या
 निवर्तस्व ।

—धी (धीङ् आधारे) । शं रात्री प्रति धीयताम् (अथर्व० ७।७।२।१) ।
 प्रतिधीयतां प्रतितिष्ठतु ।

—धृ (धृञ् धारणे) । तस्मादेनाः स्यन्दमाना न किञ्चन प्रतिधारयति
 (श० ब्रा० ३।६।४।४) । प्रतिधारयति वारयति उपरमयति, रुणद्धि ।
 प्रतिधारयति वै ग्रीवा अथो शिरः (ऐ० ब्रा ३।२) । उत्थातुमादौ गलमुन्न-
 मयतीत्यर्थ इति सायणः । उद्ग्रीवो भवतीति यावत् ।

—धृष् (धृष प्रसहने) । कस्त इन्द्र प्रति वज्रं दधर्ष (ऋ० ८।६६।६) ।
 प्रतिदधर्ष प्रसहते प्रतिगृह्णाति प्रतिरुणद्धि । तिग्मा अस्य हनवो न प्रतिधृषे
 (ऋ० ८।६०।१३) । उक्तोऽर्थः ।

—ध्यै (ध्यै चिन्तायाम्) । सुपर्णोऽथाब्रवीद् विप्रं प्रतिध्यातं मया द्विज
 (भा० उ० ११।३।८) । प्रध्यात वं मया द्विजेति पाठान्तरम् । प्रतिध्यातं ध्यातं
 चिन्तितम् ।

—ध्वंस् (ध्वंसु अवलम्बने, गतावपि) । प्रतिध्वस्तोऽष्टदन्तस्य न्यस्त-
 सर्वायुषस्य च (भा० शां० १००।३६) प्रतिध्वस्तमवलस्तं प्रपतितम् ।

—नद् (णद् अव्यक्ते शब्दे) । निजम्य तं (निनादं) प्रन्यनदंस्तु क्रौरवाः
 (भा० द्रोण० १०।६।३७) । प्रन्यनदन् प्रतिघोऽसकुर्वन् । सिंहव्याघ्रवराहाणां
 नादेन प्रतिनादितम् (वनम्) (हरि० २।२।२।५६) । प्रतिनादितं प्रतिशब्दितम् ।

गम्भीरं प्रतिनद्येव निनादं नदतो गिरिः (राज० ४।२८५) । गम्भीरं प्रतिनद्य
कृतं नादमुद्दिश्य गम्भीरं नदित्वा ।

—नन्द (दुनवि समृद्धौ) । प्रतिनन्दन्तु पितरः संविदानाः (हिरण्य० गृ०
२।१४।४) । अस्मापु प्रीताः प्रसन्ना भवन्तिवत्याह । नदन्ति परुषं श्येनाः शिवाः
क्रोशन्ति दारुणम् । मृगेन्द्राः प्रतिनन्दन्ति (भा० शां० १५३।६८) । प्रसीदन्ती-
त्यर्थः । तस्मात् पुरस्ताद्धान्तम् । सर्वाः प्रजाः प्रतिनन्दन्ति (तं० ब्रा०
२।३।६।५) । सञ्चरन्तं वायुं प्रति हृष्यन्तीत्याह । या देवाः प्रतिनन्दन्ति यत्रि
वेनुमुपायतीम् (अथर्व० ३।१०।२) । प्रतिनन्दन्ति स्तुवन्ति प्रशंसन्ति । यथा
वयः कुरुन्सर्वान् प्रतिनन्दन्ति पाण्डवाः (भा० उ० ४७।१५) । सहर्षं सत्कुर्वन्ती-
त्याह । तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् (मनु० ७।१४६) ।
संभाषणदर्शनादिभिः परितोष्येत्यर्थः । वधूविधात्रा प्रतिनन्द्यते स्म कल्याणी
वीरप्रसवा भवेति (कु० ७।८७) । प्रतिनन्द्यते स्म श्लाशिषा वध्यते स्म । पूजयेद-
धानं नित्यमद्याच्चैतदकुर्मयन् । दृष्ट्वा हृष्येत् प्रमीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः
(मनु० २।५४) ॥ अस्माकं नित्यमस्वेतनित्यमिधाय वन्दनं प्रतिनन्दनमिति
कुल्लूकः । प्रतिनन्दाम ते वाक्यं सर्वं चैव त्रिशाम्पते (भा० वि० ३।४।८) ।
सहर्षं स्वीकुर्म इत्यर्थः । उपधानेन दत्तेन प्रत्यनन्दद् धनञ्जयम् (भा० भीष्म०
१२०।४६) । धनञ्जयमाशिषाज्वधंयद् भीष्मः ।

—नम् (णम प्रह्वत्वे शब्दे च) । कुमारश्चित्पितरं वन्दमानं प्रति नानाम
रुद्रोपयन्तम् (ऋ० २।३३।१२) । प्रतिनानाम प्रतिननाम प्रणतोऽभूत्,
प्रह्वोऽभवत् ।

—नर्द (नर्द अव्यक्ते शब्दे) । महामेघं महाघोरं दर्दुरः प्रति
नर्दति (भा० कर्ण० ३।१२६) । प्रतिनर्दति प्रातिमट्येन नर्दति रीति ।

—नह् (णह् बन्धने) । प्रतिनाहः प्रतीनाह इति ध्वजनामधेयमित्याभि-
धानिकाः ।

—नी (णीञ् प्रापणे) । मृत्यो यो अथला दृतास्तेभ्य एनान् प्रति नयामि
बद्ध्वा (अथर्व० ८।८।१०) । प्रतिनयामि प्रापयामि समर्पयामि । नी
गृहाय प्रतिनेष्यति (रा० २।६८।२२) । प्रतिनेष्यति प्रतिनिवर्त्यं नेष्यति ।
स्थालीपाके धृतपिण्डान् प्रतिनीयाग्निं (श्री० सू० ५२) । प्रतिनीय सन्नीय,
सङ्गतान् कृत्वा । तं प्रतिनेनुमयोद्याम् (ग० २।६०।१७) । प्रत्यावर्त्यं नेतुम्
इत्यर्थः ।

—नुद् (शुद्ध प्रेरणे) । प्रत्यजातान् जातवेदो नुदस्व (अथर्व० ७।३।५।१) । प्रतिनुदस्व पृष्ठतः प्रेरयाऽपसारय । आदित्या वा एतं भूत्यं प्रतिनुदन्ते (तै० सं० २।३।१।१) । अग्ने मय्यं प्रतिनुदन्परेषाम्***परि पाहि नस्त्वम् (ऋ० १०।१२८।६) । उक्तोऽर्थः । दक्षिणाः प्रतिनुत्ता न प्रतिग्राह्याः (काठक० २८।४) । प्रति-नुत्ताः प्रतिग्रहीष्यन्तं प्रति प्रक्षिप्ताः ।

—नृत् (नृती गात्रविक्षेपे) । येऽस्मान्पुरोपनृत्यन्त मूढा गौरिति गौरिति । तान् वयं प्रतिनृत्यामः पुनर्गौरिति गौरिति (भा० शल्य० ५।१।७) ॥

—पण् (परल व्यवहारे स्तुती च) । शुनं नो अस्तु प्रपणो विक्रयश्च प्रति-पणः फलिनं मा कृणोतु (अथर्व० ३।१।५।४) । प्रत्यानेतुं परद्रव्यस्य परिमाण-कल्पनं प्रतिपण इति सायणः ।

—पत् (पत्नू गती) । तान्यनीकानि हंसो यथा मेघमिवापतन्त धनञ्जयः प्रत्यपतत् तरस्वी (भा० वि० ६।१।६) । प्रत्यपतत् = वेगेनो-पाद्रवत् ।

—पद् (पद गती) । यस्य गार्हपत्याहवनीयावन्तरेणऽनो वा रथो वा इवा वा प्रतिपद्येत (ऐ० ब्रा० ७।१२) । प्रतिपद्येत आगच्छेत् । पूर्वः कूर्चेन प्रति-पद्यते (वरम्) (भा० शृ० २।२३) । प्रतिगच्छतीत्यर्थः । अनीकं यातुधानानां समन्तात् प्रत्यपद्यत (रा० ३।२४।२८) । प्राप्नोदित्यर्थः । अगस्त्याद् भारता-चार्यः प्रत्यपद्यत मे पिता (भा० सी० १२।१३) । उक्तोऽर्थः । तद्ययं पुनः सर्वाः स्वरूपं प्रतिपत्स्यथ (भा० आदि० २।१७।१०) । प्रतिपत्स्यथ = प्रति-पत्स्यध्वे = प्रतिलप्स्यध्वे । प्रायः स्वं महिमानं क्षोभात्प्रतिपद्यते हि जनः (शा० ६।३१) । ततः पुरोः सकाशाद् स्वां जरां प्रत्यपद्यत (हरि० १।३०।३६) । उक्तोऽर्थः । वेत्थ यथेमाः प्रजाः । प्रयत्योपि प्रतिपद्यन्ता इति (श० ब्रा० १।४।६।१।२) । प्रतिपद्यन्ते आवर्तन्ते, पुनराभवन्ति । इह प्रतिपदिः प्रत्यागमनेर्थः । तेषामाजि यतामभिसृष्टानां वायुमुखं प्रथमः प्रत्यपद्यत (ऐ० ब्रा० २।२५) । प्रत्यपद्यत प्राप्नोत् आसादयत् । गत्वा चैवाश्रमं सा तु तापसं प्रत्यपद्यत (भा० अनु० १२।२३) । तापसं प्रत्यपद्यत तापसेन संगतवती, सख्यवत्, सहाशेत । भर्तृत्वेन स्वीकृतवतीति त्वग्ये । जघने सर्वसैन्यानां ममाश्वान् प्रतिपादय (भा० शल्य० १।६।३३) । प्रतिपादय गमय । एतेन तूर्णं प्रतिपादयेमान् श्वेतान् हयान् (भा० वि० ५।४।४) । उक्तोऽर्थः । तन्महात्मा महाभागः केतुः सर्वधनुष्मताम् । प्रत्यपादयदाचार्यः प्रीयमाणो धनञ्जयम्

(भा० सौ० १२।५) । तदस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम । प्रत्यपादयत् प्रापयामास । ऋतुपर्णं जना राज्ञे भीमाय प्रत्यपादयन् (भा० वन० ७३।१) । प्रत्यपादयन् अगमयन्, अनयन्, प्रापयन् । स्यन्दनं च वलं चैव समीपं प्रत्यपादयत् (रा० ६।७८।७) । अधर्मात्पाहि मां राजन्धर्मं च प्रतिपादय (भा० आदि० ८२।२१) । उक्तोऽर्थः । सुग्रीवमेव तद्राज्ये राघवः प्रत्यपादयत् (रा० १।१।७८) । प्रत्यपादयत् प्रत्यष्ठापयत् । यदद्य राजा सुतम् . . . यौवराज्ये प्रतिपादयिष्यति (रा० गोरे० २।६।३३) । उक्तोऽर्थः । तद्वनुग्रहणमेव राघवः प्रत्यपद्यत समर्थमुत्तरम् (रघु० ११।७९) । अज्ञानादित्यर्थः । न किञ्चित्प्रत्यपद्यन्त पुत्रास्ते भरतर्षभ (भा० भीष्म० ११६।१११) । नाबुध्यन्त किं कर्तव्यमिति । तिमिरे हि कौशिकानां रूपं प्रतिपद्यते इष्टिः () । प्रतिपद्यतेऽनुभवति । प्रतिपेदे चतुष्पादं धनुर्वेदं नृपात्मजः (भा० उ० १६२।६१) । प्रतिपेदे शिक्षिषे, उपयुयुजे । यत् पशुं सारमेयं प्रतिपादयसि (पञ्चत०) । प्रतिपादयसि मन्यसे । अतिप्रियत्वान्नाहि मे कातरं प्रतिपद्यते चेतो वालिवधं राम . . . (भट्टि० ६।१११) ॥ प्रतिपद्यते प्रत्येति श्रद्धयते । प्रतिपन्नं पुमांसमपहायाप्रतिपन्नसन्दिग्धाः प्रेक्षावद्भिः प्रपिपाद्यन्ते (भामत्याम्) । प्रतिपाद्यन्ते बोध्यन्ते । उक्तमेवायं मुदाहरणः प्रतिपादयति । बोधयति स्थापयति, उपपादयति । ततः पुत्रवतीमेनां प्रतिपत्स्ये त्वदाज्ञया (रघु० १५।७३) । अस्म्युपैष्यामि, अङ्गीकरिष्यामीत्याह । न साम्ना प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराडसौ (भा० वन० २४३।१७) । तं चापि भगवानग्निः पुत्रवत् प्रत्यपद्यत (रा० २।११।७।५) । अलिङ्गनसूर्षाघ्राणादिभिः पुत्रवदङ्गीचकारेत्यर्थः । न मासे प्रतिपत्तासे मां चेन्मर्तासि मैथिलि (भट्टि० ८।६५) । न प्रतिपत्तासे नाङ्गी कर्तासि । मां सुखं प्रतिपद्यस्व दासो भीरु भवामि ते (भा० वि० २२।१०) । मन्ये ध्रुवं मयोक्ता सा वचनं प्रतिपत्स्यते (भा० आदि० १२४।८) । धारयन्निव चैतस्यैवसूनि प्रत्यपद्यत (भट्टि० ८।७४) । प्रत्यपद्यत प्रत्यशृणोत् । सर्वे सर्वेषु भूतेषु यथावत् प्रतिपेदिरे (भा० शां० २२।७।६२) । प्रतिपेदिरे व्यवजह्नुः, व्यवहृतवन्तः, आचरेः । (अतिथीन्) महाभागानमितधी ब्रह्मा लोकपितामहः । दयवान् सर्वेषु भूतेषु यथाहं प्रतिपद्यते (भा० सभा० ११।५७) ॥ व्यवहरति आचरति । कामाभिभूतः क्रोधाद्वा यो मिथ्या प्रतिपद्यते । स्वेषु चान्येषु वा (भा० उ० १२६।३५) ॥ स भवान्मातृपितृवदस्मासु प्रतिपद्यताम् (भा० उ० ६५।५) । शिष्यवृत्ति समापन्नान्गुरुवत् प्रत्यपद्यत (भा० आश्रम० २।१२) । आचरदित्यर्थः । इह प्रतिपदिः सकर्मकः । सत्करणं त्वार्थिकोऽर्थः । कथं नु पाण्डवा राजन्प्रतिपत्स्यन्ति कौरवम् (भा० शल्य० ३०।६७) । कौरवे व्यवहरि-

प्यन्ति, तत्र वर्तिष्यन्त इत्यर्थः । अभ्युपेत्य च शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते (नारद०) । न प्रतिपद्यते न करोति, नानुतिष्ठति, न विद्यते । तात इदानीमिमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यते (शा० ४) । किं प्रतिपत्स्यते किमावरिष्यति । प्रेषितस्तदेव प्रतिपद्यते (आप० ध० १।२।७।२५) । नियुक्तः सन्नियोगमेव कुर्यादित्युक्तं भवति । किं पापं प्रतिपत्स्यसे (रा० २।१२।१०) स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व नाधर्मं बोद्धुमर्हसि (रा० १।२३।७) । परेत-काले पुरुषो यत्कर्म प्रतिपद्यते (रा० ३।५।१३१) । प्रतिपत्स्यति बीभत्सुर्भवत-श्चौर्ध्वदेहिकम् (भा० मौ० ६।२३) । अवहननादि कर्म प्रतिपद्यते (आप० औ० ७।७।२२।१०) । सोमद्वे प्रतिपत्तिं कां प्रत्यपद्यन्त मामकाः (भा० द्रोण० ४६।३) । किं प्रतिविधानमाचरन्नित्याह । तथाहं प्रतिपत्स्यामि ज्ञात्वा तेषां बलाबलम् (रा० ६।३०।१८) । आचरिष्यामीत्यर्थः । न चायं किञ्चिदस्मासु शश्रुवत् प्रत्यपद्यत (अवदा० जा० २।२।७४) । स कालयवनश्चापि किं कृष्णे प्रत्यपद्यत (हृरि० २।५।७।४) । कथमाचरण इत्यर्थः । प्रतिपत्स्यति राजा स पिता ते यदनन्तरम् (भा० उ० १७६।६) । स्वभाग्यनिन्दां प्रतिपत्स्यते घा (अवदा० सुत जा०, १२) । आचक्ष्वं च भीष्माय रूपेण च गुणैश्च माम् । स एव सुमहातेजाः साम्प्रतं प्रतिपत्स्यते (भा० आदि० १३।१।३५-३६) ॥ युक्तमादरिष्यत इत्याह । यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति ज्येष्ठोपि तमभागं कुर्वति (आप० ध० २।१४।१५) प्रतिपादयति व्यवहरति विनियुङ्क्ते । समीक्ष्य कुलधर्माच्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् (मनु० ८।४१) । प्रतिपादयेत् व्यवस्थापयेदिति कुल्लूकः । यद्विधम् (अन्नमुच्चावचं) प्रतिपेदे च रामे प्रियहिते-ऽतिथौ (रा० २।८७।१४-१५) । प्रतिपेदे ददौ, उपजहार । प्रत्यपादि हरयेऽदभुता द्युतिः (पारिजात० १७।२५) । प्रत्यपादि अदायि, उपहृता । ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिपादयेत् (याज्ञ० २।५६ मिताक्षरायां नारदवचनम्) । दद्यादित्यर्थः । कर्म वे सफलं कृत्वा गुरुणां प्रतिपादयेत् (भा० अनु० १६२।४४) । कर्म=अध्ययनम् । प्रतिपादयेत् दद्यात् । दक्षिणामिति शेषः । तत्र यद् रिक्थजातं स्यात्तत् तस्मिन् प्रतिपादयेत् (मनु० ६।१६०) । प्रतिपादयेत् समर्पयेत् । तदाज्यभागादन्तरेणाहुती प्रतिपादयेत् (मुण्डकोप० १।२।२) । उक्तोऽर्थः । उच्यमानोपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते (रा० २।१।१०) । प्रतिपद्यते प्रयच्छति । स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्त यथाकृतम् (मनु० ८।१८३) । स्वीकृत्य दद्यात् । सत्यमस्ति गृहातःमिति वदन् कुल्लूकस्तु तात्पर्यमाचष्टे । केवलः प्रतिपदिः प्रतिवचनेऽपि वचने । तत्र काश्चिद् दिशो निर्दिश्यन्ते--- तं ह पप्रच्छ

स ह न प्रतिपेदे (गो० ब्रा० पूर्व० १।३२) । प्रतिपेदे प्रत्युवाच, प्रतिवचनं ददौ । तेभ्यो ह न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये (छां० उ० ५।१।३) । प्रतिवक्तुं नैशिष्य इत्यर्थः । उपोत्तमेन सुहृदो ब्राह्मणस्य शकृत्पिण्डान् पर्वस्वाधाय शकधूमं किमद्याहरिति पृच्छति । भद्रं सुमङ्गलमिति प्रतिपद्यते (को० सू० ५०।१५, १६) । प्रतिपद्यते प्रतिवक्ति । कीन्तेय यदि प्रश्नांस्तान्मयोक्तान्प्रतिपत्स्यसे (भा० वन० ३१२।२७) । उक्तोऽर्थः । किं प्रतिपद्यते वैदर्भः (माल० १) । किमुत्तरमाहेत्याह । अथ यत्र प्रतिपद्यते । तच्चतुर्था पुरोडाशं कृत्वा बहिषदं करोति (श० ब्रा० १।८।१।४०) । अत्र प्रतिपदिरुच्यैर्व्याहृतौ वर्तते । तामनुकृतिं होताऽऽग्निमास्ते शस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते (नि० ७।२३।२) । प्रतिपद्यते प्रारभते । ओङ्कारः स्वर्गद्वारं तस्माद् ब्रह्माध्येष्यमाण एतदादि प्रतिपद्येत (आप० ध० १।१३।६) । प्रतिपद्येत उपक्रमेत । अध्येतुमाग्भेतेत्यर्थः । अत्र वहिरादि कर्म प्रतिपद्यते (भा० श्री० ७।६।१) । साध्वस्मा अस्तु वितथ एष एनस इत्युक्त्वा शास्तुं प्रतिपद्येत (आप० ध० २।६।२) । शास्तुं शासितुम् । सुविचितं विचित्यं दैवप्रश्नेभ्यो राजा दण्डाय प्रतिपद्येत (आप० ध० २।५।१।२) । प्रतिपद्येत प्रक्रमेत । दण्डं प्रणेतुं व्यवस्येदित्यर्थः । यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते क्षमिणः पृथिवीसमाः । तस्माज्जन्म च भूतानां भवश्च प्रतिपद्यते (भा० वन० २६।३१) ॥ प्रतिपद्यते सम्पद्यते वर्तते जायते । भूयिष्ठेन तु राजानः श्रियं भुक्त्वाऽऽयुषः क्षये । तरुणाः प्रतिपद्यन्ते भोक्तुं सुकृतदुकृते (भा० उ० ६।७।७) ॥ उक्तोऽर्थः । एवमु हास्याग्नेयीभिरेव प्रतिपद्यमानस्य पावमान्योऽनुशस्ता भवन्ति (ऐ० ब्रा० २।३७) । प्रतिपद्यमानस्य प्रारभमाणस्येति सायणः । प्रतिपदिः संसनार्थं इति षड्गुरुशिष्यः । अर्थिभ्य प्रतिपाद्यानमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं पराम् (भर्तृ० २।१६) । प्रतिपाद्यमानं दीयमानम् । प्रतिपन्नायां शर्वयां संमानितसर्वराजलोकः सुष्वाप (हर्ष० ७) । प्रतिपन्नायां प्राप्तायामागतायामवतीर्णायाम् । अस्त्रं ततोऽन्यत् प्रतिपन्नमद्य (भा० कर्ण० ४२।१२) । प्रतिपन्नं प्राप्तम् । अन्यथा प्रतिपन्नास्तु (भा० आश्व० ३६।२७) । तिर्यक्स्थावरादियोनिं प्राप्ता इत्यर्थः । अयशो जीवलोके च त्वयाहं प्रतिपादितः (रा० २।७।४।६) । प्रतिपादितः प्रापितो लम्बितः । कच्चिद् द्विषामविदितः प्रतिपन्नश्च सर्वदा (भा० सभा० ५।३६) । प्रतिपन्नो विदितवान्, श्रवणावान्, सावधानः । प्रतियत्त इति पाठे प्रतीकारे यत्नवान् इत्यर्थः । लीलयापि यत्सन्तः प्रतिपन्नाः सकृत्त्वचित् (तन्त्रा० १।६।६६) । प्रतिपन्नाः स्वीकृतवन्तः, प्रतिज्ञातवन्तः । सूत्रार्थद्वयमप्याचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः (५।१।५० सू० वृत्ती) । बोधिताः पाठिताः । तन्न श्रुत्वा प्रतिपादितवन्तः प्राड्विवाकाः परस्परस्य तत् तुलादारकदानमिति (तन्त्रा० १।१७) । प्रतिपादितवन्तो निर्णेतवन्तः ।

त्वयि सम्यङ् महाबाहो प्रतिपन्ना यशस्विनः (भा० उ० १२४।३२) । प्रतिपन्ना व्यवहृतवन्तः । वरे तस्मिन्प्रतिपादिते (रा० ४।२२।२०) । प्रतिपादितं कारिते जनिते । कृष्ण दिष्ट्या मम प्रीति मंहती प्रतिपादिता (भा० द्रोण० १४६।८) । उक्तोऽर्थः । प्रीतिः प्रहर्षः । किं करिष्यति पाण्डित्यं वस्तुष्वप्रतिपादितम् (तन्त्रा० १।१४।१६१) । अप्रतिपादितमविनियुक्तमनुपयुक्तमव्यापृतम् । तथा धर्माहूतेन द्रव्येण तीर्थे प्रतिपन्नेन (आप० घ० २।६।१६।२४) । प्रतिपन्नेन प्रतिपावितेन वत्तेन । कृतगोपवधूरतेष्मन्तो वृषमुग्रे नरकेपि सम्प्रति । प्रतिपत्तिरधः कर्तनसः..... (शिष्टु० १६।८) ॥ अधः प्रतिपत्तिरधः प्राप्तिः । पक्षे प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिः पुरुषकारः । प्राग्वाससः प्रतिपत्तेरित्येके (गौ० घ० ६।२३) । प्रतिपत्तिर्बोधः । वागर्थान्विव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये (रघु० १।१) । विद्या शस्त्रस्य शास्त्रस्य द्वे विद्ये प्रतिपत्तये (हितोप० प्र० ७) । प्रतिपत्तिविमोहाच्च धर्मस्तेषामनीनशत् (भा० शां० ५।१।१६) । प्रतिपत्तिविमोहो ज्ञानविलोपः । तथापि ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः (रघु० ८।६५) । प्रतिपत्तिर्निश्चयः, निश्चयेन क्रूरः, कर्कशः । कैकेय्याः प्रतिपत्तिर्हि कथं स्यान्मम वेदने (रा० २।२२।१६) । प्रतिपत्तिरध्यवसायः, बुद्धिः । वेदन इत्यस्य स्थाने गोविन्दराजः पीडन इति पठति । पश्यद्भिर्दूरतोऽपायान्सूपायप्रतिपत्तिभिः (का० नी० सा० १२।६) । प्रतिपत्तिर्ज्ञानपूर्विका फलप्राप्तिरिति टीका । तस्मान्न प्रतिपत्तिस्तु कार्या युक्ता मता मम (भा० सभा० १६।४) । प्रतिपत्तिर्बुद्धौ राजसूयविषया । एवं बुद्धिश्च तेजश्च प्रतिपत्तिश्च भारत । भवन्ति भवकालेषु विपद्यन्ते विपर्यये (भा० मौ० ८।३२-३३) ॥ प्रतिपत्तिरनागतावेक्षणम् । भवकालो भूतिकालः । चिरेणानुगुणं प्रोक्ता प्रतिपत्तिपराङ्मुखी (भट्टि० ८।६५) । प्रतिपत्तिरभ्युपगमः स्वीकारः । प्रतिपत्तिभेदः (ऋ० प्रा०) । मतद्वेषम्, दर्शनविसंवादः । कर्मसिद्धावाशु प्रतिपत्तिमानय (मुद्रा० ४) । प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिर्वार्ता वृत्तान्त उदन्तः । धैर्यात्तु कार्यप्रतिपत्तिदक्षाः कृच्छ्राण्यकृच्छ्रेण समुत्तरन्ति (अवदा० जा० १४।१०) । कार्यप्रतिपत्तिः कार्यानुष्ठानं कृत्यनिवृत्तिः । वयस्य का प्रतिपत्तिरत्र (माल० ४) । प्रतिपत्तिर्विधेयम् प्रतिविधेयं वा । चन्द्रगुप्तस्य जनपदे नृशंसा प्रतिपत्तिः (मुद्रा० ६) । प्रतिपत्तिर्व्यवहारः, परत्र वृत्तिः । पिपादलुप्तप्रतिपत्तिविस्मितं सैन्यम् (रघु० ३।४०) । प्रतिपत्तिरितिकर्तव्यता । सोमद्वे प्रतिपत्तिं कां प्रत्यपद्यन्त मामकाः (भा० द्रोण० ४६।३) । कां प्रतिपत्तिं कां प्रतिप्रियाम् । नाराचैः प्रतिचिच्छेद प्रतिपत्तिविशारदः (भा० द्रोण० १२१।४३) । उक्तोऽर्थः । इह सात्यकिरित्यभूत उक्तः । प्रतिपत्तिविशारदः (अर्जुनः) (भा० आदि० २२७।१६) । प्रतिपत्तिविशारदः (भा० शां० ८०।२८) । उभयत्र कर्तव्याकर्तव्यविशेषककुशल इत्यर्थः । तदमुष्य गणित्वस्य तीव्रसेवा-

अमस्य च । प्रतिपत्त्या कतमया तावदानृष्यमाप्नुयाम् (राज० ३।१६६) ॥
 प्रतिपत्तिः प्रतिक्रिया, प्रत्युपकारः, निष्कृतिः । तपः प्रभावसिद्धाभिविशेष-
 प्रतिपत्तिभिः (रघु० १५।१२) । प्रतिपत्तयः संविधाः । दुष्टानां प्रतिपत्ति च
 कृत्स्नं चैव विकित्सितम् (भा० वि० १२।०) । प्रतिपत्तिदोषनिराकरणप्रकार
 इति नीलकण्ठः । प्रतिविधानमिति शब्दार्थः । वेदमीति शेषः । नकुलस्योक्ति-
 रियम् । छेदो दंशस्य दाहो वा... आयुष्याः प्रतिपत्तयः (माल० ४।४) ।
 प्रतिपत्तयः प्रतिपादनीयाः । सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
 (शा० ४।१७) । प्रतिपत्तिरादरः । आपातमात्रसौन्दर्यं कुत्र नाम न विद्यते ।
 अत्यन्तप्रतिपत्त्या तु दुर्लभोऽलङ्कृतो जनः (तन्त्रा० १।१४।१६५) ॥ इह
 प्रतिपत्तिगौरवमाहेति मम भाति । भिन्नानि मृन्मयानि प्रतिपाद्यानि (वी०
 १।४।१३।८) इत्यत्र प्रतिपत्तिर्नाम संस्कारः । कार्योपयुक्तस्योपयुक्तशेषस्य वा
 वस्तुनो विहितदेशे प्रक्षेपणं प्रतिपत्तिरिति गोविन्दस्वामिवचनम् । स्थावरोदकं
 तडागादि । तत्र तस्याः शाखाया उत्सर्गः प्रतिपत्तिकर्मेति (लौ० गृ० १८।२)
 सूत्रे देवपालः । वज्रेशायासहो दक्षश्चारः स्यात् प्रतिपत्तिमान् (का० नी०
 सा० १३।२६) । प्रतिपत्तिमान् = भयस्त्रलितेष्वानु प्रतिविधाता । द्वापरस्यांश-
 शेषे तु प्रतिपत्तिः कलेश्च (मात्स्यपु० १४४।२६) । प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिः प्रारम्भ
 उपक्रमः । अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् (भा० उ० ३३।५६) ।
 प्रतिपत्तिर्दानम् । सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् (का० नी० सा०
 १।२०) । उक्तोऽर्थः । तथा प्रतिपत्तिकुशलयाऽभिहितः (विटः) । प्रष्टव्यं पृच्छसि
 (तन्त्रा० ३।८) । प्रतिपत्तिः प्रतिवचनदानम् । त्वमद्य कृत्यं प्रतिपत्तुमर्हसि
 (रा० ३।३४।२५) । प्रतिपत्तुमनुष्ठातुम् । न युक्तं भवताऽस्मासु प्रतिपत्तुम-
 साम्प्रतम् (भा० उ० ६१।१६) । प्रतिपत्तुं व्यवहर्तुमाचरितुम् । प्रतिपत्तुमङ्ग-
 घटते च न तव नृपयोग्यमर्हणम् (गिबु० १५।२२) । प्रतिपत्तुं न घटते स्वी-
 कर्तुं न युज्यत इत्यर्थः । न्याय्यः श्रेयोऽभिकामेन प्रतिपत्तुं जनादेनः (भा०
 अनु० १४८।४७) । प्रतिपत्तुं प्रपत्तुं शरणीकर्तुम् । प्रशब्दस्यार्थे प्रतिः ।
 प्रपत्तिः शरणागतिर्भवति । गोष्ठमुपतिष्ठते ऊर्जा वः पश्याम्यूर्जा मा पश्यत
 इति प्रतिपद्य मयि वो रायः श्रयन्ताम् इत्यन्तेन (भा० श्री० ६।३।१) ।
 प्रतिपद्य = प्रारम्भ । प्रतिपादयिता च तीर्थे (आप० ध० २।२०।१६) । तीर्थं
 गुणवत् पात्रं तत्र प्रतिपादयिता विश्राणयिता दाता । अत्र यत् प्रतिपत्तव्यं
 तन्मे ब्रूहि पितामहे (भा० सभा० ४०।३) । प्रतिपत्तव्यमाचरितव्यं विधात-
 व्यम् । त्वयि सम्यङ् महाबाहो प्रतिपन्ना यशस्विनः । त्वयापि प्रतिपत्तव्यं
 तथैव भरतर्षभ (भा० उ० १२४।३२-३३) ॥ प्रतिपत्तव्यं व्यवहर्तव्यम् ।
 गुणवते कन्या प्रतिपादनीया (शा० ४) । वाच्यार्थपूर्विका तद्वत् प्रतिपत्तस्य

वस्तुनः (ध्वन्या० १।१०) । प्रतिपत् प्रतिपत्तिर्बोधः । पुण्यां प्रतिपदमुद्भाव-
यन् (भवदा० कुम्भजा०) । प्रतिपदं बुद्धिम् । ब्रह्मैव प्रतिपदं करोति (तै० सं०
१।६।१०।४) । प्रतिपद् आरम्भः । त्रिष्टुभो म इमाः सूक्तप्रतिपद इत्येव
विद्यात् (ऐ० ब्रा० ६।२१) । मे=शंसितुः । प्रतिपद आदिभूताः । वैश्वानराय
धिषणाभृतावृष इत्याग्निमास्तस्य प्रतिपत् (ऐ० ब्रा० ५।२) । पवस्व वाचो
अग्रिय इति श्रैष्ठ्यकामः प्रतिपदं कुर्वीत (जै० ब्रा० १।६१) । इत्यनुवाकं
शंसेदित्यर्थः । आज्यस्य प्रतिपदं करोति (तै० ब्रा० ३।८।१५।२) । प्रतिपदं
प्राथम्यम् । निदर्शयित्वा रामाय सीतायाः प्रतिपादने (रा० ३।७३।१) ।
प्रतिपादने प्रापणे (उपायमिति शेषः) । त्रेताविमोक्षसमये द्वापरप्रतिपादने
(भा० शां० १४१।१४) । अनादृष्टिरभूद् घोरेति पूर्वेष्वान्वयः । द्वापरप्रति-
पादने द्वापरप्रारम्भे । असंमूढेन चास्त्राणां कर्तव्यं प्रतिपादनम् (भा० वन०
१७३।७४) । प्रतिपादनं दानम् । अर्जुनं प्रतीन्द्रवचनमिदम् । द्विविणोपाज्जनं
भूरि पात्रे च प्रतिपादनम् (भा० शां० २३।११) । धनानामेष वै पन्थास्तीर्थेषु
प्रतिपादनम् (भा० शां० २७०।५) । उक्तोऽर्थः ।

—पा (पा पाने) । प्रतिपानहृदान्पूर्णां (रा० २।६१।७८) । भुवत्तज्जरणार्थं
यत्पीयते तत् प्रतिपानम् ।

—पाल् (पा रक्षणे णिचि लुगागमः) । हित्वा त्वद्दर्शनं किञ्चिद् विघ्नं
न प्रतिपालयेत् (भा० शां० ३६०।७) । प्रतिपालयेत् प्राप्नुयात् । त्वद्दर्शनं
हित्वा तच्च दर्शनं विना । अरिष्टं गच्छ पन्थानं पुत्रान्मे प्रतिपालय (भा० उ०
१३।७२४) । प्रतिपालय पाहि रक्ष अवेक्षस्व ।

—पिष् (पिष्टं संवृणने) । वरुणो ह वै सोमस्य राज्ञोऽमीवाक्षि प्रति-
पिषे तदश्वयत् (शं० ब्रा० ४।२।१।११) । प्रतिपिषे ताडयामास प्रजहार ।
पिनाकं प्रतिपिनष्ट्येनेन (नि० ३।२१) । प्रतिपिनष्टि चूर्णयति प्रणिहन्ति ।
स त्वा प्रतिपेक्ष्यति (छां० उ० २।२।२।४) । उक्तोऽर्थः । स्फुरतां प्रतिपिष्टा-
नामश्वानां शीघ्रगामिनाम् ।.....शब्दश्च तुमुलः समपद्यत (भा० शल्य०
२३।७४) । प्रतिपिष्टानां संघृष्टानाम् । प्रतिविष्टानामिति पाठान्तरम् ।

—पीड् (पीड अवगाहने) । सुग्रीवस्य शुभो मूर्ध्ना चरणी प्रत्यपीडयत्
(रा० ५।६२।११) । समघर्षत्, अस्पृशत् । विविधानि (गोसहस्राणि) हरि-
ष्यामः प्रतिपीड्य पुरं बलात् (भा० वि० ३०।१०) । प्रतिपीड्य बाधित्वा
कदर्थयित्वा ।

—पूज् (पूज पूजायाम्) । नारदोपि ययौ स्वर्गे दानवैः प्रतिपूजितः
(स्कन्दपु० केदार० ८।१।३०) । दानवैः प्रतिपूजितः=दानवैः प्रत्येकं

पूजितः । प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् (मनु० १।१) । मनुना पूर्वं स्वागतवचनेनासनदानादिना च पूजिताः सन्तस्तस्य पूजां कृत्वेत्यर्थः ।

—पूर (पूरी आप्यायने) । रत्नैर्बनैश्च पशुभिः सस्यैश्चापि पृथग्विधैः । नगरं विषयश्चास्य प्रतिपूर्णस्तदाऽभवत् (भा० अनु० २।१५) ॥ प्रतिर-
नर्थकः पूर्ण इत्येवार्थः । न तल्लोके द्रव्यमस्ति यल्लोकं प्रतिपूरयेत् ।
समुद्रकल्पः पुरुषो न कदाचन पूर्यते (भा० अनु० ६३।४६) ॥ पूर्ववाक्ये
प्रतिशब्दः श्रूयते, उत्तरस्मिंश्च तदभावः । समानश्चार्थः । तेन प्रतिशब्दो
ऽनर्थकः ।

—प्रच्छ (प्रच्छ जीप्सायाम्) । सुभाषितप्रश्नप्रतिप्रश्नैः कालोऽतिवर्तते
(तन्त्रा० ३।४) । प्रतिप्रश्नः प्रश्ने सति प्रश्नः ।

—पृ (पृ पालनपूरणयोः) । प्रति वामत्र वरमा जनाय पृणीतमुदनो दिव्य-
स्य चारोः (ऋ० ७।६५।४) । प्रतिपृणीतं प्रतिवदत्तम् ।

—प्लु (प्लुङ् प्लुवनततरणयोः) । प्रतिप्लवनमेवाथ... (रा० १।३।३३) ।
प्रतिप्लवनं (सागरस्य) पुनस्तरणम् ।

—फल् (फल निष्पत्तौ) ।

—बन्ध् (बन्ध बन्धने) । वृक्षे नावं प्रतिबध्नीष्व (श० ब्रा० १।८।१।६) ।
बधानेत्यर्थः । प्रतिशब्दोर्थे विशेषं न करोति धात्वर्थानुवादी । प्रतिबध्नाति हि
श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः (रघु० १।७६) । प्रतिबध्नाति रुग्णद्वि व्यवधत्ते ।
स हि बहुश्रुतो बहुदृष्ट्वादनेकविषये मन्त्रार्थे न बध्चित् प्रतिबध्यते (नि०
१।१६।१० इत्यत्र दुर्गः) । न रुद्धप्रसरो भवतीत्यर्थः । वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां
यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच (रघु० २।५) । प्रतिबद्धः पुनर्बद्धः, पूर्वं विसृष्टः
पश्चाद् बद्धः । बहलानुरागकुरुविन्ददलप्रतिबद्धमध्यमिव दिग्बलयम् (शिशु०
६।८) । प्रतिबद्धमध्यम् प्रत्युप्तमध्यम् । प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन्प्रतिबद्धाः
शरीरिणाम् (अष्टाङ्ग० सूत्र० १२।७) । तस्मिन्प्रतिबद्धास्तदायत्ताः, तन्नि-
बन्धनाः, तन्मूलाः । नैतेषामित्संज्ञा प्रतिषिध्यतेऽपि तु तत्प्रतिबद्धं कार्यम् (पा०
१।३।६ सूत्रे कैयटः) । उक्तोऽर्थः । स्वरितत्वप्रतिबद्धा हि शब्दानामनुवृत्तिः
(पा० ७।१।३ सूत्रे न्यासः) । तदन्तरज्ञानमात्रप्रतिबद्धा हि सम्पदः (तन्त्रा०
१।१।३३) । प्रतिबद्धा निबद्धा आधृताः । न प्रतिबद्धं गमयति वक्ति न वा
प्रसंगमेकमपि पृष्टः । निगदति न च शिष्येभ्यः कथं स शास्त्रविज्ञेयः (व०
बृ० सं० २।१) ॥ प्रतिबद्धं पिहितं संवृतं गूढं जटिलम् । येन च प्रतिबद्धं तद्
व्यापकम् (सां० की०) । प्रतिबद्धमविनाभूतम् । मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो

हृतश्च स इत्यमरः । प्रतिबद्धो मनोहतो भग्नाश इत्यनर्थान्तरम् । प्रयोगस्तु मृग्यः । स तपः प्रतिबन्धमन्युना (रघु० ८।८०) । प्रतिबन्धो विघ्नः प्रत्यूहोऽन्तरायः । सखे दृढप्रतिबन्धो भव (शा० २) । प्रतिबन्धो विरोधः । न ननाम प्रतिबन्धेन न चावस्कन्दकर्मणा (हरि० २।४२।४५) । प्रतिबन्धो रोधः परिवेष्टनम् परिक्षेपः । धनुः प्रतिबन्धं भक्षयितुमारब्धः (तन्त्र० २।३) । प्रतिबन्धो मोर्वी ।

—बाध् (बाध् लोडने, लोडनं प्रतिघातः) । ततः स्म मागधं संख्ये प्रति बाधेम यद्वयम् (भा० सभा० १५।२४) । प्रतिबाधेम प्रतिबाधेमहि प्रतिह्न्याम प्रतिप्रहरेम, हिंस्याम । तस्यौ च तत्रैव महाधनुष्मान् । शरैस्तदस्त्रं प्रति-बाधमानः (भा० भीष्म० ८५।२६) ॥ प्रतिबाधमानः प्रतिघ्नन्, वारयन् । भविष्यन्ति वने यानि तपोविघ्नकराणि ते । रथेन प्रतिबाधिष्ये तानि सर्वाणि राघव (रा० २।५२।५०) ॥ उक्तोऽर्थः । सुमन्त्रस्य रामं प्रत्यु-क्षितिरियम् ।

—बुध् (बुध् अवगमने) । प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते (मनु० १।७४) । प्रतिबुध्यते जागर्ति निद्रां जहाति । प्रति त्वा दुहितदिव उषो जीरा अभुत्स्महि (ऋ० ७।८।१३) । प्रत्यभुत्स्महि पश्यामः, त्वयि हृषं प्रेरयामः, उपेता त्वमिति जानीमः । प्रति स्तोमैरभुत्स्महि (ऋ० ४।५२।४) । स्तोमैस्त्वा त्वां हे उषः प्रत्यभुत्स्महि । तदपोहितुमर्हसि प्रिये प्रतिबोधेन विषादमाशु मे (रघु० ८।५४) । स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु संदृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः (शा० ५।२२) । प्रतिबोधो बुद्धिरभूहः । संमोहः खलु विस्मयनीयो न प्रतिबोधः (शा० ६) । प्रतिबोधः स्मृतिः । प्रतिबुद्धापि किं करिष्यामि (शा० ४) । प्रतिबुद्धा जागरिता । अप्रतिबुद्धोपि चूतप्रसवोऽत्र बन्धनभङ्गसुरभिर्भवति (शा० ६) । अविकसितः, अविवृम्भितः, अनुन्मीलितः अविनिद्रितः ।

—ब्रू (ब्रू व्यक्तायां वाचि) । मनश्चिन्मे हृद ग्रा प्रत्यवोचत् (ऋ० ८।१००।५) । स एकया पृष्टो दशभिः प्रत्युवाच (ऐ० ब्रा० ७।१३) । प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मि (ऐ० ब्रा० ३।२२) । प्रतिवक्तास्मि पृष्टमाख्यास्यामि, प्रद्वनं वक्ष्यामि, प्रतिब्रूयन्मुत्तरं दास्यामि । स यदि त्वा पृच्छेत् तिस्र इति प्रतिब्रूयात् (तै० ब्रा० ३।११।८।२) । उक्तोऽर्थः । प्रत्याह यश्चापि नियुज्यमानः (भा० उ० ३।७।२६) । प्रत्याह प्रत्याचष्टे, निषेधवचनमाह । स यदि पितरं वा मातरं वा किञ्चिद् भृशमिव प्रत्याह (छा० उ० ७।१५।२) । प्रतीपं वच आहेत्यर्थः । त्वयेदिन्द्र युजा वयं प्रति ब्रूवीमहि स्पृधः (ऋ० ८।६२।३२) । प्रतिब्रूवीमहि स्पृधः अवस्कन्तृनरातीन् पराशुवेमहीत्याह । त्वया युजा

त्वया सख्या समम् । त्वया प्रतिब्रुवे युजा (ऋ० ७।३।१६) । त्वया ह स्विद्युजा वयं प्रति इवसन्तं वृषभं ब्रुवीमहि (ऋ० ८।२।१।११) । दक्षतोऽर्थः । सजात-रिद्धोऽप्रतिब्रुवद्भिः (अथर्व० ३।८।३) । इद्धोऽग्निः । अप्रतिब्रुवद्भिः प्रति-कूलवादिभिः । एतेन योगः प्रत्युक्तः (ब्र० सू० २।१।३) । प्रत्युक्तः प्रत्याख्यातः प्रत्यादिष्टो निरस्तः ।

—भज् (भज् सेवायाम्) । इदं रत्नं चोरितचरं राजानं प्रतिभजते पुरा । पुरा प्रतिभजते = अचिरेण प्रतिनिवत्स्यति प्रतियास्यति । यावत्पुरा-निपातयोर्लट् ।

—भा (भा दीप्तौ) । प्रतिभान्त्यद्य वनानि केतकीनाम् (घट० १५) । प्रतिभान्ति भान्ति शोभन्ते । अस्थाने प्रतिः । स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे (शा० २।१०) । प्रतिभाति प्रतीयते, आभासते । त्रितं कूपेऽवहित-मेतत् सूक्तं प्रतिवभौ (नि० ४।६।१) । उक्तोऽर्थः । नोत्तरं प्रतिभाति मे । न स्फुरति, बुद्धि नोपैति । सा भार्या प्रतिभाति मे (कथा०) । प्रतिभाति औपयिकी भाति । तमृते पाण्डवश्चेष्ट वनं न प्रतिभाति मे (भा० वन० ८०।१२) । न प्रतिभाति न रोचते । कैकेयीसंश्रितं जल्पं नेदानीं प्रतिभाति माम् (रा० २।६०।१४) । न माम् प्रतिभाति न मे स्मृतिमुपारोहति, नाहं तं स्मरामि । अप्सराः प्रत्यभातस्य सा हि चित्ते न देवता (राज० ३।४।१८) । प्रत्यभात् = आविरभूत् । अहो स्वामिनो धर्मशास्त्रं प्रति प्रतिभा (तन्त्रा० १।६) । प्रतिभा बोधः । नवनवोन्मेषशालिनो बुद्धिः प्रतिभा । प्रतिभामुपसर्गा-श्चाप्युपसंगृह्य योगतः (भा० शां० २४०।२४) । प्रतिभा सकलशास्त्रार्थ-मानम् । संवत्सरं प्रतीक्षेताऽप्रतिभायाम् (गौ० ध० २।४।२८) । वक्तव्यं न प्रतिभातीति तदा ।

—भिद् (भिदिर् विदारणे) । स्वप्नकीर्तितविपक्षमङ्गनाः प्रमथ्यभैत्सुर-वदन्त्य एव तम् (रघु० १६।२२) । प्रत्यभैत्सुः प्रतिचक्रुः, तिरश्चक्रुः । प्रति-भिद्य कान्तमपराधकृतम् (शिशु० ६।५८) । प्रतिभिद्य = अधिक्षिप्य = अपोद्य = गर्हित्वा = निन्दित्वा । निराकृत्येति वा । दूर्वाप्रवालैः प्रतिभिन्नशोभम् (कु० ७।७) । विशेषितशोभम्, उपचितशोभम् इत्यर्थः । चन्द्रेण प्रतिभिन्नमौलेः (कु० ७।३५) । सङ्गतमुकुटस्य । समर्थे प्रतिः ।

—भू (भू सत्तायाम्) । प्रति द्युमन्तं सुविताय भूषति (ऋ० १०।४०।१) । प्रतिभूषति लेटि सिपि रूपम् । (यान्तं) द्युमन्तं (रथं) प्रतिभूषति = समर्थयति । एषा विद्येतरे विद्ये प्रतिभविष्यति (श० ब्रा० ४।६।७।१६) । प्रतिभविष्यति तुल्या

भविष्यति । प्रतिभवति तस्य ग्रहीतुः स्थाने भवतीति प्रतिभूरिति नारदस्मृतौ भवस्वामी । ग्रामेयान्ग्रामदोषांश्च ग्रामिकः प्रतिभावयेत् । तान्मूयाद् दशपायासौ स तु विंशतिपाय वै (भा० शां० ८७।४) ॥ प्रतिभावयेत् विभावयेत्, उपलभेत, जानीयात् । कुलिशं सर्वलोहानामम्भसां शैलसेतवः । अभेद्या प्रतिभाव्यन्ते (राज० ६।२७३) । उक्तोऽर्थः । य उ हैवंविदं । स्वेषु प्रतिबुभूषति (शं० ब्रा० १०।३।१।१६) । प्रतिद्वन्द्वी भवितुमिच्छतीत्याह । न दुर्वलः प्रातिभाव्यं करोति (भा० उ० ३३।११०) । प्रतिभावः प्रतिकूलश्चित्ताभिप्रायः । स एव प्रातिभाव्यम्, विरोध इति क्लृप्ता कल्पना नीलकण्ठस्य । प्रतिभुवो भावः कर्म वा प्रातिभाव्यमिति व्युत्पत्तिस्तु प्रसिद्धेरादत्तव्या । न चार्थासङ्गतिश्शङ्कनीया । दुर्वलस्यासमर्थस्य कुशधनस्य प्रातिभाव्येऽयोगात् ।

—भू (भूम्भरणे) । प्रति धाना भरत तूयमस्मै (ऋ० ३।५२।८) । शीघ्रमस्मा इन्द्राय धानाः प्रतिभरत उपहरतेत्याह ।

—मन् (मनु अवबोधने) । तदु ह शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानः प्रत्येयाय (छां० उ० ४।३।७) । तद् (ब्रह्मचारिणो वचः) प्रतिमन्वानो मनसा विमृशन्, प्रतिवक्तुं चिन्तयन्नित्यर्थः ।

—मा (माङ् माने) । गायत्रेण प्रति मिमीतेऽर्कम् (ऋ० १।१६।४।२४) । प्रतिमिमीतेऽनुकरोति । नराशंसः प्रति शूरो मिमानः (तै० ब्रा० २।६।८।१) । प्रतिमिमानः परिचिद्धन्द । असौ वै लोकः प्रतिमेष ह्यन्तरिक्षलोके प्रतिमित इव (शं० ब्रा० ८।३।३।५) । प्रतिमितः प्रतिविम्बितः प्रतिफलितः । प्रतिमितरविदीपोद्भासिशुभ्रातपत्र० (राज० ५।४८३) । उक्तोऽर्थः । कासीत् प्रमा प्रतिमा किं निदानम् (ऋ० १०।१३०।३) । प्रतिमा प्रतिकृतिः । सहस्रस्य प्रतिमासि (वा० सं० १।५।६५) । यज्ञस्य (सोमः) प्रमाभिमोन्मा प्रतिमा वेद्यां क्रियमाणायाम् (काठक० ३।४।१४) । अतीव सर्वलोकेषु यशसाऽप्रतिमः सदा (हरि० १।२६।३) । अप्रतिमोऽनुपमः । चन्द्रप्रतिमः । चन्द्रोपमः । प्रतिमशब्द उत्तरपदस्थः स्वसदृशे वर्तते । वृष्णो वध्निः प्रतिमानं बुभूषन् (ऋ० १।३२।७) । प्रतिमानं तुल्यबलः सपत्नः, अभ्यभित्रीयः । आससाद रणे भोजं प्रतिमानं धनुष्मताम् (भा० द्रोण० १।१६।३१) । सोऽर्जुनेन हतः कर्णः प्रतिमानं धनुष्मताम् (भा० कर्ण० ८।१८) । प्रतिमानं ध्वजभूतः । प्रतिमानेषु कुम्भेषु दन्त-वेष्टेषु चापरे (भा० कर्ण० २८।३१) । प्रतिमानं गजकुम्भान्तरालम् । अथः कुम्भस्य बाहिर्त्यं प्रतिमानमधोऽस्य यदित्यमरः ।

—मान् (मान पूजायाम्) । स्विष्ट्याऽभितुष्टानि हि दैवतानि भूतानि वृष्ट्या प्रतिमानयन्ति (अवदा० यज्ञजा० ८) । प्रतिमानयन्ति प्रतिपूजयन्ति ।

—मीव (मीव स्थूल्ये) । पश्चाद्वातं प्रति मीवति (तै० सं० २।४।६।१) । प्रतिमीवति क्षीणं करोति, कशयति । उपसर्गंकृतो धात्वर्थबाधः ।

—मुच् (मुञ्च लृ मोक्षणे) । अप्रजस्तामस्वगतामवतिम् । उप ईशानः प्रति मुञ्च तस्मिन् (अथर्व० ६।२।३) ॥ प्रतिमुञ्च = मुञ्च । प्रतिशब्दो धात्वर्थानुवादी । प्रतिमुञ्चन्ति वत्सान् (श० ब्रा० ११।१।४।१) । मुञ्चन्ति विसृजन्तीत्यर्थः । प्रतिरपार्थकः । ये त्वां प्रोत्साहयन्त्येते नैते कृत्याय कर्हिचित् । वैरं परेषां ग्रीवायां प्रतिमोक्षयन्ति संयुगे (भा० उ० १२।५।१३) ॥ उक्तोऽर्थः । परेषामस्मदादीनाम् । तत्स्वीकृत्यानुगृह्णातु देवस्तां प्रतिमुच्य वा (कथा० ६।१।२) । अथ ते पुरुषव्याघ्र प्रतिमोक्ष्ये ऋणं तव (भा० भीष्म० १०।६।२६) । प्रतिमोक्ष्ये मोक्ष्ये विगणयिष्यामि विनेष्ये शोधयिष्यामि । प्रजा रक्षन् परं शक्त्या किल्बिषात्प्रतिमुच्यते (मनु० १०।१।१८) । पापाद्धीयत इत्यर्थः । विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः (ऋ० ५।८।१२, वा० सं० १२।२) । प्रतिमुञ्चते बध्नाति आत्मनि धारयतीति सायणः । प्रतिमुञ्चते प्रतिबध्नाति ब्रह्मेष्वपहत्य शार्बंरं तमः प्रकाशयतीति तूवटः । अस्थाने प्रतिशब्दस्य प्रयोग उवटेन । प्रतिमुञ्चते बन्धनमर्थमुदीर्य प्रकाशनेऽर्थे तात्पर्यवचनं दुर्बचम् । पिशाङ्गं द्रापि प्रति मुञ्चते कविः (ऋ० ४।५।३।२) । पिङ्गं वासः परिघत्त इत्यर्थः । ब्रह्मज्यस्य प्रति मुञ्च पाषाणं (अथर्व० १३।३।१) । प्रतिमुञ्च बधान, सिनीहि । वरुणो वरुणपाशैः प्रत्यमुञ्चत् (शा० ब्रा० ५।६) । उक्तोऽर्थः । ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति (वा० सं० २।३०) । पितरूपाणि बध्नन्त आत्मनि दधत आतिष्ठन्तीत्यर्थः । त्रिशत् स्वसार उपयन्ति निष्कृतं श्मानं केतुं प्रतिमुञ्चमानाः (तै० सं० ४।३।११।३) । उक्तोऽर्थः । ज्योतिष्मती प्रति मुञ्चते नभो रात्री देवी (तै० सं० ४।३।११।३) । छायासु प्रतिमुक्तशष्पकवलं निद्रायते गोकुलम् (मृच्छ० ८।११) । प्रतिमुक्तो मुक्तस्त्यक्तः । गृहीतप्रतिमुक्तस्य महेंद्रनाथस्य (रघु० ४।४३) । प्रतिमुक्तोऽपरतन्त्रीकृतः । आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पितृद्विचापिनद्विदित्यमरः । भ्रूणहत्याया एवैषा रूपं प्रतिमुच्यास्ते (व० घ० सू० ५।८) । प्रतिमुच्य परिगृह्य, आस्थाय । तमेकदा मणि कण्ठे प्रतिमुच्य महाप्रभम् (भा० पु० १०।५।६।१३) । प्रतिमुच्य बद्ध्वा, आसज्य । अमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि (रघु० ३।४६) । प्रतिमोक्तुं मोक्तुं विलष्टुम् । रक्षोबधान्तो न च मे प्रयासो व्यर्थः स वैरप्रतिमोचनाय (रघु० १४।४१) । वैरप्रतिमोचनं वैरनियतिनम् ।

—मुद् (मुद हर्षे) । ओषधयः प्रतिमोदध्वमग्निमेतम् (वा० सं० ११।४७) । प्रत्युत्थानादिभिः प्रतिहर्षयताग्निम् इत्याह ।

—मुह् (मुह वैचित्ये) । परनेयोऽग्रणीयस्य स मार्गान्प्रतिमुह्यति (भा० सभा० ५५।४) । मार्गेष्वग्रणीयेषु विमुह्यतीत्यर्थः । प्रतिः कर्मप्रवचनीयो वा स्यात् ।

—मृज् (मृज् शुद्धौ) । विष्णोः स्तूपोऽसीति कर्षन्निवाहवनीयं प्रति प्रस्तरमपादत्ते...न प्रतिमाष्टि (आप० श्री० २।३।८।५) । प्रतिमाष्टि अग्रादारस्य स्पृशति ।

—मृश (मृश आमर्शने, आमर्शनं स्पर्शः) । यस्ते गर्भं प्रतिमृशात् (अथर्व० ८।६।१८) । प्रतिमृशात् पीडयेत् (यथा जीवो न जायेत) ।

—मोक्ष (मोक्ष उत्सर्गो मुच्यते मोक्षणे, जसि मोक्षणे इत्यत्र ज्ञापितः) । न्यायतश्च करादानं स्वयं च प्रतिमोक्षणम् (का० नी० सा० १४।५४) ।

—यज् (यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु) । आच्येनेतरे प्रतियजन्त आसते (श० ब्रा० ४।६।८।१६) । प्रतियजन्तः केनाप्युद्देशेन यजन्तः । अत्र वा दिशः प्रतियजेत् (आप० श्री० ७।८।२५।१४) । प्रतिदिशं यागं कुर्यादित्यर्थः ।

—यत् (यती प्रयत्ने, यत् निकारोपस्कारयोः) । त्वमिमानि रक्षांसि प्रतियतस्व (श० ब्रा० ६।२।३।३) प्रतियतस्व रुद्धि, प्रतिकुरु, प्रतिविधेहि । कृञ् प्रतियत्ने (पा० २।३।५३) । उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च (पा० ६।१।१३६) । सतो गुणान्तराधानमाधिक्याय, वृद्धस्य वा तादवस्थाय समीहा प्रतियत्नः । सुगन्वितामप्रतियत्नपूर्वां बिभ्रन्ति यत्र प्रमदाय पुंसाम् (शिशु० ३।५४) । प्रतियत्नस्तु संस्कार इति वैजयन्तीति मल्लिः । कृत्वा हि सुमहत्कर्म हत्वा भीष्ममुखान्कुरुन् । जयः प्राप्तो यशः प्राश्रयं वैरं च प्रतियातितम् (भा० शल्य० ५८।११) ॥ प्रतियातितं निर्यातितं शोधितम् । भ्रातृस्तान् विपिने त्यक्त्वा वैरमप्रतियात्य च (भा० वन० ३७।५५) । अप्रतियात्य अनिर्यात्य । अनिर्विदा या विदधे विधात्रा पृथ्वी पृथिव्याः प्रतियातनेव (शिशु० ३।३४) । प्रतियातना प्रतिकृतिः । तथा चाक्षरः पठति—प्रतियातना प्रतिच्छाया प्रतिकृतिरिति ।

—यम् (यम उपरमे) । यया शूर प्रत्यस्मभ्यं यंसि त्वनमूर्जं न विश्वघ क्षरध्वं (ऋ० १।६३।८) । प्रतियंसि प्रतियच्छसि, प्रयच्छसि ।

—या (या प्रापणे, प्रापणमिह गतिः) । उभा यातं प्रति हव्यानि वीतये (ऋ० ८।६०।७) । प्रतियातम् इतोऽग्निमुखमेतम् । भानावस्तं प्रतियाते महीध्रम् (भा० ५।७२।१६) । अस्ताचलमुपेतं सति । वेगेनापततस्तांस्तु

प्रभिन्नानिव वारणान् । पाण्डुपुत्रो महेष्वासी प्रतियातावरिन्दमो (भा० आदि० १८६।१४) ॥ प्रतियानमिह युयुत्सयाऽभिमुखं गमनम् । गयं नृपः कः प्रतियाति कर्मभिः (भा० पु० ५।१५।६) । को नृपो गयेन राजा साग्यमुपेतु-मर्हतीत्याह भागवतकारः । प्रतियानं साग्यप्राप्तिरिति तस्यैककस्योत्प्रेक्षा । या माऽभजन् दुर्जंगेहृशृङ्खलाः संवृक्ष्य तद्वः प्रतियातु साधुना (भा० पु० १०।३२।२२) । तच्छब्दस्तृतीये चरणे पठितं स्वसाधुकृत्यमित्येतत् प्रत्यक्ष-मृशति । तद्वः साधु कर्म युष्माकं साधुत्वेनैव शक्यं निर्यातयितुं न मत्कृतेन यत्नेनेति कवेराशयः कथंचिदुन्नेयो भवति ।

—याच् (टुयाच् याच्नायाम्) । गोभिस्तु भक्षितं सस्यं यो नरः प्रति-याचते (याज्ञ० २।१६१ मिताक्षरायामुद्धृतं नारदवचनम्) । यावन्मे सस्यं तव गोभिर्भक्षितं तावन्मे प्रतिवीयतामित्यभिमुद्धत इत्यर्थः ।

—यु (यु मिश्रणामिश्रणयोः) । प्राणानेवास्य प्रतीचः प्रति योति (तै० सं० ३।४।८।५) । प्रतियोति नियच्छति प्रतिरुणद्धि । प्रातिकूल्येन प्रवर्त-यतीति तु भट्टभास्करः । विष्णोः स्तूपोऽसीति कर्षन्निवाहवनीयं प्रति प्रस्तर-मपादत्ते नोद्योति न प्रयोति न प्रतियोति (आप० श्री० २।३।८।५) । न प्रति-योति न पश्चात्सारयतीति धूतंस्वामिमाध्यम् । न प्रतिचीनं हरतीति रुद्रवत्तः । सोऽयं शब्दभेदो नाथंभेदः । प्रतियुतो वरुणस्य पाशः (तै० सं० १।४।४।३) । प्रतियुतः प्रत्येकं पृथक् कृत इति भट्टभास्करः । तै० ब्रा० २।६।६।४ इत्यत्रा-पीदं श्रूयते । तत्र प्रतियुतस्यक्त इति साधरणः ।

—युज् (युजिर् योगे) । परि ष्वजब्जं दश कक्ष्याभिरुभे घुरो प्रति वर्ह्नि युनयत (ऋ० १०।१०।१।१०) । प्रतियुनयत = प्रतियुद्धक्त बध्नीत । ये मदर्थे हताः शूरास्तेषां कृतमनुस्मरन् । ऋणं तत्प्रतियुञ्जानो न राज्ये मन आदधे (भा० शल्य० ५।४४) ॥ ऋणनिर्यातनं चिन्तयन्नित्यर्थः । ऋणस्य दाता प्रयोक्तोच्यते । ऋणदानं च प्रयोगः । तस्य प्रत्यपेक्षं प्रतियोगः । दहत्यशेषं प्रतियोगिगवम् (विक्रम० १।११७) । प्रतियोगी परिपन्थी, शत्रुः । रागप्रति-योगी विरागः । विरोधीत्यर्थः । प्रतियोगिनं दृष्ट्वा प्रतियोगी निवर्तते । प्रति-योगिनं सत्प्रतिपक्षम् । तन्मात्रप्रतियोगिकम् । विद्यमानवस्तुमात्रनिरूपितम् इत्यर्थः । यस्याभावः स प्रतियोगी ।

—युध् (युध सःप्रहारे) । तांश्च स प्रतियुध्यन्वै युद्धे राजा प्रवासितः (रा० १।७०।२६) । प्रतियुध्यन् प्रतिपक्षतया युध्यन् (युध्यमानः) इति तिलकः । प्रतिशब्दस्य सार्थकतामन्विष्यन्नेवमाह तिलककारः । अहं तु मन्ये

प्रतिरूपसर्गः केवलं सकर्मकतामापादयति धातोरर्थे तु नान्तरं करोति । तथा चोदाहृतिभिर्वक्ष्यमाणामिष्यन्तं भविष्यति । विप्ररूपं विधायेदं मन्ये मां प्रति-युष्यसे (भा० आदि० १६०।२८) । प्रतियोद्धुं न शक्यो हि मानुषैरिह संयुगे (भा० अनु० १४८।३१) । कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन । इषुभिः प्रतियोत्स्यामि (गीता २।४) । केवलो युधिरकर्मकः । आह च वृत्तिकारः—युधिरकर्मकः, अन्तर्भावितव्यर्थः सकर्मको भवति । (पा० ३।२।६५ सूत्रे) । प्रतिपक्षभावस्त्वन्तरेणापि प्रतिशब्दं गम्यत एव ।

—रक्ष् (रक्ष पालने) । विश्वा आशाः प्रति रक्षन्त्वेते (अथर्व० १०।८। ३६) । अग्नेरनीकमप आविशेषापांनपात् प्रतिरक्षन्नसुर्यम् (वा० सं० ८।२४) । असुर्यमसुरस्य मायादिकं प्रतिरक्षन् निवर्तयन् । आत्मानं रक्षन्निति तु शब्दार्थः ।

—रञ्ज् (रञ्ज रागे) । व्यवहारेष्वसाध्यानां लोके वा प्रतिरज्यताम् (प्रतिज्ञा० ३।३) ।

—रभ् (रभ रामस्ये) । सर्वेणापररात्रेण विरम्य प्रत्यारम्भो न विद्यते (को० सू० १४१।४१) । प्रत्यारम्भः पुनरारम्भः । नह प्रत्यारम्भे (पा० ८।१। ३१) । चोदितस्यावधीरणे उपालिप्तया प्रतिषेधयुक्तः प्रत्यारम्भः क्रियते—नह भोक्ष्यसे इति वृत्तिः । निषेधयुक्त आरम्भः प्रत्यारम्भ इति सिद्धान्तकौमुद्यां दीक्षितः ।

—रम् (रमु क्रीडायाम्) । रामो हि सर्वलोकस्य हिते प्रतिरतः सदा (रा० ६।१०४।३७) । प्रतिरतो निरतः, सहर्षं प्रवृत्तः ।

—रस् (रस शब्दे) । केनास्मत्सिहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिर्वादितो ज्यम् (वेणी० १।२२) । प्रतिरसितं प्रतिश्रुत् प्रतिशब्दः प्रतिध्वनिः ।

—राज् (राज् दीप्ती) । अनूपोपवर्नः कान्तः कान्ता (कान्त्या) जनमनोहरा । सतारका द्यौरिव सा द्वारका प्रत्यराजत (हरि० २।५८।५२) ॥ प्रत्यराजत अशोभताऽऽत्मना ।

—राष् (राष् साष् संसिद्धौ) । प्रतिरित्सामि जिहिमिषामि । पा० ७।४।५४) इत्यत्र सनि राषां हिंसायामच इस् वक्तव्य इति वातिकम् । प्रति-शब्दे हिंसायर्थस्य द्योतकः । तस्य ह प्रतिराद्धस्य त्रेधा साधुकृत्या विनश्यति (जै० ब्रा० १।४६) । प्रतिराद्धो हिंसितः क्षतः । राधो हिंसायाम् (६।४।१२३) इत्यत्र राधेहिंसार्थः स्वीकृतः । द्रव्यापचये द्यवरं प्रतिराद्धः (गो० घ० ३।४।८) ।

प्रतिराद्वोऽभिभूतः । प्रतिराधेन वै देवा असुरान् प्रतिराध्य (ऐ० ब्रा० ६।३३)
प्रतिराध्य प्रतिकूलमाचर्य, अभिभूय ।

—र (र शब्दे) । एकस्ते न शुभं यदि वा स्यादेकस्ते प्रतिरोति चिरेण
(व० बृ० सं० ८८।३७) । प्रतिरोति प्रतिरवं कोति । अन्यप्रतिरुता याम्या
सोदबन्धमृतशंसिनी (व० बृ० सं० ६०।७) । अन्यया शिवया कृतं रचमनुकृत्य
कृतरथा ।

—रध् (रधिर् आवरणे) । यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः
(मनु० ११।११) । प्रतिरुद्धोऽसम्पन्नोऽसम्पूर्णः । ... भ्रातरं पूर्वजं हियः ।
अश्मभिः प्रत्यरोतीत् बिले (रा० ४।५।३) ॥ प्रत्यरोत्सीत् =
अप्यधात् ।

—रह् (रह बीजजन्मनि) । छिन्नस्य यदि वृक्षस्य न मूलं प्रतिरोहति
(भा० शां० ६८६६) । उत्खातप्रतिरोपिताः (कलमाः) (रघु० ४।३७) ।
प्रतिरोपिताः पुनः रोपिता रोहिताः ।

—लभ् (डुलभम् प्राप्ती) । इन्द्रात् प्रवृत्तिम् (रा० ३।६३।२६) । प्रति-
लभ्य=उपलभ्य, ज्ञात्वा । प्रतिलभ्य च धर्मात्मा शिष्यं धर्मपरायणम् ।
वरेण छन्दयामास (भा० अनु० ४१।३४) । प्रतिलभ्य अनुभूय, अवेत्य, विज्ञाय ।
पितरि च सुरपुरमुपगते स्वं राज्यं प्रतिलभे (अवता० सुत० जा०) । प्रतिलभे
=पुनर्लभे ।

—लिख् (लिख अभ्रविन्यासे) । इदमिदानीमनेन प्रतिलिखितम् (माल०
१) । प्रत्युत्तरं लिखितम् ।

—ली (लीङ् स्लेरणे) । प्रतिलीनस्तदह्वरासीत् (शां० गृ० ३।१।१२) ।

—वच् (वच् व्यक्तायां वाचि) । स तथेत्युक्त्वा प्रत्युक्तः पुनराजगाम
(ऐ० ब्रा० ६।३४) । प्रत्युक्त आगच्छेतीरित इति षड्गुरुशिष्यः । उक्तं प्रति-
वचनं प्राप्त इति सायणः । न चास्मि प्रतिवक्तव्यः सीतां प्रति कथं चन (रा०
७।४५।१६) । प्रतिवक्तव्यो लिङ्गव्यः ।

—वद् (वद् व्यक्तायां वाचि) । राजा च प्रत्यवादि सः (कुम्भकर्णः)
(अट्टि० १५।६) । प्रत्यवादि प्रतिवचनमुक्तः । स चापि तत् प्रत्यवदद्यथोक्तम्
(कठोप० १।१५) । कथितमनुकथितवान्, अन्ववदत्, प्रत्युवचारयत् । किञ्चित्
किञ्चित्प्रतिवदस्तृष्णीमासं मुहुर्मुहुः (भा० उ० १३६।१४) । विरोधिवचनं
प्रुवच् इत्यर्थः । इति प्रत्युदिता याम्या दूताः (भा० पु० ६।२।२१) । प्रत्युदिताः

प्रतिसन्दिष्टाः । अप्रतिवादिनी ह्यस्य गृहेषु पत्नी भवति (ऐ० ब्रा० ३।२४) ।
अप्रतिवादिनी = अप्रतिकूलवादिनी ।

—वप् (डुवप बीजसन्ताने) । तान्येव तेन प्रत्युप्यन्ते (तै० ब्रा० १।२। ६।५) । स्थाप्यन्त इत्यर्थः । मीलमन्तर्गतस्त्रजम् । प्रत्यूषुः पद्मरागेण प्रभामण्डलशोभिना (रघु० १७।२३) । प्रत्यूषुः कृतप्रतिवापं चक्रुः । पद्मराग-
खचितं व्यदधुः । भस्मना शुनः पदं प्रतिवपेत् (आश्व० श्रौ० ३।१०।१४) ।
प्रतिवपेत् अवकिरेत् आकिरेत्, आच्छादयेत् । मुकुटप्रत्युप्तमुक्ताकरा...
बृहद्वाहुः (राज० ३।५२६) । मुकुटे प्रत्युप्ता लग्ना मुक्ताकराः । दुर्जारभर्तु-
रङ्गेषु प्रत्युप्तामिव बल्लभाम् (अपश्यत्) (राज० ३।५०७) । प्रत्युप्ताम्
दृढमासक्तां सुष्ठु द्रिष्टवाम् । प्रत्युप्तस्येव दयिते तृष्णादीर्घस्य चक्षुषः (उत्तर०
३।४६) । प्रत्युप्तं खचितं बलवद् बद्धम् । यथा तिरश्चीनमलातशल्यं प्रत्युप्त-
मन्तः (उत्तर० ३।३५) । अन्तः प्रत्युप्तमन्तनिखातम् । प्रतीवापः क्वथिते
क्षीरादौ तक्रादेर्विक्षेपः, आतञ्चनम् ।

—वस् (वस निवासे) । समुद्रकुक्षिमाश्रित्य प्रतिवसन्त्युत (भा० वन०
१२०।६३) । आवसथं कृत्वा तिष्ठन्ति । देवानामुपरिष्ठाच्च गावः प्रतिवसन्ति
वै (भा० अनु० ८।१४) ।

—वस् (वस आच्छादने) । यस्त्वां राजन्मया सार्धंमजिनैः प्रतिवासितम्
(भा० वन० २७।४) । प्रतिवासितं संवीतम् ।

—वह् (वह प्रापणे) । इमाः सर्वाः प्रजा अहरहगच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं
न विन्दन्त्यनुतेन हि प्रत्यूढाः (छां० उ० ८।३।२) । प्रत्यूढा विपरीतं नीताः ।
प्रत्यूढं जन्यंभयम् (भा० श्रौ० ६।१०।१२) । प्रत्यूढमपनीतम् । तं यजमानस्य
दक्षिण ऊरी प्रत्युह्य (श० ब्रा० ३।३।३।१०) ।

—विद् (विद ज्ञाने) । प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तु (तै० सं० १।१।६।१) । प्रति-
वेत्तु अनुजानातु मातेव दुहितरमुत्सङ्गस्थाम् इति भट्टभास्करः । प्रति
त्वादितिर्वेत्तु (वा० सं० १।१४) । प्रतिवेत्तु प्रतिगृह्य मदीयेयं त्वगिति जानातु
इति महीधरः । जानातु अभिजानातु प्रत्यभिजानातु परिचिनोत्वित्यनर्थान्तरम् ।
ततोऽहं ज्वलमानं (= ज्वलत्) पायसं प्रत्यवेदयम् (भा० अनु० १५६।२४) ।
प्रत्यवेदयं न्यवेदयम् । सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थाम् (भा० उ० ३८।२) ।
प्रतिवेद्य निवेद्य उपव्रण्यं । गन्धप्रतिवेदी च रूपरसाद्यनुमिनोति (३।१।३
न्यायभाष्ये) । प्रतिवेदनमुपलम्भो ज्ञानम् ।

—विद् (विद्गुलाभासे) । स देवेषु न प्रत्यविन्दत् (ऐ० ब्रा० ४।५) ।
स इन्द्रोऽपरं रवातिरिपतं शूरं नाप्नोदिन्द्राह । पञ्चानराजस्तु विपण्यारूप-

स्तान् पाण्डवानप्रतिविन्दमानः (भा० आदि० १६२।१४) अप्रतिविन्दमानो
 अप्रतिलभमानः । अजानान इति तात्पर्यार्थः ।

—विध् (विध परित्यायां छान्दसः) । प्रति वां सूर उदित विधेम
नमोभिर्मित्रावरुणोत हव्यैः (ऋ० ७।६३।५) । प्रतिविधेम सपर्येम वरि-
यस्येम ।

— विश् (विश प्रवेशने) । स्फुरतां प्रतिविष्टानामश्वानां शीघ्रगामिनाम् (भा० शल्य० २३।७४) । प्रतिविष्टानां प्रतिनिविष्टानाम् । तद् दक्षिणतः प्रतिवेशतः केशवात् पुरुषात्सीसेन परिस्रुतं क्रीणाति (श० ब्रा० ५।१।२।१४) । प्रतिवेशः संनिहितं गृहमुच्यते । तद्वासी च लोके प्रतिवेशीति भण्यते । प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि प्र मा पद्यस्व (तै० उ० १४।३) । प्रतिवेशः श्रमापनयन-स्थानमासन्नगृहम् । क्षेत्रस्य पति प्रतिवेशमीमहे (ऋ० १०।६६।१३) । प्रतिवेशः सदेशवर्ती, निकटे वसन् । मा ते अग्ने प्रतिवेशा रिषाम (अथर्व० ३।१५।८, १६।५।५) । प्रतिशब्दः सान्निध्यवाची । प्रतिवेशाः परिचरणादिना त्वत्प्रत्यासन्नाः । हुतासो अस्य वेशसो हुतासः प्रतिवेशसः (अथर्व० ४।२३।१२) । प्रतिवेशसः प्रतिवेशाः । प्रतिवेशिनः । प्रतिवेशात् पत्न्यश्नाति (भा० श्रौ० १३।१६) । दक्षिणाग्नी पत्न्याः प्रतिवेशमोदनं पचति (आप० श्रौ० ८।१०।१०) । प्रतिवेशं प्रातिस्विकम् ।

—वृत् (वृत्तु वर्तने) । अयं स्नाक्त्यो मणिः प्रतीवर्तः (अथर्व० ८।१।४) ।
प्रतीवर्तः प्रतिकूलं प्रतिमुखं वर्तयत्यनेन ।

—वृष् (वृष्टु सेचने) । शरीरेण प्रत्यवर्षं गुरुं तम् (भा० उ० ७२१५) ।
प्रत्यवर्षं मम्यवर्षं मम्यविञ्चम ।

— व्यघ (व्यघ ताडने) । प्रत्यविध्यदमेयात्मा किरीटी भक्तपंभ (भा०
भीष्म० ५२।२६) । स तु बाणैः शितैस्तूर्णैः प्रत्यविध्यत मारिष (भा० द्रोण०
४७।१४) । प्रत्यविध्यत् परैर्विद्धः सन्नविध्यदित्यर्थः । अप्रतिविद्धस्यात्ययः
सपादः सप्तविंशतिपणः (को० अ० २।१६।४१) । अप्रतिविद्धोऽमुद्रितः ।
अत्ययो दण्डः ।

—शंसु (शंसु स्तुती) । कथं नु भगवः शस्तं कथमप्रतिशस्तमिति (श० ११।५।५।१०) । अप्रतिशस्तम् अप्रतिषिद्धम् ।

— शक् (शयस् शक्ती) । पाण्डवाश्चान्वपद्यन्त प्रतिशेकुनं सैन्धवम् (भा०
द्रोण० ४३।१८) । न प्रतिशेकुः प्रतिरोद्धुं नाशक्नुवन्तित्यर्थः ।

— शास् (वायु. प्रमुद्रिष्टो) । कृतवानप्रतिशासन जगत् (रघ० ५१२७) ।

(सोऽजः) जगदनन्यशासनमकरोत्, एकातन्त्रं जगतः प्रभुत्वमध्यगमदित्यर्थः ।

—शी (शीङ् स्वप्ने) । प्रतिशिष्ये जलनिधि विधिवत्कुशसंस्तरे (भा० वन० २८३।३२) । अरिरातसयोपोषितः सन्धारानिधेरभिमुखे शयिष्ये यावत्प्रसादमित्याह । अनया किलास्मै प्रतिशयिताय स्वप्ने समादिष्टम् (दशकु०) । उक्तोऽर्थः । सर्वस्य प्रतिशीवरी भूमिस्त्वोपस्थ आधित (तै० सं १।४।४०) । प्रतिशीवरी अभिमुखशायिनीति सायणः । प्रतिशीवरी प्रत्येकं सुखेन शयनाधिकरणभूता । शेतैरीणादिकः ष्वरच् इति भट्टभास्करः । मा हिंसीस्तत्र नो भूमे सर्वस्य प्रतिशीवरि (अथर्व० १२।१।३४) ।

—शु (शुम् हिंसायाम्) । अप्रतिशराय (ऐ० ब्रा० १।२६) । अप्रतिघातायेत्यर्थः ।

—श्ये (श्येङ् गतो) । सन्धारणं मूत्रपुरीषयोश्च सद्यः प्रतिस्थायनिदानमुक्तम् (सुश्रुत० उत्तर० २४।२) । वातं प्रति अभिमुखं श्यायो गमनं कफादीनां यत्र स प्रतिश्याय इति जङ्गलः । प्रतिशीनः सामिष्यन्वः, सप्रवाहः ।

—भि (भिञ् सेवायाम्) । ब्राह्मण्या जीवपत्न्या जीवप्रजाय अगार एतां रात्रिं प्रतिश्रयेत् (आश्व० गृ० १।५।२१) । प्रतिश्रयो नाम परकीयगृहे वास इति हरवत्तः । जीवः पतिर्यस्याः सा जीवपत्नी । तं च सर्वासु वेलासु भक्ष्यभोज्यप्रतिश्रयैः पूजयामास सा कन्या (भा० वन० ३०।५।३) । प्रतिश्रयेराश्रयैः शय्यासनाद्यैः । प्रतिश्रयं च वासार्थम् (भा० शां० १६८।३२) । प्रतिश्रयो गृहं शरणम् । चण्डालश्चपचानां तु बहिर्ग्रामात्प्रतिश्रयः (मनु० १०।५१) । प्रतिश्रयो वसतिः । येषां चान्नानि भुञ्जीत यत्र च स्यात्प्रतिश्रयः (भा० वन० ३।११४७२) । प्रतिश्रय आश्रयो वासः । यत्रसायं प्रतिश्रयाः (तै० १३।३०) । नष्टदारधनः सोयं नाट्याचार्योऽप्रतिश्रयः (कथा० ५२।२६५) । अप्रतिश्रयोऽनिकेतः । सार्थिकानामेकप्रतिश्रय उपितानां प्रातरुत्थाय प्रतिष्ठमानानां न कश्चित् परस्परं सम्बन्धः (भाष्ये) । प्रतिश्रय आवासः, आवासः । प्रवासिनामाश्रयः । भूदीपाश्चान्नवस्त्राम्भस्तिलसर्पिः प्रतिश्रयान् (याज्ञ० १।२१०) । उक्तोऽर्थः । प्रतिश्रयं प्राप्य समीक्ष्य शून्यम् (रा० ३।५८।१६) । प्रतिश्रयमाश्रमपदम् । स्वाश्रमसमीपदेशमिति तु कतकः । प्रतिश्रयार्थी तद्वैश्व ब्राह्मणस्य जगाम ह (भा० आदि० १६५।३) । प्रतिश्रयार्थी वासार्थी । मा त्वविज्ञातशीलाय कश्चिद् दद्यात् प्रतिश्रयम् (तन्त्रा० १।६।८५) । प्रतिश्रय आश्रयः । स्यात्समायां प्रतिश्रय इत्यमरः । आस्पदेषीति स्वामी । कथं समुद्रः पूर्णांश्च भगीरथप्रतिश्रयात् (भा० ३।८८२८) । प्रतिश्रयः साहायकम् । प्रतिश्रितं प्रविष्टम् इति क्षीरस्वामी ।

—श्रु (श्रु श्रवणे) । स यामनि प्रति श्रुधि (ऋ० १।२५।२०) । प्रति घोराणां.....मरुतां शृण्व आयतामुपन्दिः (ऋ० १।१६।१७) । श्रवणमेवार्थः । प्रतिशब्दो धात्वर्थानुवादी । चतुष्कृत्वोऽङ्गयत । अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमाः । ते प्रत्यशृण्वन् (तै० ब्रा० २।३।६।१-२) । अशृण्वन्नित्येवार्थः । तस्मै ह स्मा-मन्त्र्यमाणो न प्रतिशृणोति (श० ब्रा० १।४।१।१०) । न प्रतिशृणोति न प्रतिवक्ति । अथ हैनमृषभोऽभ्युवाद सत्यकाम३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव (छां० उ० ४।५।१) । प्रतिशुश्राव प्रत्युवाच । तस्मै दशमं हूतः प्रत्यशृणोत् (तै० ब्रा० २।३।१।११) । भोः इत्युत्तरं दत्तवान् । दशमं दशमे पययि । न मे स्वर्गो बहुमतः संमानश्च सुरर्षभैः । त्वया राम विहीनस्य सत्यं प्रतिशृणोमि ते (रा० ६।११६।१३) ॥ सत्यं ते ब्रवीमीत्याह । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता (पा० १।४।४०) । विप्राय गां प्रतिशृणोति दास्यामीति प्रतिजानीते इति वृत्तिः । स तत् कर्म प्रतिशुश्राव दुष्करम् । प्रतिज्ञातवानित्यर्थः । ते छात्राः परमम् इति तत्तस्य वचनमयुक्तमपि युक्तमिव प्रत्यश्रोषुः (अंवादो जा० १२) । प्रत्यश्रोषुः स्वीचक्रुः प्रतिपेदिरे । अनिदिश्य मया भिक्षा ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुता (हरि० १।३०।२४) । उक्तोऽर्थः । स तद्वचः प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहङ्गमः (भा० शां० १४६।१५) । प्रतिश्रुत्य श्रुत्वा । तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च । कथ्यमानोऽभिनिर्याय किमर्थं न युयुत्ससे (भा० वि० ३६।२२) ॥ प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय सशपथं प्रज्ञाप्य । अपसृत्याप्रतिश्रुत्य प्रजासंहरणं तदा (भा० शां० २५८।१५) । अप्रतिश्रुत्यानङ्गीकृत्याऽनभ्युपेत्याऽननुमत्य । तस्य प्रतिश्रुत्य रघुप्रवीरस्तदीप्सितम्... (रघु० १४।२६) । उक्तोऽर्थः । प्रतिश्रवणे च (पा० ८।२।६६) । प्रतिश्रवणमभ्युपगमः प्रतिज्ञानम्, श्रवणाभिमुख्यं चेति वृत्तिः । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति । देवदत्त भोः किमात्थ इति च तत्र प्रति-श्रवण उदाहरणम् । प्रतिश्रवणसंभाषे शयानो न समाचरेत् (मनु० २।१६६) । प्रतिश्रवणमाज्ञाङ्गीकरणम् । प्रतिश्रवणपूर्वाणि नक्षत्राणि चकार सः (विश्वा-मित्रः) (भा० आदि० ७१।३४) श्रोत्रे द्वे प्रतिश्रवणे द्वे । तस्मात्पुरुषः सर्वा दिशः शृणोति (षड्विंश० ७।१।२) । प्रतिश्रवणं श्रोत्रकदेशविशेषः स्यात् । स्त्री चाप्रतिश्राविणी पतिकृतमृणम् (अग्राह्या) (कौ० अ० ३।११।२३) । अप्रतिश्राविणी अनङ्गीकारिणी । प्रतिश्रुत्याऽभिनादिता (वाचः) (हरि० ४५८२) । प्रतिश्रुतिः प्रतिश्रुत् प्रतिध्वानः । स्त्री प्रतिश्रुत् प्रतिध्वान इत्यमर-श्च । प्रति प्रथमं शब्दं लक्ष्यीकृत्य श्रूयत इति प्रतिश्रुत् । किच् । स्वामी त्वाह —प्रतीपं श्रूयत इति प्रतिश्रुत् ।

—सच् (षच् सेचने सेचने च) । इत्थं वा इमे ऽस्मानमुष्मिन्लोकेऽसचन्त

तान्वयमिहो इति प्रतिसचामहा इति (श० ब्रा० ११।६।१।५) । प्रतिसचामहे विनिमयेन व्यवहरामहे ।

—सद् (षट् लृ विशरणगत्यवसादनेषु) । उद्वेपते ते हृदयं मनस्तु प्रति-सीदति (भा० उ० ७।१।१८) । प्रतिसीदति सीदतीत्येकोऽर्थः प्रतिभाति । भारत-भावदीपकारस्त्वत्र जोषमास्ते ।

—सिच् (षिच क्षरणे) । प्रतिषिक्ता अरातयः (आप० श्रौ० ७।२०।२) । अप्रतिषेक्यं स्यात् तेजस्कामस्य (आप० श्रौ० ६।२।६।४) । उपरिष्ठादन्विन्दु-प्रक्षेपः प्रतिषेक इति रुद्रदत्तः ।

—सिष् (षिष गत्याम्, षिष् शस्त्रे माङ्गल्ये च) । प्रतिषेधन्ति राजानो लुब्धा मृगमिवेषुभिः (भा० शां० २८।६) । प्रतिषेधन्ति निरुन्धन्ति । निघ्नन्तीत्यर्थः । इति शत्रूषु चेन्द्रियेषु च प्रतिषिद्धप्रसरेषु जाग्रती (रघु० ८।२३) । वारितप्रगतिष्वित्यर्थः । प्रतिषेधत्सु चाधर्मान् हितं चोपदिशत्स्वपि (मनु० २।२०।६) । अधर्मान्प्रतिषेधत्सु मा स्मा करोरित्येवं शासत्सु ।

—सृ (सृ गतौ) । दैत्यः प्रत्यसरद् देवं मत्तो मत्तमिव द्विपम् (हरि०) । प्रत्यसरद् उपाद्रवत्, अवात्स्कन्दत् । कनकवलयं स्रस्तं स्रस्तं मया प्रतिसारयते (शा० ३।१२) । प्रतिसारयते प्रतीपं नीयते । ऊर्ध्वं ह्लियत इत्यर्थः । शिलैलानत-सिन्धूत्यर्थः सक्षीर्त्रैः प्रतिसारयेत् (सुश्रुत० उत्तर० १४।४) । ततोऽग्निना वा प्रतिसारयेत् (तां दोषोपहतां बलिम्) (सुश्रुत० उत्तर० १६।७) । प्रतिसारयेत् = अवघर्षयेत् । दीपयेत् । पथ्याफलेन प्रतिसारयेत् (सुश्रुत० उत्तर० १६।४) । उक्तोऽर्थः । क्षीद्रायुतंश्च कटुभिः प्रतिसारयेत् (सुश्रुत० उत्तर० १६।६) । उक्तोऽर्थः । तयोः पाङ्गप्रतिसारितानि विलोचनानि (रघु० ७।२३) । प्रतिसारितानि आततानि । श्लक्ष्णपिष्टैः समाक्षीकैः प्रतिसार्योष्णवारिणा । प्रक्षाल्य (सुश्रुत० उत्तर० १३।२) । प्रतिसार्यं = अवघृष्य । अयं प्रतिसरो मणिर्वीरो वीराय बध्यते (अथर्व० ८।५।१) । प्रतिसरति पराङ्मुखं निवर्तत आभिचारिकं कमनिनेति प्रतिसरो रक्षासूत्रम् । प्रत्यगेनान् प्रतिसरेण हन्मि (अथर्व० ४।४०।१) । इह प्रतिसरो रक्षाकर्माह । प्रतीचीः कृत्याः प्रतिसरैरजन्तु (अथर्व० ८।५।५) । प्रीत्या प्रतिसरा विधेयाऽस्मि ते (हर्ष० १) । प्रतिसराऽनु-कूला । दन्तमांसीष्ठजिह्वानां प्रधानं प्रतिसारणम् (का० सं० खिल सूति० श्लो० १६०) । प्रतिसारणमवघर्षणम् । सा ते समृद्धिर्योरात्ता चपला प्रति-सारिणी (भा० वन० ५।१२७) । प्रतिसारिणी प्रतीपसारिणी, नीचानु-गामिनी ।

—स्कु (स्कुम् आप्रवणे) । स नो वृषन्नमुं चरुं सत्रादावन्नपां वृधि ।
अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः (ऋ० १।७।६) । अप्रतिष्कृतः=अप्रतिस्खलितः (नि०
६।१६।७) । ईशानो अप्रतिष्कृतः (अथर्व० २०।७०।१४) । उक्तोऽर्थः ।

—स्तम्भ् (स्तम्भु रोधने धारणे वा, सौत्रः) । कायस्य रूपे संयमाद्
रूपस्य या ग्राह्या शक्तिस्तां प्रतिष्ठन्नाति (३।२१ योग-भा०) । प्रतिष्ठन्नाति
धारयति । बाहुप्रतिष्ठम्भविवृद्धमन्युः (रघु० २।३२) । प्रतिष्ठम्भः प्रतिघातो
निश्चेष्टता । प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ (पा० ८।३।११४) । प्रतिस्तब्धः स्तब्धः ।
सर्वत्रोदाहृतिषु प्रतिशब्दो नान्तरमर्थे करोति । अप्रतिष्ठब्धः पाणिना (आसीत्)
(आप० घ० १।६।१६) । पाण्यवलम्बनो नासीतेत्यर्थः । पाणिनस्तु प्रतिस्तब्ध
इत्येव रूपमिच्छति ।

—स्तुम्भ् (ष्टुम्भु स्तम्भे) । स्तोमास्त्वा विचारिणि प्रतिष्ठोभन्त्यक्तुभिः (तै०
सं० २।२।१२।६) । प्रतिष्ठोभन्ति प्रत्येकं स्तुवन्ति ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठति (के० उ० ४।६) ।
चिरां स्थितिं लभते । उदेति च यतः सूर्यो यत्र च प्रतितिष्ठति । तत्सर्वं योवना-
श्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते (भा० द्रोण० ६२।११) ॥ प्रतितिष्ठति विश्राम्यति,
निम्नोचति, अस्तमेति । यावत्सूर्य उदेत्यस्तं यावच्च प्रतितिष्ठति । सर्वं तद्यो-
वनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते (विष्णु पु० ४।२।६५) ॥ अस्तं प्रतितिष्ठती-
त्यन्वयः । अस्तं गच्छतीत्यर्थः । शब्दमर्यादया तु नैष लभ्यः । व्यक्तमत्र पाठ-
भ्रंशः । ऊने द्वियोजने गत्वा प्रत्यतिष्ठन्त कौरवाः (भा० शल्य० ५।५०) ।
प्रत्यतिष्ठन्त न्यविशन्त । उक्तवानसि यद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् । न तु तन्नि-
कृतिप्रज्ञे कौरव्ये प्रतितिष्ठति (भा० उ० १५।४।७) ॥ न प्रतितिष्ठति न पर्वं
कुरुते, नास्पदं लभते । राज्यं मृत्युभयं त्यक्त्वा प्रत्यतिष्ठन् परान् युधि (भा०
द्रोण० २५।७) । प्रत्यतिष्ठन् प्रत्यवातिष्ठन्त व्यरुन्धत अयुष्यन्त । तद् यदेषा-
मप्सु प्रविद्धानां प्रत्यतिष्ठत् (श० ब्रा० ६।२।१।८) । प्रत्यतिष्ठत् न्यषीदत् ।
सद्योजाताः पशवः प्रतितिष्ठन्ति, संवत्सरे पुरुषाः (मै० सं० ४।५।७) । प्रति-
तिष्ठन्ति चरणबलेन वृढं तिष्ठन्तीत्याह । मधुपकं प्रतिग्रहीष्यन् इति प्रति-
तिष्ठन् व्रजेत् (खा० गृ० ४।४।६) । प्रतितिष्ठन् प्राङ्मुखः तिष्ठन् । यो
वाऽप्रतिष्ठितो वज्रमुद्यच्छति (श० ब्रा० १।१।१।१८) । प्रतिष्ठितः (सन्)
वृढं भूमौ पादावाधयेत्यर्थः । तपसि सर्वं प्रतिष्ठितम् (तै० आ० १०।६३।१) ।
प्रतिष्ठितं प्रतिबद्धम् आघृतम् । स्त्रीघनं दुहितुणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां
च (गौ० घ० ३।१०।२२) । (याज्ञ० २।११७) इत्यत्र च मिताक्षरायां गौतमीय-

मित्युद्धृतम् । अप्रतिष्ठिता या ऊढा अनपत्या निर्धना भर्तृगृहे यामिः प्रतिष्ठा न लब्धा । प्रतिष्ठितेऽहनि सन्ध्यामुपासीत (को० अ० १।१६।१७) । प्रतिष्ठिते ऽवसिते । सूर्योऽस्ताचले विश्रमं गते सति । स शिक्षकाणां धुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव (भाल० १।१६) । स्थापनेन सत्कर्तव्य इत्यर्थः । पर्यङ्कमग्न्यास्तरणं नानारत्न-विभूषितम् । तदपीच्छति वैदेही प्रतिष्ठापयितुं त्वयि (रा० २।२२।१६) ॥ प्रतिष्ठापयितुं निवेदयितुं प्रवेष्टुम् अर्पयितुम् । घर्मो बिम्बस्य जगतः प्रतिष्ठा (महाना० उ०) । आघार इत्यर्थः । अपौरुषेयप्रतिष्ठम् (भालती० ६) । उक्तोऽर्थः । लोकस्य नाभि जंगतः प्रतिष्ठा (भा० शां० २४५।२७) । असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् (गीता० १६।८) । ... द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य नः । समुद्रवसना चोर्वी सखी च युवयोरियम् (शा० ३।१८) । उदितचर एवायं । अप्रतिष्ठे रघुज्येष्ठे का प्रतिष्ठा कुलस्य नः (उत्तर० ५।२५) । प्रतिष्ठा स्थैर्यं सातत्यं नैरन्तर्यम्, अविच्छेदः । अगाध-सत्त्वो मगधप्रतिष्ठः (रघु० ६।२१) । प्रतिष्ठा निवासभूतो देशः । चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम् (भा० पु० ११।२७।१३) । प्रतिष्ठा संस्कार-पूर्विका स्थापना । अहोरात्राणि प्रतिष्ठा (बृह० उ० १।१।१) । प्रतिष्ठा पादः । द्विप्रतिष्ठो मनुष्यः । द्विपादित्यर्थः । औत्सुक्यमात्रमवसादयति प्रतिष्ठा (शा० ५।६) । प्रतिष्ठा सर्वोत्कृष्टं गौरवम् । अप्लवेऽम्भसि मग्नानामप्रतिष्ठे निमज्जताम् (भा० सभा० ७।१३) । अप्रतिष्ठेऽगाधे । वंशप्रतिष्ठानकराः सर्वभूतेषु विश्रुताः (पुत्राः) (रा० १।११।१८) । प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठा स्थैर्यम् प्रबन्धोऽनुवृत्तिः सन्तानः ।

— स्ना (ष्णा शौचे) । सूत्रं प्रतिष्णातम् (पा० ८।३।६०) । शुद्ध-मित्यर्थः । सूत्रादन्यत्र प्रतिस्नातमित्येव । अपि सुस्नातो भवान् । बाढं प्रतिस्नातोस्मि ।

— स्मृ (स्मृ चिन्तायाम्) । प्रतिस्मृत्याथ जग्राह पादौ मूर्ध्नि कृताञ्जलिः (भा० अनु० ११।८।१) । स्मृत्येत्येवायं । अनर्थकः प्रतिः ।

— स्वन (स्वन शब्दे) । स शब्दः । प्रतिसस्वान तत्रैव कुरुपाण्डवयो-र्वले (भा० द्रोण० १०।३।४७) । प्रतिसस्वान प्रत्यश्रूयत, प्रतिश्रुद्रूपेणा-श्रूयत ।

— हन् (हन हिंसागत्योः) । खले न पर्षान् प्रतिहन्ति भूरि (ऋ० १०।४।७) । यो वा हतो न प्रतिहन्ति धेयात् (भा० शां० २६१।१७) । प्रतिहन्ति प्रतिकुर्वाणो हन्तीत्यर्थः । न च प्रतिजघानास्य स गति पर्वतोत्तमः (भा० शां०

३३३।१२) । प्रतिजघान करोष । विघ्नेः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः प्रारब्ध-
मुत्तमगुणा न परित्यजन्ति (भर्तृ० १।७२) । उक्तोऽर्थः । प्रतिघ्नाना-
ऽश्रुमुखी (अथर्व० ११।६।७) । प्रतिघ्नानाः सं धावन्तूरः पटूरवाघ्नाना
(अथर्व० ११।६।१४) । प्रतिहतममङ्गलम् । वारितमस्त्वित्यर्थः । कुतूहलगर्भः
प्रतिहतो न मे तर्कः प्रसरति (शा०) । प्रतिहतो रुद्धः । इमास्ता मन्मथवतां
हिताः प्रतिहता दिशः (रा० ४।२८।१३) । प्रतिहता उपहताः, मालिन्यमुप-
गताः, मेघं रुद्धा इत्यनर्थान्तरम् । ...द्युमन्तं रुक्मिणीसुतः । प्रतिहत्य प्रत्य-
विध्यत् (भा० पु० १०।७७।२) ॥ प्रायश्चित्तं च वेत्थ त्वं प्रतिघातं च सर्वशः
(भा० वन० १६८।६८) । परास्त्रेणामिभूतस्य स्वास्त्रस्योद्दीपनं प्रतीघातः ।
श्रूयतां च प्रतीघातान्यै न शक्नुम हिंसितुम् (भा० अनु० १३।१।७) । प्रतीघाता
रोधका अर्थाः । सापत्नं प्रतिघं त्यक्त्वा (स्कन्द० का० ४।१६।३०) । सापत्नः
प्रतिघः सपत्ने वैरं क्रोधो वा ।

—हर्य (हर्य गतिकान्त्योः) । प्रति सूक्तानि हर्यतम् (ऋ० १।६३।१) ।
प्रतिहर्यतं प्रतिकामयेथाम् ।

—हु (हु दानादनयोः) । अथ यदाधिगच्छेत् प्रतिजुहुयात् (गो० गृ०
१।६।२२) । सायमादिकालं प्रतीक्ष्य जुहुयादित्यर्थः ।

—ह (हृन् हरणे) । आज्ञां प्रत्यहरच्चापि कुतर्ज्ञः पुरुषः सदा (भा०
आश्रम० ३।४) । प्रत्यहरत् अवागणयत् । वृकोदरः कर्ता । अग्ने यत्ते हरस्तेन
तं प्रतिहर (अथर्व० २।१६।२) । प्रतिहर संहर । अथ यत्प्रतिहर्ता प्रतिहरति
(शां० ब्रा० १।७।७) । स्वेनोच्चार्य शस्त्रं व्याहरति । राज्ञः प्रतिहारयामास
श्रेष्ठी पुनर्द्रष्टुमिच्छति देवमिति (अवदा० जा० २०) । प्रतिहारयामास प्रति-
हारेणात्मानं राज्ञे निवेदयामास । अमर्षवशमापन्ना वैरं प्रतिजिहीर्षवः
(भा० स्त्री० ११।१४) । प्रतिजिहीर्षवः प्रतिचिकीर्षवः । स हतो भीमसेनेन
वैरं प्रतिजिहीर्षता (भा० स्त्री० १३।१०) । इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहर-
माणानि जीवन्ति (छां० उ० १।११।६) । प्रतिहरमाणानि प्रत्याहरन्ति ।
तस्मादस्वो रश्मिना प्रतिहतो भूयिष्ठं रोचते (श० ब्रा० १३।२।७।६) ।
प्रतिहतो बद्धः । कः स्थितः प्रतिहारो मे कस्याज्ञां सम्प्रतीक्षते (रा० १।७३।
१४) । प्रतिहारो द्वाःस्थो द्वारपालः । अत्र येन राजागमनं प्रतिबध्यत इति शेष
इति तिलकः । तेन प्रतीयते प्रतिहरणं प्रविशज्जनवारणं भवति । स्वाम्यप्य-
श्रानुकूलो यदाहामरोद्धाटने—प्रतिह्लियन्ते प्रतिरुध्यन्तेऽनेनेति प्रतीहारः ।
द्वारि तिष्ठ महाबाहो प्रतिहारं विसर्जय (रा० ७।१०३।१३) । उक्तोऽर्थः ।

रेम्यसगोत्रः काञ्चुकीयः प्राप्तः...वसुन्धरा नाम वासवदत्ताधारी च प्रनीहार-
मुपस्थितौ (स्वप्न० ६) । प्रतीहारो द्वारम् । प्रतिहाररक्षी (सुतन्दा) (रघु०
६।२०) । प्रतिहारो द्वारम् । आर्यं, अदेशकालः प्रतिहारस्य (स्वप्न० ५) ।
इह प्रतिहारस्य द्वाःस्थस्य कर्म प्रतिहार उक्तः । स चागन्तुकस्य राजानं
विहस्योरागमननिवेदनम् । सम्प्राप्यते महात्मानो राघवस्य निवेशनम् ।
विष्टिताः प्रतिहारार्थं हुताशनसमप्रभाः (रा० ७।१।७) ॥ प्रतिहारार्थमागमो
नो निवेद्यतामित्येतदर्थम् । व्यतिष्ठत तदा सुमन्त्रं पितुर्महात्मा प्रतिहारणार्थम्
(रा० २।३३।३०) । महात्मा रामः । उक्तोऽर्थः । प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहार-
मन्वायत्ता, तां चेदविद्वान् प्रतिहरिष्यसि (छां० उ० १।१।१८) । प्रतिहर्ता
उद्गातृनामकस्य ऋत्विजः सहायः । तेनोच्चार्यं शस्त्रं प्रतिहारः । प्रतिहारो
मायाकारः । तस्य कर्म प्रातिहार्यम् । कुर्मामुं नृपमहं प्रातिहार्यं समाचरन्
(राज० ८।११) । मायाकारस्तु प्रातिहारिक इत्यमरः । प्रतिहरणं (प्रतिहारः)
व्याजः प्रयोजनमस्येति स्वामी । चराचरस्य स्रष्टारं प्रतिहारमेव च (भा०
द्रोण० ८०।४६) । प्रतिहर्ता संहर्ता प्रतिसंहर्ता । दैवीनां मानुषीणां च प्रति-
हर्ता त्वमापदाम् (रघु० १।६०) । प्रतिहर्ता वारयिता । एष वै तत्र वैदेह्या
विहगः प्रतिहारकः (रा० ४।१।५६) । प्रतिहारकोऽपहारको वियोजकः ।

प्रत्यधि (प्रति + अधि)

—इ (इङ् अध्ययने) । वेदमन्त्रापि षडङ्गं प्रत्यधीयते (भा० वन०
४।५८२) ।

प्रत्यनु (प्रति + अनु)

—जा (जा अवबोधने) । तत् सर्वं प्रत्यनुज्ञासीद्रामः सत्यपरा क्रमः ।
अत्रधर्ममनुस्मरन् । (रा० २।८७।१६) । अङ्गीकृत्य पुनर्मह्यमेव दत्तवान्,
सर्वं तत् प्रत्यार्पयत् । प्रत्यनुज्ञासीदित्यत्राडागमो न कृतः, अन्वोक्तकवयः
ध्रुवंन्तीति ।

—तप् (तप सन्तापे) । यदि दत्त्वा वरो राजन्पुनः प्रत्यनुतप्यसे
(रा० २।१२।३६) । अनुतप्यस इत्येवार्थः । प्रतिनान्तरमर्थं करोति ।

—नी (शीघ्रं प्रापणे) । स एवमुक्तः प्रत्युवाच एतत्प्रत्यनुनये भवन्ता-
वस्विनी (भा० आदि० ३।७२) । एतद्वत्त्वं वचनं प्रत्यनुनये विद्वत्पण्डितः ।
प्रतिः प्रातिकूल्ये । भवताहमन्त्याशुचिभावमालक्ष्य प्रत्यनुनीतः (भा० आदि०
३।१२४) । प्रतिकूलयन्ननुनीतः प्रसादितः । प्रत्यनुनीतः शप्तो वणिक्त इति तु

संस्कृतशामंष्यकोषः । तदसत् । शब्दमर्यादया दुर्लभोऽयमर्थः प्रकरणविरोधश्च । न चैनमशकद् मानुरहं वा स्नेहकारणैः । पुरा प्रत्यनुनेतुं नेतुं वाप्येकतां त्वया (भा० शां० ६।७) । प्रत्यनुनेतुं शमयितुं मूढकतुं वा ।

—भू (भू सत्तायाम्, भू प्राप्तावात्मनेपदी) । देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनु-भूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति (प्रश्नोप० ४।५) । प्रत्यनुभवति प्रत्येकमनु-भवति ।

प्रत्यप (प्रति+अप)

—या (या प्रापणे, प्रापणमिह गतिः) । स वैक्लव्यं महत् प्राप्य... । तथा पुरुषमानी स प्रत्यपायाद् रथान्तरम् (भा० द्रोण० १३।१५८) ॥ स्वरथं विहायान्यं रथं प्रत्यपासरदित्यर्थः ।

—वह् (वह प्रापणे) । ...अष्टादश पदानि सः । प्रत्यपोवाह भगवान्... (भा० पु० १०।३६।११) ॥ प्रत्यपोवाह प्रत्यक् पराशुददित्यर्थः ।

प्रत्यपि (प्रति+अपि)

—सृज् (सृज विसर्गं) । उल्मुकैकदेशमाहवनीये प्रत्यपिसृजति (आप० श्री० ७।६।१६।७) । विसृजतीत्यर्थः ।

प्रत्यभि (प्रति+अभि)

—चर् (चर गतिभक्षणयोः) । प्रति तमभि चर योऽस्मान्द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः (अथर्व० २।१।३) । परकृतां कृत्यां निवर्त्य तमपि नाशयेत्यर्थः ।

—ज्ञा (ज्ञा अवबोधने) । यतस्त्वं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं जात्यन्वयवर्जितस्यात्मनः प्रत्यभिज्ञासीः (उप० सा० १।१५) । प्रत्यभिज्ञासीः=प्रत्यभ्यज्ञासीः=अज्ञासीः । स्मरणं तु नार्थः ।

—धा (डुधान् धारणपोषणयोः) । विश्वं.....प्रत्यभिधास्यति (भा० पु० ३।७।४) । प्रतिसंहरिष्यतीत्यर्थः । प्रत्यपिधास्यतीति पाठान्तरम् । मया प्रत्यभिहिता (शा०) । प्रतिवचनमुक्ता, प्रत्युक्ता । यथा च प्रत्यभिहितम् (भा० उ० १६।१४) । तदनुमतमित्यर्थः ।

—मृश् (मृश आमर्शने, आमर्शानं स्पर्शः) । यद्यु नीची स्रुक् स्यादपि वा भिद्येत किं तत्र कर्म का वा प्रायश्चित्तिरिति । तस्योक्तः प्रत्यभिमर्शः (जै० ब्रा० १।५४) । प्रत्यभिमर्शः शोधनम् । इत्यात्मनः प्रत्यभिमर्शः (ऐ० ब्रा० ७।३३) । हस्तेन सम्पूर्णः स्पर्शः प्रत्यभिमर्शः ।

— युज् (युजिर् योमे) । चित्राङ्गदोऽथ तं क्रोधाद् धावन् प्रत्यभियुक्तवान् (कथा० १०७।६६) । तं प्रत्यभियुक्तवान् तं प्रत्यवास्कन्दत् । अभियोग-मनिस्तौर्यं नैनं प्रत्यभियोजयेत् (याज्ञ० २।६) । न प्रत्यभियोजयेत्, अभियुज्यत इत्यभियोगोऽपराधः, तेन न प्रतीपं योजयेदित्यर्थः ।

— नन्द् (दुनदि समृद्धो) । अभिवाद्य..... विप्रांश्च तैश्च प्रत्यभि-नन्दितः (भा० अनु० १६७।१६) । प्रत्यभिनन्दितः स्वागतव्याहारेणाऽऽसनादि-दानेन च समाजितः ।

— वद् (वद व्यक्तायां वाचि) । प्रत्यभिवादेऽशूद्रे (पा० ८।२।८३) । अभिवादिनेन गुरुणा प्रयुक्ताऽऽशीः प्रत्यभिवाद आयुष्मानेधि देवदत्तः इत्यादि-लक्षणः ।

प्रत्यव (प्रति + अव)

— इ (इण् गतो) । तत्सर्वं दुःखमेव प्रत्यवैमि (यो० सू० ३।१८ भाष्ये) । प्रत्यवैमि जानामि । सार्वार्थ्याय प्रतिशब्दस्तत्सर्वमित्युक्तेर्नातीवापेक्ष्यते । तत्परार्थं गत्वैकत कथं न्विर्माल्लोकान् प्रत्यवेयाम् (श० ब्रा० ११।२।३।३) । प्रत्यवेयामवतरेयम्, अवतीर्य प्राप्नुयामित्यर्थः । प्रतिराभिमुख्यमाह, अवो नीचैस्त्वं निम्नताम् । द्वेषादिना ऋतावनुपयन्प्रत्यवेयात् (गी० ध० १।५।१ इत्यत्र हरदत्तः) । प्रत्यवेयात् दोषी स्यात्, पापभाग् भवेत् । तादृशं हि तेषां तेजः, यदेवंविधैरपि पाप्मभि नं प्रत्यवयन्ति (इति आप० ध० २।१३।८ सूत्र उज्ज्वलायां हरदत्तः) । न दुष्यन्ति, न पतन्तीत्यर्थः । ननु विहिताकरणात् प्रत्यवैतीति कुतोऽवसितम् (याज्ञ० ३।२।१६-२२० मिताक्षरायाम्) । यथानु-पासीनः सन्ध्यां प्रत्यवैति तथाऽनधीयानोपि व्याकरणम् (पदमञ्जरी) । स्वातन्त्र्येणोदृशं प्रयुञ्जाना अस्मदादयः प्रत्यवयन्त्येव (शब्देन्दु० पतिः समास एवेति सूत्रे) । हिंसाकृत् प्रत्यवेयात् (विश्व० च० २६।३६६) । सर्वत्र दोष-माकृत्वं समानोऽर्थः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिघांसाया । मोक्षार्थी न प्रवर्तते तत्र काम्यनिषिद्धयोः (बौ० ध० २।३।५।२३ इत्यत्र गोविन्दस्वाम्युद्धृतं वचनम्) । प्रत्यवायो विहितस्याकरणजो दोषः पापम्, तस्य जिघांसा तत्परी-हारः । कुमारेण बहुप्रत्यवायेऽस्मिन्प्रदेशे कुतूहलिना न स्यातव्यम् (नागानन्दे ४) । प्रत्यवायो विघ्न उपद्रवो भयं वा । उत्तमानुत्तमान् गच्छन् हीनान् हीनांश्च वर्जयन् । ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम् (मनु० ४।२४५) ॥ प्रत्यवायो विपरीताचरणम् । नेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायो न विद्यते (गीता०

२।४०) । प्रत्यवायो विपरीतः परिणामः । एकप्रत्यवायं स्विष्टकृतः (का० श्री० १।६।६) । स्विष्टकृद्यागस्यावदानं प्रधानयागापेक्षया एकेनावदानेन प्रत्यवेति न्यूनी भवतीत्यर्थः । पुरस्ताद्योजने होता, इतरे क्रोशप्रत्यवायेन (का० श्री० २२।३।३३) । प्रत्यवायोऽपकर्षः ।

—ईक्ष् (ईक्ष दर्शने) । सर्वास्तान् कौरवो राजा विधिवत् प्रत्यवेक्षत (भा० उ० १६५।१६) । प्रत्यवेक्षत अवेक्षत, प्रत्यजागः । निधनो बहुपुत्रोस्मि राजपुत्र महायशः । उच्छ्वृत्तिनित्यं प्रत्यवेक्षस्व मामिति (रा० २।३२।३४) ॥ मां चिन्तय, माम्प्रतिविधेहि । इमां प्रत्यवेक्षमाणो जपति (श० ब्रा० ५।४।३।२०) । ईक्षमाण इत्येवार्थः । प्रत्यवेक्षिता वनभूमयः (शा० २) । प्रत्यवेक्षिताः परीक्षिताः शोधिताः । जायस्व विपुलश्रोणि प्रत्यवेक्ष्य च वासवम् (हरि० २।५१।२६) । प्रत्यवेक्ष्य अनुकम्प्येति नीलकण्ठः । अयं चार्थिकोऽर्थः । अनुकम्पाप्रयुक्ता ह्यवेक्षा भवतीत्यनुकम्प्यार्थमाह । वणाश्रमप्रत्यवेक्षादर्शितादियुगोदयः (राज० १।३३।६) । अवेक्षा प्रतिजागर इत्यमरः । प्रतिजागरोऽवधानम् । स एव प्रत्यवेक्षा । शब्दोपजनो नार्थोपजनः । तथा कायस्थभोज्या भूर्जाता तत्प्रत्यवेक्षया (राज० ५।१८।१) । अवेक्षा प्रतिजागरः, तद्विरोधः प्रत्यवेक्षा प्रमादोऽनवधानम् । अत्रार्थेऽन्यत्र प्रयोगो मृग्यः ।

—गम् (गम्लृ गती) । येन प्रत्यवगच्छेयुः कूलरूपविशेषणम् (भा० स्त्री० ३।७) । येन हेतुनाऽदृष्टरूपेण पृथक्त्वशो विशेषणं विशेषं वैशिष्ट्यं प्राप्नुयुः ।

—ग्रह् (ग्रह उपादाने) । अभिसृज्याभिषेकं ते पुनः प्रत्यवगृह्णत (रा० गोरेसियो० २।२०।१५) । प्रत्यवग्रहणं प्रत्यादानम्, पुनर्ग्रहणम् ।

—घा (डुधान् धारणपोषणयोः) । प्रक्षाल्यान्त्राणि प्रत्यवधायैनमाहरन्ति (जै० ब्रा० १।४७) । प्रत्यवधाय पुनरन्तर्निधाय । या च गोमृगे वपा भवति या चाजे तूपरे ते अश्वे प्रत्यवधायहरन्ति (श० ब्रा० १३।५।२।१०) । प्रत्यवधाय उपरि निधाय ।

—मृश (मृश आमर्शने, आमर्शनं स्पर्शः) । दुर्लभो हि मनुष्येन्द्र नरः प्रत्यवमर्शवान् (भा० शां० २६५।१३) । प्रत्यवमर्शवान् सारासारविवेकवान् । स्मृतिः प्रत्यवमर्शश्च तेषां जात्यन्तरेऽभवत् (हरि० १।२१।१८) । प्रत्यवमर्शः स्वकृतकर्मानुसन्धानम् । सा च सम्प्रवोहे प्रत्यवमर्शात् प्रत्ययविशेषः (यो० सू० १।१० भाष्ये) । प्रत्यवमर्शः स्मरणम् ।

—मृष् (मृष तितिक्षायाम्) । स्यात्स्वल्पः सङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः कुशलस्य नापकर्षायाम् (सां० त० कौ० उद्धृतं पञ्चशिखसूत्रम्) । प्रत्यवमर्षोऽकामेन सहनम् ।

—रह् (रह बीजजन्मनि) । यथा श्रेयस्यायाति पापीयान् प्रत्यवरोहेत् (श० ब्रा० ४।१।२।६) । प्रकृष्टवयस्यागच्छति सत्यवरवयाः स्वासनादवतर-तीत्यर्थः । क्षत्रियमायान्तमिमाः प्रजा विशः प्रत्यवरोहन्ति (श० ब्रा० ३।६।३।७) । प्रत्यवरोहन्ति स्वासनादवतरन्ति अभ्युत्तिष्ठन्ति वा । समारोपितोऽर्घः प्रत्यवरोपितो वा (कौ० अ० २।८।२६) । प्रत्यवरोपितोऽपकृष्टः, अवकलितः, व्यवकलितः । अप्रत्यवरोही स्यात् (का० श्री० २२।५।२७) । प्रत्यवरोहोऽभ्युत्थानम् । स्वासनादवतरणं वा पूज्यपूजायै ।

—सृप् (सृप् गतौ) । ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते (मनः) (बृह० उ० २।१।१६) । प्रत्यवसृप्य प्रतिसंहत्यात्मानम् (शां० भा०) ।

—सो (षो अन्तर्कर्मणि) । गोमयेनालिप्यारण्योरग्नीं समारोह्य प्रत्यवस्यति (श० ब्रा० १२।४।४।१) । प्रत्यवस्यति प्रतिनिवर्तते । ततः इवोभूते गृहेषु प्रत्यवस्यति (आप० श्री० ६।१।१।२२) । सर्वत्र इवोभूते इवः प्रभाते गृहान्प्रत्यागच्छतीत्यर्थः । ये प्रत्यवसिताश्चैव ते वै निरयगाग्निनः (भा० अनु० २३।६७) । प्रत्यवसिता आरूढपतिता इति नीलकण्ठः । प्रव्रज्याप्रत्यवसितः प्रज्ञाशौचयुक्त उवास्थितः (कौ० अ० १।११।४) । प्रव्रज्याप्रत्यवसितः प्रव्रजितो भूत्वा पुनर्गार्हस्थ्यं प्रतिनिवृत्तः । संन्यासात्प्रच्युतो भ्रष्टः । ये प्रत्यवसिता विप्राः प्रव्रज्यादिबलात्तथा (अग्नि पु० १७०।३७) । यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः (याज्ञ० ३।२८० मित्ताक्षरायां पराशरवचनम्) । भ्रष्ट इत्येवार्थः । प्रत्यवसिताः सर्वलोकबहिष्कृताः (यम० श्लो० २३) । उक्तोऽर्थः । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थं (पा० १।४।५२) इति सूत्रे प्रत्यवसानं भक्षणमाह । अयं चार्थोऽन्यत्र वाङ्मये प्रायो न दृष्टः । सोरवक्षेपणो (पा० ६।२।१६५) । अत्र वृत्ताविह खल्विदानीं सुस्फिण्डले सुस्फिताभ्यां सुप्रत्यवसित इति स्थितम् । तत्र सुप्रत्यवसित आशितसुतृप्त इत्यनर्थान्तरम् ।

—स्कन्द (स्कन्दर् गतिशोषणयोः) । अर्थिना लेखितो योर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा । प्रपद्य कारणं ब्रूयात्प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतम् (याज्ञ० २।७ मित्ताक्षरायां नारदवचनम्) । प्रत्यवस्कन्दनं नात्र सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रतिग्रहेण वा लब्धमित्येवंरूपमुत्तरम् ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । शशंस शबरी वृद्धा रामाय प्रत्यवस्थिता

रा० ३।७४।१०)। प्रत्यवस्थिताऽभिमुखे स्थिता । धर्मी चानेकधर्मस्वभावः, तस्य चाध्वभेदेन धर्माः प्रत्यवस्थिताः (यो० सू० ४।१२ भा०) । प्रत्यवस्थिताः प्रत्येकमवस्थिताः । अत्र केचित्प्रत्यवतिष्ठन्ते (ब्र० सू० शां० भा०) । विदग्धन्ति (उक्तमर्थम्) इत्यर्थः । दुष्टः प्रत्यवतिष्ठते तदधुना कस्मै किमाचक्ष्महे (भा० वि० १।७७) । उक्तोऽर्थः । अन्ये तु प्रस्थितास्तान्वै केचित्तान् प्रत्यवस्थिताः (मात्स्य० १४४।१४) । तान्प्रत्यवस्थितास्तेषां प्रतिपक्षे स्थिताः । अक्रुध्यत रणे भीमस्तैर्मृ० धे प्रत्यवस्थितैः (भा० शल्य० ३।२३) । प्रत्यवस्थितै विरोधार्थं स्थितैः । अथ शक्यते प्रत्यवस्थातुं प्रत्यवस्थीयताम् (नि० १।१३।४ इत्यत्र दुर्गः) । प्रत्यवस्थातुं विरोद्धम् । तं राजानं शक्तिमानपि प्रत्यवस्थातुम् (अवदा० शरभजा०) । उक्तोऽर्थः । स्थातुमप्रत्यवस्थित्या विदग्ध्यां कोशसंविदम् (राज० ७।७४६) । अप्रत्यवस्थितिरविरोधः ।

—ह (हृज् हरणे) । तेभ्यो यथाधिकारमर्थान्प्रत्यवहृत्य धर्मव्यवस्था (गौ० ध० २।२।२२) । प्रत्यवहृत्य श्रुत्वाऽवधार्य । ततः प्रत्यवहारोऽभूत् सैन्यानां राघवाज्ञया (भा० वन० २८४।४१) । प्रत्यवहारः शिबिरं प्रति प्रतिसंहारः । मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः (रघु० २।४४) । प्रत्यवहारः संहारः ।

प्रत्याङ् (प्रति + आङ्)

—इ (इण् गतौ) । स ह क्षत्ताऽन्विष्य नाविदमिति प्रत्येयाय (छां० उ० ४।१।७) । प्रत्येयाय निववृते । तदुह क्षौनकः कापेयः प्रतिमन्वानः प्रत्येयाय (छां० उ० ४।३।७) । प्रत्येयाय उपजगाम । अरण्यं गत्वा न प्रत्येयात् (का० श्री० २१।१।१७) । न प्रत्यागच्छेत्, गृहितां न प्रत्यापच्छेत् इत्यर्थः । करो वर्षोपले रक्ष्मो पाणौ प्रत्यायशुण्डयोरिति मेदिनी । प्रत्यायो बलि मागधेयः, [राजदेयः शुल्कः ।

—कल् (कल गतौ संख्याने च) । प्रत्याकलितस्वदुर्नयः (दशकु०) । प्रत्याकलितः परिगणितः, सुविचिन्तितः ।

—काङ्क्ष् (काक्षि काङ्क्षायाम्) । मृगं हरिरिवादृश्यः प्रत्याकाङ्क्षत कीचकम् (भा० वि० २२।३८) । प्रत्याकाङ्क्षत = प्रत्याकाङ्क्षत्, प्रत्यपालयत्, प्रत्यक्षत ।

—कृश् (कृश आह्वाने रोदने च) । आक्रुष्टः पुरुषः सर्वं प्रत्याक्रोशेदनन्तरम् (भा० वन० २६।२७) । प्रत्याक्रोशेत् प्रतिशपेत् ।

—ख्या (ख्या प्रकथने, चक्षिङ् आदेशो वा) । यदि त्वं भजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद । विषमग्निं जलं रज्जुमास्थास्ये तव कारणात् (भा० वन० ५६।४) ॥ प्रत्याख्यास्यसि प्रत्यादेक्ष्यसि, न प्रतिपत्स्यसे । वार्तिककारस्तु न क्वादेरित्यादि प्रत्याचक्ष्यौ (पा० ७।३।५६ इत्यत्र सि० कौ०) । प्रत्याचक्ष्यौ निराकृतवान् । एवमेवान्नवीद् राजा प्रत्याख्यातश्च तैरपि (हरि० १।३०।३०) । (तुर्वश्वादिभिर्) नेत्युक्तः । अस्मात् प्रभवतो वैमनस्यादुत्सवः प्रत्याख्यातः (शा० ६) । प्रत्याख्यातः प्रत्यादिष्टः, आदेशेन प्रतिवारितः । प्रत्याख्यात-विशेषकं कुरबकं श्यामावदातारुणम् (माल० ३।५) । प्रत्याख्यातमतिक्रान्त-मतिशयितम् । को हि त्वैवं ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुम् (श० ब्रा० १४।११।११) । प्रत्याख्यातुम् प्रतिवक्तुम् प्रतिवदितुम्, त्वदुक्तं निरसितुम् । अनभि-प्रेतमापन्नः प्रत्याख्यातुमनीश्वरः (भा० पु० ३।३१।२५) । प्रत्याख्यातुं नेति वक्तुम् । प्रत्याख्यायं देवताभ्य आहुतिं जुहोति (श० ब्रा० १३।३।४१) । प्रत्याख्याय प्रत्येकम् आमन्त्र्य । प्रत्याख्येयस्त्वया तात कुण्डलार्थं सुरेश्वरः (भा० वन० ३०।१।१३) । प्रत्याख्येयः = नेति वक्तव्यः ।

—गम् (गम्तु गतौ) । स्नेहः प्रतिहतो न प्रत्यागच्छति (सुश्रुत० २।२००।१०) । स्पष्टोऽर्थः । उर्वशी प्रत्यागच्छति (विक्रम० १) । प्रत्यागच्छति प्रकूर्ति, प्रत्यापद्यते, प्रतिबुध्यते, चेतनां प्रतिलभते । अत एव प्रत्यागतः संजीवितः प्रत्यागतप्राणः, व्यपेतमोहो भवति । मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च (भा० शल्य० ५७।१७) । प्रत्यागतम् आभिमुख्यमत्यजतोपराङ्मुखस्य सत एवापसरणम् ।

—गृ (गृ शब्दे) । गृणाति ह वा एतद्धोता यच्छंसति । तस्मा एतद् गृणते प्रत्येवाध्वर्युरागृणाति तस्मात्प्रतिगरो नाम (श० ब्रा० ४।३।२।१) । निगव-व्याख्यातम् । अध्वर्युस्तस्मिन्तिष्ठन् प्रत्यागृणाति (शां० श्री० १७।४।६) । प्रत्यागृणाति प्रतिवक्ति ।

—चक्ष् (चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि) । दीयमानं प्रत्याचक्षीत (का० श्री० २२।१।३२) । नाङ्गी कुर्यादित्यर्थः । न संप्रतिपत्तं धर्म्यमुपभोगं यदृच्छया । प्रत्याचक्षते (भा० शां० १७६।२४) । उक्तोऽर्थः । न कञ्चन वसतौ प्रत्या-चक्षीत (तै० उ० ३।१०।१) । निवासं याचितो निषेधं आ बोचदित्यर्थः । गुह्युपनीति कृत्वा प्रत्याचक्षे न दोषतः (भा० आदि० ७७।१७) । उदीरितचर एवार्थः । प्रत्याचष्टामभूद्वान् (भा० पु० ३।१५।११) । प्रत्याचष्ट प्रत्युवाच । अप्रसिद्धिद्वयितोऽयमर्थः । प्रसिद्धिं प्रति चास्य कचेरनावरः प्रसिद्धः ।

—चरण (चरण गती, कण्डवादिः) । प्रति वां जिह्वा घृतमाचरण्यात्
(अथर्व० ७।३०।१) ।

—वा (डुवाज् दाने) । शुभाशुभं कर्म कृतं यदन्यत्तदेव प्रत्याददते स्वदेहे
(भा० शां० ७४।१५) । प्रत्याददते पुनराददते पुनराप्नुवन्ति । प्रत्यादित्सु त्रिवि-
ष्टपम् (भा० पु० १।३।१६) । न चाहं शक्तिः शापं प्रत्यादातुम् (भा० आदि०
३।२२) । प्रत्यादातुं प्रतिसंहर्तुम्, प्रतिनिवर्तयितुम् । उत्तमं पादं प्रत्यादाय
(शां० श्री० ७।२५।६, ऋक् प्रा० १०।१।८) । प्रत्यादाय=आवर्त्यं । यत्र
खल्वेकः प्रत्यादेयं ददाति द्वितीयश्च प्रतिदेयं गृह्णाति तत्रास्य दृष्टत्वात्प्रधानमूण-
शब्दः (न्यायभा० ४।१।६०) । प्रत्यादेयं पुनर्ग्राह्यम् ।

—दिश (दिश अतिसर्जने, दिशिरुच्चारणक्रिय इति भाष्यम्) । त्वत्स-
न्निधी यत् कथयेत्पतिस्ते यद्यप्यगुह्यं परिरक्षितव्यम् । कान्चित्सपत्नी तव
वासुदेवं प्रत्यादिशेत् तेन भवेद् विरागः (भा० वन० २३।४।८) ॥ वासुदेवं प्रत्या-
दिशेत् वासुदेवं कथयेत् । संजीवकः प्रत्यादिश्यताम् (हितोप० सुहृद० कथा
८) । आहूयतामित्यर्थः । कष्टमेते सुहृद्व्यसनेषु परवदुदासीनाः प्रत्यादिश्यामहे
(मुद्रा० ६) । तिरस्क्रियामहे । अथ बोधिसत्त्वस्तदस्याः समुदाचारघाट्यं
तेजस्विनिभूतेन वचसा प्रत्यादिदेश (अवदा० जा० १६) । जगहं इत्यर्थः ।
ऋजुप्रणामादिक्रिययैव तन्वी प्रत्यादिदेशेनमभाषमाणा (रघु० ६।२५) ।
प्रत्यादिदेश निराचकार । राजा कालस्य कारणम् । तत् किमहमेतं जलधर-
समयं न प्रत्यादिशामि (विक्रम० ४) । तत्-प्रत्यावृत्तिं नाज्ञापयामि । राजा
कालस्य कारणमित्युक्तम् । अन्तः शरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं
विनेता (रघु० ६।३६) । प्रत्यादिदेश निषिद्धेयः । यस्य यदकुशलं पश्यसि तत्
तदानीमेव प्रत्यादिशेति (कौ० अ० १।१।१३) । प्रत्यादिश प्रतिक्रियतामित्या-
दिश आज्ञापय । तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्प्रशमितारिभिः । प्रत्यादिश्यन्त इव
मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः (रघु० १।६१) ॥ प्रत्यादिश्यन्ते प्रतिनिवर्त्यन्ते, प्रयोगाद्
वार्यन्ते । प्रागपि सोऽस्माभिरर्थः प्रत्यादिष्ट एव (शा० ५) । प्रत्यादिष्टः
परित्यक्तः परिहृतः । प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिः (शा० ६।६) । प्रत्यादिष्टः
परिहृतः । कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयाम् (शा० ५।३१) ।
प्रत्यादिष्टां निराकृताम् । महावंशप्रदीपेन..... । रक्षागूह्यता दीपाः प्रत्या-
दिष्टा इवाभवन् (रघु० १०।६६) । प्रत्यादिष्टाः प्रतिबद्धाः, अभिभूताः ।
महाप्रदीपसमीपे नाल्पाः स्फुरन्तीति भावः । मन्यमानः स तं राजन्प्रत्यादेश-
मिवात्मनः (भा० भीष्म० ६८।२८) । प्रत्यादेशो निराकरणम् । प्रत्यादेशं

मन्यमानो महात्मा (भा० भीष्म० ८५।२६) । प्रत्यादेशो भर्त्सनम् । प्रत्यादेशो रूपगवितायाः श्रियः (विक्रम० १) । प्रत्यादेशो निराक्रिया । प्रत्यादेशादभिहितं धारयिष्ये कथं वत (रा० २।१३।६) । प्रत्यवेशात् तिरस्क्रियापूर्वम् । प्रत्या-देशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् (मेघ० २।३५) । प्रत्यादेशः परिहारः । प्रत्यादेशान्न खलु भवतो धीरतां कल्पयामि (मेघ० २।५४) । प्रत्यादेशो निषेधोऽनङ्गीकारः । मल्लिस्तु प्रत्यादेशः प्रतिवचनमित्येवं विवचार, कोषं च प्रमाणमुदाह्वार । नायमर्थः प्रसिध्यतीति नेमिनरे रोचयन्ते । येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते । तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः (मनु० ८।३३४) ॥ प्रत्यादेशाय प्रसङ्गनिवारणायेति कुल्लूकः । दत्तः स्वमांसं दहता कपोतेन महात्मना । नृशंसस्य ममाद्यायं प्रत्यादेशो न संशयः (भा० शां० १४७।४) ॥ प्रत्यादेशो धिक्कारपूर्वक उपदेश इति नीलकण्ठः । प्रत्यादेष्टुं स तद्वरं मामिदानीं प्रतीक्षते (प्रतिज्ञा० ४।१४) । प्रत्यादेष्टुं निर्याति-यितुम् ।

—ह (हङ् आदरे) । कथं नु नो दूतश्चरन्न प्रत्यादृथाः (श० द्वा० ३।५।१।१५) । न प्रत्याहृथाः सादरं नैक्षथाः ।

—धा (डुधाञ् धारणपोषणयोः) । यो ह नै जिशुं साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं वेद (नृ३० उ० २।२।१) । प्रत्याधीयते पुनः पुनराधीयतेऽत्रेति प्रत्याधानं स्थूलशरीरम् ।

—नह् (एह गन्धने) । तयोरन्यतरत् प्रत्यानह्यति (श० ब्रा० ३।३।४।८) । प्रत्यानह्यति अवलम्बयति । तयोः कृष्णमृगचर्मरंगोः ।

—नी (लीञ् प्रापणे) । यदपः प्रत्यानयति (श० ब्रा० २।३।१।१६, ११।६।१।११) । (अग्निहोत्रपयसि) पञ्चादासिञ्चति जलमित्यर्थः । ये नयन्ति परं पारं सिद्धान् प्रत्यानयन्ति च (रा० ४।४४।७६) । प्रत्यानयन्ति प्रत्याहरन्ति । प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो वन्दीमिव जयश्रियम् (कु० २।५२) । तूष्णीं प्रत्यानय-स्वैतान् कामं व्यध्वगतानपि (भा० सभा० ७४।२४) । उक्तोऽर्थः । दुर्योधनेन यद्येत् पापं तेषु पुरा कृतम् । त्वया तत्कुलवृद्धेन प्रत्यानेयं नरेश्वर (भा० उ० ३६।३१) । प्रत्यानेयमपनोद्यम्, प्रतिविधेयम् ।

—पद् (पद गतो) । प्रत्यापन्नेन्द्रियस्मृति (भा० पु० ८।११।४०) । प्रत्यापन्ना प्रत्यागता प्रतिलब्धा । प्रत्यापत्तिमपश्यन्ती द्विजस्याचिन्तयत्तदा (भा० पु० १०।५३।२२) । प्रत्यापत्तिं प्रत्यावृत्तिं प्रत्यागमनम् । आचार्यमातृ-

पितृहन्तारस्तत्प्रसादादभयाद्वा, एषां तेषां प्रत्यापत्तिः (व० घ० शा० १५।१६) । प्रत्यापत्तिः प्रायश्चित्तम् । प्रसादादपथाप्याद्वेति पाठान्तरम् । नास्यास्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते (आप० घ० १।६।२४।२५) । प्रत्यापत्तिः शुद्धिः । पुत्रादि-
भवेन सम्बन्ध इति केचित् । अशक्योऽयं व्याधिरस्याः । विनष्टा नामेयमिति मन्तव्यम् । नास्याः प्रतिपत्तिरस्ति (तन्त्रा० ४ उपक्रमे) । प्रत्यापत्तिः प्राण-
प्रतिलम्भः, संजीवनमुज्जीवनम् । संन्यस्य दुर्मतिः कश्चित् प्रत्यापत्तिं ब्रजेद्यदि (याज्ञ० ३।२८० मिताक्षरायां संवर्तवचनम्) । प्रत्यापत्तिर्गार्हस्थ्यं प्रति पुनर्गमनम्, गृहीभावः । अ अ (पा० ८।४।६८) इत्यनेन संवृतत्वप्रत्यापत्तिः क्रियते (काशिका) । संवृतत्वप्रत्यापत्तिः संवृतत्वप्रतिलब्धिः । प्रत्यापत्तिश्च यस्यैह वालिशस्य न जायते (भा० शा० २६।१६) । प्रत्यापत्तिर्वैराग्यम् ।

—भू (भू सत्तायाम्) । ओषधयो वै प्रजाः प्रभवन्तीः प्रत्याभवन्ति (तै० सं० १।७।२।३) । प्रत्याभवन्ति सन्निहिता हस्तगता उपयोग्या वा भवन्ती-
त्यर्थः ।

—म्ना (म्ना अभ्यासे) । यद्यपि (तत्पित्रुपामन्त्रणम्) अप्रत्याम्नातव्यम् (आसीत्) (भा० पु० ५।१।६) । अप्रत्याम्नातव्यमप्रत्याख्येयमिति श्रीधर-
स्वाश्री । त्रेयणापि निवर्तन्ते सिद्ध्या प्रतिषेधेन प्रत्याम्नायेन (भा० श्री० ६।१५।६) । प्रत्याम्नायः प्रत्यादेशः, आदिष्टस्य पुनरादेशेन निवर्तनम् । यद्यनाद्योऽनीनादधीत काममेवैकां गां दद्यात्सा गवां प्रत्याम्नायो भवति (आप० श्री० ५।६।२०।१८) । गवां प्रत्याम्नायो बह्वीनां गवां दानस्य निव-
र्तिका भवति । न रथादीनन्यजातीयान्निवर्तयतीति भाष्यम् । गवां प्रत्या-
म्नाय इति वचनादन्यत् सर्वं दातव्यमिति रुद्रदत्तः ।

—या (या प्रापणे) । दिव्यमस्त्रं प्रकुर्वाणः प्रत्यायाद्रथसत्तमः (भा० वि० ५।५।३) । प्रत्यायात् प्रातिकूल्येनाभिमुखोऽयादित्यर्थः । सोऽति विद्वो बलवता प्रत्यपायाद्रथान्तरम् (भा० कर्ण० २५।११) । प्रत्यपायात् प्रत्यपा-
क्रामत् ।

—रभ् (रभ राभस्ये) । नह प्रत्यारम्भे (पा० ८।१।३१) । चोदितस्याव-
धीरणे उपालिप्तया प्रतिषेधयुक्तः प्रत्यारम्भः क्रियत इति काशिका । प्रति-
षेधयुक्त आरम्भः प्रत्यारम्भ इति तु दीक्षितः । संक्षेपरुचिर्दीक्षितो मिता-
क्षरतामिच्छति न विशदताम् ।

—लभ् (डुलभम् प्राप्तौ) । प्रत्यालब्धामङ्गुष्ठेनाभिसंगृह्य (आश्व० श्री०

१।७।५) । प्रत्यालब्धामन्यतः स्पृष्टाम् । पराञ्चमावृत्तं संपिष्यादप्रत्यालभ-
मानम् (श० ब्रा० १।६।३।३३) । अप्रत्यालभमानम् प्रतिनिवृत्त्यापरिवेष्टितार-
मनाक्रामन्तमविरुद्धानम् ।

—ली (लोङ् श्लेषणे) । तं मृत्युः प्रत्यालीयत (शा० ब्रा० १।५।५) ।
समाश्लिष्यदित्यर्थः ।

—वप् (डुवप वीजसन्ताने) । श्रमव्यायामाभ्यां प्रतिविहिततन्त्रस्य नृपतेः ।
परं प्रत्यावापः फलति कृतसेकस्तरिव (वा० रा० १।२४) ॥

—व्रञ् (व्रज गतौ) । येनेतो गच्छेयुरन्येन प्रत्याव्रजेयुः (लाट्या० श्रौ०
४।४।१७) । प्रत्याव्रजेयुः प्रत्यावर्तेरन् ।

—श्रु (श्रु श्रवणे) । ऋत्विजः सम्प्रदायं चरन्ति । यत्प्रत्याश्रावयति यज्ञ
एवंतदुपावर्तते (श० ब्रा० १।५।२।७) । यत्प्रत्याश्रावयति यदुत्तरं व्रवीति
(आग्नीध्रः) ।

—श्वस् (श्वस प्राणने) । प्रत्याश्वसिहि साध्वस्यां (शट्यायाम्) राजपुत्र
यथासुखम् (रा० २।५।१।२) । प्रत्याश्वसिहि विश्रान्तो भव । एकश्चाप्यगणः
सङ्ख्ये प्रत्याश्वसामरोचयम् (भा० शल्य० ३।१।३६) । प्रत्याश्वसो विश्रमः ।
स तु दीर्घेण कालेन प्रत्याश्वस्तो नराधिपः (भा० शल्य० १।४८) । प्रत्या-
श्वस्तो लब्धसंज्ञः ।

—सञ्ज् (षञ्ज सङ्गे) । अथ प्रत्यासङ्गः कमपि महिमानं वितरति ।
प्रत्यासङ्ग एकस्थानसहासि तदिसंसर्गविशेषः ।

—सद् (षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु) । मुक्तिस्त्वां प्रत्यासीदति (कि०
१।१।३६) । त्वां प्रत्यासीदति त्वामुपस्थिता तव संनिहिता भवति । विद्यां
श्रुत्वां ये गुहं नाद्रियन्ते प्रत्यासन्ना मनसा कर्मणा वा (भा० शां० १०८।२३) ।
प्रत्यासन्ना अवसन्ना विशीर्णा विनष्टाः । यः पापं कुस्ते राजा काममोह-
बलात्कृतः प्रत्यासन्नस्य तस्यर्षे किं स्यात्पापप्रणाशनम् (भा० शां० १२३।
१३) ॥ प्रत्यासन्नस्य पश्चात्तप्तस्य ।

—सृ (सृ गतौ) । सुप्यजातौ शिनिस्ताच्छील्ये (पा० ३।२।७८) इत्यत्र
उत्प्रतिभ्यामाङि सत्तेरुपसंख्यानम् इति वार्तिकं पठितम् । उदासारिण्यः प्रत्या-
सारिण्य इति चोदाहरणे स्थिते । प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिणिरित्यमरः ।

—ह (हृञ् हरणे) । तातस्य यदतिक्रान्तं प्रत्याहरतु तद्भवान् (रा०
२।१०६।१४) । प्रत्याहरतु निवर्तयतु । अतिक्रान्तमतिक्रमणम् । नपुंसके भावे

क्तः । तत एकाक्षरं नादं भोरित्येव समीरयन् । प्रत्याहरज्जगत्सर्वमुच्चैः स्थावर-
जङ्गमम् (भा० शां० ३३३।२५) ॥ प्रत्याहरत् प्रत्यवाहरत् समहरत् । प्रत्या-
हरन्ति क्रव्यादा गृध्रगोमायुवायसाः (भा० सभा० ८०।३०) । प्रत्याहरन्ति
नगरसमीपे प्रेतमांसास्थ्यादीन्यानयन्ति प्रतिकूलं भवन्ति क्रोशन्ति वेति नील-
कण्ठः । द्वितीयस्मिन्नर्थे क्लिष्टं कल्पयति टीकाकारः । केवलमाहरणं
विश्वव्दासहचरितं शब्दक्रियां नाह । श्रूयाच्चेत्कामं प्रतिशब्दयुक्तं प्रतिकूलं
भक्षणं श्रुवीत् । किं च । भवणर्थेङ्गीकृते क्रव्यादा इति विशेषणमर्थवन्न
स्थात् । दिवसे दिवसे ह्यस्या गतिजल्पितचेष्टितम् । प्रत्याहरश्च मे युक्ताः
स्थिताः प्रियहि ते सदा (भा० उ० १८६।१४) ॥ गत्यादिविषयां प्रवृत्तिं माम-
हारयन्नित्यर्थः । ततो वाष्पाकुलां वाचं दमयन्ती शुचिस्मिता । प्रत्याहरन्ती
शनकैर्नलं राजानमब्रवीत् (भा० वन० ५६।१८) ॥ प्रत्याहरन्ती संज्ञां लभ-
माना, मोहान्निर्गता सती । दृषदं प्रक्षाल्य ब्रह्मचारी व्रतवती वा ब्रह्मबन्धुः
कुमारी वाऽऽप्रत्याहरन्ती पिनष्टि (गो० शृ० २।६।६) । प्रत्याहरणं पिष्टस्य
पक्ष्वादानयनं तदकुर्वती । उच्छ्रितशिलापुत्रकेणाहत्याहत्य पेषणमप्रत्याहरण-
मिति वा । सकृत् प्रयोगेणैव यथा पेषणं निर्वहति तथा कर्तव्यं तदेवाप्रत्या-
हरणं भवतीति वा । किं शेषे ऽद्य निराकृताः किमरयः प्रत्याहता वा प्रिया
(हनुमन्नाटके १३।२८) । प्रत्याहता प्रत्यानीता प्रत्यागमिता । स्वविषया-
संप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः (यो० सू० २।२५) ।
प्रत्याहारं तु वक्ष्यामि शर्वयादौ गतेऽहनि (भा० शां० २३३।१) । प्रत्याहारः
संहारः । प्रत्याहार उपादानमिति वैजयन्ती ।

प्रत्युद् (प्रति + उद्)

—इ (इण् गतौ) । कथं न प्रत्युदेत्यत्र स्मयमाना यथा पुरा (भा० अनु०
२।६३) । प्रत्युदेति प्रत्युद्गच्छति । तं जानतीः प्रत्युदायन्नुपासः (ऋ० ३।३१।
४) । उक्तोऽर्थः । स सूर्यं प्रति पुरो न उद्गाः (ऋ० ७।६२।२) । अस्माकं
समश्रमुदकभोरित्यर्थः । यस्तं प्रतीपस्तरसा प्रत्युदीयात् (भा० उ० २२।२६) ।
प्रत्युदीयात् प्रतिकूल उन्मुखो गच्छेत् । अहं चैनं प्रत्युदियामाचार्यो वा
घनञ्जयम् (भा० उ० १६६।२४) । उक्तोऽर्थः ।

—ईक्ष (ईक्ष दर्शने) । मा स्मैनं प्रत्युदीक्षेथाः (रा० २।१।२३) । उच्च-
क्षुभूय सैनमीक्षिष्ठाः, चक्षुषो उन्नमय्य एनं प्रति मा व्यापीपरः ।

—ऊह् (ऊह् वितर्के) । दक्षिणतः पुरीषं प्रत्युद्ब्रूहि (श० ब्रा० १।२।
५।१७) । प्रत्युद्ब्रूहि समूहति समुच्चिनोति ।

—कम् (कमु पादविशेषे) । प्रत्युत्क्रान्तजीवितः = प्रबन्धितः । प्रत्युत्पन्नः प्रयोगार्थं इत्यमरः । युद्धार्थः प्रकृष्टो योगः प्रयोगः ।

—गम् (गम् गती) । प्रत्युज्जगामातिथिमासिधेयः (रघु० ५।२) । सञ्चिकीर्षयाऽतिथिं प्रति स्वस्थानादुत्थाय गतवानित्यर्थः । प्रत्युज्जगाम सहसा विनयेन समन्वितः (रा० १।५०।७) । उक्तोऽर्थः । प्रत्युज्जगाम तं भ्राता (रा० २।१६।३३) । उचितपूर्वं एवार्थः । प्रत्युज्जगाम तेचस्त्री गृहानेव महातपाः (भा० वन० १८५।३६) । उत्थाय गृहान्प्रति चचालेत्येवार्थः । सत्क्रियार्थं स्वस्थानादुत्तल्य सत्कार्यं प्रति गमनं नार्थः । लब्धेरनादरः । स्निग्धेन भोजनेन माम्प्रत्युदगच्छति (स्वप्न० ४) । अत्र सत्क्रियाऽऽरात् स्रोत्यत इति नापलाप्यम् । तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य केशिनं हृयदानवम् । प्रत्युज्जगाम गोविन्दः... (हरि० २।२४।१६) ॥ प्रतिग्रहीतुमभिययी, विरोधं प्रससार । पौरैः प्रत्युदगतो दूरात् (रा० १।७७।८) । प्रप्युद्वज्य सत्कृत इत्यर्थः । प्रत्युदगतो मां भरतः ससैन्यः (रघु० १३।६४) । कर्तरि क्तः । अर्थस्तु पूर्वेण समानः । प्रत्युदगताः केकयान् (भा० भीष्म० ७६।५६) । विरुत्सया केकयान्प्रति प्रस्थिताः । तमागतमभिप्रेक्ष्य प्रत्युदगम्य... । प्रणिपत्याभिवाचनं तस्थुः प्राञ्जलयस्तदा (भा० आदि० १६६।२) ॥ प्रत्युदगम्य सचित्रकीर्षयाऽप्रतः प्रक्रम्य । प्रत्युदगम्य रथं रिपोः । विध्वंसयितुमिच्छामि (रा० ६।६०।६) ॥ प्रत्युदगम्य विरोधभावनयाऽप्रतः प्रवृत्तेत्यर्थः । तत्र सम्बन्धिजामातृमुखान् प्रत्युदगमादिना । प्रह्वस्तान् पूजयामास... (कथा० ४४।१३०) ॥ प्रत्युदगमः सत्कारार्थमभिगमः । प्रत्युदगमनीयं वस्त्रयोधौतयोर्युगम् इत्यमरः ।

—गं (कं गं शब्दे) । प्रत्युदगीतस्तु खल्वेषां तथोदगाता भवति (लाट्या० श्रौ० ७।८।१६) । प्रत्युदगीतो गानेन प्रत्युत्तरितः ।

—ग्रह् (ग्रह उपादाने) । प्रत्यवेतस्वराणां तु प्रत्युदगृह्णीयात् (लाट्या० श्रौ० ७।८।१) । प्रत्याचक्षीत, पराफुर्वात् ।

—चरण् (चरण गती कण्डवादिः) । प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चरण्यत् (वा० सं० ८।२४) । उच्चरण्यत् उच्चरतु । जिह्वा ज्वाला । महीधरस्तु उत्पूर्वाच्चरतेर्लोड्ये ण्यत्प्रत्यय ओणादिक इत्यभिमन्यते । तद्विचारासहम् ।

—जीव् (जीव प्राणधारणे) । ददौ तस्यै तद्वैवाधं निजायुषः । प्रत्युज्जि-जीव सा तेन (कथा० १४।८१) ॥ प्रतिलब्धजीविता वग्भूतेत्यर्थः ।

—तु (तु प्लवनतरणयोः) । मन्दाकिनीतीरं प्रत्युत्तीर्य (रा० २।१०।३।२८) । प्रत्युत्तीर्य = उपगम्य ।

—पद् (पद गती) । तत्र मे प्रत्युत्पन्ना मतिः (तन्त्रा०) । प्रत्युत्पन्ना तत्कालमुत्पन्ना, सद्यः संजाता । इदं तत् प्रत्युत्पन्नमति स्त्रैणमिति यदुच्यते (शा० ५) । तात्कालिकी तु प्रतिभा प्रत्युत्पन्नमतिः स्मृता । यस्य बुद्धिः परिभवेत् तमतीतेन योजयेत् । अनागतेन दुर्वृद्धि प्रत्युत्पन्नेन पण्डितम् (भा० आदि० १४०।७४) ॥ प्रत्युत्पन्नेन वर्तमानेन धनादिना । योजयेदित्यस्य स्थाने सान्त्वयेदिति पाठान्तरम् । अतीतानागतं हित्वा प्रत्युत्पन्नेन वर्तय (भा० शां० २२७।६६) । अवाप्यान्कामयन्नर्थान्नानवाप्यान् कदाचन । प्रत्युत्पन्नाननुभवन् मा शुचस्त्वमनागतान् (भा० शां० १०४।२८) । प्रत्युत्पन्नांस्तत्कालमुपस्थितान् ।

—यम् (यम उपरमे) । तमेकादशिन्या पुरस्तात्प्रत्युद्यच्छति (पञ्च० ब्रा० २०।२।४) । समानोन्मानं करोतीत्यर्थः । क्षत्रायैव तद् विशं प्रत्युद्यामिनीं कुर्युः (ऐ० ब्रा० ६।२१) । प्रतिकूलोद्योगयुक्ताम्, विरोधायोत्तिष्ठमानाम्, अभ्युत्थिताम् इत्यर्थः । नैनं शत्रुः प्रत्युद्यामी भवति (जै० ब्रा० १।६५) । उदीरितचर एवार्थः । यद् द्वे इव ब्रूयाद्यजमानाय द्विषन्तं भ्रातृव्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्यात् (श० ब्रा० १।५।२।२) । ते यजमानलोके द्विषन्तं भ्रातृव्यं प्रत्युद्यामिनं कुर्वन्ति (श० ब्रा० ८।४।४।८) । प्रतिद्वन्द्विनं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

—या (या प्रापणे, प्रापणमिह गतिः) । अर्जुनं वासुदेवं च को वा प्रत्युद्ययौ रथी (भा० शल्य० २।६४) । प्रत्युद्ययौ प्रातिभटचेनाभिमुखं ययौ, विरुत्सयाऽभिमुखं जगाम । ये चापि त्वां महाबाहो प्रत्युद्यान्ति नराधिपाः । तैर्विग्रहो यथा न स्यात् (भा० आश्व० ७२।२३) ॥ प्रत्युद्ययुर-मृष्यन्तो राजानः पाण्डवर्षभम् (भा० आश्व० ७७।२) । न कश्चिदेनं समरे प्रत्युद्याति महारथः (भा० भीष्म० ११६।७६) । उक्तोऽर्थः । प्रत्युद्ययौ हरि रौद्रः स्वबाहुबलमास्थितः (मात्स्य० १५२।१७) । प्रत्युद्ययौ अभ्यद्रवत् उपाद्रवत् । प्रोष्यागच्छतामाहिताग्नीनामग्नयः प्रत्युद्यान्ति (रघु० १।४६ टीकायां मल्लिनाथेनोद्धृतं वचनम्) । सच्चिकीर्षयाऽभिमुखं प्रसरन्तीत्यर्थः । खाण्डवे येन भगवान् प्रत्युद्यातः सुरेश्वरः (भा० द्रोण० १८५।१५) । प्रत्युद्यातः प्रतिगृहीतः, प्रतिरुद्धः । तस्माद्रणे द्वैरथे मां प्रत्युद्यातारमच्युत । वृतवान् परमं कृष्ण प्रतीपं सव्यसाचिनः (भा० उ० १४१।१६) ॥ प्रत्युद्यातारं विरोधायोद्योक्तारम् ।

—श्रि (श्रिन् सेवायाम्) । त (देवाः) एतदक्षिणतः प्रत्युदश्रयन् (श० ब्रा० १।४।४।८) । उच्छ्रिता उन्नता उन्नतकायाः स्थिता इत्यर्थः ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । न्याय्ये प्रत्युत्थाने प्रत्युत्थितं कश्चित् कञ्चित् पृच्छति (लुङ् ३।२।११० सूत्रे वसेर्लुङ् रात्रिशेष इति वार्तिके भाष्ये) । प्रत्युत्थितः प्रबुद्धः । शय्यात् उत्थितः । यस्ततः पुत्रो जायते स लोकः प्रत्युत्थायी (श० ब्रा० १।१।६।२।१०) । प्रत्युत्थायी पुनरुदित्वरः, पुनरभ्युदयशीलः । मङ्गलाद्यप्रयोगं च प्रत्युत्थानं च सर्वतः (भा० सभा० ५।१०८) । सर्वतः प्रत्युत्थानं सर्वेण विरोधः ।

—हा (ओहाङ् गतौ) । असृग्रमिन्द्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत (ऋ० १।१।४) । प्रत्युदहासत उदगत्य प्रापन् ।

प्रत्युवाङ् (प्रति+उद्+आङ्)

—ह (हृज् हरणे) । सर्वत्र कुशलं राजा वसिष्ठं प्रत्युदाहरत् (रा० १।५।२।१०) । प्रत्युदाहरत् प्रत्यवोचत् । वलीपलित एजत्क इत्यहं प्रत्युदाहृतः (भा० पु० ६।६।४१) । प्रत्युदाहृतः प्रत्याख्यातो निराकृतः । अन्यत्र दुर्लभोऽर्थः ।

प्रत्युप (प्रति+उप)

—कृ (डुकृञ् करणे) । न हि सन्त आत्मानं प्रत्युपकृतमिच्छन्ति, आपद्-गत एव प्रत्युपकारमपेक्षते यतः (इति वयम्) ।

—दिश् (दिश अतिसर्जने, विशिखत्तारणक्रिय इति भाष्यम्) । कर्म व्याधि प्रति प्रत्युपदेक्ष्यामः (सुश्रुत० १।१४।१७) । विशेषैः सहोपदेक्ष्याम इत्यर्थः । यद्यत्प्रयोगविषये भाविकमुपदिश्यते मया तस्यै । तत्तद्विशेषकरणात् प्रत्युपदिशतीव मे बाला (माल० १।५) । प्रत्युपदिशति कृतस्योपदेशस्य कृते स्वयमुपदेशं वितरति । सा राजहंसैः...व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धैरादित्सुभिर्नूपुरशिञ्जितानि (कु० १।३४) । उक्तोऽर्थः ।

—घा (डुघाञ् धारणपोषणयोः) । तान्नेष्टकया पुरस्तात् प्रत्युपदध्यात् (श० ब्रा० ७।४।२।३६) । प्रत्युपदध्यात्=अपिदध्यात् ।

—या (या प्रापणे, प्रापणसिंह गतिः) । प्रत्युपायां पुनर्गृहम् (भा० आदि० २३।१८) । प्रत्युपायां न्यवर्तते ।

—वद् (वद व्यक्तायां वाचि) । तेनो श्रीः प्रत्युपोदिता (पञ्च० ब्रा० १०।७।२) । प्रत्युपोदिता=अपोदिता=वाचा निन्दिता, तिरस्कृता ।

—विश्व (विश्व प्रवेशने) । आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि यावन्मे न प्रसीदति (रा० २।११।१।१३) । प्रत्युपवेक्ष्यामि अभिमुख एकपाद्वर्णेनोपविष्टो रोत्स्याञ्जी-

त्यर्थः । तदिदमनुनेतुमनुकूलयितुं भवति मनोरथसिद्धये । स चार्थ इह यावन्मे न प्रसीदतीत्यनेनोक्तः । किं मा भरत कुर्वाणं तात प्रत्युपवेश्यसे (रा० २।१११। १६) । न तु मूर्धाभिषिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने (रा० २।१११। १७) ॥ उक्तोऽर्थः । मत्त उन्मत्तो बद्धोऽणिकः प्रत्युपविष्टो यश्च प्रत्युपवेशयते तावन्तं कालम् (आप० घ० १।११। ११) । प्रत्युपविष्ट ऋणादिना कारणेनाधमर्णादिकं निरुह्य तत्पाश्वं उपविष्टः ।

—श्लिष् (श्लिष आलिङ्गने) । मासे ह्यतीते योजनन्तरो दिवसः स मासं प्रत्युपश्लिष्टो भवति (पा० २।१। ४३ सूत्रे न्यासे) । मासं प्रत्युपश्लिष्टः = मासेन संसक्तः ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । प्रत्युपस्थितकालस्य कार्यस्यानन्तरो भव (भा० वि० २।१। १६) । प्रत्युपस्थित उपस्थितः । बुद्धिर्व्यावर्तते चास्य विनाशे प्रत्युपस्थिते (भा० आश्व० १। ७। ७) । उक्तोऽर्थः । प्रत्युपस्थिते च का गतिः (शा०) । प्रतीपेऽर्थ उपस्थिते । श्रेयसा योजयन्त्याशु श्रेयसि प्रत्युपस्थिते (भा० शां० २८। ५। ७) । प्रतीपत्वेनोपस्थिते हीयमान इत्यर्थः ।

—स्पृश् (स्पृश संस्पर्शने) । अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिर्भवति (द्रा० गृ० १।१। १२, गो० गृ० १।२। २८) । प्रत्युपस्पृश्य पुनरुपस्पृश्याऽऽचम्य ।

प्रत्युपाङ् (प्रति + उप + आङ्)

—घा (डुधान् धारणपोषणयोः) । प्रलयपयसि घातुः सुप्तशक्तेर्मुखेभ्यः श्रुतिगणमपनीतं प्रत्युपाधत्त (भा० पु० ८। २। ४। ६१) । प्रत्युपाधत्त प्रत्यलभत ।

प्रतिनि (प्रति + नि)

—अस् (असु क्षेपे) । तथैवायुधजालानि भ्रातृभ्यां कवचानि च । रथोपस्थे प्रतिन्यस्य (रा० २। ४०। १६) । प्रतिन्यस्य प्रत्येकं न्यस्य । प्रविन्यस्येति पाठान्तरम् ।

—क्षिप् (क्षिप प्रेरणे) । प्रतिनिक्षिप्य तं वीरं कृत्या समभिपूज्य च (वन० १५। १८४) । आनीतं पुनस्तत्र स्थापयित्वेत्यर्थः ।

—गद् (गद व्यक्तायां वाचि) । प्रतिनिगद्य होमः (का० श्रौ० ६। १०। २६) । देवतापरं चतुर्थ्यन्तमुच्चार्येत्यर्थः ।

—ग्रह् (ग्रह उपादाने) । आदित्यपात्रेण द्रोणकलशात् प्रतिनिगृह्णीते (शा० ब्रा० ४।३।५।६) । प्रतिनिगृह्णीते = उद्धरति ।

—धा (द्रुधाम् धारणपोषणयोः) । इत्यपात्तं प्रतिनिदधाति (आप० श्री० १०।४।१३।२२) । प्रतिनिदधाति पुनर् निदधाति । सप्तधा वितृष्णां वल्मीकवपां प्रतिनिदधाति (तै० सं० ५।१।८।३९) । वल्मीकमृवं शिरःस्थाने प्रतिनिधिं करोतीत्यर्थः । द्रव्येऽविद्यमाने यत्सामान्यतमं मन्येत तत् प्रतिनिदध्यात् (शा० श्री० ३।२०।९) । तत्स्थानापन्नं कृत्वा तेन व्यवहरेदित्यर्थः । सोमस्तृणविशेषः । तदसंनिधौ पूतीकतृणानि प्रतिनिधीयन्ते (स्थानिवत्सूत्रे प्रदीपे) । देवता नाम यदर्थं किं चिच्चोद्यते । अन्या तस्याः स्थाने प्रतिनिधीयमाना न देवता स्यात् (मी० ६।३।१९ सूत्रे शा० भा०) । निगदव्याख्यातश्च । विहितस्य छागादेरभावे तत्सदृशद्रव्यान्तरे मेषे प्रतिनिहिते (का० श्री० १।४।८ टीकायाम्) । प्रतिनिहिते = (छागादेः) स्थाने स्थापिते तद्वदाचरिते । सा सर्वात्मन्यां प्रतिनिधायारवं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव (नि० १२।१०।२) । प्रतिनिधाय स्वस्य स्थाने स्थापयित्वा । तं गुणाश्रयविशेषं प्रतिनिधाय प्रतिप्रतिगुणश्रयविशेषपरिणामात् प्रवर्तते व्यक्तम् (साङ्ख्यका० १६ गौड० भा०) । उद्घाटनीयान्येतानि कुण्डानीति च सौबलीम् । इत्युक्त्वा भगवान्व्यासस्तथा प्रतिनिधाय च । जगाम तपसे (भा० आदि० ११।५।२३-२४) ॥

—यम् (यम उपरमे) । प्रतिनियतविषयाः शब्दाः । समाने रक्ते वर्णं गोलोहित इति भवत्यश्वः शोण इति (भाष्ये) । प्रत्येकं नियतो विषयो येषां ते ।

—विश् (विश प्रवेशने) । न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् (भर्तृ० २।५) । प्रतिनिविष्टः प्रत्यभिनिविष्टः, साभिनिवेशः, आप्रहृग्रहिलः । प्रतिनिविष्टे च किं श्रेयो मन्यते भवान् (भा० शा० १०।४।५४) । प्रतिनिविष्टे दैवे प्रतिकूले । भर्तुः प्रतिनिवेशेन या भार्या स्कन्दयेदुतम् (वी० ध० ४।१।२२) । प्रतिनिवेशः प्रतिकूलता, अनिच्छा वेति गोविन्दस्वाप्नी ।

—वृत् (वृत्त वर्तने) । अत्येति रजनी या तु सा न प्रतिनिवर्तते । न प्रत्यागच्छतीत्यर्थः । सूर्योपस्थानात् प्रतिनिवृत्तः (विक्रम० ५) ।

प्रति+निश् (प्रति+निर्)

—दिश (दिश अतिसर्जने, दिशिरुन्धारणक्रिय इति भाष्यश्च) । तदिति कृच्छ्रं प्रतिनिर्दिशति (बी० ध० २।१।२।२२ इत्यत्र गोविन्दस्वामिकृते

विवरणे) । प्रतिनिर्दिशति प्रत्यवमृशति । तदिति प्रकृतं युक्तवद्भावलक्षणं प्रतिनिर्दिश्यते (पा० १।२।५३ इत्यत्र वृत्तौ) । उक्तोऽर्थः । उद्दिश्यमान-प्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकत्वमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गमुपाददते (पस्पशायां भाष्ये कैयटः) । प्रतिनिर्दिश्यमानं विधीयमानम् ।

—या (या प्रापणे, प्रापणमिह गतिः) । न जीवन्प्रतिनिर्याति महतो-ऽस्माद्रथव्रजात् (भा० भीष्म० १११।१६) । प्रतिनिर्याति निवर्तमानो निर्याति ।

प्रतिपरा (प्रति + परा)

—इ (इण् गतौ) । ते वै पत्नीः संयाजयिष्यन्तः प्रतिपरायन्ति (श० ब्रा० १।६।२।१) । प्रतिपरायन्ति (गार्हपत्यं) प्रतिनिवर्तन्ते । अथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपरैति (श० ब्रा० २।५।२) । उक्तोऽर्थः ।

—ह (हृण् हरणे) । अथ पत्न्यै पदं प्रतिपराहरन्ति (श० ब्रा० ३।३।१।१०) । पदं पदरज उपहरन्तीत्याह ।

प्रतिपरि (प्रति + परि)

—इ (इण् गतौ) । उलमुकं त्रिः पुनः प्रतिपर्येति (भा० श्री० ७।१७।७, का० श्री० ५।८।३०) । अप्रदक्षिणं सव्यं परिक्रामतीत्यर्थः । उदकुम्भेनार्नि त्रिः परिषिच्य त्रिः प्रतिपर्येति (वाराह श्री० २।२।३।११) । उक्तोऽर्थः ।

—व्ये (व्येण् संवरणे) । ऊर्गसि इति नाभिं प्रतिपरिव्ययति (आप० श्री० १०।३।६।१४) । प्रतिपरिव्ययति सन्नहति ।

(प्रतिप्र (प्रति + प्र)

—ईक्ष् (ईक्ष दशने) । शूद्रायां तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरेवान्वयायः (आप० ध० १।३।६।११) । प्रतिप्रेक्षणं मिथो विलोकनम् ।

—दा (डुदाण् दाने) । राज्यं प्रतिप्रदास्यामि (भा० उ०) प्रतिनिर्यातयिष्यामि, प्रत्यपयिष्यामि । इयं हैवैनं वधाय प्रतिप्रददावनया हैवैनं प्रतिप्रत्तं जघ्नुः (श० ब्रा० २।५।४।७) । उक्तोऽर्थः ।

—दा (दाण् दाने) । तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्ति (तै० सं० ६।५।८।२६-३०) । न प्रतिप्रयच्छन्ति न प्रत्यपयन्ति ।

—मुच् (मुच्चृ मोक्षणे) । तदेवैव व्रतचर्या यत्पूर्वेद्युर्दुग्धं दधिहविरातञ्चनं तत्कुर्वन्ति प्रतिप्रमुञ्चन्ति वत्सांस्तान्पुनरपाकुर्वन्ति (श० ब्रा० ११।१।४।१) । वत्साम्बन्धनान्मुक्त्वा धेनुभिर्मातृभिर्योजयन्ति प्रस्नवायेत्यर्थः ।

—या (या प्रापणे, प्रापणमिहे गतिः) । एवमुक्तो मतङ्गस्तु प्रतिप्रायाद् गृहं प्रति (भा० प्रनु० २७।१८) । प्रतिप्रायात् प्रतिन्यवर्तत प्रतिप्रातिष्ठत ।

—युज् (युजिर् योगे) । बृहद्रथन्तरे वै श्येतनीधसे यद्रथन्तराय नीधसं प्रतिप्रयुञ्जन्ति बृहदेवास्मै तत् प्रतिप्रयुञ्जन्ति (पञ्च० ब्रा० ७।१०।८) । प्रतिप्रयुञ्जन्ति प्रतिनिधित्वेन योजयन्तीत्यर्थः ।

—वच् (वच परिभाषणे) । यो वै ब्रह्मणे देवेभ्यः प्रजापतयेऽप्रतिप्रोच्यास्वं मेध्यं वक्ष्णाति (तै० ब्रा० ३।८।३।१) । अप्रतिप्रोच्य = अनुक्त्वा तदनुज्ञासलक्ष्या ।

—सू (षूङ् प्राणिगर्भविमोचने, षूङ् प्राणिप्रसवे) । पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः (यो० सू० ४।३४) । प्रतिप्रसवः स्वकारणे प्रधाने लय इति तत्त्ववैशारदी ।

—सू (षु प्रसवैश्वर्ययोः, प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम्, षू प्रेरणे) । प्रतिप्रसवः प्रतिषिद्धस्य पुनरभ्यनुज्ञानम् ।

—स्था (ष्ठा गतिनिवृत्तौ) । अष्टवर्गं वै श्रेयान् पापीयान् प्रतिप्रस्थाता (पा० ५।३।५ सूत्रे भाष्ये) ।

—हि (हि गतौ वृद्धौ च) । प्रत्यक् प्रतिप्रहिण्मो यथा कृत्याकृतं हनत् (अथर्व० १०।१।५) । अत्र प्रतिशब्दस्य प्रत्यक्छब्देन गतायंता नाति-तिरोहिता । अन्यत्रापि च्छन्दस्येवंविधा शैली दृश्यते ।

—हृ (हृन् हरणे) । तस्मिन्प्रतिप्रहरति क्षिप्रं प्राहरतां ततः (राज० ८।२३।२६) । प्रतिप्रहरति प्रहारं प्रतिकुर्वाणे ।

प्रतिवि (प्रति + वि)

—ईक्ष् (ईक्ष वशने) । न शेकुः सर्वभूतानि पाण्डवं प्रतिवीक्षितुम् (भा० द्रोण० १४६।४१) । प्रतिवीक्षितुमभिमुखं प्रेक्षितुम् । पाण्डवे दृशं पातयितुम् । तस्य दुष्प्रतिवीक्ष्यं तदभ्रुकुटिसंहितं तदा (रा० २।२३।३) । दुष्प्रतिवीक्ष्यं संमुखतया द्रष्टुमशक्यम् ।

—ऊह् (ऊह वितर्के) । सम्भूयैनं प्रतिव्यूहेदधिकं सर्वसम्पदा (का० नी० सा० ११।१९) । प्रतिव्यूहेत् विरुन्ध्यात् । प्रतिबलयेदित्युपाध्यायनिरपेक्षा । वीर्यविषयं द्वन्द्वं प्रतिव्यूहते (प्रतिमा० ६।३) । प्रतिव्यूहते रुणद्धि, वारयति । प्रतिव्यूहशोकदुःखावेगः (अवदा० जा० व्याघ्र० १) । प्रतिव्यूहो विनीतो विहृतः सान्तरायः । मेघनादप्रतिव्यूहैर्नादितास्तु समन्ततः । प्रतिव्यूहैः प्रतिशुद्धिः, प्रतिशब्दैः, प्रतिध्वनिभिः ।

—चक्ष् (चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि, वेदे वक्ष्नेऽपि) । शिरः शिरः प्रति सूरौ विचष्टे (तौ सं० ४।२।५।४) । प्रतिविचष्टे प्रतिकूलं वीक्षते ।

—ज्ञा (ज्ञा अवबोधने) । सन्तः प्रतिविजानन्तो लब्धसंभावनाः स्वयम् (भा० सभा० ७३।६) । कृतस्य प्रतीकारं जानन्त इत्यर्थः ।

—घा (डुघाम् धारणपोषणयोः) । देवदत्तस्य समाशं शरावैरोदनेन च यज्ञदत्तः प्रतिविधत्ते (येन विधिस्तदन्तस्य १।१।७२ सू० भा०) । प्रतिविधत्ते सज्जीकरोति, प्रकल्पयति, उपकल्पयति । चतुर्विधबला चमूः । राघवस्यानु-यात्रायं क्षिप्रं प्रतिविधीयताम् (रा० २।३६।२) । उक्तोऽर्थः । योप्येकान्ते तूष्णीमासीनो भक्तबीजबलीवर्दः प्रतिविधत्ते स उच्यते पञ्चभिर्ह्रलैः कृषतीति (हेतुमति चेति सूत्रे पदमञ्जर्याम्) । प्रतिविधत्ते संविधत्ते संभारान् संविभति । क्षिप्रमस्मिन्नरव्याघ्र चारः प्रतिविधीयताम् (रा० ५।६०।१४) । प्रेष्यतां नियु-ज्यतामित्यर्थः । दोषं तु मे कञ्चित् कथय येन स प्रतिविधीयेत (उत्तर० १) । प्रतिविधीयेत प्रतिक्रियेत । क्षिप्रमेव कस्मान्न प्रतिविहितमार्येण (मुद्रा०) । प्रतिविहितं प्रतिकृतम् । धर्मः प्रतिविधातव्यो बुद्ध्या राज्ञा ततस्ततः (भा० शां० १४२।६) । प्रतिविधातव्यद्विचकिन्सनीयः । तस्माद्यान्येतद्व्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या, प्रतिविधेयं दोषेषु (१।१।६ सूत्रे न वा सन्निपातेति वार्तिके भाष्ये) । दोषा अपनेया इत्यर्थः । तस्माद्यस्मिन् पक्षेऽल्पीयां-सो दोषास्तमास्थाय प्रतिविधेयं दोषेषु (पा० १।३।११ सू० भाष्ये) । उक्तोऽर्थः । सर्वे यथा मां रक्षन्ति तथा प्रतिविधातव्यम् (रा० ५।६४।१६) । तथा प्रति-विधातव्यम् = तथोपायः आस्थातव्याः । निर्णयसागरमुद्रिते रामायणेऽत्र स्थले नायं श्लोक उपलभ्यते, श्लेगलप्रतिसंस्कृते तु स्थितः । पुत्रदारमप्रतिविधाय प्रवजतः पूर्वसाहसदण्डः (कौ० ब्र० २।१।२६) । अप्रतिविधाय संविधामप्रकल्प्य, योगक्षेममकल्पयित्वा । तस्य प्रतिविधानं च विहितं पूर्वमेव हि (भा० आदि० २५।१६) । प्रतिविधानं प्रतीकारः । यत्र प्रतिविधानार्थः पचिस्तत्रात्मनेपदम् (वा० प० उपग्रह० ३।२०) । प्रतिविधानं संविधानं संभारसंघटनम् । न तत्प्रतिविधिं यत्र विदुरिन्द्रादयो नृप (भा० पु० ८।१०।५३) । प्रतिविधिः प्रत्युपायः । ब्रह्मस्वं हि विषं प्रोक्तं नास्य प्रतिविधिर्भुवि (भा० पु० १०।६४ ३३) । प्रतिविधिः प्रतीकारः, प्रायश्चित्तम्, निष्कृतिः ।

—श्वस् (श्वस प्राणने) । प्रतिविश्वसन्तु छन्दांसि (लो० गू० ६।१०) ।

प्रतिव्याङ् (प्रति + वि + व्याङ्)

—दा (डुदाम् दाने) । यदिद्वाश्नाति यत्पिबति यस्मै कस्मैचन प्रतिव्या-ददाति (जै० ब्रा० १।२७) ।

प्रतिसम् (प्रति + सम्)

—अस् (असु क्षेपे) । तदस्त्रं द्रोणपुत्रस्य तस्मिन्प्रतिसमस्यति । अवधंत महाराज यथाग्निरनिलोद्धतः (भा०) ॥ यथास्थानं पुनर्निधानं प्रति-समसनम् ।

—आस् (आस उपवेशने) । एकैकशस्त्रौघबलानिमान् । कोऽन्यः प्रति-समासेत कालान्तकयमादृते (भा० वन० ३१३।२७) ॥ प्रतिसमासेत=प्रति-समासीत, संमुखे तिष्ठेत् । द्रोणकर्णप्रभृतयो येन प्रतिसमासिताः (भा० आश्व० ६।१।२२) । संमुखीभूय पर्यवस्थिताः । न च सर्वे रणे शक्ता रामं प्रति-समासितुम् (रा० ५।६०।२०) । प्रतिसमासितुं प्रतिमुखे स्थातुम्, प्रतिपक्षतया स्थातुम्, प्रातिभट्टयेनाभिमुखे स्थातुम् । शक्यन्ति हि महाबाहो पाण्डवाः सुञ्जयैः सह । धार्तराष्ट्रं बलं धीरं क्रुद्धं प्रतिसमासितुम् (भा० उ० ८२।११) ॥ न.....भीष्मद्रोणादयो युद्धे शक्याः प्रतिसमासितुम् (भा० वन० ४६।२६) ॥ उक्तोऽर्थः ।

—क्रस् (क्रमु पादविक्षेपे) । तावन्न संसृतिरसौ प्रतिसङ्क्रमेत (भा० पु० ३।१।६) । प्रतिसङ्क्रमेत=प्रतिसङ्क्रामेत्=निवर्तते=विरमेत्=प्रलीयेत । भूतानां स्थितिरुत्पत्तिरहं वै प्रतिसङ्क्रमः (भा० पु० ११।१६।३५) । प्रतिसङ्क्रमः प्रलयः । चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसङ्क्रमा (यो० सू० १।२ भाष्ये) । प्रतिसङ्क्रमः संचारः । पञ्चशिखेनाप्युक्तम्—अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसङ्क्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसङ्क्रान्तेव तदवृत्तिमनुपतति । प्रतिसङ्क्रम उपरागः विकारहेतुभूतः संयोग इति यावत् ।

—ख्या (ख्या प्रकथने) । स्यादत्र मे यः प्रतिकूलवर्ती दर्पोदभवादप्रति-संख्यया वा (अवदा० जा० २१, ११) । अप्रतिसंख्याऽज्ञानम् । आज्येनैता देवताः प्रतिसङ्ख्याय यजेत (आप० श्रौ० ६।४।१५।४३) । प्रतिसंख्यानं ध्यानम् ।

—ग्रह् (ग्रह उपादाने) । व्रतोपवासैर्विविधैः प्रतिसङ्गृह्यते हरिः (मात्स्य पु० २४६।२०) । प्रतिसंगृह्यते वशे क्रियते । इत्युक्त्वा राघवः क्रुद्धो भार्गवस्य वरायुधम् । शरं च प्रतिसंगृह्य हस्तात्... (रा० १।७६।४) ॥ प्रतिसंगृह्य बलवदादाय, आच्छिद्य । प्रतिजग्राहेति पाठान्तरम् । तमन्नवीत् स्वागतमित्यनन्तरं राजा प्रहृष्टः प्रतिसंगृहाण च (भा० वि० ७।६) । प्रति-संगृहाण गृहाण प्रतीच्छ । विषयान् प्रतिसंगृह्य संन्यासं कुर्वते यदि (भा० शां० १७।१०) । प्रतिसंगृह्य परित्यज्य ।

—चर् (चर गतिभक्षणयोः) । यो यः स्म समरे पार्थं प्रतिसंचरते नरः (भा० द्रोण० १६।२०) । प्रतिसंचरते = प्रतिसंचरति = प्रतिगच्छति = प्रति-समास्ते । यदा तु प्रकृतौ याति लयं विश्वमिदं जगत् । तदोच्यते प्राकृतोऽयं विद्वद्भिः प्रतिसंचरः (मार्क० पु० ४६।३) ॥ निगदव्याख्यातम् । ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् (कूर्म० पू० ख० १२।२६६) ॥ प्रतिसंचरः प्रतिसङ्क्रमः प्रतिसर्गः प्रलयः । ब्राह्मो नैमित्तिको नाम तस्यान्ते प्रतिसंचरः (वि० पु० १।३।२२) । उक्तोऽर्थः । शृङ्गवांस्तु महाराज देवानां प्रति-संचरः (भा० भीष्म० ६।५२) । प्रतिसंचरो व्यवहारस्थानमिति नीलकण्ठः ।

—ज्ञा (ज्ञा अवबोधने) प्रति हि स्वः संजानीते (श० ब्रा० १।१।४।५) । स्वः स्वमात्मीयं स्वीकरोतीत्यर्थः ।

—दिश् (दिश अतिसर्जने, दिशिरुच्चारणक्रिय इति भाष्यम्) । इति स एवं प्रतिसन्दिश्य वेदः प्रवासं जगाम (भा० आदि० ३।८४) । प्रतिसन्दिश्य उपदिश्य, अनुशिष्य । प्रतिसन्दिश्यतां तावद् भर्तुः शाङ्गस्य मैथिलि (भट्टि० ८।१२३) ।

—धा (डुधाम् धारणपोषणयोः) । वि वा एतच्चज्ञस्य पर्वं स्रंसते***तया देवतया यज्ञं प्रतिसन्दधाति (श० ब्रा० १।२।६।१।२) । प्रतिसन्दधाति पुनर्योजयति । वृषस्य नष्टांस्त्रीन् पादान्*****प्रतिसन्दधे (भा० पु० १।१७।४२) । उक्तोऽर्थः । यद्यात्मानमेव प्रतिसन्धत्ते (प्र० च०) । सङ्कोचयति प्रति-संहरति । सौहृदं प्रतिसन्ध्याद् विशीर्णं स्त्री विचक्षणा । प्रतिसन्ध्यात् पुनः सन्ध्यात् । धीमानधीतमपि न प्रतिसन्दधाति (प्र० च० २।२६) । न प्रति-सन्दधाति न स्मरति । प्रतिसन्धाय चास्त्राणि तेऽन्योन्यस्य विशांपते । युयुधुः पाण्डवाश्चैव कौरवाश्च महाबलाः (भा० भीष्म० ७५।३७) ॥ प्रतिसन्धाय = सन्धाय (धनुःषु) । प्रतिसंवार्यति पाठान्तरम् । यन्मे व्यवसितं कान्त यच्च मे हृदि वर्तते*****तत्सर्वं प्रतिसन्धातुमर्हसि (हरि०) ॥ प्रतिसन्धातु-प्रवगन्तुम् । अन्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानं च लक्षणाबीजम् (प० ल० मञ्जूषा० लक्षणानिरूपणे) । प्रतिसन्धानं स्मरणमवबोधोऽनुभवः । प्रतिसन्धानं हि यमह्वलद्राक्षं तज्जहं स्मरामीत्यादिरूपम् (स्याद्वाद० ८ हेम०) । प्रक्षीणेषु रागद्वेषमोहेषु प्रवृत्ति नं प्रतिसन्धानाय । प्रतिसन्धिस्तु पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुन-र्जन्म (४।१।६४ न्यायसू० भा०) । विवरणानपेक्षं वचः । देहेन्द्रियबुद्धि-वेदनासन्तानोच्छेदप्रतिसन्धानाभ्यां निरात्मकः प्रेत्यभावः (१।१।२ न्यायसू०

८१२

उपसर्गाथैर्चांका

प्रतिसम्-धा -- प्रतिस्म-ह

भा०) । प्रतिसन्धानं परस्परसम्बन्धः । सोऽयं प्रयत्न एकमनेकार्थदंशिनं दर्शन-
प्रतिसन्धातारमन्तरेण न स्यात् (१।१।१० न्या० सू० भा०) । प्रतिसन्धातारं
स्मर्तारम् । अस्त्रमप्रतिसन्धेयं तदद्भुतमिवाभवत् (भा० उ० ६।३।१) ।

— यत् (यती प्रयत्ने) । ते होचुः । स्वदायन त्वया वीरेणोमं प्रतिसंयता-
महा इति (श० ब्रा० १।१।४।१।३) । अनेन संयतामहं इमं प्रतिसमासामहं,
स्पर्धामहं विवदामहं । संयतिरकर्मकः । प्रतिसंयतिः सकर्मकः । स्वदायन त्वं
वै नो ब्रह्मिष्ठोसीति त्वयेमं वीरेण प्रतिसंयतमहा इति (गो० ब्रा० पूर्वा०
३।६) । उक्तोऽर्थः । बाल्हीकः प्रतिसंयतः पराक्रान्तमदारयत् (भा० द्रोण०
५।१।४४) । प्रतिसंयतः सन्नद्धः ।

— रम् (रभ राभस्थे) । यो यः स्म समरे पार्थं प्रतिसंरभते (भा० द्रोण०
८।१२०) । प्रतिसंरभते वेगेन प्रतिगच्छति आस्कन्दति, प्रतिगृह्णाति । प्रति-
संचरत इति पाठान्तरम् ।

— विद् (विद ज्ञाने) । इत्येवं बुद्धिप्रतिसंवेदिनं पुरुषमपलपद्भिर्वैना-
शिकैः सर्वमेवाकुलीकृतम् (यो० सू० ४।२१ भा०) । बुद्धिप्रतिसंवेदी बुद्धि-
प्राहकः, बुद्धेरवधारकः ।

— वेष्ट् (वेष्ट वेष्टने) । अथ संत्यजतो धर्ममधर्मं चानुतिष्ठतः । प्रति-
संवेष्टते भूमिरग्नी चर्माहितं यथा (भा० उ० ६।४।२६) ॥ प्रतिसंवेष्टते
सङ्कुचति ।

— सृज् (सृज विसर्गे) । अटव्यन्तपालपुरराष्ट्रमुख्यैश्च प्रतिसंसर्गम् (कौ०
ग्र० २।१।६।२१) । प्रतिसंसर्गः संसर्गः । प्रतिरर्थे नान्तरं करोति । प्रति-
संसृज्यमानाश्च यत्तन्निःसत्तासत्तं निःसद् सन्निरसद् व्यवतमलिङ्गं
प्रधानं तत् प्रतियन्ति (यो० सू० २।१।६ भा०) । प्रतिसंसृज्यमानाः प्रलीय-
मानाः ।

— स्कु (डुकृल् करणे समुद्कः) । तडागभेदकं हन्यात् यद्वापि
प्रतिसंस्कुर्यात् (मनु० ६।२।७६) । प्रतिसंस्कुर्यात् पुनः साधू कुर्यात्, समाद-
ध्यात् । प्रतिः पुनरर्थे । तत्र कुशमन्नपानप्रतिसंस्कृताभिः क्रियाभिश्चिकित्सेत्
(सुश्रुत० २।७।७।२) । प्रतिसंस्कृताः समवेताः ।

— ह (हृल् हरणे) । स्नातस्तु काले यथाविध्यभिहृतमाहृतोऽभ्येतो वा न
प्रतिसंहरेत् (आप० घ० १।२।८।७) । न प्रतिसंहरेत् न मुञ्चेत् न परिहरेत् ।
तत् साधुकृतसन्धानं प्रतिसंहार सायकम् (शा० १।११) । प्रतिसंहार निषङ्गो

